БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА
НАСЕЛЕНИЕТО И ЧОВЕКА

СБОРНИК ДОКЛАДИ

на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

ISSN 2683-0868 (Online)

Том 3

ПЪТИЩА КЪМ УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ: ПОДХОДИ И ПРИНОСИ НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ

София, 2022

СБОРНИК ДОКЛАДИ
на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

COLLECTED PAPERS
of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

Том 3
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки

Volume 3
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences

Изданието е включено в Портала за научни онлайн ресурси със свободен достъп ROAD (https://road.issn.org/)

E-mail : shkola-iphs@abv.bg
ISSN 2683-0868 (Online)

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА ПОРЕДИЦАТА

Главен редактор Катя СТОЙЧЕВА
Антоанета ХРИСТОВА
Йоланда ЗОГРАФОВА
Анна АЛЕКСАНДРОВА-КАРАМАНОВА
Стоянка ЧЕРКЕЗОВА

Редактор
Мая КОНОВА

EDITORIAL BOARD OF THE SERIES

Editor in Chief Katya STOYCHEVA
Antoaneta HRISTOVA
Yolanda ZOGRAFOVA
Anna ALEXANDROVA-KARAMANOVA
Stoyanka CHERKEZOVA

Editor
Maya KONOVA

© Институт за изследване на населението и човека при БАН, 2022

© Institute for Population and Human Studies –BAS, 2022

Том 3, май 2022 **Vol. 3, May 2022**

СБОРНИК ДОКЛАДИ на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки

COLLECTED PAPERS of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences

НАУЧНО ИЗДАНИЕ ПО СОЦИАЛНИ НАУКИ

SCIENTIFIC EDITION IN SOCIAL SCIENCES

ИЗДАТЕЛ **PUBLISHER**

Българска академия на науките
Институт за изследване на населението и човека

Bulgarian Academy of Sciences
Institute for **Population and Human Studies**

РЕДАКЦИОНЕН АДРЕС **EDITORIAL OFFICE**

БЪЛГАРИЯ гр. София 1113, ул. „Акад. Георги Бончев“, бл. 6, ет. 5, стая 512

BULGARIA, Sofia 1113, Acad. Georgi Bonchev St., Bl. 6, Fl. 5, office 512

Издава се от 2020 г

Issued Since 2020

Изданието излиза 1 път годишно

It is published once a year

Изданието е включено в Портала за научни онлайн ресурси със свободен достъп ROAD (https://road.issn.org/)

E-mail : shkola-iphs@abv.bg
ISSN 2683-0868 (Online)

Всички права запазени! Не се разрешава копирането, възпроизвеждането и разпространението на никаква част от това издание под каквато и да е форма и по какъвто и да е начин без писмено разрешение на издателя.

„СБОРНИК ДОКЛАДИ на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки" е рецензирано електронно академично издание със свободен достъп, в което се приемат оригинални научни статии в областта на социалните науки. Докторанти и млади изследователи, участвали с научно съобщение в ежегодната школа, организирана от Департамент Психология на Института за изследване на населението и човека, могат да предложат своя доклад за публикуване в сборника. Той е включен **в Националния референтен списък на съвременни български научни издания с научно рецензиране (ID № 3900)**.

Цел и задачи

Целта ни е да предоставим интелектуална платформа на младите учени от цяла България, да насърчим обсъждането на нови и значими въпроси, които ги вълнуват, и развиването на уменията им за писане и представяне на научни текстове. Научното издание е поле за изява и ще фокусира академичния и обществения интерес към научните търсения на докторантите и младите изследователи. Така ще допринесем и за разширяване на възможностите за развитие пред младите учени в полето на социалните науки и тяхното приложение. Всички материали са на разположение на читателите без заплащане на абонаментни такси.

Рецензионна политика

Изпратените от участниците в школата материали за публикуване се проверяват от редакционния екип за съответствие с Изискванията за оформление на докладите от Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки. Докладите, при които са спазени тези изисквания, се изпращат за рецензиране. Рецензиите са анонимни. В своя отзив рецензентите на изданието отразяват следното:

- Доколко са спазени изискванията за оформление на следните елементи на ръкописа: резюме, ключови думи, таблици и фигури, и литература.
- Каква е стойността на представения доклад (висока, средна или ниска) по отношение на: значимост на темата; оригиналност на изследването; теоретичен обзор и обобщения; методологичен подход; експериментален дизайн (ако има); качество на данните (ако има); дискусия и изводи; актуалност на ползваната литература.
- Кратка характеристика в писмен вид, отразяваща качествата на доклада.
- Препоръки към автора: препоръки към резюмето и ключовите думи и към основния текст на статията.
- Препоръки към редколегията на списанието. Рецензентите могат да препоръчат докладът да се приеме за публикуване „в този вид" или „с малки корекции".
- Докладите, които рецензентите препоръчват за публикуване „след съществена преработка", преминават повторно рецензиране след направените от автора корекции.
- От публикуване отпадат всички подадени материали, за които рецензентите са дали препоръка „Да се отхвърли".

Приемането на ръкопис за публикуване в никакъв случай не означава, че редакционната колегия и/или издателят споделят гледната точка на автора.

Периодичност

Организираната от Департамент Психология на Института за изследване на населението и човека Национална школа се провежда през месец май всяка година. Сборникът с доклади на участниците в школата излиза един път в годината и се публикува със свободен достъп на сайта на Института до края на същата календарна година.

Политика на свободен достъп (Open Access)

Научната **поредица „СБОРНИК ДОКЛАДИ на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки"** се придържа към утвърдените стандарти за публикуване на научни резултати, като предоставя незабавен и свободен достъп (Open Access) до съдържанието на всеки том.

УВАЖАЕМИ ЧИТАТЕЛИ,

Радвам се да ви представя Том трети на научната поредица на Института за изследване на населението и човека – Сборник доклади на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки. В него са включени доклади, представени на XIII Национална школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки, която се проведе в хибридна форма в град София и онлайн от 25 до 27 май 2022 г.

Темата на тазгодишната Школа е вдъхновена от Целите за устойчиво развитие, заложени в глобалната Програма за устойчиво развитие до 2030 г. на Организацията на обединените нации и обявяването на 2022 година за Международна година на фундаменталните науки за устойчиво развитие. Целите обхващат трите измерения на устойчивото развитие - икономическо, социално и екологично, а в областта на социалните науки попадат цели като Цел 3: Добро здраве и благополучие; Цел 4: Качествено образование; Цел 5: Равенство между половете; Цел 8: Достоен труд и икономически растеж; Цел 10: Намаляване на неравенствата; Цел 17: Партньорства за постигане на целите. С присъединяването ни към тези глобални усилия целим да покажем значимия принос на младите български изследователи в областта на социалните науки за постигане Целите за устойчиво развитие и за насърчаване благополучието и реализирането на индивидуалния потенциал на човека и прогреса и благоденствието на обществата.

XIII докторантска школа отново събра на едно място утвърдени учени и млади изследователи в дискусии върху актуални проблеми и перспективни подходи в социалните науки. Във форума взеха участие докторанти и млади учени от БАН, СУ „Св. Кл. Охридски", ПУ „П. Хилендарски", НБУ, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий", ЮЗУ „Неофит Рилски", както и от Военна Академия „Г.С. Раковски", УНСС, ВСУ, МУ– Варна и ИУ– Варна. Изнесените доклади засвидетелстваха не само стремежа на младото поколение в социалните науки да опитва силите си със сложни феномени, но и техните възможности за поставяне и решаване на научно-изследователски проблеми. Бяха представени работи в различни направления и области на психологията - обща психология; културна и диференциална психология; консултативна и клинична психология; психология на образованието и развитието; позитивна психология и психология на здравето; военна психология; социална психология. Със свои разработки участваха и млади учени от други социални науки като социология, икономика и управление, политически науки, педагогика и социално дело; журналистика и масови комуникации; културология, антропология и философия.

Сборникът доклади на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки е рецензирано електронно академично издание със свободен достъп с ISSN (online) 2683 0868, което е включено в Националния референтен списък на съвременни български научни издания с научно рецензиране (ID № 3900). Създаването на специална научна поредица, която представя материалите от Школата не само привлича вниманието към работата на младите учени, но и разширява възможностите им за развитие, като позволява обменът на идеи и интереси сред младото поколение изследователи в социалните науки да излезе извън времевите граници на самата школа.

Том трети на новия Сборник предлага широк кръг от теми и разнообразни подходи към сложните индивидуални и социални феномени, върху които авторите работят. Докладите са обединени в четири глави, които представят емпирични изследвания и теоретични анализи на различни измерения на личността, междуличностните отношения и социалния живот. Текстовете в Глава първа задълбочават разбирането на различни аспекти на психичното здраве и поддържането му. Глава втора обхваща работи, които разглеждат проблеми на образованието и подкрепата за развитието на децата и юношите. Докладите в Глава трета демонстрират разнообразни методи за изследване и осмисляне на ролята на ценностите и на социалните и културни политики. Включените в Четвърта глава материали предлагат ново знание за актуални икономически, политически и социални процеси в семейството и обществото.

От името на Редколегията на Сборника доклади на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки ви пожелавам приятно четене на третия том от поредицата под заглавието „Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки"!

София, 22 декември 2022 г.

проф. д-р Катя Стойчева

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г.
E-mail : shkola-iphs@abv.bg

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД
Катя Стойчева...../ 4

I. ПСИХИЧНО ЗДРАВЕ И МЕЖДУЛИЧНОСТНИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

СКЛОННОСТ КЪМ ФАНТАЗИРАНЕ И СПРАВЯНЕ С ЕМОЦИОНАЛЕН ДИСТРЕС
Яна Петрова...../ 9

ВРЪЗКА МЕЖДУ РАВНИЩАТА НА ТРЕВОЖНОСТ И НАДНОРМЕНОТО ТЕГЛО ПРИ ДЕЦА В УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ
Румяна Стойнева...../ 18

ВЛИЯНИЕ НА ПЕРСОНАЛНИТЕ ЕКЗИСТЕНЦИАЛНИ СПОСОБНОСТИ И ЕКЗИСТЕНЦИАЛНО ИЗПЪЛНЕНИЯ ЖИВОТ ВЪРХУ ПСИХИЧНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ **ПРИ ПРОФЕСИОНАЛНИ АКТЬОРИ**
Дияна Добрева-Христова...../ 25

АЛЕКСИТИМИЯ И ШИЗОФРЕННА ПСИХОПАТОЛОГИЯ
Джулия Камбуридис...../ 35

АЛЕКСИТИМИЯ: ПРЕЦИЗНО ИЗМЕРВАНЕ И СПЕЦИАЛИЗИРАНИ ИНТЕРВЕНЦИИ. PERTH ALEXITHYMIA QUESTIONNAIRE В БЪЛГАРСКА ИЗВАДКА
Таня Димитрова...../ 43

СТИЛОВЕ НА ПРИВЪРЗАНОСТ НА ЖЕНИ - ЖЕРТВИ НА ДОМАШНО НАСИЛИЕ: ТЕОРЕТИЧЕН ОБЗОР
Мария Соколова, Диана Бакалова...../ 55

ЕМОЦИОНАЛНА РЕГУЛАЦИЯ НА ГРОС
Севгюл Халилова...../ 66

II. ДЕТСКО РАЗВИТИЕ И ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА

АДАПТАЦИЯ КЪМ ДЕТСКА ГРАДИНА СПОРЕД ТЕОРИЯ ЗА ПРИВЪРЗАНОСТТА
Надя Матеева...../ 75

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ НАПРАВЛЕНИЯ В ИЗУЧАВАНЕТО И ПОДПОМАГАНЕТО НА КАТЕГОРИЗАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ, СВЪРЗАНИ С БИОЛОГИЧНОТО ПОЗНАНИЕ, В РАННОТО ДЕТСТВО
Радостина Стоянова-Ширяев, Мария Атанасова-Трифонова, Георги Петков...../ 83

ГЕЙМИНГЪТ: ИНСТРУМЕНТ ЗА ЗАПАЗВАНЕ НА ИНТЕРЕСА В ОБРАЗОВАНИЕТО ПО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЯ
Лина Георгиева...../ 92

ПОДКРЕПЕНОТО РАННО ДЕТСКО РАЗВИТИЕ – ПОТЕНЦИАЛ ЗА УСТОЙЧИВОСТ ПРЕЗ ДЕТСТВОТО И В ЗРЯЛА ВЪЗРАСТ
Екатерина Ужиканова...../ 99

ЗА НЕОБХОДИМОСТТА ОТ СОЦИАЛНО-ПЕДАГОГИЧЕСКО КОНСУЛТИРАНЕ НА РОДИТЕЛИ С ДЕЦА В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ
Елена Заркова...../ 108

ПРЕГЛЕД НА ЕМПИРИЧНИТЕ ПСИХОЛОГИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ЛИЧНОСТНОТО РАЗВИТИЕ ПРИ УЧЕНИЦИ
Анет Маринова-Митова...../117

III. СОЦИАЛНИ ПРОЦЕСИ, КУЛТУРА И ЦЕННОСТИ

ПОДХОДИ И ПАРАДИГМИ В ИЗСЛЕДВАНЕТО НА ПОЛИТИКИТЕ И ИНИЦИАТИВИТЕ В СФЕРАТА НА КУЛТУРАТА
Зорница Драганова...../127

СОЦИАЛНА РОЛЯ И УСТОЙЧИВОСТ НА КУЛТУРНОТО СЪДЪРЖАНИЕ В ИКОНОМИКА НА ПРЕЖИВЯВАНИЯТА
Иво Велинов...../134

КРИЗАТА НА ИДЕЯТА ЗА „ОТВОРЕНО ОБЩЕСТВО" В ИЗТОЧНА И ЦЕНТРАЛНА ЕВРОПА
Десислава Орлинова...../143

МЕТОД НА КОХЕЗИОННАТА ПОЛИТИКА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ
Мариела Савкова...../152

СЪВРЕМЕННИ КОНЦЕПЦИИ ЗА ОБРАЗОВАНИЕТО В ДИГИТАЛНАТА ЕРА - ПРЕГЛЕД НА БЪЛГАРСКАТА НАУЧНА ЛИТЕРАТУРА
Теодора Тодорова...../162

ИНТЕГРИРАНЕ НА НОМОТЕТИЧНИЯ И ИДИОГРАФИЧНИЯ ПОДХОД В ЕДИНЕН ЕКСПЕРИМЕНТАЛЕН МОДЕЛ ЧРЕЗ МЕТОДА „СРАВНИТЕЛНО СКАНИРАНЕ"(cSM)
Иван Бардов, Ивайло Панов...../171

ПЕРСПЕКТИВИ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ ЧРЕЗ АДМИНИСТРАТИВЕН РЕИНЖЕНЕРИНГ НА ПРОМОЦИЯТА НА ЗДРАВЕТО
Радка Траянова...../181

IV. ИКОНОМИЧЕСКИ ПРОЦЕСИ И АСПЕКТИ НА ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЖИВОТ

СОЦИАЛНИЯТ КАПИТАЛ КАТО ВЪЗМОЖНОСТ ЗА НАМАЛЯВАНЕ НА ПОСЛЕДИЦИТЕ ОТ ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ НЕРАВЕНСТВА
Еница Пчеларова...../191

МЕТОДИ ЗА СПРАВЯНЕ НА БИЗНЕСА С КРИЗАТА ОТ COVID-19
Богомила Колева...../200

ВЛИЯНИЕ НА ПОЛА И ПОДОХОДНИТЕ НЕРАВЕНСТВА ВЪРХУ УДОВЛЕТВОРЕНОСТТА ОТ СЕМЕЙНИЯ ЖИВОТ. СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ГЕРМАНИЯ
Ирена Георгиева...../210

ЖИЛИЩНИТЕ НЕДВИЖИМИ ИМОТИ КАТО ОПЦИЯ ЗА ИНВЕСТИЦИЯ В КОНТЕКСТА НА ГЛОБАЛНА ИКОНОМИЧЕСКА НЕСИГУРНОСТ
Александър Йорданов...../220

ПАРАЛЕЛ МЕЖДУ ПОТРЕБИТЕЛСКО И ГЛАСОПОДАВАТЕЛНО ПОВЕДЕНИЕ: ФАКТОРИ ПРИ ИЗГРАЖДАНЕ НА ВПЕЧАТЛЕНИЕ
Валентина Долмова...../229

ПЕРЦЕПЦИЯ НА ПОЛИТИЧЕСКИ ИМИДЖ В КОНТЕКСТА НА ИЗБОРИТЕ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 2021 ГОДИНА
Пламена Папазова...../243

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

CONTENTS

INTRODUCTION
Katya Stoycheva...../ 4

I. MENTAL HEALTH AND INTERPERSONAL INTERACTIONS

FANTASY PRONENESS AND EMOTIONAL DISTRESS
Yana Petrova...../ 9

CONNECTION BETWEEN ANXIETY LEVELS AND OVERWEIGHT IN SCHOOL-AGE CHILDREN
Rumyana Stoyneva...../ 18

IMPACT OF PERSONAL EXISTENTIAL ABILITIES AND EXISTENTIALLY FULFILLED LIFE ON PSYCHOLOGICAL WELL-BEING IN PROFESSIONAL ACTORS
Diyana Dobreva – Hristova...../ 25

ALEXITHYMIA AND SCHIZOPHRENIC PSYCHOPATHOLOGY
Juliya Kamburidis...../ 35

ALEXITHYMIA: ACCURATE MEASUREMENT AND SPECIALIZED INTERVENTIONS. PERTH ALEXITHYMIA QUESTIONNAIRE IN BULGARIAN SAMPLE
Tanya Dimitrova...../ 43

ATTACHMENT STYLES OF WOMEN-VICTIMS OF DOMESTIC VIOLENCE: A THEORETICAL OVERVIEW
Maria Sokolova, Diana Bakalova...../ 55

THEORY OF EMOTION REGULATION OF GROSS
Sevgyul Halilova...../ 66

II. CHILD DEVELOPMENT AND EDUCATIONAL ENVIRONMENT

ADAPTATION TO KINDERGARTEN, ACCORDING TO ATTACHMENT THEORY
Nadya Mateeva...../ 75

RESEARCH APPROACHES OF STUDYING AND SUPPORT OF CATEGORIZATION PROCESSES, RELATED TO BIOLOGICAL KNOWLEDGE, IN EARLY CHILDHOOD
Radostina Stoyanova-Shiryaev, Maria Atanasova-Trifonova, Georgi Petkov...../ 83

GAMING: A TOOL FOR MAINTAINING INTEREST IN EDUCATION DURING A PANDEMIC TIMES
Lina Georgieva...../ 92

SUPPORTED EARLY CHILDHOOD DEVELOPMENT – POTENTIAL FOR SUSTAINABILITY THROUGHOUT CHILDHOOD AND INTO ADULTHOOD
Ekaterina Ujikanova...../ 99

ON THE NEED FOR SOCIO-PEDAGOGICAL COUNSELING OF PARENTS WITH CHILDREN OF PRESCHOOL AGE
Elena Zarkova...../ 108

A REVIEW OF EMPIRICAL PSYCHOLOGICAL RESEARCH ON STUDENT PERSONALITY DEVELOPMENT
Anet Marinova – Mitova...../ 117

III. SOCIAL PROCESSES, CULTURE, AND VALUES

APPROACHES AND PARADIGMS IN THE STUDY OF POLICIES AND INITIATIVES IN THE CULTURAL SPHERE
Zornitza Draganova...../127

SOCIAL ROLE AND SUSTAINABILITY OF THE CULTURAL CONTENT IN THE EXPERIENCE ECONOMY
Ivo Velinov...../134

THE CRISIS OF THE IDEA OF "OPEN SOCIETY" IN EASTERN AND CENTRAL EUROPE
Desislava Orlinova...../143

THE METHOD OF EUROPEAN UNION COHESION POLICY
Mariela Savkova...../152

CONTEMPORARY CONCEPTIONS OF EDUCATION IN THE DIGITAL AGE - REVIEW OF THE BULGARIAN SCIENTIFIC LITERATURE
Teodora Todorova...../162

INTEGRATING THE NOMOTHETIC AND IDIOGRAPHIC APPROACH INTO A SINGLE EXPERIMENTAL MODEL THROUGH THE COMPARATIVE SCANNING METHOD (cSM)
Ivan Bardov, Ivailo Panov...../171

PERSPECTIVES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT THROUGH ADMINISTRATIVE REENGINEERING OF HEALTH PROMOTION
Radka Trayanova...../181

IV. ECONOMICAL PROCESSES AND ASPECTS OF THE POLITICAL LIFE

SOCIAL CAPITAL AS A POSSIBILITY FOR DECREASING THE CONSEQUENCES OF EDUCATIONAL INEQUALITIES
Enitsa Pchelarova...../191

METHODS FOR DEALING WITH THE CRISIS FROM COVID-19
Bogomila Koleva...../200

THE IMPACT OF GENDER AND INCOME INEQUALITIES ON SATISFACTION WITH FAMILY LIFE. COMPARATIVE ANALYSIS BETWEEN BULGARIA AND GERMANY
Irena Georgieva...../210

RESIDENTIAL REAL ESTATE AS AN INVESTMENT OPTION IN THE CONTEXT OF GLOBAL ECONOMIC UNCERTAINTY
Aleksandar Yordanov...../220

PARALLEL BETWEEN CONSUMER AND VOTERS' BEHAVIOUR: FACTORS IN IMPRESSION FORMATION
Valentina Dolmova...../229

PERCEPTION OF THE POLITICAL IMAGE IN THE CONTEXT OF THE ELECTIONS IN BULGARIA IN 2021
Plamena Papazova...../243

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 9-17
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

СКЛОННОСТ КЪМ ФАНТАЗИРАНЕ И СПРАВЯНЕ С ЕМОЦИОНАЛЕН ДИСТРЕС

Яна Петрова

Докторант
Софийски университет „Св. Климент Охридски”
България, София, 1504, бул. „Цар Освободител” 15
iana_rumenova@yahoo.com

Резюме: *Склонност към фантазиране(СФ) е понятие въведено през 80-те години на XX век, за да представи индивидуалните особености в опита на фантазиране. В психологическата литература са изведени значими взаимовръзки с личностни черти и състояния: дисоциативност, шизотипия, абсорбция и бленуване. Положителните корелации са интерпретирани като смущения в психичното развитие в областта на психопатологията или като специфична дейност на въображението във връзка с осъществяване на процеса на адаптация и овладяване на средата.*

Ролята на фантазията в индивидуалната и колективна реакция на справяне със стресово или травматично събитие е слабо изучена. Представени са данни за отношения за зависимост между СФ и състояние на емоционален дистрес. Отчетена е медиаторна роля на някои стратегии за когнитивна регулация на емоциите. Анализирана е структурата на конструкта СФ във връзка с адаптивни и дезадаптивни реакции на справяне.

СФ е фактор в процеса на развитие на афективен отговор към преживян стрес. Работата проблематизира съвременното разбиране за границите между фантазия и реалност. Обсъжда се теоретичното разграничение между фантазията като индивидуална особеност и цялостно състояния на организма във връзка с поведението и процесите на мислене и преживяване.

Ключови думи: склонност към фантазиране; въображение; психологически дистрес; емоционална регулация; реакции на справяне.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 9-17
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

FANTASY PRONENESS AND EMOTIONAL DISTRESS

Yana Petrova

PhD Student in Cultural and Differential Psychology
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Bulgaria, Sofia, 1504, 15 Tsar Osvoboditel Blvd.
iana_rumenova@yahoo.com

Abstract: *Fantasy as s personality trait is introduced in the 1980s. Fantasy proneness (FP) indicates dynamics and content characterized by an extensive and profound involvement in imaginative activity. Researchers discuss FP in link with the area of psychopathology or as creative and imaginative states and processes regarding normative psychological functioning. A recently published menta-analysis reveals prominent correlates of FP with absorption, hallucinatory experience, magical ideate and perceptual aberration, dissociate symptoms and excessive daydreaming.*

The role of tendency to fantasize in the individual and collective efforts to coping with stress and trauma is scarcely studied. New empirical results show positive associations between FP and emotional distress. The relationship is mediated by cognitive coping strategies which support the regulation of emotions. FP is a multidimensional construct and a strong correlate of certain personality traits and patterns of thoughts, attitudes and behaviours. Further research is needed to elaborate on the association between fantasy and affect in regulating experience in navigating through life.

Keywords: fantasy proneness; imagination; psychological distress; emotion regulation; coping.

Фантазия

Точното определяне съдържанието на конструкта фантазия в психологическата литература е предизвикателство и най-често бива подчинено на целите на изследване. Фантазия се използва за означаване на умствена представа, процес на репрезентация и образ на въображението и се отнася до конструирането на опита от средата (У. Джеймс, Т. Райбът). В някои текстове на български език „фантазия“ и „въображение“ са представени като взаимнозаменяеми (вж. Корсини, 1998; Андреева, 1999). Употребата им като синоними, обаче, възпрепятства тяхното разграничаване и изучаването на взаимовръзки.

Най-често фантазиране означава дейноста на изграждане на вътрешни картини и сцени и взаимодействието с тях, откъдето произлизат и нови идеи, значения и представи. Процесът на фантазиране опосредства интеграцията на чувствения и познавателен опит и осъществяването на индивида в средата. Фантазия се отнася, както към способността да се фантазира, така и продуктите от тази дейност.

Значението на немската дума за фантазия „*phantasie*“ обхваща света на въображението, неговите съдържания и оживяващата го творческа активност. В полето на психоаналитичния метод Зигмунд Фройд използва *phantasien* за означаване на мечтаене, блену̀ване и сцените и сюжетите, за които личността разказва в будно състояние (Freud 1908). Австрийският лекар описва и несъзнавана част на фантазмената активност и анализира структурата на фантазията и през работата на съня (Freud 1900, 1911). Психодинамичните теории за личността изследват несъзнавани области на опита, като обозначава с „фантазъм“, термин в употреба от френската психоаналитична литература, именно несъзнаваната фантазия като различна от съзнаваната (Лапланш и Понталис, 2009).

В психологическото изучаването на индивидуалните различия в умението за възпроизвеждане на вътрешни образи, мисли и чувства, Уилям Джеймс се позовава на работата на сър Галтон и Густав Фехнер Уилям Дмеймс (James, 1890) представя въображението като основа за конструиране на реалността. Реалността не е противопоставена или предхождаща въображението, а е качество на живеенето и конкретния опит. Култивиране способностите на въображението предлага съответни социални форми на фантастичен обмен в действителността (напр. мит, приказка, песен, игра). Индивидуалните процеси на фантазиране могат да бъдат преобразувани в споделен културен опит във вид на игра, ритуал или творческа дейност (Кл. Леви-Строс, Л. Виготски, Ж. Пиаже, Ал. Джилеспи, Д. Уиникът, Дж. Морено). Взаимодействието между социалната среда и вътрешния свят е съществено в работата на Виготски и Леви Строс. Структурният анализ на Леви-Строс обособява движения на приближаване на въображението към опита от възприятието в ритуала и отдалечаване от чувствения опит през рационалната мисъл (Леви-Строс, 1958). Лев Виготски разглежда въображението като психологическия процес в основата на всеки творчески акт, художествено произведение и научно изобретение. Разработките на Виготски предлагат подход към въображението като екстраполация на опита, както в живота на отделната личност, така и в този на човешкия род (Vygotsky, 1930).

Възможно е дейността на въображението да остане в невидимото пространство на личността и да се преживява като вътрешни образи и усещания, блянове и сънища. В теоретичните разработки на П. Жане, З. Фройд, Д. Уиникът, Дж. Морено откриване скрито пространство, вътрешна сцена, на която се разиграват картини и сюжети в динамични отношения с действителността. Тялото е споделена територия и в този смисъл индивидуалната реакция се явява територия на взаимодействието на фантазията с действителността- физиологични и соматични реакции, процеси на дисоциативност, абсорбция, шизотипия, фантазиране, мечтаене, сънуване.

Около средата на 20. век нарастват емпиричните свидетелства за конструктивната природа на фантазирането (Klinger, 2009, Singer et al., 1966, Singer, 1977). Джером Сингер в съзвучие с Виготски, възприема становище за въображението като функционален жизнен процес и разбира продуктите на въображението като съществени за осъществяване на живота и процесите на адаптация. Прави се разграничение между фантазиите в будно състояние (fantasy, daydreaming, absorption) и съня (dreaming). Сингер (Singer, 1977) предлага модел за разбиране на

съзнателните фантазии (в литературата на английски език се използват *daydreaming* и *fantasy*) като манифестация на потока на съзнанието описан от Уилям Джеймс.

Фантазиите представят опита от усещания от различни модалности, обусловен от спомените, очакванията и намеренията на личността. Те са не просто отражение на възприятията ни, а организация от сложни вътрешни въздействия и образи, събитие, поведение или сцени, интерпретирани на ментален екран (Singer et al., 1966, Singer, 1977). Сингер подчертава, че в своята същност разбирането за фантазия е построено на границата между *изследователската работа и клиничния метод*, *мисъл* и *лично преживяване*, и подчертава нуждата от систематично изучаване на разнообразни извадки. Това са и първи опити за формализиране на интуитивното разбиране за фантазия и на връзките на фантазията с други класове от мисловни дейности в отговор на стимулация от средата.

Анри Корбен, антрополог и изследовател на арабски и персийски текстове, предлага порядък в структурата на въображението, който сближава максимално разум и възприятие. Самото предаване на преживявания от вътрешния свят се осъществява на територия, обусловена от възможностите и ограниченията на езика и културната и религиозна рамка. Описаният от Анри Корбен (Corbin, 1972) *mundus imaginalis*, свят на въобразяването, е композиран от образи, предшестващи сетивния опит и духовните отражения на природния свят, които дават форма на нашите мисли и въжделения, предчувствия и поведения. Този свят е назоваван свят на образи в съспенс и предлага нови значения на движенията на човека в универсума. Разработките А. Джилезпи, Т. Зитан и К. Корнехо върху трансформацията на индивидуалния опит чрез социални действия и биологични процеси предлагат идеи в полза на разширяване знанието за фантазията на възрастния в полето на личността в норма (включи Cornejo, Zittoun & Gillesie, 2015).

Въображението е процес, позволяващ дистанция от опита и настоящия момент, а фантазията е материалът и пространството за осъществяване на пренасянето (Виготски, Уиникът, Корбен). В този смисъл фантазията прави възможно предоговаряне на границата вътрешно и външно пространство. Въображението преди всичко е средство човек да предвижда и конструира себе си и поведението си напред в неопределеното бъдеще. (Wagoner, Awad & Bresco, 2016). Фантазията предлага възможност да преминем отвъд реалността на конкретните възприятия.

Склонност към фантазиране

През 1982 Уилсън и Барбър (Wilson & Barber, 1982) предлагат термина „склонност към фантазиране“, за да опишат групата от *фантазьори* сред жени податливи на хипнотично внушение. Това е и първата в теоретичната литература употреба на фантазия като личностна черта (различно от традиционните разбирания за фантазия във връзка с творчество, въображение и умствени представи). Погълнатият от въображението си човек изглежда отсъстващ, преживяванията на фантазиране могат да бъдат завладяващи и да упражнят временно потискане на информацията от външния свят и частите на тялото ни. Фантазьорите измислят и обитават тайнствени светове, изживяват физиологични реакции на въобразяеми представи, притежават силно развито възприятие и споделят за спомени от най-ранна детска възраст. Част от тях съобщават за мистични усещания, за четене на мисли и преживявания извън тялото и за активен опит в духовни практики и лечения. Получените по-късно данни показват по-слаба връзка между склонността към фантазиране и податливост на хипнотично въздействие (Lynn & Rhue, 1988; Merckelbach et al., 2022).

Стивън Лин и Джудит Ру потвърждават валидността на конструкта и систематизират фактори от индивидуалното развитие (Lynn & Rhue, 1988). Изследователите (Lynn & Rhue, 1987) представят данни за адаптивните и компенсаторни функции, които фантазията изпълнява при индивиди, преживели високи нива на фрустрация, депривация в средата или травмиращи събития. Лин и Ру допускат подход към фантазията като процес на конструиране и интерпретиране на опита. Личността склонна към фантазиране описана от Уилсън, Барбър, Лин и Ру притежава опит, по-близък до интуицията на сетивата и критериите в естетиката.

По-късни проучвания представят данни за психопатологични прояви, дезадаптивни поведения и идеаторни изкривявания при личности с развита склонност към фантазиране. (Lynn & Rauschenberger, 1995 и др.). Санчез-Бернардос и Авиа (Sánchez-Bernardos & Avia, 2004)

обобщават емпиричните данни за връзки на корелация на склонност към фантазиране със следните конструкти: *абсорбция (absorption)* (Glisky et al., 1991; Merckelbach, Horselenberg & Muris, 2001), *дисоциативност (dissociativity)* (Merckelbach, Muris, & Rassin, 1999; Rauschenberger & Lynn, 1995; Kihlstrom, Glisky & Angiulo, 1994) и *шизотипия* (*schizotypy*) (Merckelbach, Rassin, & Muris, 2000; Merckelbach & Giesbrecht ,2006). Емпиричните припокривания със склонност към фантазиране са мотивирани с общо травматично начало и оттегляне във вътрешнопсихични дейности в опит да се избяга от травматичния спомен. Тези данни за нарушения в преценката на реалността и историята на фантазията като клиничен симптом (Ж. Пиер, З. Фройд, Д. Уиникът) очертават посока в съвременните изследвания, насочена към областта на психопатологията.

Харалд Меркелбах и Стивън Лин са водещи фигури в съвременното теоретичното развитие на конструкта склонност към фантазиране. Съвместно с Хенри Отгаар те изучават посредством метода на мета-анализа натрупаните емпирични данни в периода 2000-2018г. (Merckelbach et al., 2022). Работата им идентифицира 132 статии и обхваща 139 извадки. Резултатите отчитат силен ефект на извадката за корелация на склонност към фантазиране със състояния на *абсорбция* (изживяване на поглъщащи вниманието и променящо Аза състояния), *халюцинации*, аспекти на *шизотипия* (магическо мислене, отклонения във възприятието), симптоми на *дисоциативност* и *интензивен опит в бленуване*. Най-слаб ефект се наблюдава при депресия, тревожност, травматично преживяване и илюзии на паметта.

Теоретичното изучаване на конструкта склонност към фантазиране разкрива концептуално разделение в неговото съдържание. Емпиричните данни показват влияние на няколко фактора в структурата на понятието, отнасящи се както до прояви подпомагащи или смущаващи адаптацията (вж. табл. 1).

Таблица 1. Структура на конструкта склонност към фантазиране
Table 1. Components in the structure of fantasy proneness

Изследователи	**Съдържание на конструкта склонност към фантазиране (fantasy proneness)**			**Инструмент за изследване**
Wilson & Barber, Lynn & Rhue & Merchelbach	склонност към фантазиране			ICMI (Wilson & Barber 1983)
Sánchez-Bernardos and Avia (2004)	Яркост на фантазиите и интензивност на преживяването	Фантазии за бягство	Игри на ужким и игри с преструване	CEQ (Merckelbach, Horselenberg, & Muris 2001)
Klinger, Henning, & Janssen, 2009	Яркост и натрапчивост на представите, пропускливост на границата фантазия-действителност (*наличие емпирична връзка с психопатологични прояви*)		Богата дейност на въображението и извличане на удоволствие от игрите на ужким	ICMI (Wilson & Barber 1983)

Sánchez-Bernardos, Hernández Lloreda, Avia & Bragado-Alvarez (2015)	Фантазиране в тайна; наситеност на образите и интензивност на преживяването (*мотивационна тенденция отдалечаване от ситуацията*)		Отчетливи спомени за значими преживявания в играта на ужким, чудати вярвани и предчувствия (*поведение на приближаване към нови ситуации и емоции*)	CEQ (Merckelbach, Horselenberg, & Muris 2001)
Изследватели	**Нова оценка на фантазия (propensity to fantasy)**			**Инструмент**
Bacon & Charlesford, 2018	*Креативна фантазия*- използването на фантазия за достигане до нови идеи		*Въображаема фантазия*- дейност по въобразяване и лекотата на пренасяне на вниманието към вътрешни образи и блянове	Fantasy Questionnaire Weibel, Martareli, Haberli, & Mast 2018).

Психологически дистрес и емоционална регулация

Реакцията на стрес може да бъде провокирана от външни и от вътрешни фактори и състояния. Локализацията на стресовия стимул в организма обхваща състояния на емоционален дистрес, фактори от личностната организация и функциониране на организма и екзистенциална тревожност (Wong et al., 2006). Психологическият дистрес представлява общо състояние на негативно развитие на афективния отговор. За оценка на емоционалния дистрес се отчитат нива на депресия, тревожност и стрес сред общата популация (Lovibond & Lovibond, 1995). Обща характеристика в структурата на афекта при тревожност и депресия е липсата на положителен емоционален заряд (Clark & Watson, 1991). При състоянията на депресия се регистрират ниски нива на възбудимост, спад в самооценката и мотивацията и усещане за безнадеждност. Тревожността се свърза с повишена раздразнителност и възбудимост и физиологична реакция на страх.

Реакцията на справяне свързана с регулация на емоциите се отнася до специфични процеси на реакция на нервната система и промяна в цялостния субективен опит и ангажиране с поведение на изразяване. Централни в теорията за емоционална регулация са индивидуалните механизми за избор на въздействие върху преживяванията, упражняване на контрол върху времето за изживяване на емоцията и начините на преживяване и изразяване на емоционалния отговор. Направено е диференциация в степента на внимание върху изпълняваните функции от активен съзнателен контрол до автоматизирана несъзнателна дейност (Gross, 1999).

Склонност към фантазиране и реакции на справяне

Бейкън и Чарлесфорд (Bacon & Charlesford, 2018) провеждат първото директно изследване на връзката между склонност към фантазиране и емоционален дистрес и разглеждат медиаторното влияние на използваните когнитивни стратегии за емоционална регулация. Изведената в няколко изследвания многофакторно въздействие в структура на конструкта предполага, че различни аспекти на склонността към фантазиране обясняват връзки с психопатологични прояви или прилагане на адаптивни стратегии за справяне (Bacon & Charlesford, 2018). Вейбел и колеги представят тенденцията към фантазиране като реквизит на творческата дейност, подпомагащ когнитивните процеси в справяне с изискванията на средата и

генериране на нови решения (Weibel et al., 2018). Те обособяват две форми на фантазията-*креативна* и *въображаема*.

Резултатите представя позитивна посока на връзката между склонност към фантазиране и използването на адаптивни (позитивна промяна на фокуса, планиране и положителна преоценка) и дезадаптивни (самообвинения, мисловно предъвкване и катастрофични мисли) когнитивни стратегии за емоционална регулация. Медиаторната роля на дезадаптивните когнитивни стратегиите (мисловно предъвкване, самообвинения) частично обуславя връзката между склонност към фантазиране и емоционален дистрес, а стратегията за позитивна промяна на фокуса, я отслабва. Хетерогенната структура на конструкта предполага, че е възможно определени аспекти на склонността към фантазиране да подпомагат или препятстват регулацията на афекта (Bacon & Charlesford, 2018).

Засечена е положителна корелация между емоционален дистрес и категорията *въображаема* фантазия (Weilbel et al., 2018). Регистрирана е зависимост с прилагането на адаптивни и дезадаптивни стратегии за когнитивна емоционална регулация. При другата категория на *творческата* фантазия също е отчетена положителна посока на връзката за почти всички когнитивни стратегии за регулация на афекта, с изключение на изместване на вината върху другите. Не са засечени отношения за зависимост за тази димензия на фантазията с емоционален дистрес.

Изследването на Бейкън и Чарлсфорд представя за първи път в литературата директна положителна корелация между фантазия и състояние на емоционален дистрес. Описаните резултати поставят въпроси за естеството на установените връзки между фантазия и афект. Изучаване на фантазията като проявление на опита от преживяванията ще предложи перспектива, която отчита клинични данни в научното разбиране на психологическите процеси на личността в норма.

Заключение

В съвременната литература все още липсва ясна теоретична конструкция на склонността към фантазиране, както и проучвания върху посоките на развитие на фантазията в хода на човешкия живот. За систематично изучаване на фантазията е необходима информация за мащаба на това вътрешно преживяване в разнообразни извадки от общата популация. Това дава възможност за изследване въпросите за структура на понятието и извеждане на индивидуалните различия в неговите проявления. Придобиване на знание за развитието и трансформацията на тази способността от най-ранни детски години до зряла възраст е от фундаментално значение за финото разбиране на процесите на съзнанието. Натрупаните в различни научни области данни за психологическите механизми в основата на процеси на въображението и творческата дейност поставят въпроси към съвременното разбиране за границите между фантазия и реалност.

Литература/References

1. **Андреева, Л.** (1999). Христоматия по психология на познанието. изд. Лик. [**Andreeva, L.** (1999). Hristomatia po psihologia na poznanieto/Chrestomathy of Cognitive Psychology/. izd. Lik]. (In Bulgarian).
2. **Корсини Р. Дж.** (ред.) (1998). Енциклопедия по Психология. София: изд. Наука и Изкуство. [**Corsini R. J.** (red.) (1998). Enciclopedia po Psihologia/Encyclopedia of Psychology/. Sofia: izd. Nauka i Izkustvo]. (In Bulgarian).
3. **Лапланш Ж., Понталис Ж.-Б.** (2009). Речник на психоанализата. ИК Колибри. [**Laplanche J. & J-B Pontalis** (2009). Rechnik na psihoanalizata/The Language of Psychoanalysis/. IK Kolibri]. (In Bulgarian).
4. **Леви-Строс К.** (1996). Структура на мита, София, изд. София С.А. [Lévi-Strauss C. (1996)-Struktura na mita/Structural Anthropology/. Sofia, izd. Sofia S.A]. (In Bulgarian).
5. **Уиникот У.Д.** (1999). Игра и Реалност. Изд. Лик.[**Winnicott, W.D.** (1999). Igra i realnost/Playing and Reality/. izd. Lik\.(In Bulgarian).
6. **Bacon, Alison & Walsh, Clare & Martin, Leanne.** (2013). Fantasy proneness and counterfactual thinking. Personality and Individual Differences. 54. 469–473.

7. **Bacon, A. M., & Charlesford, J. J.** (2018). Investigating the associa-tion between fantasy proneness and emotional distress:The mediating role of cognitive coping strategies. Personality and Individual Differences, 135, 157–165.
8. **Brown, T. A., Chorpita, B. F., Korotitsch, W., & Barlow, D. H.** (1997). Psychometric properties of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) in clinical samples. Behaviour research and therapy, 35(1), 79–89.
9. **Clark, L. A., & Watson, D.** (1991). Tripartite model of anxiety and depression: Psychometric evidence and taxonomic implications. Journal of Abnormal Psychology, 100(3), 316–336.
10. **Corbin, H.** (1972). Mundus Imaginalis, or the Imaginary and the Imaginal, Ashuelot, NH: Golgonooza Press.
11. **Cornejo, C.** (2017). "From fantasy to imagination. A cultural history and a moral for psychology," in The Psychology of Imagination, eds B. Wagoner, I. B. de Luna,and S. H. Awad (Charlotte, NC: Information Age Publishing), 3–46.
12. **Freud, S.** (1900). The Interpretation of Dreams. Standard Edition, 4-5. London: Hogarth Press, 1953.
13. **Freud, S.** (1908). Creative Writers and Day-Dreaming. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud 9:141-154.
14. **Freud, S.** (1911). Formulations Regarding the Two Principles in Mental Functioning. Collected Papers, Vol. IV. London: Hogarth Press.
15. **Garnefski, Nadia & Kraaij, Vivian.** (2007). The Cognitive Emotion Regulation Questionnaire - Psychometric features and prospective relationships with depression and anxiety in adults. European Journal of Psychological Assessment, 23, 141 - 149 (2007).
16. **Gillespie, A.** (2006). Becoming other: From social interaction to self-reflection. Charlotte, NC: Information Age Publishing, Inc.
17. **Gross, J. J.** (1999). Emotion regulation: Past, present, future. Cognition and Emotion, 13(5), 551–573.
18. **Horselenberg, R., Merckelbach, H., van Breukelen, G., & Wessel, I.** (2004). Individual Differences in the Accuracy of Autobiographical Memory. Clinical Psychology & Psychotherapy, 11(3), 168–176.
19. **James, W.** (1890). The Principles of Psychology. New York: Henry Holt and Company the Principles of Psychology.
20. **Kihlstrom, J. F., Glisky, M. L., & Angiulo, M. J.** (1994). Dissociative tendencies and dissociative disorders. Journal of Abnormal Psychology, 103(1), 117–124.
21. **Klinger, E., Henning, V. R., & Janssen, J. M.** (2009). Fantasy-proneness dimensionalized: Dissociative component is related to psychopathology, daydreaming as such is not. Journal of Research in Personality, 43(3), 506–510.
22. **Lovibond, P. F., & Lovibond, S. H.** (1995). The structure of negative emotional states: Comparison of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories. Behaviour Research and Therapy, 33(3), 335–343.
23. **Lynn, S. J., & Rhue, J. W.** (1986). The fantasy-prone person: Hypnosis, imagination, and creativity. Journal of Personality and Social Psychology, 51(2), 404–408.
24. **Lynn, S. J., & Rhue, J. W.** (1988). Fantasy proneness: Hypnosis, developmental antecedents, and psychopathology. American Psychologist, 43, 35-44.
25. **Meng, H. & Freud Ernst L.** (Eds.). (1963). Psychoanalysis and Faith, the Letters of Sigmund Freud and Oskar Pfister. The Hoghart Press and the institute of psycholanalysis.
26. **Merckelbach, H., Muris, P., & Rassin, E.** (1999). Fantasy proneness and cognitive failures as correlates of dissociative experiences. Personality and Individual Differences, 26(5), 961–967.
27. **Merckelbach, H., Muris, P., Horselenberg, R., & Stougie, S.** (2000). Dissociative experiences, response bias, and fantasy proneness in college students. Personality and Individual Differences, 28(1), 49–58.
28. **Merckelbach, H., Horselenberg, R., & Muris, P.** (2001). The Creative Experiences Questionnaire (CEQ): A brief self-report measure of fantasy proneness. Personality and Individual Differences, 31(6), 987–995.
29. **Merckelbach, Harald.** (2004). Telling a good story: Fantasy proneness and the quality of fabricated memories. Personality and Individual Differences. 37. 1371-1382.
30. **Merckelbach, Harald & Giesbrecht, Timo.** (2006). Subclinical dissociation, schizotypy, and traumatic distress. Personality and Individual Differences. 40. 365-374.
31. **Merckelbach, H., Otgaar, H., & Lynn, S. J.** (2022). Empirical research on fantasy proneness and its correlates 2000–2018: A meta-analysis. Psychology of Consciousness: Theory, Research, and Practice, 9(1), 2–26.
32. **Myers, S. A.** (1983). The Wilson–Barber Inventory of Childhood Memories and Imaginings: Children_s form and norms for 1337 children and adolescents. Journal of Mental Imagery, 7, 83–94.

33. **Rauschenberger, S. L., & Lynn, S. J.** (1995). Fantasy proneness, DSM-III—R Axis I psychopathology, and dissociation. Journal of Abnormal Psychology, 104(2), 373–380.
34. **Rhue, J. W., & Lynn, S. J.** (1987). Fantasy proneness: Developmental antecedents. Journal of Personality, 55(1), 121–137.
35. **Sánchez-Bernardos, M. L., & Avia, M. D.** (2004). Personality correlates of fantasy proneness among adolescents. Personality and Individual Differences, 37(5), 1069–1079.
36. **Sánchez-Bernardos, M. L., & Avia, M. D.** (2006). The Relationship Between Fantasy Proneness and Schizotypy in Adolescents. Journal of Nervous and Mental Disease, 194(6), 411–414.
37. **Sánchez-Bernardos, M. L. & MJ, Hernández & Avia, Maria & Bragado-Álvarez, Carmen.** (2015). Fantasy Proneness and Personality Profiles. Imagination, Cognition, and Personality. 34. 327-339.
38. **Singer J.L, Streiner B.F.** (1966). Imaginative Content in the Dreams and Fantasy Play of Blind and Sighted Children. Perceptual and Motor Skills, 22(2):475-482.
39. **Singer, J. L.** (1977). Daydreaming and Fantasy. British Journal of Educational Studies, 25(3):297-298.
40. **van der Hart, O. & Horst, R.** (1989). The dissociation theory of Pierre Janet. Journal of Traumatic Stress. 2. 397-412.
41. **Vygotsky, L. S.** (2004). Imagination and creativity in childhood. Journal of Russian and East European Psychology, 42(1), 7–97 [Original publication 1930 in Soviet Psychology 28 (1): 84–96].
42. **Wagoner, B., Awad, S. & Bresco, I.** (2016). The Psychology of Imagination: History, Theory and New Research Horizons.
43. **Weibel, D., Martarelli, C. S., Häberli, D., & Mast, F. W.** (2018). The fantasy questionnaire: A measure to assess creative and imaginative fantasy. Journal of Personality Assessment, 100(4), 431–443.
44. **Wilson S.C., Barber T.X.** (1981). Vivid Fantasy and Hallucinatory Abilities in the Life Histories of Excellent Hypnotic Subjects ("Somnambules"): Preliminary Report with Female Subjects. In: Klinger E. (eds) Concepts, Results, and Applications. Springer, Boston, MA.
45. **Wilson, S. C. & Barber, T. X.** (1982). The fantasy-prone personality: Implications for understanding imagery, hypnosis, and parapsychological phenomena. PSI Research, 1(3), 94–116.
46. **Zittoun, T., & Gillespie, A.** (2015). Integrating experiences: Body and mind moving between contexts. In B. Wagoner, N. Chaudhary, & P. Hviid (Eds.), Integrating experiences: Body and mind moving between contexts (pp. 3–49). IAP Information Age Publishing.
47. **Wong, P.T.P., Reker, G.T., & Peacock, E.J.** (2006). A resource-congruence model of coping and the development of the coping schema inventory. In Wong, P.T.P. &. Wong, L.C.J. (Eds.), Handbook of Multicultural Perspectives on Stress and Coping, pp. 223–283.

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 18-24
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ВРЪЗКА МЕЖДУ РАВНИЩАТА НА ТРЕВОЖНОСТ И НАДНОРМЕНОТО ТЕГЛО ПРИ ДЕЦА В УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Румяна Стойнева

Докторант
Софийски университет „Св. Климент Охридски”
България, София, 1504, бул. „Цар Освободител” 15
r.stoyneva@phls.uni-sofia.bg

Резюме: *Целта на изследването, което представя доклада, е да се провери дали съществува връзка между наднорменото тегло при подрастващите и тревожността им, както и да се анализират по-значимите резултати от проучванията върху тези променливи.*

В последните 20 години значително са се увеличили децата с наднормено тегло не само в България, това е глобална тенденция. Национални проучвания върху храненето и хранителния статус на българите потвърждават тази тенденция, независимо от възрастта.

Беше извършен систематичен преглед на значимите фактори от психо социален, семеен и културен порядък, които имат отношение към проблемите на храненето и хранителните навици при подрастващите, в шест епидемиологични публикации, съобщаващи за връзка между депресивните състояния и наднорменото тегло. Докладът разглежда наднорменото тегло като рисков фактор за индивидуалното развитие на децата в начална училищна възраст, особено на тяхното когнитивно и емоционално благополучие.

В посочените публикации наднорменото тегло е оценено чрез изчисляване индекс на телесна маса (ИТМ), а тревожността с различни методи и скали за социално-емоционални характеристики, психично здраве и благосъстояние.

Публикуваните резултати потвърждават допускането за връзка между индекса на телесна маса, равнището на тревожност и социално икономическия статус на изследваните деца и техните семейства. Децата от семейства с по-нисък социален статус по-често показват високи нива на тревожност, както и хранителни навици, свързани с повишаване индекса на телесна маса.

Ключови думи: когнитивни функции; тревожност; начална училищна възраст (НУВ); наднормено тегло; индекс на телесна маса (ИТМ).

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 18-24
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

CONNECTION BETWEEN ANXIETY LEVELS AND OVERWEIGHT IN SCHOOL-AGE CHILDREN

Rumyana Stoyneva

PhD student at the Faculty of Philosophy
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Bulgaria, Sofia, 1504, 15 Tsar Osvoboditel Blvd.
r.stoyneva@phls.uni-sofia.bg

Abstract: *The aim of the research, that presents the report, is to examine whether there is a link between overweight in adolescents and their anxiety, as well as to analyze the more significant results of studies on these variables.*

In the last 20 years, overweight children have increased significantly not only in Bulgaria, this is a global trend. National studies on the nutrition and nutritional status of Bulgarians confirm this trend, regardless of age.

A systematic review of significant psychosocial, family, and cultural factors relevant to adolescent eating and eating habits in six epidemiological publications reporting a link between depression and overweight. The report examines overweight as a risk factor for the individual development of primary school-age children, particularly their cognitive and emotional well-being.

In these publications, overweight was assessed by calculating body mass index (BMI), and anxiety with various methods and scales for socio-emotional characteristics, mental health and welfare.

The published results confirm the assumption for a connection between the body mass index, the level of anxiety and the socio-economic status of the studied children and their families. Children from families with lower social status are more likely to show high levels of anxiety, as well as eating habits associated with an increase in body mass index.

Keywords: cognitive functions; anxiety; primary school age (ESD); overweight; body mass index (BMI).

Въведение

Тревожността е сред най-разпространените психични разстройства в развитите страни. Проучвания предполагат, че има корелация между наднорменото тегло и по-ниската когнитивна производителност и друго - повишената телесна маса е рисков фактор за поява на тревожни разстройства сред населението (Gariépy 2009: 8; Wang, 2019: 17). Доказателствата, подкрепящи връзката между тези две условия, са все още недостатъчно категорични.

Целта на този обзор е да се преразгледа литературата и да установи каква е връзката между наднорменото тегло и тревожността сред учениците в училищна възраст. Извършихме систематичен преглед на 6 епидемиологични публикации, които отговарят на критериите за подбор (Goodman, 2002: 15), (Lindberg, 2020: 12; Mohammadi, 2019: 14; Roberts, 2013: 15; Tang, 2010: 16; Zahl, 2019: 19), съобщаващи за връзка между тревожните състояния и наднорменото тегло. Използваните методи не се припокриват напълно, но напречните доказателства предполагат положителна връзка между затлъстяването и тревожността. Изследваните лица са 71 034 на брой.

Актуалността на темата е свързана главно със значителното увеличаване на децата с наднормено тегло (Wang, 2019: 17). Още повече - проблемът със затлъстяването е глобален (Жужана, 2010:23; Доклад Уницеф, 2019: 22; Güngör, 2014: 10). България не се различава от тази глобална тенденция. Проведени у нас национални проучвания на храненето и хранителния статус на населението през периода 1997-2008г и национално проучване на хранителния статус на учениците през 2011г, показват, че проблемът е актуален и за нашата страна (Драсута, 2016: 2; Петрова, С., 2011: 3). Друг проблем представлява ниската физическа активност, както и високото ниво на депресивни разстройства (Шэффер, 2003: 6). Това вече е едно от най-големите предизвикателства на 21. век. Здравният профил на България за 2019г, изготвен от Европейската комисия показа, че равнищата на затлъстяване при възрастните и децата у нас са близо до средните за европейските страни (Доклад – здравно състояние на България 2019: 20). Основните причини за тези негативни тенденции се крият в неправилния начин на живот, повишена консумация на храна, особено по-богатата на калории, в съчетание с все по-слаба физическа активност и слаб прием на храни, богати на фибри (Bes-Rastrollo, 2006: 7; Доклад на СЗО, 2015: 21; Mayer, 2015: 13).

Правилното когнитивното развитие на децата от начална училищна възраст е в основата на всички механизми при тяхното социализиране, овладяване и запаметяване на учебния материал, способност за вземане на решения, логическо мислене, креативност и адаптация към бързо променящите социални и образователни изисквания (Василева, 2018: 1). То зависи от много фактори – биологични, психични и социални. Един важен биологичен фактор от съществено значение е появата на наднормено тегло и затлъстяване (Русинова, 2016: 4). Наднорменото тегло е един от рисковите фактори за проблемите в индивидуалното развитие на децата- както физическо, така и психо-социално (Kamijo 2012: 11; Доклад – здравно състояние на България, 2019: 20). Множество изследвания в областта сочат, че децата с наднормено тегло и затлъстяване, стават възрастни с наднормено тегло и затлъстяване (Wang, 2019: 17). А, социалното и икономическо развитие на една страна зависи от потенциала и възможностите на нейните човешки ресурси.

Прогнозите да се увеличи двойно детското затлъстяване през следващите 20 години, се превръща в приоритет за общественото здраве в съвременния свят (Wang, 2012: 18).

Появата и на друга сериозна проблематика, вследствие на повишената телесна маса, е сигнал за прилагане на спешни мерки в тази посока. Последните проучвания сочат, че повишената тревожност може е друго усложнение на детското затлъстяване (Goodman, 2002: 9). Въпреки че повишеният индекс на телесна маса е свързан с неблагоприятни неврокогнитивни функции при възрастните, влиянието на затлъстяването върху когнитивното здраве при децата не е добре проучено. Поради това са необходими допълнителни изследвания, за да се определи дали затлъстяването е определящ фактор за поява на тревожни разстройства сред учениците.

Своевременното улавяне динамиката на теглото (Драсута, 2016: 2) - (този основен показател за развитието в детска възраст) е добра база, на която могат да се поставят подходящите маркери за диагностика възникването на проблеми, както в соматичното, така и в психо-емоционалното развитие на подрастващите (Стаматов, 2014: 5).

Изложение

Използваните методи за обследване повишената телесна маса и тревожните състояния у децата, в посочените изследвания, са следните: изчисляване индекс на телесна маса (Goodman, 2002: 9; Mohammadi, 2019: 14; Roberts, 2013: 15; Tang, 2010: 16), установяване на социално-икономически статус SES (Lindberg, 2020: 12 ; Mohammadi, 2019: 14; Tang, 2010: 16), фамилна анамнеза за тревожност (Lindberg, 2020: 12), тест за физическа активност MVPA (Zahl, 2019: 19), скала за депресия (Goodman, 2002: 9), скала за тревожност Zung SAS (Zahl, 2019: 19), скала за самооценка на детска депресия SDI Ковак (Zahl 2019: 19), полу структурирани клинични интервюта с родители и деца (Zahl, 2019: 19); изследване на афективни разстройства K-SADS (Mohammadi, 2019: 14), скала за тревожност MCMI-III (Mohammadi, 2019: 14), наръчник за разстройства на настроенията DSM-IV 1994 (Roberts, 2013: 15), клинични диагнози за тревожност и депресия, идентифицирани чрез МКБ кодове или предписани лекарства за затлъстяването (Lindberg, 2020: 12).

Извършените изследвания, са проведени в различни части на света (Швеция, Норвегия, Иран, Китай, Тексас и Охайо) с общо 71 034 деца и юноши. Във всички се изследва влиянието на тревожността и депресивните състояния при деца с наднормено тегло/затлъстяване в ученическа възраст. Можем да заключим, че резултатите от проучванията, до голяма степен подкрепят твърдението, че наднорменото тегло и затлъстяването са свързани с риск от тревожност и депресия (с вариации между половете). Представяме накратко подучванията.

1. Предполагайки, че затлъстяването при юношите е силен предиктор за затлъстяване при възрастните, а затлъстяването при възрастните се свързва с депресия, Елизабет Гудман и кол. (Goodman, 2002: 9) извършват проспективно изследване. То е свързано с ролята на депресията в развитието и персистирането на затлъстяването при юноши, в Охайо/САЩ. Проучвания доказват връзка между депресията в юношеството и по-високия индекс на телесна маса (ИТМ) в зряла възраст. Тъй като все още не е ясно дали депресията води до затлъстяване или затлъстяването причинява депресия, целта на изследователите е да се определи дали депресивното настроение предсказва развитието на затлъстяването при подрастващите. В проучването са изследвани 9374 юноши от 7 до 12 клас, изчислен е ИТМ, използвана е скалата за депресия, снета е информация за доходите на домакинствата, образованието и затлъстяването на родителите. Заключението, до което стигат Гудман и кол. е, че депресираните юноши са изложени на повишен риск от развитие и персистиране на затлъстяване по време на юношеството.

2. През 2020 г, Луиз Линдберг и кол. (Lindberg, 2020: 12), изследват тревожността и депресията при деца и юноши със затлъстяване в национално проучване/Швеция. Целта на Линдберг е да проучи дали затлъстяването увеличава риска от тревожност или депресия, независимо от други известни рискови фактори в детска възраст. Изследвани са 12 507 деца на възраст 6-17 години в шведския регистър за лечение на детско затлъстяване. Те са сравнени със съвпадаща група по пол и възраст деца с тегло в норма. Другите методи, които са използвани са теглови индекс, фамилна анамнеза за тревожност/депресия и социално-икономически статус (SES). Заключенията от извършеното проучване подкрепят хипотезата, че затлъстяването само по себе си е свързано с риск, както от тревожност, така и от депресия при деца и юноши.

3. Мохамади и кол., (Mohammadi, 2019: 14), изследват влиянието на пола в корелацията между ИТМ и депресивните разстройства сред децата и юношите в Иран. Изследвани са 30 532 деца и юноши на възраст между 6-18 години. Изчислена е ИТМ, респондентите са анкетирани с въпросници за образование на родителите и (SES), изследван е начина на живот на семействата LSQ, използвано е полу структурирано психиатрично интервю K-SADS-PL, скала за тревожност MCMI-III и скалата за афективни разстройства Kiddie Schedule. Заключението от извършеното проучване е много любопитно. Момчетата с поднормено тегло са по-често диагностицирани с депресия, отколкото момчетата с нормално тегло и наднормено тегло. Докато при момичетата, вероятността от депресия се увеличава с повишен ИТМ.

4. Това изследване е извършено от Робъртс и кол., (Roberts, 2013: 15), с цел определяне дали затлъстяването увеличава риска от депресия, или депресията увеличава риска от затлъстяване в Хюстън/Тексас. Според авторите въпросът за връзката между наднорменото тегло и депресията остава неразрешен в тази възрастова група. Използваните методи са: ИТМ и скала

да разстройство на настроението DSM-IV. А, изследваните лица са 4175 юноши на възраст 11–17 години и една година по-късно (3134). Робъртс и кол. установяват, че младежите със затлъстяване не са по-склонни да изпадат в депресия, но депресираните младежи са по-склонни да затлъстяват.

5. Следващото изследване е извършено в Китай/Ухан от Джие Танг и кол., (Tang, 2010: 16) и изследва връзката между действителното тегло, възприеманото тегло и депресивните, тревожни симптоми при китайските ученици. Според авторите, възприеманото тегло е едно от важните измерения на образа на тялото и отразява субективното очакване на представата за тялото на човека. За това и тяхната цел е да се опише действителното и възприемано тегло, и да се проучат асоциациите с тревожните симптоми при подрастващи ученици в Китай. Използваната методика е следната: изследвани са 1144 китайски юноши между 10 и 17 години; снети са данни за ИТМ, скала за самооценка на тревожност Zung SAS и скала за детска депресия SDI. В заключение Танг установява, че възприеманият статус на теглото, но не и действителното тегло, се свързва с психологически симптоми. Момичетата са по-склонни погрешно да се възприемат с наднормено тегло, докато повечето момчета са класифицирали погрешно тегловия си статус под нормата. Не е открита значима връзка между симптомите на депресия и тревожност и действително измереното тегло.

6. През 2019г Зал-Танем и кол. (Zahl, 2019: 19), изследват физическата активност, заседнало поведение и симптомите на тежка депресия в средното детство в Норвегия. Според тях връзката между физическата активност и психичните разстройства (като тежка депресия) в средното детство, е неизвестна. Авторите поставят пред себе се две цели: (1) да се определи има ли реципрочни връзки между умерената до енергична физическа активност (MVPA) и заседнало поведение, от една страна, и симптомите на тежко депресивно разстройство, от друга и (2) оценяване степента на стабилност на депресивните симптоми от 6 до 10 години. Танем и кол. изследват 795 6-годишни деца, проследени и изследвани и на 8г. възраст. Изследвани са със следните методи - ИТМ, тест за енергична физическа активност (MVPA) и полу структурирани клинични интервюта на родители и деца. Стигат до заключението, че енергичната физическа активност прогнозира по-малко симптоми на тежка депресия в средното детство, а увеличаването ѝ може да служи като допълнителен метод за предотвратяване и лечение на детската депресия.

Заключение

В умерена степен съществуват доказателства за положителната връзка между наднорменото тегло и тревожните разстройства. Остават неизяснени въпросите по отношение степента на повишено телесно тегло и подтиповете тревожни разстройства. Не всички шест изследвания потвърждават връзката психични разстройства- затлъстяване. Детерминирането на теглото като наднормено/затлъстяване, само на база изследване ИТМ, е неточно. Освен това не е категорична връзката: повишеното тегло и тревожност. Често юношите изпитват депресивни разстройства, поради своето понижено телесно тегло (Mohammadi 2019: 14). Авторите на изследванията допускат, че са имали ограничения, включително факта, че отговорите на поставените въпроси, могат да бъдат неточни (напр. при попълване на SES, учениците не са имали достатъчно информация за семействата си), друго- част от изследваните ученици са отсъствали по време на изследването, което би могло да повлияе резултатите. Тестовете, проведени в шестте изследвания не са напълно идентични.

Причинно-следствената връзка между наднорменото тегло и тревожността, не може да се заяви категорично от текущите изследвания. За това се препоръчват бъдещи етиологични проучвания. Авторът на доклада предвижда извършването на такива в западна България с ученици от начална училищна възраст (7-12 г.) в училища от селски и градски райони.

Разбирането на общите биологични и социални детерминанти, свързващи депресивното настроение и затлъстяването, може да помогне за превенцията и лечението на двете разстройства. Констатациите потвърждават, че скринингът за симптоми на депресия и тревожност при децата с наднормено тегло/затлъстяване, трябва да се осъществява превантивно с цел ефективна интервенция разпространението на тревожност сред педиатричната популация

с наднормено тегло/затлъстяване. Физическите упражнения и психологическите интервенции трябва да бъдат засилени, за да се предотвратят психологически проблеми и в зряла възраст.

Литература/References

1. **Василева, Н.** (2018). Детска невропсихология. София. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, ISBN - 978-954-07-4400-1. 46-53. [**Vasileva, N.** (2018). Detska nevropsihologia. Sofia. Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, ISBN - 978-954-07-4400-1. [Child Neuropsychology]. Sofia. University Publishing House "St. Kliment Ohridski", 46-53]. (In Bulgarian).
2. **Драсуте, В., Вайчулис, В., Молхова-Владова, М., Личева, З., Герс, З.** (2016). Методически материал за обучение по здравословно хранене на деца в детски градини, в предучилищно и в начално образование, ISBN: 978-619-91211-0-8. [**Drasute, V., Vaychulis, V., Molhova-Vladova, M., Licheva, Z., Gers, Z.** (2016). Methodical material for teaching healthy nutrition to children in kindergartens, preschool and primary education. ISBN: 978-619-91211-0-8]. (In Bulgarian).
3. **Петрова , С., Дулева, В., Рангелова Л., Константинова, М., Димитров, П.** (2012). Национално проучване на храненето и хранителния статус на деца до 5-годишна възраст в България, София, Пропелер, ISBN - 978-954-392-156-0. [**Petrova, S., Duleva, V., Rangelova L., Konstantinova, M., Dimitrov, P.** (2012). Natsionalno prouchvane na hraneneto i hranitelnia status na detsa do 5-godishna vazrast v Bulgaria, Sofia, Propeler, ISBN - 978-954-392-156-0. [National survey of nutrition and nutritional status of children up to 5 years of age in Bulgaria], Sofia, Propeller]. (In Bulgarian).
4. **Русинова М.** (2016). Хранене в детска възраст. *Мед Инфо 8*. https://www.medinfo.bg/spisanie/2016/8/statii/hranene-v-detska-vyzrast-syvremenni-aspekti-2379 (последно посетен 10.03.2022). [**Rusinova M.** (2016). Hranene v detska vazrast. Med Info 8. [Nutrition in childhood]. Med Info 8. https://www.medinfo.bg/spisanie/2016/8/statii/hranene-v-detska-vyzrast-syvremenni-aspekti-2379 (In Bulgarian). (posledno poseten 10.03.2022)]. (In Bulgarian).
5. **Стаматов, Р.** (2014). Детска психология. Пловдив. Хермес, 267-273. [**Stamatov, R.** (2014). Detska psihologia. Plovdiv. Hermes, [Child psychology]. Plovdiv, Hermes 267-273. (In Bulgarian).
6. **Шэффер, Д.** (2003). Дети и подростки: Психология развития. Питер, 345-352. [**Шэффер, Д.** (2003). Дети и подростки: Психология развития. Питер, [Children and Adolescents: Developmental Psychology]. Peter 345-352]. (In Bulgarian).
7. **Bes-Rastrollo, M., Martínez-González, M., Sánchez-Villegas, A., Arrillaga, C., Martínez, A.** (2006). Association of fiber intake and fruit and vegetable consumption with weight gain in a Mediterranean population. *Pub Med* 22, 5. Nutrition, https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/16500082/ (последно посетен 01.03.2022).
8. **Gariépy, G., Nitka, D., Schmitz, N.** (2010). The association between obesity and anxiety disorders in the population: a systematic review and meta-analysis. *Pub Med* 34, 3. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/19997072/ (последно посетен 01.03.2022).
9. **Goodman, E., Whitaker, R.** (2002). A prospective study of the role of depression in the development and persistence of adolescent obesity. *Pub Med* 110, 3. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12205250/ (последно посетен 01.03.2022).
10. **Güngör, N.** (2014). Overweight and Obesity in Children and Adolescents, *PMC* 6, 3. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4293641/ (последно посетен 01.03.2022).
11. **Kamijo K et al.** (2012). The relation of adiposity to cognitive control and scholastic achievement in preadolescent children. Obes (Silver spring), *Pub Med* 20, 12. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/22546743/(последно посетен 15.03.2022).
12. **Lindberg, L., Hagman, E., Danielsson, P., Marcus, C. & M. Persson** (2020). Anxiety and depression in children and adolescents with obesity: a nationwide study in Sweden. *BMC Medicine* 18, 30. https://doi.org/10.1186/s12916-020-1498-z, (последно посетен 01.03.2022).
13. **Mayer, E., Tillisch, K., Gupta, A.** (2015). Gut/brain axis and the microbiota J Clin Inv, *JCI* 17, 10. https://www.jci.org/articles/view/76304, (последно посетен 09.03.2022).
14. **Mohammadi, M., Khaleghi, A., Mostafavi, S., Ahmadi, N., Kamali, K., Hooshyari, Z., Ahmadi, A.** (2019). Gender Determines the Pattern of Correlation between Body Mass Index and Major Depressive Disorder among Children and Adolescents: Results from Iranian Children and Adolescents' Psychiatric Disorders Study. *Pub Med* 15, 5. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/31070473/ (последно посетен 01.03.2022).
15. **Roberts, R., Duong, H.** (2013). Obese youths are not more likely to become depressed, but depressed youths are more likely to become obese, *Pub Med* 43, 10. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/23298458/ (последно посетен 01.03.2022).

16. **Tang, J., Yu, Y., Du, Y., Ma, Y., Zhu, H., Liu, Z.** (2010). Association between actual weight status, perceived weight and depressive, anxious symptoms in Chinese adolescents: a cross-sectional study. *BMC* 10, 594. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3091556/ (последно посетен 04.2022).
17. **Wang, S., Sun, Q., Zhai, L., Bai, Y., Wei, W., Jia, L.** (2019). The Prevalence of Depression and Anxiety Symptoms among Overweight/Obese and Non-Overweight/Non-Obese Children/Adolescents in China: A Systematic Review and Meta-Analysis. *PMC* 16, 3. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6388174/ (последно посетен 01.03.2022).
18. **Wang, Y., Beydoun, M., Liang, L., Caballero, B., Kumanyika, S.** (2012). Estimating the progression and cost of the US obesity Epidemic. Obesity, v.16, No.10, 2323-2330, *Obesity a Research journal* 16, 10. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1038/oby.2008.351 (последно посетен 01.03.2022).
19. **Zahl. T., Steinsbekk, S., Wichstrøm, L.** (2019). Physical Activity, Sedentary Behavior, and Symptoms of Major Depression in Middle Childhood, researchgate.net. *ResearchGate* 139, 2. https://www.researchgate.net/publication/312164304_Physical_Activity_Sedentary_Behavior_and_Symptoms_of_Major_Depression_in_Middle_Childhood (последно посетен 01.03.2022).

Онлайн източници

1. **Доклад** за здравното състояние на България в Европейския съюз за 2019 г. (2019). https://health.ec.europa.eu/system/files/2019-11/2019_chp_bulgaria_bulgarian_0.pdf (последно посетен 03.03.2022), 6-9. [**Doklad** za zdravnoto sastoyanie na Bulgaria v Evropeyskia sayuz za 2019g. (2019). [Report on the health status of Bulgaria in the European Union for 2019]. https://health.ec.europa.eu/system/files/2019-11/2019_chp_bulgaria_bulgarian_0.pdf (posledno poseten 03.03.2022), 6-9].
2. **Доклад** на СЗО. Европа за затлъстяване и наднормено тегло при децата - Фондация За храната. (2015). https://ncpha.government.bg/uploads/pages/103/ChildOverweightObservation_2015-16.pdf, (последно посетен 15.03.2022), 50-52. [**Doklad** na SZO. (2015). Evropa za zatlastyavane i nadnormeno teglo pri detsata - Fondatsia Za hranata. [WHO report. Europe on obesity and overweight in children - Food Foundation]. https://ncpha.government.bg/uploads/pages/103/ChildOverweightObservation_2015-16.pdf, (posledno poseten 15.03.2022), 50-52.
3. **Доклад** Уницеф. Състоянието на децата в света: Деца, храна и хранене. (2019). https://www.unicef.org/bulgaria/media/4926/file/State%20of%20the%20worlds%20children%202019.pdf (последно посетен 15.10.2019), 89-90. [**Doklad** Unitsef. (2019). Sastoyanieto na detsata v sveta: Detsa, hrana i hranene. [Report Unicef. The State of the World's Children: Children, Food and Nutrition]. https://www.unicef.org/bulgaria/media/4926/file/State%20of%20the%20worlds%20children%202019.pdf (posledno poseten 15.10.2019), 89-90.
4. **Жужана, Я.** (2010). **Здраве** 2020: Европейската политика за здраве и благополучие. https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0017/186020/RD-pres-Health-2020-a-new-European-policy-framework-for-health-and-well-being.pdf (последно посетен 21.03.2022), 13-14. [**Zhuzhana, Ya.** (2010), Zdrave 2020: Evropeyskata politika za zdrave i blagopoluchie. [Zsuzsanna, J. (2010), Health 2020: the European policy for health and well-being]. https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0017/186020/RD-pres-Health-2020-a-new-European-policy-framework-for-health-and-well-being.pdf (posledno poseten 21.03.2022), 13-14.

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 25-34
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ВЛИЯНИЕ НА ПЕРСОНАЛНИТЕ ЕКЗИСТЕНЦИАЛНИ СПОСОБНОСТИ И ЕКЗИСТЕНЦИАЛНО ИЗПЪЛНЕНИЯ ЖИВОТ ВЪРХУ ПСИХИЧНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ ПРИ ПРОФЕСИОНАЛНИ АКТЬОРИ

Дияна Добрева-Христова

Докторант
Институт за изследване на населението и човека,
Българска академия на науките
БЪЛГАРИЯ, София 1113, ул. „Акад. Бончев“, бл. 6 ет.5/6
dobrevadh@gmail.com

Резюме: *Докладът представя резултатите от експлораторно изследване на концепуализирани в теоретичната рамка на съвременния екзистенциален анализ на Алфрид Ленгле ноетични ресурси за пълноценното функциониране на хората от актьорската професия. Проучени са връзките между персоналните екзистенциални способности за постигане на екзистенциално изпълнен живот (existential fulfilment) – себе-дистанциране, себе-трансценденция, свобода и отговорност и психичното благополучие (в трактовката на позитивната психология) в извадка от български професионални актьори (N=144, 86 жени, 58 мъже, възраст: M=33,7 години). Данните са събрани с методики: Скала за екзистенция (Längle et al. 2003) и Въпросник за психично благополучие (Ryff 1989; Силгиджиян, Карабельова, Занкова 2008). Резултатите от линейния регресионен анализ разкриват, че по-високото ниво на развитие на личните екзистенциални способности води до по-високо ниво на психично благополучие, както и е изведено позитивното влияние на отделни лични екзистенциални способности върху отделни дименсии на психичното благополучие. Резултатите от t-теста не показват статистически значими разлики в нивото на екзистенциална изпълненост в зависимост от пола. Изведено е статистически значимо различие в нивото на екзистенциална изпълненост в зависимост от възрастта. Изследването допринася за интегрирането на екзистенциалните подходи в академичен изследователски контекст и поставя въпроса за ресурсните им методологични възможности за развитието на чувствително към творческата идентичност психологично консултиране (creative sensitive treatment).*

Ключови думи: екзистенциална изпълненост; психично благополучие; психологично консултиране.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 25-34
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

IMPACT OF PERSONAL EXISTENTIAL ABILITIES AND EXISTENTIALLY FULFILLED LIFE ON PSYCHOLOGICAL WELL-BEING IN PROFESSIONAL ACTORS

Diyana Dobreva – Hristova

PHD Student
Institute for Population and Human Studies
Bulgarian Academy of Sciences
BULGARIA, Sofia 1113, Acad. Georgi Bonchev St., Bl. 6, Fl. 5/6
dobrevadh@gmail.com

Abstract: *The report presents the results of an exploratory study of noetic resources conceptualized in the theoretical framework of Alfred Lengle's modern existential analysis for the full functioning of people from the acting profession. The relationships between personal existential abilities to achieve existential fulfillment - self-distancing, self-transcendence, freedom and responsibility and psychological well-being (in the interpretation of positive psychology) in a sample of Bulgarian professional actors (N=144, 86 women, 58 men, age: M=33.7 years). Data were collected using the following methods: Existence Scale (Längle et al. 2003) and Psychological Well-Being Questionnaire (Ryff 1989; Silgijian, Karabelova, Zankova 2008). The results of the linear regression analysis revealed that a higher level of development of personal existential abilities leads to a higher level of psychological well-being, as well as the positive influence of individual personal existential abilities on individual dimensions of mental well-being was deduced. The results of the t-test showed no statistically significant differences in the level of existential fulfillment depending on gender. A statistically significant difference was found in the level of existential fulfillment depending on age. The study contributes to the integration of existential approaches in an academic research context and raises the question of their resource-methodological possibilities for the development of creative identity-sensitive psychological counseling (creative sensitive treatment).*

Keywords: existential fulfillment; psychological well-being; psychological counseling**.**

Въведение

Настоящият доклад представя експлораторно по своя характер проучване на приноса на ноетичното екзистенциално измерение на човека за справянето с трудности в живота и пълноценно себе-осъществяване при хората в актьорската професия. Изследването е проведено в рамките на съвременната екзистенциално-хуманистична психология, и по-конкретно на съвременния екзистенциален анализ (ЕА) на Алфрид Ленгле. То е част от дисертационно изследване на „екзистенциалната изпълненост“ (existential fulfilment) и пълноценното човешко функциониране при актьори. Основанията за насочване на изследователския интерес към специфичната професионална група на хората в актьорската професия, произтичат от: 1) областта на научните изследвания и направените препоръки към психологичното консултиране, 2) областта на психичното здраве и благополучие на тази професионална група и 3) областта на професионалната дейност на актьора и свързаните с нея специфични натоварвания. Ще обърнем внимание кратко на някои от тях.

Въпреки че стои в центъра на общественото внимание и е обект на интерес в психологията като цяло, човекът в актьорската професия е слабо изследван от гледна точка на консултативната психология. В същото време изследователите определят професията като уникално взискателна и отбелязват, че напрежението и стресът, свързани с нея, често водят до проблеми с психичното здраве, с които много изпълнители се чувстват неподготвени да се справят. Заедно с психологическите ползи за личността, изследванията отчитат и, че в сравнение с общата популация актьорите са в по-висок риск от депресия, тревожност, стрес и други проблеми с психичното здраве.(Geer 1993; Burgoyne et al. 1999; Seton 2010; Maxwell et al. 2015). Хората в актьорската професия са изложени и на риск от емоционално прегаряне (Maxwell et al. 2015; Ganeva 2018), размиване на границите между субекта (актьора) и неговия персонаж в цикъла „живот-сцена-живот“ (Burgoyne et al. 1999; Thomson & Jaque 2011). В живота на актьора в много по-голяма степен в сравнение с този на хората от други професии присъства като силен стресов фактор неопределеността и несигурността: краткосрочения характер на заетостта; финансова несигурност; липса на автономност в професията; сложни междуличностни взаимоотношения; високо ниво на самокритичност и критика; условия на работа и др.(Brandfonbrener 1992; Seton 2010; Robb & Due 2017).

От ключово значение е и разбирането на естеството на процесите, свързани с това „да си професионален актьор“ и как това се отразява на пълноценното човешко функциониране. Професията на актьора „поема върху себе си тежестта на два субекта едновременно – на своя собствен и на субекта на своя персонаж“ (Атанасов 2009:14) и за човека в нея може да се твърди, че „не упражнява актьорската професия, а е самата професия“ (Атанасов 2009:19). Актьорската професия е обвързана по уникален начин със същностни аспекти на личността; с базисните модели на поведение и тяхната индивидуализация; с разкриването и развитието на вътрешния потенциал; със „статуса на усещането за смисъл“ и екзистенциална концепция за света. Нещо повече, преживяванията за личностно израстване, себеприемане, самоопределение и личен авторитет, за смисъл и осъщественост на собствените таланти директно рефлектират върху способността на човека/актьор да се справя с предизвикателствата в живота и професията, като в същото време са и силно повлияни от неговата творческа идентичност. Важна част от тези аспекти остават недостатъчно проучени от психологичната наука, принципно ангажирана с изследване на личността на актьора, но оставаща в сянката на своя интерес цялостната му екзистенциална ситуация. Такива са феномените на психичното благополучие (psychological well-being) и преживяването за екзистенциално изпълнен живот (existential fulfilment), които имат силно влияние върху професионалната ефективност, психичното здраве и пълноценното функциониране през целия жизнен път. Възможности за дълбинно изследване в така очертаното изследователско поле предлагат теоретичните концепции, които ползва консултативната психология с екзистенциално-хуманистична насоченост.

Теоретична постановка

Предпоставките за развитие на потенциала на човека и неговата себе-реализация са обект на научен анализ основно в позитивната и хуманистична психология, екзистенциално-

аналитичното направление и гещалт-терапията. Те споделят обща евдемонична философска нагласа, фокус към смисъла и себереализацията и дефинират психичното благополучие от гледна точка на пълноценното функциониране на човека. В съвременните изследвания на благополучието най-често присъства гледната точка на позитивната психология, основана на интегративния теоретичен модел за психично благополучие на Каръл Риф. Моделът включва шест различни аспекта на човешката актуализация: автономия, справяне със средата, личностно израстване, позитивни отношения с другите, наличие на житейски цели и себеприемане и става теоретична основа за разработването на Въпросника за психично благополучие на Каръл Риф (Ryff 1989), прилаган в множество научни изследвания. Въпреки своя широк обхват, теоретичния модел на Риф е фокусиран основно върху характеристиките на позитивното човешко функциониране и описание на оптималното съдържание на концептуализираните в него измерения на психичното благополучие. Възможности за разширяване на научното разбиране на процесите на себе-актуализация и на вътрешните ресурси за тяхното задвижване дава екзистенциалната парадигма в психологията.

В рамките на екзистенциалния подход, психичното благополучие се определя от откритостта[i] на човека към екзистенциалните проблеми на неговото съществуване и способността му, интегрирайки всички аспекти на живота си, да го преживява пълноценно и с усещане за цялост и удовлетвореност. В теоретичната рамка на съвременния екзистенциалния анализ (ЕА), Алфрид Ленгле, разглежда човешката личност като духовна индивидуалност (Person) и вътрешна антропологична основа на екзистенцията, разбирана като „способността свободно да решава и да поема отговорност за смисъла и ценностните избори в своя живот“ (Längle et al. 2000:19). Според него, екзистенцията се отнася към осмисления, свободен и отговорен живот, в който човек бидейки „запитван“ от всяка конкретна ситуация, „внася себе си в света“ като дава своите персонални (духовно осъзнати) отговори. Тя се „проявява“ като функция на персоналната среща на човека с даденостите в личното му Битие.

Понятието за екзистенциална изпълненост (existential fulfillment) отразява субективното преживяване на човека за пълнотата и качеството на неговото битие, за собственото му благополучие и за вътрешното му съгласие със събитията в него. Екизстенциално изпълнен е „истинският живот“, наситен с дълбоки чувства, собствени решения (дори и грешни), осъществени интенции, изживян в пълнотата си като „лично мой, труден, но добър живот“. Екзистенциалната изпълненост характеризира Битието на човека като цяло, тя е показател за качеството на живот.(Шумский, Уколова, Осин 2016). Нещо повече, тя се репрезентира и в трите модуса на съществуване, описани в идеите на Мартин Хайдегер: 1) мястото, в което човекът „екзистенциално присъства” и от което се разкрива „смисловия хоризонт на личността” (Umwelt); 2) съвместното или социалното му „със-Битие” (Mitwelt) и 3) неговият вътрешен свят (Eigenwelt). (Хайдегер 2020). На този фон не винаги социалният живот, социалните постижения, полезността и прагматизмът са признаци на вътрешния опит за екзистенциалното изпълнение на личния „Жизнен проект“ и благополучие.

Предпоставките и процесите за актуализирането на личността, Ленгле позиционира в „чисто човешкото“ (ноетично) измерение. Той ги описва чрез понятията: „екзистенциална изпълненост“, „екзистенциално отношение“, „вътрешно съгласие“ и конструктите на персоналните екзистенциални способности (компетенции) за постигане на добър живот. В динамиката на човешкото съществуване “екзистенциалното отношение“ позволява на човека да се свърже и позиционира спрямо даденостите на Битието, да „разбере себе си в широкия хоризонт, и да живее с разбиране на контекста“ (Лэнгле 2017: 262), т.е. да намери смисъл. В теорията на Ленгле, процесът на намиране на екзистенциален смисъл включва четири „стъпки“ за постигане на изпълнена екзистенция, описани в неговия метод: „Стъпки към екзистенциалното битие“ (SEM) (Längle 1988). Според тази концепция, за да реализира автентично и свободно, с усещане за изпълненост[ii] своя живот, човек трябва да възприеме полето на възможностите, да ги съотнесе ценностно към себе си и да заеме позиция по отношение на екзистенциалните дадености, така че да може да вземе решение/я, зад които отстоявайки персонално, след това реализира.

Моделът е процесуална операционализация на теорията за ценностите и жизнения смисъл на Виктор Франкъл и извежда конструктите на личните екзистенциални способности за постигане на екзистенциално изпълнен живот, а именно: 1) себе-дистанциране, 2) себе-

трансценденция, 3) свобода и 4) отговорност. На базата на това процесуално разбиране е разработен въпросника Скала за екзистенция – СЕ (ESK - EXSISTENZSCALA) (Langle et al. 2003), който е използван в изследването. Въпросникът има четири субскали, изследващи развитието на личните способности за екзистенциална себе-реализация, обхвата на които е описан накратко (по Längle et al. 2000): 1) Способността за **себе-дистанциране** е основен фактор за всяко възприятие на реалността, в това число и възприятието на вътрешния свят – рефлексията. Като когнитивна абстракция от „вътрешните филтри“, които налага емоционалната въвлеченост в различни ситуации, себедистнанцирането позволява изграждане на дистанцирана и обективна перспектива на възприятие, в която човек по-обективно и ясно възприема даденостите, по-ефективно преработва случващото се и има по-конструктивна рефлексия върху собствените си чувства. 2) **Себе-тансценденцията** надгражда възприятието на „даденото, във мен-и във-света“ в преживяване на екзистенциалното им значение (т.е.осмислянето на неговата ценност и смисъл). Чрез нея човек съпоставя възможностите със собствената си концепция за живота, с необходимите ресурси (вътрешни и външни) с важното и правилното за самия него. Тя е основата за развитие на емоционална отзивчивост, съпреживяване, способностите за изграждане на емоционална връзка. 3) **Свободата** дава опора за избор сред „възможностите“, присъстващи в конкретните събития, предпоставя сигурността и увереността при вземане на решения или неспособността за това. Преди този избор да е направен, всички възможности са „необективиран все още потенциал“, а превръщането в „лична реалност“ е възможно само за една от тях. На този фон, за да вземе решение, човек се нуждае от осъзнато преживяване на собствената си персонална, „екзистенциална“ позиция в тези даденост т.е. да идентифицира и „отстоява своето“, като може да го съотнесе към ограниченията на даденото. 4) **Отговорността**, като базисна екзистенциална способност, се изразява в преживяване на „вътрешен ангажимент“ към направените лични избори и определя способността на индивида да довежда до край взетите решения. Тя е основа за формиране на стабилно самочувствие, стимулира упоритостта, и способността на човека да устоява на натиск от трудности в процеса на реализация на собствените избори.

Според теоретичната концепция на Алфрид Ленгле, личните способности за постигане на екзистенциално изпълнен живот се разполагат в измерение, надхвърлящо нивото на „състоянията“ и „чертите“, включващо процеса на справяне, както със ситуативни влияния, така и с личностни предиспозиции. Авторите на методиката ги разглеждат по-скоро, като „супер-конструкция“ , която е на различно ниво от състоянието на психично благополучие или личностните черти и е от особено значение за справяне със сериозни предизвикателства на соматично и психично ниво (Langle et al. 2000).

В резултати от сравнително емпирично изследване на конструктите за екзистенциална изпълненост и психично благополучие са установени множество връзки между ранните дезадаптивни схеми и показателите за психично благополучие, устойчивост и екзистенциалните параметри. Изследователите отчитат, че индикаторите за психично благополучие и екзистенциална реализация имат силни корелации, но в същото време тяхната природа не е идентична (Гришина 2016). В друго изследване на връзката между конструктите е установено, че различните нива на „екзистенциално” и „психологическо благополучие” се проявяват в различно субективно разбиране за щастието и неговите интерпретации. Според направените в това проучване изводи хората, които свързват своето благополучие с широкия контекст на съществуване в света, имат по-високо ниво на екзистенциална изпълненост (Гришина 2016). Други изследователи установяват, че способността за използване на ноетичните ресурси, в комбинация с различни фактори има силна връзка с психичното здраве. В своето изследване те извеждат връзките на личните екзистенциални способности: „свобода“, „отговорност“ и себе-трансценденция“ и психичното здраве и на личните екзистенциални способности „себе-дистанциране“ и в повечето случаи и „себе-трансценденция“ с по-добър контрол върху поведението. (Kundi et al. 2003).

Представените изследвания и теоретични конструкти дават основание да допуснем, че персоналните екзистенциални способности (които ще наричам по-нататък лични, за да не става терминологично объркване с други парадигми) са ноетичен ресурс, чието развитие и използване оказва влияние върху цялостното човешко функциониране и в частност върху психичното благополучие на хората от изследваната от нас група. От гледна точка на позиционирането на

изследователските търсения в научното поле на психологията, настоящето изследване е обосновано от ключови въпроси и теми на консултативната психология и по-конкретно: **основният ѝ научен акцент върху здравословното функциониране и човешката ефективност** и проучването на методологичните възможности на инструментариума в подкрепа на консултативния процес.

Цел

С изследването се цели да се анализира предиктивната сила, респективно влиянието на личните екзистенциални способности (ЛЕС) по отношение на психичното благополучие и неговите димeнсии (по модела на Каръл Риф) при професионални актьори, както и да се анализират разликите в нивото на екзистенциална изпълненост по пол и възраст.

Методи

Скала за екзистенция – CE (ESK - EXSISTENZSCALA) (Langle & al. 2003). Разработена от д-р Алфрид Ленгле и д-р Кристине Орглер и прилагана в научни изследвания и консултативната практика. Въпросникът е представен подробно в изследването за неговата първоначална адаптация за български условия (Добрева-Христова 2021). Чрез стандартизирана процедура на самооценка CE оценява субективното преживяване за екзистенциална изпълненост (екзистенциална себе-реализация) (existential fulfillment) като изследва степента на развитие на **личните екзистенциални способности (ЛЕС)**: себе-дистанциарне (СД), себе-трансценденция (СТ), свобода (С) и отговорност (О). В нашето проучване е използвана българската адаптация на въпросника „Скала за екзистенция“ преминала оценка за тестова и ре-тестова надеждност и вътрешна консистенстност. Стойностите на коефициента **α на Кронбах** за цялата скала в настоящата извадка N=144 е 0.91, а по суб-скали, стойностите се разполагат в диапазона от 0,71 до 0,88. Този резултат е добър за практически цели.

Въпросник за психично благополучие (Ryff 1989). За целите на изследването е приложена оригиналната версия от 84 айтема в шест скали, в нейната адаптация за български условия (Ryff 1989**;** Силгиджиян, Карабельова, Занкова 2008), която е добре позната и показва високи нива на вътрешна консистентност при проведени с българска извадка научни изследвания. Надеждността за настоящата извадка много добра. Стойностите на коефициента **α на Кронбах** за въпросника е 0.94, като стойностите за отделните скали се разполагат в диапазона от 0,83 до 0,92.

Респонденти

Емпиричното изследване е проведено в периода 2021 - 2022 година. В него взеха участие 144 професионални актьори и студенти по актьорско майсторство във възрастов диапазон от 18 до 85 години, средна възраст 33,7 години и SD = 13,34. Респондентите се разпределят, както следва: 58 мъже и 86 жени (40,3% мъже и 59,7% жени), разделени в четири възрастови групи, диференцирани по етап на навлизане в професията: 64 (44,4%) млади артисти (от 18 до 28 години), 45(31,3%) утвърждаващи се (от 29 до 39 години), 16 (11,1%) утвърдени (от 40 до 50 години) и 19 (13,2%) ментори (над 50 години).

Резултати и обсъждане

Надеждността на приложените въпросници (представена по-горе) и техните суб-скали в изследваната извадка N=144 е много добра. Стойностите на коефициентите на надеждност, измерени с **α на Кронбах (Cronbch`s coefficient alpha)**, варират от 0,71 до 0,92 и дават увереност за провеждане на следващите анализи. Проверката на предпоставките за прилагане на регресионен анализ, показа висока степен на мултиколинеарност, което направи неподходящо използването на множествен регресионен анализ и бе взето решение за прилагане на обикновен регресионен анализ, самостоятелно за всеки предиктор.

На първия етап бе извършен обикновен регресионен анализ за проверка на влиянието на личните екзистенциални способности (ЛЕС) по отношение на психичното благополучие (ПБ). Данните сочат, че всяка една от четирите ЛЕС : „Себе-дистанциране“, „Себе-трансценденция“, „Свобода“ и „Отговорност“, статистически значимо може да прогнозира скалата за психично

благополучие, видно от стойностите на стандартизирания коефициент *Beta*, степента на значимост p<0,001 и стойностите на корегираните коефициенти на детерминация **(adjusted R^2)**, представени в Таблица 1.

Таблица 1. Влияние на ноетичните ресурси за екзистенциално изпълнен живот (личните екзистенциални способности) върху психичното благополучие
Table 1. Impact of noetic resources for an existentially fulfilled life (personal existential abilities) on psychological well-being

Независима променлива	**Зависима променлива**	**Beta**	**p**	**adjusted R^2**
Себе-дистанциране (СД)	Психично благополучие (ПБ)	0,563	0,000	0,312
Себе-трансцеденция (СТ)		0,744	0,000	0,551
Свобода (С)		0,756	0,000	0,569
Отговорност(О)		0,703	0,000	0,491

Данни показват, че развитието на всяка една от ЛЕС би повлияло позитивно общото ниво на психично благополучие, като най-високи проценти на обяснена вариация имат ЛЕС „Себетрансценденция“ (55,1%) и „Свобода“ (56,9 %). Като цяло, по наше мнение, изведената връзка между ЛЕС и ПБ свидетелстват за близостта на изследваните конструкти, но в същото време можем да допуснем, че феноменологията, която стои в тяхната основа не се припокрива напълно. На базата на резултатите можем да направим извод, че развитието на екзистенциалните способности (като ноетичен ресурс), за обективно възприемане на даденостите в ситуацията (СД), за ценностно съотнасяне към себе си на случващото се в реалността(СТ) за вземане на екзистенциално обосновани решение/я (С) и за тяхната реализация (О) се отразява пряко върху способността за ефективно управление на живота и околната среда, т.е. на психичното благополучие.
Анализът продължи със задълбочаване на изследователските търсения и извеждане на специфично насочените влияния на всяка една от ЛЕС върху отделните дименсии на психичното благополучие: (Автономия(А); Справяне със средата(СС); личностно израстване(ЛИ); позитивни отношения с другите (ОД); Цел в живота(ЖЦ); себеприемане(СВ)). Статистически значимите резултати са представени обобщено в **Таблица 2**. Общия преглед на резултатите показа средни и над средните по сила стойности на стандартизирания коефициент на регресия, между изследваните променливи (от 0,342 до 0,681), при степен на значимост p<0,001 и проценти на обяснена вариация (от 11.1% до 49,1%). Те разкриват , че макар и в различна степен и с различна тежест ЛЕС статистически значимо може да прогнозират отделните дименсии на психичното благополучие.

Таблица 2. Влияние на личните екзистенциални способности върху дименсиите на психичното благополучие
Table 2. Impact of personal existential abilities on the dimensions ofpsychological well-being

Независима променлива	**Зависима променлива**	**Beta**	p	**adjusted R^2**
Себе-дистанциране	Автономия (А)	0,426	0,000	0,176
Свобода		0,612	0,000	0,370
Отговорност		0,608	0,000	0,365
Себе-дистанциране	Справяне със средата (СС)	0,508	0,000	0,253
Свобода		0,671	0,000	0,446
Отговорност		0,681	0,000	0,460
Себе-трансценденция	Личностно израстване (ЛИ)	0,473	0,000	0,218
Свобода		0,468	0,000	0,213
Отговорност		0,342	0,000	0,111
Себе-дистанциране	Позитивни отношения с другите	0,455	0,000	0,202
Себе-трансценденция		0,528	0,000	0,274

Свобода	(ОД)	0,449	0,000	0,196
Отговорност		0,434	0,000	0,183
Себе-дистанциране	Цел в живота (ЖЦ)	0,479	0,000	0,224
Свобода		0,667	0,000	0,442
Отговорност		0,591	0,000	0,334
Себе-дистанциране	Себеприемане (СВ)	0,506	0,000	0,251
Свобода		0,703	0,000	0,491
Отговорност		0,640	0,000	0,405

Изведените резултати показват специфично влияние на различните ноетични ресурси върху различни димeнсии на психичното благополучие, както следва. За „**Автономия**“ с най-голям процент на обяснена вариация са ЛЕС „Свобода“ – 37 % и „Отговорност“ – 36,5%, което извежда допускането, че развитието на екзистенциалната компетентност за изграждане на собствена (персонална) позиция и преживяването на „вътрешен ангажимент“ към направените лични избори оказва влияние върху способността на човека да устоява на социален натиск, да изгражда независима оценката на себе си и поведението си, да постига целите си и да преодолява трудностите по пътя към тях. Същите лични екзистенциални способности се извеждат като предиктори с най-голям процент на обяснена вариация и за димeнсията „**Справяне със средата**“ т.е. за развитието на умението на индивида да избира или да създава съответни на своите потребности и ценности условия. За димeнсията „**Личностно израстване**“ с най-голям процент на обяснена вариация е ЛЕС „Себе-трансценднция“ – 21,8%, която като способност за преживяване на нещата в живота в тяхното екзистенциално значение, осмислянето на тяхната ценност и смисъл и преживяването на ценностен резонанс, оказва влияние върху желанието за развитие и усещането за собствен прогрес. За димeнсията „**Позитивни отношения с другите**“ с най-голям процент на обяснена вариация са ЛЕС „Себе-трансценднция“ – 27,4% и „Себе-дистанциране“ – 20,2 %, които са в основата на развитието на емоционална отзивчивост, съпреживяване, способностите за изграждане на емоционална връзка и позволяват изграждане на дистанцирана и обективна перспектива на възприятие. За димeнсията „**Цел в живота**“ с най-голям процент на обяснена вариация е ЛЕС „Свобода“- 44,2 %, което може да бъде обяснено с важността на преживяването на екзистенциалното значение на нещата за ясното разбиране на целта в живота, чувството за посока и насоченост. За димeнсията „**Себеприемане“** с най-голям процент на обяснена вариация са ЛЕС „Свобода“ – с 49,1 % и ЛЕС „Отговорност“- 40,5%, което може да бъде обяснено с ролята на способността за вземане на решения и тяхното реализиране в изграждането на позитивна нагласа към себе си и позитивно отношение към изминалия живот, които описва димeнсията „себеприемане“ в трактовката на Модела за психично благополучие на Каръл Риф.

Проверката на нивото на екзистенциална изпълненост в четирите възрастови групи бе извършена с еднофакторен дисперсионен анализ One-way ANOVA. Изведено е статистически значимо различие в нивото на екзистенциална изпълненост (средно аритметичните стойности на общия показател СЕ), $F(3,140)=3,255$, $p<0,05(p= 0,02)$ между четирите групи. Големината на ефекта n=0,25, която е изчислена като се използва коефициента *ета* е средна или типична, съгласно интерпретацията на Коен (Cohen,1988). Използван е пост-хок тест на Джеймс-Хауел, който показва , че средно-аритметичната стойност за младите артисти (M=195,98) е статистически значимо различна от средно-аритметичната стойност за утвърдените (M=212,31) и средно-аритметичната стойност за менторите (M=214,44). Липсва статистически значимо различие за групата на утвърждаващите се актьори. Проучването на нивото на екзистенциална изпълненост в зависимост от пола бе извършено с t-тест за независими извадки на Стюърт. Няма статистически значимо различие за средноаритметичната стойност при мъжете (M=201.40, SD=3,54) и жените актьори (M=200,92, SD=3,11): $t(142)=0,1$, $p=0,92$ с по-малка от типичната големина на ефекта d=0,02 (Cohen,1988). Тези данни потвърждават предходни изследвания на конструкта за екзистенциална изпълненост.

Резултатите от изследването подкрепят идеята за необходимостта от разширяване на научното разбиране на процесите на себе-актуализация, както и за осмислянето и по-задълбоченото изследване на приноса на ноетичните ресурси за справянето с трудности в живота

и пълноценно себе-осъществяване при хората в актьорската професия на различни етапи от техният професионален и житейски път.

Заключение

Изследването очертава персоналните екзистенциални способности като важен ноетичен ресурс за пълноценното човешко функциониране на хората в актьорската професия, който не е отчитан и изследван до момента. Изведените резултати дават основания за изследване на влиянието на екзистенциалните способности за справяне със специфичните за актьорската професия стресови натоварвания и ефекта им върху жизнената устойчивост. Допълнителните емпирични изследвания на екзистенциалната феноменология могат да допринесат както за интегрирането на екзистенциалните подходи в академичен изследователски контекст, така и за развитието на основани на доказателства и чувствителни към творческата идентичност подходи за психологично консултиране (creative sensitive treatment).

Литература/References

1. **Атанасов, А.** (2009). Субект и образ: Сценичния образ – аспекти на субективния подход. София. Валентин Траянов. [**Atanasov, A.** (2009). Subekt I obraz. Scenichniq obraz-aspekti na subektivniq podhod.[Subject and image: The scenic image - aspects of the subjective approach. Sofia, Valentin Traqnov.] (In Bulgarian)
2. **Гришина, Н. В.** (2016). Психологическое благополучие в экзистенциальном понимании: эмпирические особенности. Психологические исследования, 9(48), 10-14. **[Grishina, N.V.** (2016). Psihologicheskoe blagopoluchie v ekzistencialnom ponimanii: empiricheskie osobenosti.[Existential approach to well-being: empirical characteristics. Psychological studies , 9 (48),10-14.] (In Russian)
3. **Добрева-Христова, Д.** (2021). Първоначална адаптация на методика „Скала за екзистенция“ (Esk - Exsistenzscala) за български условия. Сборник с доклади на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки, 2, 33-40. [**Dobreva-Hristova, D. (2021).** Purvonachalna adaptatsia na metodika “Skala za ekzistentsiq”(Esk - Exsistenzscala) za bulgarski usloviq.[Initial adaptation of the "Existence scale” (Esk - Exsistenzscala) in bulgarian context. Collected papers of the National School for Doctoral Students and Young Researchers in Social Sciences, 2, 33-40.] (In Bulgarian)
4. **Лэнгле, А.** (2017). Ради чего все это? Путь, ведущий к смыслу. С собой и без себя. Практика экзистенциально-аналитической психотерапии : сборник статей. Москва. Генезис, 254-266. **[Lengle. A.** (2017). Radi chevo eto? Put, vedushii k smislu. S soboi i bez sebq. Praktika ekizstentsialno-analiticheskoi psihoterapii [What is all this for? The path leading to meaning. With and without myself. The practice of existential-analytical psychotherapy: a collection of articles. Moscow, Genesis, 254-266.] (In Russian)
5. **Силгиджиян, Х., Карабельова, С., Занкова, Е.** (2008). Емпирична среща на двете традиции в изследването на психичното здраве. Българско списание по психология, V Национален конгрес по психология. София, Изток-Запад, 868-876. **[Silgidjian, H., Karabeliova, S., Zankova, E.** (2008)**.** Empiritchna sreshta na dve traditsii v izsledvaneto na psihichnoto zdrawe.[An empirical meeting of the two traditions in mental health research. Bulgarian Journal of Psychology, National Congress of Psychology, Iztok-Zapad, Sofiq, 868-876.] (In Bulgarian)
6. **Хайдегер, М.** (2005)**.** Битие и време. София, Изток-Запад. **[Haideger, M**. (2005). Bitie i vreme.[Being and Time. Sofia, Iztok-Zapad] (In Bulgarian)
7. **Шумский В. Б., Уколова Е. М., Осин Е. Н.,** (2016). Диагностика экзистенциальной исполненности: оригинальная русскоязычная версия теста экзистенциальных мотиваций. Психология. Журнал Высшей школы экономики, 13(4), 763–788. **[Shumskii,V.B., Ukolova E.M.,Osin E.N.,Lupandina Y.D.,(2016)** Diagnostika ekzistentsialnoi izpolnenosti:originalnaq russkoezichnaq versiq testa ekzistencialnih motivactzii [Measuring Existential Fulfillment: An Original Russian Version of Test of Existential Motivations, Psychology, Journal of Higher School of Economics, 13(4), 763–788.] (In Russian)
8. **Brandfonbrener, A**. (1992). The Forgotten Patients. Medical Problems of Performing Artists, 101-102.
9. **Burgoyne, S., Poulin, K., & Rearden, A.** (1999). The impact of acting on student actors: Boundary blurring, growth, and emotional distress. Theatre Topics, 9(2), 157-179.

10. **Ganeva, M.** (2018). Emotional-energy levels in the profession of acting as a prerequisite for the occurrence of the burnout syndrome. SocioBrains, 52, 82-92.
11. **Geer, R. O. (1993).** Dealing with emotional hangover: Cool-down and the performance cycle in acting. Theatre Topics, 3(2), 147-158.
12. **Kundi, M., Wurst, E., Längle**, A (2003). Existential Analytical Aspects of Mental Health. European Psychotherapy, 4(1), 87-96.
13. **Längle, A.** (1988). Wende ins Existentielle. Die Methode der Sinnerfassung. Entscheidung zum Sein. Viktor E. Frankls Logotherapie in der Praxis. München, 40–52.
14. **Langle, A., Orgler Ch., Kundi, M.** (2003). The Existence Scale. A new approach to assess the ability to find personal meaning in life and to reach existential fulfilment. European Psychotherapy, 4 (1), 135–151.
15. **Längle, A., Orgler, Ch., Kundi, M.** (2000). The Existence Scale. Die Existenz-Skala (ESk),Test zur Erfassung existentieller Erfüllung. Handanweisun. Gottingen. Hogrefe.
16. **Maxwell, I., Seton, M., & Szabo, M.** (2015). The Australian actors' wellbeing study: Apreliminary report. About Performance, 13, 69-113.
17. **Robb, A. E., Due, C.** (2017). Exploring psychological wellbeing in acting training: An Australian interview study. Theatre, Dance and Performance Training, 8(3), 297-316.
18. **Ryff, C. D.** (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. Journal of Personality and Social Psychology, 57, 1069-1081.
19. **Seton, M. C.** (2010). The ethics of embodiment: Actor training and habitual vulnerability. Performing Ethos: International Journal of Ethics in Theatre and Performance, 1(1), 5-20.
20. **Thomson, P., Jaque, S. V.** (2012). Holding a mirror up to nature: Psychological vulnerability in actors. Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts, 6(4),361-369.

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 35-42
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

АЛЕКСИТИМИЯ И ШИЗОФРЕННА ПСИХОПАТОЛОГИЯ

Джулия Камбуридис

Докторант
Софийски университет „Св. Климент Охридски”
България, София, 1504, бул. „Цар Освободител” 15
jkamburidis@gmail.com

Резюме: *Дефицитите, свързани с алекситимията, се изразяват основно като неспособност или значими трудности в разпознаването и описването на собствените емоционални преживявания. За разлика от конструкти като ментализацията и метакогницията, алекситимията е фокусирана върху осъзнаването и разпознаването на собствените емоционални преживявания. Голяма част от изследванията откриват взаимовръзки между алекситимията и други нарушения като тревожност, депресивност, личностови и психосоматични разстройства. През последните години се увеличават изследванията в областта на алекситимията и психотерапията, като се откриват връзки между нивата на алекситимия и ефективността на психотерапевтичния процес и ангажираността в него. Все повече се увеличава интересът и за ролята на алекситимията при тежките психични разстройства, като шизофренията. Пациентите с шизофрения изпитват трудности в описването и идентифицирането на емоционалните си преживявания, като нивата на алекситимия са свързани с динамиката на позитивната и негативната симптоматика. Настоящата статия си поставя за цел да направи обзор на литературата в областта на алекситимията при шизофрения и по-конкретно съвременните обяснителни модели и връзките между алекситимията и шизофренната симптоматика. Негативната симптоматика е много устойчива при шизофренното разстройство и е свързана със социалната изолация, с трудности в търсенето на подкрепа, обедняването на емоционалния свят и намаляването на качеството на живот на пациентите. Изследванията на пациенти с шизофрения в областта на алекситимията дават допълнителна информация относно социалните дефицити и предразположеността на пациентите към изолация. Откритията в тази област могат да бъдат използвани в рамките на планирането на ефективна терапевтична работа с пациенти със шизофрения, отчитайки спецификите на нарушението.*

Ключови думи: Шизофрения; алекситимия; терапия.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 35-42
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ALEXITHYMIA AND SCHIZOPHRENIC PSYCHOPATHOLOGY

Juliya Kamburidis

PhD Student in Cultural and Differential Psychology
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Bulgaria, Sofia, 1504, 15 Tsar Osvoboditel Blvd.
jkamburidis@gmail.com

Abstract: *Deficiencies associated with alexithymia are expressed primarily as an inability or significant difficulty in recognizing and describing one's own emotional experiences. Unlike constructs such as mentalization and metacognition, alexithymia focuses on the awareness and recognition of one's own subjective emotional experiences. Much of the research has found correlations between alexithymia and other disorders such as anxiety, depression, personality disorders and psychosomatic disorders. In recent years, research in the field of alexithymia and psychotherapy has increased, finding links between the levels of alexithymia and the effectiveness of the psychotherapeutic process and involvement. There is a growing interest in the role of alexithymia in severe mental disorders, such as schizophrenia. Patients with schizophrenia have difficulty describing and identifying their emotional experiences, and levels of alexithymia are related to the dynamics of positive and negative symptoms. This article aims to review the literature in the field of alexithymia in schizophrenia and in particular the current explanatory models and relationships between alexithymia and schizophrenic symptoms. Negative symptoms are very persistent in schizophrenic disorder and are associated with social isolation, difficulties in seeking support, impoverishment of the emotional world and reduced quality of life of patients. Studies of patients with schizophrenia in the field of alexithymia provide additional information on social deficits and patients' susceptibility to isolation. The findings in this area can be used in the planning of effective therapeutic work with patients with schizophrenia, taking into account the specifics of the disorder.*

Keywords: Schizophrenia; alexithymia; therapy.

Въведение

Алекситимията, която се характеризира като когнитивно-афективно нарушение, изразяващо се с трудности в идентифицирането и диференцирането на собствените емоционални преживявания и в изразяването им с думи, се счита за потенциален рисков фактор при различни медицински и психиатрични нарушения (Bagby & Taylor, 1997). Теоретичните модели за разбиране на този специфичен конструкт са се развивали с времето. Първоначално понятието е въведено в рамките на психоаналитичната парадигма и описва пациенти със психосоматични нарушения. Алекситимията може да се разгледа теоретично като психотерапевтичен конструкт, който произхожда от изследването и разбирането на причините за психосоматичните проблеми (Lupez-Munoz & Perez-Fernandez, 2020). Постепенно понятието започва да се изследва отвъд клиничното наблюдение, като се разработват различни методики за тестиране на алекситимията, както и се провеждат различни изследвания, търсещи връзки между различни конструкти. Съвременните концепции постулират, че алекситимията притежава когнитивни и емоционални характеристики, които отразяват дефицити в обработката на информация и регулацията на емоционалните състояния (Taylor & Bagby, 2000). В различни изследвани извадки се откриват връзки между алекситимията и депресия (Li, Zhang, Guo & Zhang, 2015; Honkalampi, Hintikka, Laukkanen, & Viinamäki, 2001), панически атаки (Zeitlin, McNally & Cassiday, 1993), тревожност (Berardis et al., 2008), посттравматично стресово разстройство (Frewen, Dozois, Neufeld, & Lanius, 2008). Като цяло хората с по-високи нива на алекситимия имат трудности да разпознават какво преживяват и да опишат емоциите си вербално, ограничен капацитет да анализират емоциите си и да ги регулират ефективно, както и имат трудности да споделят емоционалните си преживявания с другите (Parker, Taylor & Bagby, 2001). Макар че изследванията на алекситимията в различни клинични извадки да се увеличават през последното десетилетие, включително в България (Григорова, 2018; Маркова, 2016; Петрова, 2021; Попов, Пседерска, Пенева, Бозгунов, Василев, Неделчев & Василева, 2016), изследванията на конструкта при тежки психични нарушения като шизофренията са ограничени. Поради тази причина в настоящия обзор са изложени някои основни изследвания, които се фокусират върху шизофренната психопатология.

Някои изследвания откриват по-високи нива на алекситимия при пациенти с шизофрения (Van't Wout, Aleman, Bermond & Khan, 2007; Koelkebeck et al., 2010; Kubota et al., 2011), като част от тях допускат, че алекситимията може да бъде разгледана едновременно като рисков фактор за развитие на шизофрения и като подлежащ фактор за социална дисфункция (Van't Wout, Aleman, Bermond & Khan, 2007). За разлика от афективните дефицити, изследването на когнитивните дефицити е основен фокус в редица изследвания на пациенти с шизофрения (Gold & Harvey, 1993). Шизофренните разстройства най-общо се характеризират с фундаментални и специфични отклонения в мисленето и възприятията, и с афект, който е несъответен, или неадекватен (World Health Organization, 2019). Според DSM 5 за диагностициране на шизофрения са необходими наличието на поне два от пет симптома, от които налудности, халюцинации, дезорганизирано или некохерентно говорене, дезорганизирано поведение и негативни симптоми, всеки от който продължава минимум един месец или по-малко, ако е лекуван успешно; наличие на социална дисфункция (American Psychiatric Association, 2013). Шизофренното разстройство включва негативни, позитивни и дезорганизирани симптоми. Негативните симптоми в най-голяма степен са свързани с нарушения в афективната сфера, към тях се включват апатията, анхедонията, социалната изолация и отдръпване от другите, емоционалното притъпяване, понижен интерес към света и др. (Темков, Иванов & Ташев, 1978, стр. 185-190). Изследвания откриват, че пациентите с негативна симптоматика имат значително по-високи нива на алекситимия, като предполагат, че алекситимията е личностна черта при пациентите с негативна симптоматика и предимно афективни дефицити, като едновременно с това е и състояние, което оказва влияние върху различните видове позитивни и дезорганизирани симптоми като обедняване на речта, налудности и тревожност при пациенти, които не са с преобладаваща негативна симптоматика (Nkam, Langlois-Thery, Dollfus & Petit, 2005) . Въпреки това все още не са изяснени напълно връзките между симптомообразуването при шизофренията, развитието на болестта и ролята на алекситимията като личностова предиспозиция и като състояние, провокирано от силния дистрес вследствие на болестта. Stanghellini and Ricca (1995) откриват, че пациенти, които не са

диагностицирани с параноидна шизофрения с преобладаваща позитивна симптоматика (налудности и халюцинации), а имат основно негативна симптоматика, е по-вероятно да имат по-високи нива на алекситимия в сравнение с пациенти с параноидна шизофрения. От своя страна Van't Wout et al. (2007) откриват, че негативната симптоматика е свързана само с трудности в идентифицирането на собствените емоции, а не с всички проявления на шизофренията, те откриват и по-високи нива на алекситимия при мъжете. Едновременно с това според резултатите на Cedro et al. (2001) пациентите с параноидна шизофрения имат по-високи нива на алекситимия в сравнение със здрави контроли. Тези данни предполагат, че връзката между нивата на алекситимия и симптомите при шизофрения е сложна и зависи от типа на шизофренната психопатология, личностовата предиспозиция преди болестта и преобладаващите дефицити. Все още не е напълно ясно до каква степен алекситимията е по-скоро личностова черта или трудностите, свързани с алекситимията, се увеличават в резултат от тежестта на симптомите и преживения дистрес. Поради липсата на достатъчно данни и противоречивите резултати в някои изследвания настоящата статия си поставя за цел да анализира литературата в областта на изследването на алекситимия при шизофренно разстройство, като разгледа основни изследвания на връзките между алекситимията и общата психопатология, видовете шизофрения и възможностите за изследване, като накрая обсъжда ползите от този анализ за планирането на терапевтичната работа с пациенти с шизофрения.

Алекситимия и шизофрения - връзки с психопатология

Шизофренията се разглежда като едно от силно инвалидизиращите нарушения, което оказва негативно влияние върху качеството на живот на пациентите, ангажираността им в терапия и склонността да търсят помощ (Aish, 2013). Негативните симптоми обикновено остават най-устойчиви и хронифицират с времето. Алекситимията е един от аспектите на афективната сфера, която може да даде допълнителна обяснителна сила за прогнозата на развитие на заболяването. Todarello et al. (2005) откриват, че негативните симптоми при пациенти, диагностицирани с шизофрения, намаляват в рамките на година, но алекситимията остава стабилна. Това предполага, че алекситимията е отделен конструкт, който не може да бъде обяснен изцяло със спецификите на симптомите при шизофрения, тъй като след контролиране на психопатологията и психологическото функциониране, алекситимията остава, независимо от динамиката на негативната симптоматика. В рамките на изследването не се откриват връзки между алекситимията и общата психопатология, депресията или позитивните симптоми. Едновременно с това се открива връзка между депресията и алекситимията (van der Meer, Wout & Aleman, 2009), като пациентите с шизофрения имат тенденцията да прилагат по-малко ефективни стратегии за регулиране на емоциите: потискане и липса на преоценка. Пациентите с високи стойности на алекситимия имат трудности с идентифицирането на емоциите си, което се счита за един от когнитивните аспекти на алекситимията, като тези трудности са свързани и с високи нива на депресия. Според концепцията, която приема алекситимията като личностова черта, тя води до уязвимост към психични разстройства (Martínez-Sánchez, Ato-García & Ortiz-Soria, 2003; Grabe, Spitzer & Freyberger, 2004). В този случай се приема, че е налице дефицит в когнитивната преработка на емоциите, който води до нарушения в регулацията им и слаба способност за адаптивно справяне с факторите, които пораждат напрежение и дистрес. При пациентите с шизофрения това може допълнително да води до афективни дефицити и по-трудна социална реадаптация, особено когато има предимно негативна симптоматика.

Алекстимията като черта и състояние

Като цяло алекситимията се приема като личностова характеристика при пациентите с шизофрения. Пациентите с негативна симптоматика имат значително по-високи нива на алекситимия, като се предполага, че алекситимията е личностна черта при пациентите с преобладаваща негативна симптоматика и дефицит в афективната сфера (Nkam, Langlois-Thery, Dollfus & Petit, 2005). Едновременно с това се откриват различия в зависимост от това какъв тип шизофрения бива диагностицирана. Stanghellini and Ricca (1995) откриват, че пациенти, които не са диагностицирани с параноидна шизофрения, а имат преобладаваща негативна симптоматика,

е по-вероятно да имат по-високи нива на алекситимия в сравнение с пациенти с параноидна шизофрения. Van't Wout et al. (2007) откриват, че негативната симптоматика е свързана само с трудности в идентифицирането на собствените емоции, дефицит, който е един от аспектите на високите нива на алекситимия. Todarello et al. (2005) откриват, че негативните симптоми намаляват в рамките на година, но алекситимията остава стабилна. От друга страна в някои изследвания се открива връзка между депресията и алекситимията, което предполага, че връзките между нивата на алекситимия и различните симптоми е много сложна и е необходимо изследването на допълнителни фактори и спецификите на шизофренните симптоми (van der Meer, Wout & Aleman, 2009).

Някои изследвания откриват, че нивата на алекситимия се увеличават по време на шизофренен епизод, заедно с влошаването на психопатологията и намаляват след стабилизиране на състоянието. Алекситимията може да се приеме като състояние, което влияе на редица симптоми като обедняване на афекта, обедняване на речта, налудности и тревожност при пациенти, които не са с преобладаваща негативна симптоматика ((Nkam, Langlois-Thery, Dollfus & Petit, 2005). Това предполага, че по време на лечението на тези пациенти е необходимо да се приложат различни стратегии за работа с алекситимичните дефицити, както и да се има предвид, че при пациентите с преобладаваща негативна симптоматика нивата вероятно ще останат относително стабилни, въпреки терапията. Повече изследвания в областта на динамиката на нивата на алекситмия при различни групи пациенти с шизофренна симптоматика, може да даде допълнителна информация как да се подобри ефективността на терапевтичните техники.

Алекстимия - когнитивни и афективни компоненти

Множество съвременни изследвания, използващи невроизобразяващи техники на изследване, откриват, че алекситимията е свързана и с когнитивни дефицити, които са и преобладаващи при пациентите с шизофрения. Открито е наличие на нарушена междухемисферна комуникация и дефицити в някои невронални кръгове при високи нива на алекситмия (Taylor and Bagby, 2004; Wingbermühle, Theunissen, Verhoeven, Kessels, & Egger, 2012). По-високите нива са свързани с по-слабо внимание, работна памет и невербална интелигентност (Onor, Trevisiol, Spano, Aguglia, & Paradiso, 2010). При пациентите с шизофрения липсата на разбиране на собствените емоции е свързана с по-слаба вербална памет, скорост на обработка и нарушени екзекутивни функции (Lysaker, Dimaggio, Buck, Carcione, & Nicolò, 2007). Липсата на разграничаване между собствените мисли и емоции е свързано с по-слаба работна памет; тревожността и вербалната памет са значителни предиктори на трудностите в идентифицирането на емоциите, докато скоростта на преработка и тревожността са предиктори на общите нива на алекситимия (Fogley, Warman & Lysaker, 2014). Това предполага, че пациентите с шизофрения, които имат изразени когнитивни дефицити вероятно са по-уязвими и по отношение на нивата на алекситимия. В бъдеще усилията може да бъдат насочени към това да се разграничи сложната взаимовръзка между когнитивните дефицити, вследствие от болестта и вследствие на дефицитите в когнитивната обработка на емоционална информация като цяло.
Като цяло съвременните модели дефинират шизофренията като многодименсионално нарушение, поради хетерогенността на нарушението (Buckley, Miller, Lehrer, & Castle, 2009). Откриват се връзки с нарушения в емоционалната регулация, но тези връзки не са напълно ясни, тъй като досега изследванията са се фокусирали основно върху когнитивните дефицити при това нарушение (O'Driscoll, Laing & Mason, 2014). Изследванията демонстрират, че като цяло пациентите с шизофрения изпитват по-слабо интензивни емоции и прилагат неефективни стратегии за справяне, а високите нива на алекситимия са свързани с по-слаба способност за ментализиране и неадаптивни модели на преработка на емоционална информация (Moriguchi et al., 2006).

Алекстимия и шизофрения - възможности за изследване

Някои изследвания разглеждат проблема и за разработените методики за изследване на алекситимия. Като цяло методиките включват самооценъчни въпроси, скали за наблюдение, структурирани интервюта и проективни методики. Пациентите с шизофрения са специфична

извадка, тъй като поради когнитивните дефицити, имат нарушено внимание, по-слаба работна памет, бързо изчерпване и намалени интерес и активност, което води до по-трудното им изследване. Засега в България няма изцяло стандартизирана методика за изследване на алекситимия, но има някои валидизации на скалата за алекситимия от Торонто, която е една от най-често използваните скали, включително при пациенти с шизофрения сред изследванията в чужбина. Недостатък на скалата е, че е самооценъчна, но е кратка и лесна за администриране. На базата на скалата е разработено структурирано интервю - *Структурираното интервю за алекситимия от Торонто* (TSIA, Bagby, Taylor, Parker, & Dickens, 2006). То дава допълнителна възможност за изследване и наблюдение. Някои изследвания, които ползват скалата от Торонто при пациенти с шизофрения, откриват специфична факторна структура в рамките на тази извадка (Maggini & Raballo, 2014). При прилагане на скалата за алекситимия от Торонто при пациенти с шизофрения се открива 4-факторна структура. Факторите, които се дефинират, са: трудности в идентификацията на кинестични усещания (в този фактор са включени айтеми като "Имам телесни усещания, които и докторите не могат да разберат"); нарушение в комуникацията и изразяването, което е свързано с трудности за намиране на необходимите думи за описване на емоционалните преживявания; междуличностна дистанция (включва айтеми като "Предпочитам да говоря с хората за ежедневните им дейности, отколкото за емоциите им"); адаптивно приемане, този фактор включва нарушения в настроението ("Когато съм разстроен, не знам дали съм тъжен, уплашен или ядосан") и нагласа на дезангажиране ("Предпочитам да оставя нещата да се случват, отколкото да ги анализирам"). Те откриват и различни връзки между факторите и различните дефицити при шизофрения. Трудностите в идентификацията на кинестични усещания корелират с психотичните и дезорганизираните симптоми, нарушенията в комуникацията и изразяването корелират с нарушенията в емоционалната сфера, междуличностна дистанция със социалната изолация, а адаптивно приемане с пасивността. Недостатък на това изследване е, че извадката е много малка, затова е необходимо да се направят повече изследвания в рамките на по-голяма извадка, за да се провери дали различната факторна структура ще бъде същата или различна, както и да се има предвид, че е възможно да влияят културни фактори. Но на база тези резултати може да предположим, че различни аспекти на алекстимията вероятно са свързани с различни шизофренни симптоми.

Заключение

Направеният обзор показва, че изследването на алекситимията при пациенти с шизофрения е обширна и актуална област на изследователски интерес. В България все още не са правени достатъчно изследвания в областта, поради особеностите на извадката и липсата на достатъчно брой надеждни и валидни инструменти за изследване. В настоящия обзор обобщихме данните на някои основни изследвания, като направихме основни изводи, които може да се използват в планирането на бъдещи изследвания. От направения анализ на научната литература може да обобщим, че все още не са изяснени напълно взаимовръзките между дефицитите, свързани с разбирането на собствените емоции и шизофренната психопатология. Но повечето изследвания се обединяват около това, че нивата на алекситимия са отделен и независим фактор от психопатологията, характерна за шизофренията, както и че алекситимията е трайна личностна черта сред пациентите с негативна симптоматика. Установява се тенденция на по-високи нива на алекситмия при пациенти с позитивна симптоматика и в остра фаза на заболяването, което показва, че психотичното състояние води до дистрес и объркване по отношение на разбирането на емоционалните преживявания на пациентите. Алекситимията има както афективни, така и когнитивни аспекти, което предполага, че са необходими различни терапевтични стратегии за намаляване на трудностите по отношение на разбирането на собствените емоционални преживявания. По-доброто разбиране на дефицитите в афективната сфера при шизофрения може да спомогне за разработването на ефективни терапевтични техники за работа с тази група пациенти, която е особено уязвима и с влошено качество на живот. В бъдещи изследвания може да стандартизират нови методики за изследване на пациенти с шизофрения като структурираното интервю от Торонто, тъй като въпросниците са самооценъчни и изискват добро общо състояние на пациента и критичност, което не винаги е възможно при пациенти с шизофрения. Могат да бъдат търсени различни взаимовръзки между нивата на алекситимия и афективните и

когнитивните дефицити, както и с психопатологията, характерна за шизофренията, тъй като поради хетерогенността на нарушението тези взаимовръзки не са все още напълно ясни. От практическа гледна точка би било полезно да се направят лонгитюдинални изследвания на нивата на алекситимия при различни видове шизофрения, за да се планират потенциални терапевтични интервенции за подобряване на качеството на живот и работа с подобряване на афективните и когнитивни дефицити при пациентите с шизофрения, както и да се изследват ефектите от терапевтичните техники по отношение на различните видове дефицити и аспекти на алекситмията.

Литература/References

1. **Григорова, Т.** (2018). Връзки между алекситимия, депресивност и психосоматични оплаквания. *Психологични изследвания,* 21(1), 43-56. [**Grigorova, T.** (2018). Vrazki mezhdu aleksitimiya, depresivnost i psihosomatichni oplakvaniya. [The relationships between alexithymia depression and psychosomatic complains] *Psychological Research*, Volume 21, Number 1, 2018, 43-56]. ISSN 1311-4700 (Print); ISSN 2367-4563 (Online), (in Bulgarian).
2. **Маркова, Н.** (2016). Взаимовръзки между алекситимия, стил на привързаност и хемисферна доминантност. *Втори национален конгрес по клинична психология*. [**Markova, N.** Vzaimovrazki mezhdu aleksitimiya, stil na privarzanost i khemisferna dominantnost] (in Bulgarian).
3. **Темков, И., Иванов, Вл. & Ташев, Т.** (1978). *Психиатрия.* София: Медицина и физкултура. [**Temkov, I., Ivanov, Vl., Tashev, T.** Psikhiatriya] (in Bulgarian).
4. **Петрова, Г.** (2021). Взаимовръзката алекситимия-емпатия при ситуативна и личностна тревожност. ВСУ: Черноризец Храбър". [**Petrova, G.** Vzaimovrazkata aleksitimiya-empatiya pri situativna i lichnostna trevozhnost] (in Bulgarian).
5. **Попов, В., Пседерска, Е., Пенева, Е., Бозгунов, К., Василев, Г., Неделчев, Д., & Василева, Ж.** (2016). Психометрични характеристики на българската версия на самооценъчната скала за алекситимия от Торонто (TAS-20; Toronto Alexithymia Scale-20). [**Popov, V., Psederska, E., Peneva, E., Bozgunov, K., Vasilev, G., Nedelchev, D., Vassileva, J.** Psychometric Characteristics of the Bulgarian Version of the Toronto Alexithymia Scale (TAS-20) *Psychological Research*, *19* (2), 25-42. (in Bulgarian).
6. **Aish, M. Z.** (2013). Quality of Life Among Schizophrenic Patients in Gaza Governorates.
7. **American Psychiatric Association.** (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596
8. **Bagby, R. M., & Taylor, G. J.** (1997). Affect dysregulation and alexithymia. *Disorders of affect regulation: Alexithymia in medical and psychiatric illness*, 26-45.
9. **Bagby, R. M., Taylor, G. J., Parker, J. D., & Dickens, S. E.** (2006). The development of the Toronto Structured Interview for Alexithymia: item selection, factor structure, reliability and concurrent validity. *Psychotherapy and psychosomatics*, *75*(1), 25-39.
10. **Berardis, D. D., Campanella, D., Nicola, S., Gianna, S., Alessandro, C., Chiara, C., ... & Ferro, F. M.** (2008). The impact of alexithymia on anxiety disorders: a review of the literature. Current Psychiatry Reviews, 4(2), 80-86.
11. **Gold, J. M., & Harvey, P. D.** (1993). Cognitive deficits in schizophrenia. *Psychiatric Clinics of North America*, *16*(2), 295-312.
12. **Buckley, P. F., Miller, B. J., Lehrer, D. S., & Castle, D. J.** (2009). Psychiatric comorbidities and schizophrenia. *Schizophrenia bulletin*, *35*(2), 383-402.
13. **Cedro, A., Kokoszka, A., Popiel, A., & Narkiewicz-Jodko, W.** (2001). Alexithymia in schizophrenia: an exploratory study. *Psychological reports*, *89*(1), 95-98.
14. **Grabe, H. J., Spitzer, C., & Freyberger, H. J.** (2004). Alexithymia and personality in relation to dimensions of psychopathology. *American Journal of Psychiatry*, *161*(7), 1299-1301.
15. **Fogley, R., Warman, D., & Lysaker, P. H.** (2014). Alexithymia in schizophrenia: Associations with neurocognition and emotional distress. *Psychiatry Research*, *218*(1-2), 1-6.
16. **Frewen, P. A., Dozois, D. J., Neufeld, R. W., & Lanius, R. A.** (2008). Meta-analysis of alexithymia in posttraumatic stress disorder. *Journal of Traumatic Stress: Official Publication of The International Society for Traumatic Stress Studies*, *21*(2), 243-246.
17. **Gold, J. M., & Harvey, P. D.** (1993). Cognitive deficits in schizophrenia. *Psychiatric Clinics of North America*, *16*(2), 295-312.

18. **Honkalampi, K., Hintikka, J., Laukkanen, E., & Viinamäki, J. L. H**. (2001). Alexithymia and depression: a prospective study of patients with major depressive disorder. *Psychosomatics*, *42*(3), 229-234.
19. **Li, S., Zhang, B., Guo, Y., & Zhang, J.** (2015). The association between alexithymia as assessed by the 20-item Toronto Alexithymia Scale and depression: A meta-analysis. *Psychiatry research*, *227*(1), 1-9.
20. **López-Muñoz, F., & Pérez-Fernández, F.** (2020). A history of the alexithymia concept and its explanatory models: An epistemological perspective. *Frontiers in psychiatry*, *10*, 1026.
21. **Lysaker, P. H., Dimaggio, G., Buck, K. D., Carcione, A., & Nicolò, G.** (2007). Metacognition within narratives of schizophrenia: associations with multiple domains of neurocognition. *Schizophrenia research*, *93*(1-3), 278-287.
22. **Maggini, C., & Raballo, A.** (2004). Alexithymia and schizophrenic psychopathology. *Acta Biomed*, *75*(1), 40-49.
23. **Martínez-Sánchez, F., Ato-García, M., & Ortiz-Soria, B.** (2003). Alexithymia—state or trait?. *The Spanish journal of psychology*, *6*(1), 51-59.
24. **Moriguchi, Y., Ohnishi, T., Lane, R. D., Maeda, M., Mori, T., Nemoto, K., ... & Komaki, G.** (2006). Impaired self-awareness and theory of mind: an fMRI study of mentalizing in alexithymia. *Neuroimage*, *32*(3), 1472-1482.
25. **Nkam, I., Langlois-Thery, S., Dollfus, S., & Petit, M.** (1997). Alexithymia in negative symptom and non-negative symptom schizophrenia. *L'encephale*, *23*(5), 358-363.
26. **O'Driscoll, C., Laing, J., & Mason, O.** (2014). Cognitive emotion regulation strategies, alexithymia and dissociation in schizophrenia, a review and meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, *34*(6), 482-495.
27. **Onor, M., Trevisiol, M., Spano, M., Aguglia, E., & Paradiso, S.** (2010). Alexithymia and aging: A neuropsychological perspective. *The Journal of nervous and mental disease*, *198*(12), 891.
28. **Taylor, G. J., & Bagby, R. M. (2000).** An overview of the alexithymia construct.
29. **Todarello, O., Porcelli, P., Grilletti, F., & Bellomo, A.** (2005). Is alexithymia related to negative symptoms of schizophrenia? *Psychopathology*, *38*(6), 310-314.
30. **Parker, J. D., Taylor, G. J., & Bagby, R. M. (2001).** The relationship between emotional intelligence and alexithymia. *Personality and Individual differences*, *30*(1), 107-115.
31. **Stanghellini, G., & Ricca, V.** (1995). Alexithymia and schizophrenias. *Psychopathology*, *28*(5), 263-272.
32. **van der Meer, L., van't Wout, M., & Aleman, A.** (2009). Emotion regulation strategies in patients with schizophrenia. *Psychiatry research*, *170*(2-3), 108-113.
33. **Van't Wout, M., Aleman, A., Bermond, B., & Kahn, R. S.** (2007). No words for feelings: alexithymia in schizophrenia patients and first-degree relatives. *Comprehensive psychiatry*, *48*(1), 27-33.
34. **Wingbermühle, E., Theunissen, H., Verhoeven, W. M., Kessels, R. P., & Egger, J. I.** (2012). The neurocognition of alexithymia: evidence from neuropsychological and neuroimaging studies. *Acta Neuropsychiatrica*, *24*(2), 67-80.
35. **World Health Organization.** (2019). *International statistical classification of diseases and related health problems* (11th ed.). https://icd.who.int/
36. **Zeitlin, S. B., McNally, R. J., & Cassiday, K. L.** (1993). Alexithymia in victims of sexual assault: an effect of repeated traumatization? *The American Journal of Psychiatry*.

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 43-54
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

АЛЕКСИТИМИЯ: ПРЕЦИЗНО ИЗМЕРВАНЕ И СПЕЦИАЛИЗИРАНИ ИНТЕРВЕНЦИИ. PERTH ALEXITHYMIA QUESTIONNAIRE В БЪЛГАРСКА ИЗВАДКА

Таня Димитрова

Докторант
Софийски университет „Св. Климент Охридски”
България, София, 1504, бул. „Цар Освободител” 15
Tanya_Dimitrova@phls.uni-sofia.bg

Резюме. *Алекситимията (1.Трудности при идентифицирането на чувствата; 2.Трудности при описването на чувствата; 3.Външно ориентирано мислене) е значим за психичното и соматично здраве конструкт, изследван от десетилетия. Въпреки това, все още липсва психологична рамка, специфично насочена към справяне с високата алекситимия. Настоящият труд има за цел да обсъди един от ключовите фактори за формулирането на такава рамка, а именно особеностите при психометричното измерване на конструкта.*

За първи път в България е приложен въпросникът за алекситимия от Пърт (PAQ, Preece et al., 2018). Той лежи върху теоретичен модел, предоставящ възможност за по-детайлно проучване на алекситимията, включително валентност на емоциите и етапът на тяхната преработка, на който е най-изразеното затруднение.

В проведеното пилотно изследване извадката (N=230, 137 жени) се състои от лица от общата популация на възраст между 18 и 60 години. Тестовата батерия включва Въпросник за алекситимия от Пърт (PAQ), Торонтска скала за алекситимия (TAS-20), Въпросник за личностово функциониране, Скала за емпатия, социо-демографска анкета.

Следвана е процедурата по езикова адаптация за PAQ. Факторната структура в българската версия потвърждава оригиналната (експлораторен факторен анализ). Надеждността на фасетите е между 0.831 и 0.945, а връзките с личностови и емоционални детерминанти съответстват на натрупаните в научната литература теоретични и емпирични данни. PAQ е надежден инструмент за измерване на конструкта алекситимия в българския социо-културен контекст.

Дискусията поставя акцент върху спецификите при психометричното измерване на алекситимията и за първи път у нас представя обсъждане и съпоставяне характеристиките на два инструмента – PAQ и TAS-20. Предложени са теоретични и емпирични аргументи за прецизиране диагностиката и консултирането при лица с висока алекситимия.

Ключови думи: алекситимия; PAQ; TAS-20; диагностика; консултиране; терапия.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 43-54
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ALEXITHYMIA: ACCURATE MEASUREMENT AND SPECIALIZED INTERVENTIONS. PERTH ALEXITHYMIA QUESTIONNAIRE IN BULGARIAN SAMPLE

Tanya Dimitrova

PhD Student
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Bulgaria, Sofia, 1504, 15 Tsar Osvoboditel Blvd.
Tanya_Dimitrova@phls.uni-sofia.bg

Abstract: *Alexithymia (1.Difficulty identifying feelings; 2.Difficulty describing feelings; 3.Externally oriented thinking) is an important for the mental and physical health construct, studied for decades. However, there is still no psychological framework specifically aimed at dealing with high alexithymia. The present paper discusses one of the key factors in formulating such a framework, namely construct`s psychometric specifics.*

For the first time in Bulgaria the Perth Alexithymia Questionnaire (PAQ, Preece et al., 2018) was applied. It lies on a theoretical model which allows more detailed study of alexithymia, including valence of the emotional stimuli and the stage of its processing, where the most pronounced difficulty is.

In this pilot study, the sample (N=230, general population, aged 18-60 years, 137 women) filled the following instruments: Perth Alexithymia Questionnaire (PAQ), Toronto Alexithymia Scale (TAS-20), Personality Questionnaire, Empathy Scale, and a Socio-demographic survey.

The language adaptation procedure for PAQ was followed. The factor structure in the Bulgarian version confirms the original (exploratory factor analysis). The reliability of the facets is between 0.831 and 0.945. The links with personal and emotional determinants correspond to the theoretical and empirical data accumulated in the scientific literature. PAQ is a reliable tool for measuring alexithymia in the Bulgarian socio-cultural context. The discussion focuses on the specifics of the psychometric measurement of alexithymia and for the first time in our country presents a comparison between two alexithymia scales – PAQ and TAS-20. Theoretical and empirical arguments for refining the diagnostics and counseling for people with high alexithymia are proposed.

Keywords: alexithymia; PAQ; TAS-20; diagnostics; counseling; therapy.

Въведение

Алекситимията е личностова черта, т.е. относително стабилен дименсионален конструкт, състоящ се от три компонента: (i)трудности при идентифицирането на чувствата, (ii)трудности при вербализирането им и (iii)външно ориентирано мислене, характеризиращо се с прагматичност, оперативност и ограничена фантазност. Съдържанието на конструкта, обаче, е все още обект на научни дебати, особено що се касае до фантазността като диференцираща характеристика (вж. Preece, Becerra, Robinson et al., 2020; Taylor & Bagby, 2021). Дискусиите около същността на конструкта засягат още етиологията, развитието, проявите и стабилността му (вж. Димитрова, 2021). Това, на свой ред, значително затруднява консултативната и терапевтична работа[1] с лица с висока алекситимия, тъй като как би могла да се създаде ефективна психологична стратегия, ако не е ясно какво точно е и какво не е феноменът, който би трябвало да се повлияе в консултативния процес. Предвид установените връзки между този конструкт и редица психични, психиатрични и соматични разстройства, създаването на фокусирана директно върху алекситимията терапевтична рамка може да се разглежда като ключов етап, тъй като ще позволи както по-ефективното подпомагане на лицата с висока алекситимия и вече развита клинична картина, така и изграждането на превентивни програми, специално насочени към клинично здрави лица с висока алекситимия. Липсата на специализиран подход към днешна дата може да бъде обяснена с множеството спорни въпроси що се касае до природата и същността на този конструкт. Предвид комплексността му не е изненада, че съществуват различни теоретични модели, правещи опит да го обяснят и, съответно, измерят. С оглед фокуса на настоящия труд, тук ще бъдат обсъдени два от водещите теоретични модели, както и изградените на тяхна основа психометрични инструменти, а именно TAS-20 и PAQ.

Моделът на Торонто – Торонтска скала за алекситимия (Toronto Alexithymia Scale, TAS) и по-конкретно, неговата съвременна версия TAS-20 измерва (i)затруднения при идентифицирането на чувствата, (ii)затруднения при вербализирането им и (iii)външно ориентирано мислене. Първоначалните версии (TAS-26, TAS-R) са имали за цел измерването и на уменията за фантазиране като фасета на алекситимията, но въз основа натрупаните емпирични данни, авторите изключват айтемите, директно оценяващи тези умения, като все пак настояват, че те са значим компонент от конструкта алекситимия и че TAS-20 ги измерва индиректно. Към момента данните са противоречиви за това доколко фантазността е диференциращ и формиращ конструкта алекситимия компонент (Preece, Becerra, Robinson et al., 2020; Taylor & Bagby, 2021). Все пак, към днешна дата TAS-20 е най-широко използваният самоотчетен инструмент за измерване на алекситимия, като е и единственият адаптиран за България. Наред с множеството доказателства за психометричните му качества в различни езикови и социокултурни контексти, са налице и няколко сериозни ограничения, а именно:

- Нестабилна факторна структура – Трифакорното решение е докладвано в множество трудове, но се срещат и такива, в които се формират два или четири фактора. Така е и с българската адаптация на Попов и колегите му, които достигат до двуфакторно решение (Попов и съавт., 2016);

- Незадоволителна надеждност на фактора, измерващ външно ориентирано мислене – възможно обяснение за това (освен четирите реверсивни айтема в тази фасета) е именно коментираната вече фантазност. Тя е част от формулираното „pensée opératoire“, което този фактор цели да измери, но оказва се, към момента данните са противоречиви от емпирична гледна точка. В тази връзка се предлага съчетаването на TAS-20 с проективни методики за оценка на фантазността (Taylor & Bagby, 2021);

[1] С оглед прецизност на изказа е важно да се уточни, че за целите на този труд думите „клиент“ и „пациент“, а също и „консултиране“ и „терапия“ ще бъдат използвани като взаимозаменяеми, доколкото фокусът тук е не да се диференцират психологичните подходи в клиничен и неклиничен, краткосрочен и дълбинен и пр. контексти, а да се коментират докладваните изобщо като ефективни в психологичната работа с лица с висока алекситимия

- Измерва депресивни и тревожни тенденции и корелира с няколко инструмента за измерване на негативен афект (Preece, Becerra, Boyes et al., 2020);

- Не позволява оценка валентността на афекта – установено е, че валентността е значим фактор при изследването на други афективни феномени (Preece et al., 2018), както и при алекситимията в частност (Panayiotou et al., 2018). TAS-20 оценява алекситимия само по отношение негативни емоции (Preece, Becerra, Allan et al., 2020).

Въпросникът за алекситимия от Пърт (Perth Alexithymia Questionnaire, PAQ) – Прийс и колегите му (Preece et al., 2017; Preece et al. 2018; Preece, Becerra, Allan et al., 2020) създават PAQ в опит да преодолеят ограниченията на вече съществуващите инструменти за измерване на алекситимия. PAQ е 24-айтемен въпросник, базиращ се на модела Внимание – Оценка, според който алекситимията е дименсионален, мултифасетен конструкт, състоящ се от три взаимосвързани компонента: (i) затруднения в идентифицирането на чувствата, (ii)затруднения в описването им, (iii)външно ориентирано мислене. Трите фасети зависят от обработката на емоционалния стимул, както и от реакцията на личността в процеса на обработката, като се преминава през четири етапа: ситуация (т.е. появата на емоционалната реакция) – внимание (насочване на вниманието към емоционалната реакция) – оценка (оценяване каква е и какво означава тя) – отговор (въз основа направената оценка, индивидът може да предприеме действия за промяна на реакцията си спрямо емоционалния стимул, т.е. емоционална регулация). В този модел външно ориентираното мислене касае затруднение при насочване на вниманието, а идентифицирането и вербализирането на чувствата са обвързани със затруднения на етапа на оценката, като освен това се отчита и валентността на емоционалния стимул. По този начин PAQ формира пет субскали: Затруднения при идентифицирането на негативни чувства (*N-DIF*), Затруднения при идентифицирането на позитивни чувства (*P-DIF*), Затруднения при описването на негативни чувства (*N-DDF*), Затруднения при описването на позитивни чувства (*P-DDF*) и Външно ориентирано мислене (*G-EOT*). Те формират общи скали, както следва: Общо затруднение при идентифицирането на чувства (*G-DIF*), Общо затруднение при описването на чувства (*G-DDF*), Затруднения при оценката на негативни чувства (*N-DAF*), Затруднения при оценката на позитивни чувства (*P-DAF*), Общо затруднение при оценката на чувства (*G-DAF*), а всички заедно формират общата оценка на алекситимия. Така PAQ предоставя по-детайлен подход при оценката на този конструкт в сравнение със съществуващите самоотчетни психометрични инструменти. Освен това, високата надеждност на G-EOT е важно подобрение, предвид незадоволителните психометрични стойности на тази фасета в други самоотчетни инструменти. Друго преимущество на PAQ е неговата дискриминантна валидност що се касае до отграничаването на конструктите алекситимия и дистрес (Preece, Becerra, Boyes et al., 2020), с което преодолява едно от основните ограничения на TAS-20. От друга страна, PAQ също има своите потенциални ограничения, и по-конкретно измерването на фантазията като компонент от „pensée opératoire“. Фасетата „Външно ориентирано мислене“, така както е формулирана тя от авторите на PAQ, не измерва нито директно, нито индиректно уменията за фантазиране, което според Тейлър и Багби (Taylor & Bagby, 2021) е сериозен недостатък на PAQ. Може да се заключи, че става дума за два различни изследователски подхода при проучването на тази фасета. Както става ясно, науката все още търси отговори на значими за клиничната и консултативна практика въпроси, касаещи прецизната диагностика (надеждността и валидността при измерването на конструкта алекситимия), което закономерно води до затруднения при формулирането на подходящ терапевтичен план.

Организация на емпиричното изследване

Цели и задачи

Настоящото пилотно изследване има за цел да постави началото на процес на адаптиране за България на PAQ. Предвид по-детайлната и обстойна информация, която предоставя този

инструмент, той може да се окаже ценен за формулирането на специализирани консултативни подходи, насочени конкретно към високите стойности на алекситимия.

Извадка

Изследваните лица участваха анонимно, доброволно и безвъзмездно.

Таблица 1. Социо-демографски характеристики на извадката
Table 1. Socio-demographic characteristics of the sample

Пол	Мъж – 93 (40.4%) Жена – 137 (59.6%)
Възраст	18-28г.в. – 74 (32.2%) 29-39г.в. – 83 (36.1%) 40-50г.в. – 49 (21.3%) 51-60г.в. – 17 (7.4%) Над 60г.в. – 7 (3.0%)
Образование	Основно – 3 (1.3%) Средно – 59 (25.8%) Висше – 167 (72.9%)
Семейно положение	Семеен/Семейна (вкл. живея на семейни начала) – 111 (48.3%) Несемеен/Несемейна – 102 (44.3%) Разведен/Разведена – 16 (7.0%) Вдовец/Вдовица – 1 (0.4%)
Трудова заетост	Работещ – 183 (79.6%) Безработен – 43 (18.7%) Пенсионер – 4 (1.7%)
Трудова заетост – длъжност	Ръководител – 37 (16.3%) Оперативен служител – 141 (62.1%)

Инструментариум и процедура

Изследването се проведе чрез онлайн формуляр, включващ:

- Въпросник за алекситимия от Пърт (PAQ) – 24 айтема, 7-степенна Ликертова скала за отговор;
- Скала за алекситимия от Торонто (TAS-20) – 20 айтема, 5-степенна Ликертова скала за отговор;
- Въпросник за личностово функциониране – 25 айтема, 4-степенна Ликертова скала за отговор;
- Скала за емпатия (BES-A) – 20 айтема, 4-степенна Ликертова скала за отговор;
- Социо-демографска анкета.

Бе следвана процедурата по езикова адаптация на PAQ. Бяха направени пет прави и един обратен превод. Той бе предоставен на водещия автор на инструмента, Д. Прийс, за обратна връзка. След получената такава, бяха нанесени последни редакции по версията на български език.

Данните са обработени със статистическите пакети PSPP (версия 1.4.1) и JASP (версия 0.16.1.0.).

Резултати

Анализ на факторната структура на въпросниците за алекситимия в настоящата извадка

Бяха проведени експлораторни факторни анализи (Estimation method: Maximum likelihood; Parallel analysis based on FA) с неортогонална ротация по метода Промакс (PAQ: KMO = 0.930, Bartlett`s test $p<0.001$; TAS-20: KMO = 0.847, Bartlett`s test $p<0.001$). Процентът на обяснена дисперсия след ротация е както следва: за PAQ: 59.2% (P-DAF – 22.8%, N-DAF - 18.8%, G-EOT - 17.6%); за TAS-20: 39.2% (DIF – 16.5%, DDF – 14.9%, EOT – 7.8%). Получената факторна структура на PAQ (табл.2) подчертава значимостта на валентността при оценката на алекситимията. Впечатление прави айтем 7 („Когато се чувствам зле, не мога да говоря за тези чувства много задълбочено или подробно“), който по теоретична постановка принадлежи към N-DAF, но в настоящата извадка има най-голямо факторно тегло по G-EOT. След съдържателен анализ на айтема и отчитайки размера на извадката, бе взето решение айтемът да остане в теоретично зададения му фактор. Получената трифакторна структура на TAS-20 (табл.3) съответства на теоретичната постановка в оригиналната версия на инструмента и потвърждава приложимостта на направената от Попов и колегите му (Попов и съавт., 2016) адаптация на български език. Получената от тях двуфакторна структура би могла да бъде обяснена със специфики на извадката в тяхното изследване.

Таблица 2. Факторна структура на PAQ в настоящата извадка[1]

Table 2. PAQ Factor structure in the current sample]

айтем	*P-DAF*	*N-DAF*	*G-EOT*
PAQ17	1.005		
PAQ11	0.906		
PAQ16	0.880		
PAQ22	0.764		
PAQ10	0.715		
PAQ4	0.710		
PAQ5	0.706		
PAQ23	0.565		
PAQ2		0.997	
PAQ14		0.842	
PAQ8		0.781	
PAQ1		0.769	
PAQ19		0.672	
PAQ13		0.666	
PAQ20		0.495	
PAQ12			0.827
PAQ18			0.822
PAQ15			0.737
PAQ24			0.710
PAQ9			0.681
PAQ6			0.615
PAQ3			0.565
PAQ7	0.141	0.196	0.421
PAQ21			0.297

Таблица 3. Факторна структура на TAS-20 в настоящата извадка

Table 3. TAS-20 Factor structure in the current sample]

айтем	*DIF*	*DDF*	*EOT*
TAS20 - 7	0.761		
TAS20 - 3	0.616		
TAS20 - 9	0.597		
TAS20 - 13	0.589		
TAS20 – 1	0.566		
TAS20 – 14	0.559		
TAS20 – 6	0.524		
TAS20 – 10			-0.757
TAS20 – 2		0.654	
TAS20 – 11		0.529	
TAS20 – 8			0.315
TAS20 – 19			-0.644
TAS20 – 16			0.166
TAS20 – 17		0.374	
TAS20 – 4		-0.819	
TAS20 – 12		0.600	
TAS20 - 15			0.168
TAS20 – 18			-0.514
TAS20 – 5			-0.294
TAS20 – 20			0.269

Анализ на надеждността на психометричните инструменти, използвани в настоящото изследване

Налице е добра или много добра надеждност (алфа на Кронбах, α), както е представено в таблици 4-7.

Таблица 4. PAQ – Вътрешна консистентност (алфа на Кронбах) на факторите и общия бал

Table 4. PAQ – Internal consistency (Cronbach's alpha), subscale scores, composite scores and total scale score

Затруднения при идентифицирането на негативни чувства (N-DIF)	.854
Затруднения при идентифицирането на позитивни чувства (P-DIF)	.888
Затруднения при описването на негативни чувства (N-DDF)	.874
Затруднения при описването на позитивни чувства (P-DDF)	.884
Външно ориентирано мислене (G-EOT)	.831
Затруднения при оценката на негативни чувства (N-DAF)	.919
Затруднения при оценката на позитивни чувства (P-DAF)	.937
Общо затруднение при идентифицирането на чувствата (G-DIF)	.911
Общо затруднение при описването на чувствата (G-DDF)	.920
Общо затруднение при оценката на чувства (G-DAF)	.945
Обща оценка на алекситимия (PAQ – total scale score)	.943

[1] Бе направена проверка консистентността на събраните данни и 18 протокола бяха изключени поради неконсистентно попълване на PAQ.

Таблица 5. TAS-20 – Вътрешна консистентност (алфа на Кронбах) на факторите и общия бал

Table 5. TAS-20 – Internal consistency (Cronbach's alpha), subscale scores and total scale score

Затруднения при идентифицирането на чувствата (DIF)	.862
Затруднения при описването на чувствата (DDF)	.799
Външно ориентирано мислене (EOT)	.608
Обща оценка на алекситимия (TAS-20 – total scale score)	.849

Таблица 6. Личн. въпросник – Вътрешна консистентност (алфа на Кронбах) на факторите

Table 6. Personality Questionnaire – Internal consistency (Cronbach's alpha), subscale scores]

Негативен афект (Negative Affect)	.809
Откъсване (Detachment)	.710
Антагонизъм (Antagonism)	.641
Дезинхибиране (Disinhibition)	.782
Психотизъм (Psychoticism)	.753

Таблица 7. BES-A – Вътрешна консистентност (алфа на Кронбах) на факторите

Table 7. Basic Empathy Scale in Adults – Internal consistency (Cronbach's alpha), subscale scores

Емоционално заразяване (EmotionalContagion)	.698
Когнитивна емпатия (CognitiveEmpathy)	.748
Емоционално дистанциране (EmotionalDisconnection)	.699

Корелационен анализ

TAS20-PAQ – Данните от проведените корелационни анализи между TAS20 и PAQ (вж. приложение 1) потвърждават докладваните в други извадки (Preece, Becerra, Allan et al., 2020). Корелацията е по-силна между фасетите на TAS-20 и съответните им от PAQ, измерващи негативна валентност. Това е очакван резултат предвид обсъдените специфики на TAS-20. Що се касае до EOT и G-EOT, корелационните стойности потвърждават различния подход на създателите на двата инструмента към изследване външно ориентираното мислене. Корелацията между общата оценка по двата инструмента (Total_TAS20 – Total_PAQ) потвърждава добрата конвергентна валидност ($r = 0.75$, $p < .001$).

Алекситимия - личностови и емоционални характеристики (вж. приложение 2) – Потвърждават се натрупаните в научната литература данни: положителни корелации между алекситимията (измерена както с TAS-20, така и с PAQ) и личностови, и емоционални характеристики, обичайно възприемани като по-малко желани, и отрицателни корелации с характеристики, обичайно разглеждани като желани.

Връзки между алекситимия и социо-демографски показатели

Не се установяват статистически значими различия в алекситимната изразеност (измерена както с TAS-20, така и с PAQ) по възраст, трудова заетост и заемана длъжност на работното място. Установява се, обаче, че мъжете са с по-висока алекситимия в сравнение с жените, като това е валидно при резултатите по PAQ ($t(208) = 1.99$, $p = 0.048$, $d = 0.28$), но не и по TAS-20. На фасетно равнище и при двата инструмента се установява по-висока стойност при мъжете по отношение на външно ориентираното мислене (за PAQ: $t(210) = 4.08$, $p < .001$, $d = 0.57$; за TAS-20: $t(209) = 4.73$, $p < .001$, $d = 0.66$). Установява се още, че лицата с до средно образование са с по-висока алекситимия в сравнение с тези, завършили висше образование (за TAS-20: $t(204) = 2.58$, $p = 0.01$, $d = 0.41$; за PAQ: $t(207) = 2.37$, $p = 0.02$, $d = 0.37$).

Дискусия

Получените данни от пилотното изследване с българската версия на PAQ съответстват на теоретичната постановка и натрупаните до момента емпирични данни за инструмента (Preece et al., 2017; Preece et al., 2018; Preece, Becerra, Allan et. al., 2020). Предвид демонстрираните психометрични качества на PAQ, адаптирането му за българския социо-културен контекст е обещаваща стъпка към по-обхватната и детайлна оценка на алекситимията[1] и, следователно, по-ефективното планиране на консултативната работа с лица с висока алекситимия у нас. Поради установените връзки между нея и почти всяко разстройство, тя може да са разглежда като трансдиагностичен рисков фактор. Значимостта на прецизното психометрично измерване на алекситимията още в самото начало на консултативния процес и интегрирането ѝ във формулировката на случая е от ключово значение (Rufer et al., 2010). Към момента, обаче, доколкото е известно на автора на този труд, липсва специализирана, базирана на доказателства психологична практика, насочена конкретно към конструкта алекситимия, а не към корелиращи с него, като депресия и емоционална дисрегулация, например. Изключение прави единствено адаптираната психотерапевтична програма за редуциране на „нормативната мъжка алекситимия“ (Levant et al., 2009). Доколкото, обаче, тази програма е насочена конкретно към алекситимните прояви при мъже от западните общества, нейното генерализиране изисква допълнителни изследвания. Научната литература е богата, обаче, на сведения за ефективността на различни психологични подходи при работата с лица с висока алекситимия, преминаващи през психотерапия за повлияване на други конструкти или клинични състояния. Консистентно се докладва, че по-ефективни се оказват интервенциите, насочени към обучаване, отколкото към интроспекция и инсайт (Yılmaz et al., 2019), като е установено, че различните терапевтични школи имат различна ефективност по отношение отделните фасети на конструкта, което потвърждава необходимостта от по-детайлно и прецизно психометирично измерване преди планирането на интервенцията. Например, когнитивно-поведенческата терапия повлиява фасетите DIF и DDF, но не и EOT (Rufer et al., 2010), докато екзистенциално-хуманистичните подходи са ефективни именно там, но не и по останалите две фасети (Yılmaz et al., 2019). Като ефективни в работата конкретно с тях (DIF и DDF) се докладват още арт терапията (Heiman et al., 1994) и интегративната групова терапия (Ogrodniczuk et al., 2012). Освен това, е важно да се отчита и валентността на афекта, доколкото при лица с висока алекситимия са установени по-интензивни негативни емоции и по-слаби положителни. Последните се оказват медиатори на връзката алекситимия – психично здраве (Dubey & Pandey, 2013), т.е. изследване валентността на емоцията при проучване алекситимната изразеност е необходимо както от теоретична, така и от практическа гледна точка за формулирането на консултативния план.

Заключение

Психологията разполага с множество инструменти за интервенция по отношение на алекситимията (вж. Димитрова, 2021). Всеки от тях, обаче, следва да бъде детайлно теоретично и емпирично проучен, отчитайки влиянието му върху алекситимията на фасетно равнище, валентността на афекта и етапа на преработка на емоционалния стимул, за да се изготви програма, специфично насочена към този конструкт и индивидуализирана за потребностите на конкретната личност.

[1] Важно е да се подчертае, че нито един психометричен инструмент сам по себе си не е достатъчен за адекватна и изчерпателна диагностика. PAQ също има своите потенциални ограничения (коментирани по-горе), което предполага комбинирането му с други и самоотчетни (като TAS-20), и несамоотчетни инструменти за оценка на алекситимията. Те, приложени заедно, и придружени с психодиагностично интервю очертават ясен път към задълбочена и обхватна диагностика, което на свой ред позволява планиране на адекватни психологични интервенции.

ОГРАНИЧЕНИЯ НА НАСТОЯЩОТО ИЗСЛЕДВАНЕ И ПОСОКА ЗА БЪДЕЩИ

В настоящото пилотно изследване експлораторният факторен анализ на PAQ извлече фактори от втори ред (composite scores), но не и тези от първи (subscale scores), което би могло да се дължи на ограниченията на извадката. Освен това, докладваната 5-факторна структура в други извадки (напр. Preece et al., 2018) е извличана чрез конфирматорен факторен анализ. Необходим е също тест-ретест и прилагане българската версия в разнородни извадки. Авторът на настоящия труд работи по справяне с посочените ограничения.

Литература/References

1. **Димитрова, Т.** (2021). Алекситимия и високорискови професии - психологична грижа и консултативни практики. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Философски факултет. Психология, 111*, 75-123. [**Dimitrova, T.** (2021). Aleksitimiya i visokoriskovi profesii – psihologichna grija i konsultativni praktiki. [Alexithymia and high-risk professions - Psychological care and counseling practices]. *Annual of Sofia University „St. Kliment Ohridski“. Faculty of Philosophy. Psychology, 111*, 75-123. https://research.uni-sofia.bg/handle/10506/2471] (in Bulgarian).
2. **Попов, В., Пседерска, Е., Пенева, Е., Бозгунов, К., Василев, Г., Неделчев, Д. и Василева, Ж.** (2016). Психометрични характеристики на българската версия на самооценъчната скала за алекситимия от Торонто (TAS-20; Toronto alexithymia scale-20). *Психологични изследвания, 19* (2), 25-42. [Popov, V., Psederska, E. Peneva, E., Bozgunov, K., Vasilev, G.,Nedelchev, D. i Vasileva, J. (2016). Psihometrichni harakteristiki na balgarskata versiya na samootsenachnata skala za aleksitimiya ot Toronto (TAS-20; Toronto alexithymia scale-20). [Psychometric characteristics of the Bulgarian version of the self-assessment scale for alexithymia from Toronto (TAS-20; Toronto alexithymia scale-20)]. *Psychological Research, 19*(2), 25-42. Retrieved from& http://www.journalofpsychology.org/bg/%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0-19,-%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B6%D0%BA%D0%B0-2-2016] (in Bulgarian).
3. **Dubey, A., & Pandey, R.** (2013). Mental health problems in alexithymia: Role of positive and negative emotional experiences. *Journal of Projective Psychology & Mental Health, 20*(2), 128–136. Retrieved from https://rpandeybhu.webs.com/Publications/Alx_PANAS.pdf
4. **Heiman, M., Strnad, D., Weiland, W., & Wise, T. N.** (1994). Art therapy and alexithymia. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association, 11*(2), 143-146. doi: 10.1080/07421656.1994.10759067
5. **Levant, R. F., Halter, M. J., Hayden, E. W., & Williams, C. M.** (2009). The efficacy of alexithymia reduction treatment: A pilot study. *The Journal of Men's Studies 17*(1), 75–84. Retrieved from https://www.thefreelibrary.com/The+efficacy+of+Alexithymia+Reduction+Treatment%3A+a+pilot+study.-a0197410463
6. **Ogrodniczuk, J. S., Sochting, I., Piper, W. E., & Joyce, A. S.** (2012). A naturalistic study of alexithymia among psychiatric outpatients treated in an integrated group therapy program. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice, 85*, 278–291. doi:10.1111/j.2044-8341.2011.02032.x
7. **Panayiotou, G., Panteli, M., & Vlemincx, E.** (2018). Processing emotions in alexithymia: A systematic review of physiological markers. In O. Luminet, R. M. Bagby, & G. J. Taylor (Eds.), *Alexithymia: Advances in research, theory, and clinical practice* (pp. 291-320). Cambridge University Press. doi:10.1017/9781108241595.018
8. **Preece, D., Becerra, R., Allan, A., Robinson, K., Chen, W., Hasking, P., & Gross, J. J.** (2020). Assessing alexithymia: Psychometric properties of the Pert alexithymia qustionnaire and 20-item Toronto aleithymia scale in United States adults. *Personality and Individual Differences, 166*, Article 110138, https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110138
9. **Preece, D., Becerra, R., Allan, A., Robinson, K., & Dandy, J.** (2017). Establishing the theoretical components of alexithymia via factor analysis: Introduction and validation of the attention-appraisal model of alexithymia. *Personality and Individual Differences, 119*(1), 341-352. https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.08.003
10. **Preece, D. A., Becerra, R., Boyes, M. E., Northcott, C., McGillivray, L., & Hasking, P. A.** (2020). Do self-report measures of alexithymia measure alexithymia or general psychological distress? A factor analytic examination across five samples. *Personality and Individual Differences, 155*, Article 109721. https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109721

11. **Preece, D., Becerra, R., Robinson, K., Allan, A., Boyes, M. E., Chen, W., … Gross, J. J.** (2020). What is alexithymia? Using factor analysis to establish its latent structure and relationship with fantasizing and emotional reactivity. *Journal of Personality, 88*(6), 1162-1176. https://doi.org/10.1111/jopy.12563
12. **Preece, D., Becerra, R., Robinson, K., Dandy, J., & Allan, A.** (2018). The psychometric assessment of alexithymia: Development and validation of the Perth alexithymia questionnaire. *Personality and Individual Differences, 132*, 32-44. https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.05.011
13. **Rufer, M., Albrecht, R., Zaum, J., Schnyder, U., Mueller-Pfeiffer, Ch., Hand, I., & Schmidt, O.** (2010). Impact of alexithymia on treatment outcome: A naturalistic study of short-term cognitive-behavioral group therapy for panic disorder. *Psychopathology, 43*, 170–179. doi: 10.1159/000288639
14. **Taylor, G. J., & Bagby, R. M.** (2021). Examining proposed changes to the conceptualization of the alexithymia construct: The way forward tilts to the past. *Psychotherapy and Psychosomatics*, *90*, 145-155. https://doi.org/10.1159/000511988
15. **Yılmaz, O., Mırçık, A., Kunduz, M., Çombaş, M., Öztürk, A., Deveci, E., & Kırpınar, I.** (2019). Does psychotherapy improve alexithymia? A comparison study among patients with mild or moderate depression. *Revista de Psiquiatria Clínica 46*(6), 156-164. https://doi.org/10.1590/0101-60830000000217

Приложение 1 Корелационен анализ PAQ – TAS20 [Correlation analysis PAQ – TAS20]
* p < .05, ** p < .01, *** p < .001

	Total_ TAS20	DIF_ TAS20	DDF_ TAS20	EOT_ TAS20	Total_ PAQ	NDIF_ PAQ	PDIF_ PAQ	NDDF_PA Q	PDDF_ PAQ	GEOT_ PAQ	GDIF_ PAQ	GDDF_PA Q	NDAF_PA Q	PDAF_ PAQ
Total_ TAS20	—													
DIF_ TAS20	0.836***	—												
DDF_ TAS20	0.851***	0.642***	—											
EOT_ TAS20	0.655***	0.227***	0.363***	—										
Total_ PAQ	0.745***	0.662***	0.746***	0.318***	—									
NDIF_ PAQ	0.715***	0.795***	0.612***	0.198**	0.799***	—								
PDIF_ PAQ	0.583***	0.620***	0.551***	0.149*	0.830***	0.708***	—							
NDDF_PA Q	0.744***	0.655***	0.751***	0.311***	0.899***	0.800***	0.682***	—						
PDDF_ PAQ	0.594***	0.556***	0.626***	0.173*	0.869***	0.633***	0.872***	0.748***	—					
GEOT_ PAQ	0.536***	0.334***	0.584***	0.374***	0.803***	0.425***	0.442***	0.617***	0.535***	—				
GDIF_ PAQ	0.703***	0.766***	0.630***	0.188**	0.882***	0.925***	0.923***	0.802***	0.814***	0.469***	—			
GDDF_PA Q	0.718***	0.651***	0.739***	0.261***	0.945***	0.769***	0.829***	0.939***	0.931***	0.618***	0.865***	—		
NDAF_PA Q	0.770***	0.757***	0.725***	0.276***	0.899***	0.939***	0.730***	0.958***	0.733***	0.560***	0.904***	0.908***	—	
PDAF_ PAQ	0.608***	0.605***	0.611***	0.167*	0.879***	0.690***	0.963***	0.741***	0.972***	0.509***	0.893***	0.913***	0.756***	—
GDAF_PA Q	0.736***	0.727***	0.714***	0.239***	0.949***	0.870***	0.903***	0.908***	0.909***	0.573***	0.959***	0.972***	0.938***	0.936***

Приложение 2 Корелационен анализ Алекситимия – Личностови и Емоционални характеристики
[Correlation analysis Alexithymia – Personality and Emotional Characteristics]

	Total_ TAS20	Total_ PAQ	Negative Affect	Detachment	Antagonism	Disinhibition	Psychoticism	Cognitive Empathy	Emotional Disconnectio n
Total_ TAS20	—								
Total_ PAQ	0.745***	—							
Negative Affect	0.455***	0.392***	—						
Detachment	0.455***	0.540***	0.395***	—					
Antagonism	0.179*	0.196*	0.186*	0.334***	—				
Disinhibition	0.380***	0.380***	0.439***	0.304***	0.393***	—			
Psychoticism	0.496***	0.488***	0.499***	0.337***	0.322***	0.434***	—		
Cognitive Empathy	-0.418***	-0.397***	-0.174	-0.359***	-0.225*	-0.210*	-0.225*	—	
Emotional Disconnectin	0.175	0.214*	-0.073	0.338***	0.438***	0.217*	0.160	-0.497***	—
Emotional Contagion	0.187*	0.062	0.499***	0.073	-0.031	0.232**	0.313***	0.105	-0.404***

* p < .05, ** p < .01, *** p < .001

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 55-65
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

СТИЛОВЕ НА ПРИВЪРЗАНОСТ НА ЖЕНИ-ЖЕРТВИ НА ДОМАШНО НАСИЛИЕ: ТЕОРЕТИЧЕН ОБЗОР

Мария Соколова[1], Диана Бакалова

Докторант[1]
Институт за изследване на населението и човека,
Българска академия на науките
БЪЛГАРИЯ, София 1113, ул. „Акад. Бончев“, бл. 6 ет.5/6
sokolov.maria@hotmail.com; diabakalova@gmail.com

Резюме: *Целта на доклада е да се направи обзор на съществуващата научна литература по проблема за патерните на привързаност, включително спецификите на привързаността в зряла възраст и в контекста на домашно насилие. Проучени са както класическата теория за ранната привързаност на Дж. Боулби, така и моделите, използвани в съвременните изследвания за стила на привързаност в зряла възраст на Бартоломю и Хоровиц. Специално внимание се обръща на произтичащите от него четири стила на привързаност – сигурен, свръхангажиращ, страхуващ се и отхвърлящ, които в голяма степен определят партнирането между мъжа и жената. Проследена е и връзката на стиловете на привързаност с насилието в семейната двойка. Представена е същността на травматичното свързване според модела на Дютън и Пейнтър за „парадоксалната привързаност”.*

Ключови думи: насилие между интимни партньори; домашно насилие; стил на привързаност.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 55-65
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ATTACHMENT STYLES OF WOMEN-VICTIMS OF DOMESTIC VIOLENCE: A THEORETICAL OVERVIEW

Maria Sokolova[1], Diana Bakalova

PHD Student[1]
Institute for Population and Human Studies
Bulgarian Academy of Sciences
BULGARIA, Sofia 1113, Acad. Georgi Bonchev St., Bl. 6, Fl. 5/6
sokolov.maria@hotmail.com; diabakalova@gmail.com

Abstract: *This report aims to review existing literature related to the application of attachment theory to intimate partner violence. An overview of the early attachment theory of John Bowlby, focused primarily on infant-mother attachments, and of the latest attachment research concerned mostly with adult love relationships, is suggested. The 4-category model of Bartholomew and Horowitz is argued to be the most appropriate one to categorize the attachment styles of women, victims of domestic violence. Different attachment pairings (of secure and insecure – avoidant and anxious/ambivalent attachment styles) in marital relationships were found to be closely associated with the relationship quality, models of self, and emotional well-being. Literature shows that attachment security enhances relationships, while attachment insecurity contributes to intimate partner violence. The explanation* of *Dutton and Painter of the formation of strong emotional attachments under conditions of intermittent maltreatment called traumatic bonding is presented.*

Keywords: intimate partner violence; domestic violence; attachment style.

Актуалността на темата на доклада се определя от данните за драстично увеличаване на случаите на домашното насилие в семейните двойки през периода на извънредно положение в България. Това обяснява засилващия се научен и практически интерес към проблема. Данни от проведено национално представително изследване на тема „Насилието в България“ от Обединение "Политики срещу насилието" (2019) показват, че три четвърти от всички случаи на насилие през последната една година са именно домашно насилие, а за 56,6% от гражданите най-тежката ситуация на насилие, която са преживели, също е била в дома им. Изострянето на този проблем особено в условията на пандемия поставя въпроса за решаването му на приоритетно място. Природата на връзката между агресията/насилието и близостта/интимността в партньорските отношения изследователите обясняват най-често чрез т.нар. стил на привързаност.

В настоящия доклад се спираме на класическата теория за привързаността, която в най-широка степен описва изучаваното явление. Исторически, теорията е развита в традицията на обектните отношения в психоанализата, но тя също е изведена с понятия от теорията на еволюцията, етологията и когнитивната психология. Един от резултатите е преформулирането на психоаналитичната метапсихология по начин, съвместим с модерната биология и психология. Както Боулби, така и Ейнсуърт смятат, че поведенията, през които се развива привързаността, са сравними с описаната „схема“ от Жан Пиаже и че привързаността се развива в процес, който е подобен на описаното когнитивно развитие от Пиаже (Piaget 1983). В тази връзка теорията за привързаността и основните възгледи на Дж. Боулби са разгледани в следващия параграф, като е представен и приносът на Мери Ейнсуърт.

Теория за привързаността

Джон Боулби е английски психоаналитик и психиатър, който поставя началото на теорията з а привързаността с три основни статии. Той отхвърля модела за обяснение на либидната връзка между детето и майката, и представя етологична концепция, основана на резултати от проведени изследвания, които разглеждат ефекта от изоставяне на бебето от майката при маймуни от вида резус макак (Robertson & Bowlby 1952; Heinicke & Westheimer 1966). Боулби постулира, че първото обектно отношение на новороденото – връзката с неговата майка се характеризира с поведение на привързаност (Боулби 2019). Основен извод е, че състоянието на скръб и мъка при децата и възрастните се появява винаги, когато ситуацията активира поведение на привързаност, но самата фигура на привързаност липсва.

Процесът на привързване се дефинира като „взаимно регулираща се система”, в която детето и родителят си влияят взаимно. Самата привързаност като психичен конструкт има четири компонента - физиологичен, емоционален, когнитивен и социален (Матанова 2011). Когато фигурата на привързаност е „близка, откликваща и внимателна, детето се чувства обичано, защитено и уверено. Поведението му при изследване на заобикалящата го среда е освободено и при общуване с другите детето е социално ориентирано. Когато обаче фигурата на привързаност не е отзивчива и внимателна, детето изпитва тревога, безпокойство, липса на желание за изследване на средата и детето демонстрира пренебрежение към полагащия грижи“ (Боулби 2019: 111,112). Това поведение продължава или докато детето не успее да възстанови физическата и емоционална близост с фигурата на привързаност, или докато детето се откаже от нейното търсене, както се случва в контекста на дълга раздяла с фигурата на привързаност или нейната загуба.

Боулби въвежда термина „вътрешни оперативни модели“ (също „репрезентационни модели“, “mental working models”), дефинирани като комплексни афективни и когнитивни схеми, които генерират поведение спрямо присъствието и способността за откликване на значимите други (Bowlby 1980). Генерират се от ранния опит на човек с фигурите на привързаност и са база за формирането на нагласите, убежденията и очакванията за изграждане и интерпретация на близките взаимоотношения. Тези модели са тясно свързани с емоциите. Те не са статични образи, а “гъвкави модели, които се използват за разбиране и предсказване на връзките на индивида със средата и способността му да организира комплексни последователности от поведения” (Mikulincer & Shaver 2016: 238). Тези модели ръководят мислите, чувствата и поведението при бъдещите близки взаимоотношения.

Две от основните твърдения в теорията на привързаността са, че: 1. отзивчивостта на фигурата на привързаност в голяма степен детерминира качеството на привързаността и 2. вътрешните оперативни модели имат тенденция към стабилност (Петров 2011). Тези модели са пластични предвид адаптивността на индивида (Pinquart *et al.* 2013). Според теорията на привързаността децата развиват силни емоционални връзки с човека, който се грижи за тях през първата година от живота (Боулби 2019). Тези връзки са от изключително значение за нормалното социално и емоционално развитие и благополучие.

През втората фаза в развитието на изследванията върху привързаността - Мери Ейнсуърт преразглежда основните постулати на теорията за привързаността и насочва вниманието си към определяне на началото на възникване на близост и привързано поведение у бебето и момента, в който то съзнателно го насочва към майката. Тя успява да обясни индивидуалните различия във взаимоотношенията между майката и бебето, въпрос, който е изоставен от Боулби по-рано, тъй като той смята, че е прекалено трудно да се открие негов отговор и е почти невъзможно да се изучат тези взаимоотношения.

Удивителни са различията в начините, по които майките откликват на сигналите на бебето и това с каква бързина, деликатност и чувствителност подхождат те. Тези закономерности са наблюдавани и по-късно в изследване, което се провежда в лабораторна среда и е известно като „Непозната ситуация" (Ainsworth & Wittig 1969). Ейнсуърт разработва тази процедура, за да наблюдава разнообразието във формите на привързаност, които съществуват между майката и детето. Процедурата се състои от 7 „режисирани" краткотрайни раздели на детето от майката и позволява идентифицирането на индивидуалните различия в привързаността и на стратегии за справяне със стреса от раздялата. Първоначално майката и бебето се настаняват в стаята, опознават обстановката и започват да си играят. След това при тях влиза непознат, който започва приятелски разговор с майката и започва да си играе с детето. Минута по-късно майката излиза за кратки интервали от време. В първия интервал детето остава само с непознатия, а във втория – детето е оставено само. Поведението на детето в момента на „повторно събиране" (reunion) представлява най-голям интерес за учените, защото тогава може да бъде установено до каква степен бебето възприема майката като източник на комфорт.

На базата на поведението на децата в „Непознатата ситуация", Мери Ейнсуърт описва 3 вида привързаност: *сигурен стил*; *тревожно-избягващ стил* и *тревожно-амбивалентен стил* на привързаност. Сигурно привързаните бебета протестират при раздяла с майката, успокояват се бързо при завръщането й, търсят активно контакт и не може да бъдат успокоени лесно от непознат. Знаейки, че могат да разчитат на фигурата, която ги обгрижва, тези деца изследват заобикалящата ги среда свободно и открито в присъствието на майката. Откликващите и отзивчиви родители представляват „стабилна основа" за децата си, в следствие на което те развиват положително работещ модел за себе си и отговорност към другите (Боулби 2019).
При амбивалентно привързаните деца се наблюдава непоследователно поведение от страна на майката- игнориращо, интрузивно или свръхафективно. Чувството за несигурност и страхът от отхвърляне, които се формират в последствие, правят бебето тревожно при раздяла, недоверчиво и склонно „да прилепва". Тревожно-амбивалентно привързнаите бебета не желаят да се отделят от майката, не изследват средата, реагират много силно при раздяла, плачат продължително и изграждат негативен образ за себе си (Groh *et al.* 2017).

Тревожно – избягващите несигурни бебета, чиито майки често са отхвърлящи, неотзивчиви и нетолерантни, не проявяват признаци на тревога и дистрес при напускане на майката. При завръщането й я игнорират и реагират по сходен начин на непознати. Избягващ стил на привързаност се наблюдава при деца, които отблъскват грижата на майката, а по-късно се приемат за недостойни, отхвърлени и неприети (Larose & Bernier 2001). В резултат, те стават емоционално студени, самодостатъчни и нарцистични.

Последвалите изследвания водят до обособяване на *четвърти стил на привързаност*, тъй като резултатите от тях показват един не малък брой деца, чието поведение не успява да се впише в нито една от трите категории, описани от Ейнсуърт. Това е причината Мери Мейн и Джудит Соломон да идентифицират четвърти патерн на привързано поведение – *дезорганизиран стил на привързаност* (Main & Solomon 1986). Мери Ейнсуърт признава четвъртия тип привързаност, описан от Мери Мейн.

Дезорганизирано привързаните деца са разтревожени от присъствието на майката и реагират с дисоциация от заобикалящата ги среда или със свръх-възбуда (hyperarousal), която се изразява с плач и писъци. Наблюдава се липса на стратегия за управление на тревожността, амбивалентно и избягващо поведение, екстремен дистрес при раздяла и объркано поведение при повторно събиране. В последствие се установява, че 80% от малтретираните деца, изследвани от Carlson *et al.* през 1986 г., имат точно дезорганизиран стил на привързаност, а родителите им са претърпели тежки травми в детството, загуба на близък човек или имат някакво психично заболяване.

Изведени са четири стила на привързаност в ранна детска възраст: *сигурен*, *тревожно-амбивалентен*, *тревожно-избягващ* и *дезорганизиран* (Main & Solomon, 1990) (Вж. Фиг. 1).

Фигура 1. Четирикатегориален модел на привързаност в ранна детска възраст (Main & Solomon 1990)
Figure 1. A four-category model of attachment in early childhood (Main & Solomon 1990)

Подходът за дефиниране на тези стилове очертава две основни димeнсии. Първата характеризира преживяванията на тревожност, свързана с взаимоотношенията, а втората се отнася до степента на избягване на тези взаимоотношения. Димeнсията на тревожността отразява степента, в която системата на привързаността се активира при наличие на заплаха от средата, а димeнсията на избягването – степента, в която близостта с фигурата на привързаност е желана. Така свързаната с привързаността тревожност се проявява чрез ниски нива на доверие към фигурата на привързаност. Димeнсията на избягването се разкрива в очакванията, че фигурата на привързаността няма да е на разположение и не би откликнала адекватно при нужда.

Несигурните стилове на привързаност са предпоставка за повишен риск от социални, емоционални и поведенчески проблеми. Четирите патерна на привързаност доказват наличието на пряка връзка между начина, по който детето е отгледано и стила на привързаност, който то има. Резултатите разкриват индивидуалните различия във взаимоотношенията между майката и детето и слагат началото на критичната гледна точка във възприемането на ранното детство, отглеждането на детето и последствията от това. Последвалите изследвания сочат, че патерните на привързаност са стабилни, ако условията в семейството са стабилни, но могат да се променят, ако социалните условия около детето претърпят промяна. По отношение на стабилността от ранно детство, през юношеството и в зряла възраст, негативни събития в живота като загуба на близък, развод, тежко заболяване, бедност, се открояват като най-силен предиктор за промяна към несигурна привързаност с течение на времето (Black *et al*. 2011).

Привързаност в зряла възраст

В самото си начало теорията за привързаността е насочена към ранното развитие на децата, но тъй като вътрешните оперативни модели имат тенденция към стабилност, Джон Боулби отбелязва, че „поведението на привързаност е характерно за човешката природа от люлката до гроба“ (Боулби 2019: 112). Отношенията с полагащия грижи през първата година от живота и по-късно с романтичните партньори имат следните общи характеристики: чувство за сигурност, когато другият е наблизо; прибягване до близък телесен контакт; чувство на несигурност, когато другият не е на разположение. В този смисъл романтичните отношения се отнасят към сферата на поведенческата система на привързаността и се предполага, че начинът, по който връзката при възрастните функционира, трябва да е подобен с този при децата и родителите им. Въпреки индивидуалните различния в начина, по който системата на привързаност се организира, тя остава стабилна във времето и в различните взаимоотношения (Fraley & Dugan 2021).

Един от основните методи за измерване на привързаността в зряла възраст е разработен, за да измери индивидуалните различия, които в случая се отнасят до стила на привързаност, патерните на привързаност или различия в организацията на системата на привързаност (Hazan & Shaver 1987). Чрез опростен въпросник, базиран на три-категориално измерване е открито, че разпределението на тези категории е сходно с това в ранна детска възраст. Въпреки това методът не успява да даде ясна картина по отношение на идентичните индивидуални различия, наблюдавани в ранна възраст, за да се твърди, че те са същите и в зряла възраст. В по-нататъшни изследвания Бренан и колеги предлагат две фундаментални димeнсии по отношение на привързаността при възрастните (Brennan *et al*. 1998). Едната е тревожност, свързана с привързаността, при която се отчита склонност към тревога в отношенията с партньора. Другата е избягване, свързано с привързаността, за което е характерно недоверие у другите и нежелание за разчитане на тях. Сигурният стил на привързаност се характеризира с ниска тревожност и съмнение в околните. (Вж. Фиг. 2).

Фигура 2. Четирикатегориален модел на привързаността при възрастните (Brennan et al.1998)
Figure 2. A four-category model of attachment in adulthood (Brennan et al. 1998)]

В допълнение, този модел операционализира най-точно идеята на Боулби за привързаността като вътрешен ментален и афективен модел на отношенията Аз – Другите, в който патерните на привързаността могат да се диференцират по две пресичащи се оси: по хоризонтала Позитивно Аз – Негативно Аз и по вертикала Негативен Друг – Позитивен Друг.

Така е изграден модел, който е сред най-често прилаганите в измерването на индивидуалните различния в привързаността при възрастните, които са същите индивидуални различия, които Ейнсуърт наблюдава при децата във връзката родител–дете (Вж. Таблица 1).

Таблица 1. Паралел между индивидуалните различния в привързаността при възрастните и при децата (по Gleeson *et al*. 2014)
Table 1. A parallel between individual differences in adult attachment and attachment in early childhood (see Gleeson *et al.* 2014)

Стил на привързаност в ранна възраст	**Стил на привързаност в зряла възраст**	**Характеристики на полагащите грижи**	**Детско поведение**	**Поведение в зряла възраст**	**Вътрешни оперативни модели**
Сигурна привързаност	Сигурен стил	афективни, грижовни и приемащи	спокойно и уверено изследват заобикалящата среда	умеят да споделят чувства и имат доверие	позитивни
Тревожно-амбивалентен стил	Свръхангажиращ стил	игнориращи, интрузивни или свръхафективни	тревожни при раздяла, недоверчиви, „прилепващи“ и хленчещи	контролиращи, ревниви и обсебващи	негативен Аз – позитивен друг
Тревожно-избягващ стил	Отхвърлящ стил	системно неглижират емоционалните потребности на детето	отблъскват грижата на майката	дистанцирани и избягващи интимност	позитивен Аз – негативен друг
Дезорганизиран стил	Страхуващ се стил	родителите са преживели травма, загуба или малтретиране в детството си	противоречиво или дезориентирано поведение	непостоянно и противоречиво поведение във връзките	негативен Аз – негативен друг

Сигурният стил на привързаност в зряла възраст е предпоставка за изграждане на висока самооценка и способност у човек да се доверява лесно на партньорите си, като по този начин създава по-дълготрайни интимни отношения. Човек със сигурен стил на привързаност търси социални контакти и подкрепа, умее да споделя чувствата си, вдъхва доверие, демонстрира висока оценка по отношение на партньора и взаимоотношенията си с него и е в състояние да балансира нуждата от интимност и независимост в една връзка.

При свръхангажиращ стил на привързаност се наблюдава прекалена зависимост от партньора, търсене на интимност и одобрение от негова страна. Това е породено от чувството, че партньорът не влага същите чувства във взаимоотношенията, за което хората със свръхангажиращ стил на привързаност се обвиняват често. Такива лица са по-малко доверчиви, имат негативни възгледи за себе си, тревожни са и са импулсивни. Разстройват се силно при раздяла, която от своя страна е често срещана в техните взаимоотношения. Изследване показва, че лица в зряла възраст със свръхангажиращ стил на привързаност често се придържат към по-млади индивиди, тъй като ги възприемат като източник на сигурност (Gewirtz & Finzi 2020).
Отхвърлящият стил на привързаност в зряла възраст се характеризира с избягване на интимност, емоционална дистанцираност, неспособност за изразяване на подкрепа към партньора и склонност към потискане на чувствата. Лица с такъв стил на привързаност търсят силна независимост във взаимоотношенията, възприемат се като самодостатъчни и не се нуждаят от близки взаимоотношения. Наблюдава се отрицателна оценка за партньора и трудност при споделяне на чувства, мисли и емоции, което води до чести, кратки и неангажиращи взаимоотношения.

Човек със страхуващ се стил на привързаност в зряла възраст изпитва смесени чувства в близките си и интимни взаимоотношения, т.е. от една страна те са желани и вдъхват спокойствие, от друга – са източник на тревога. Този вътрешен конфликт води до желание за избягване на

близки взаимоотношения. Формирането на този стил се дължи именно на непостоянното и противоречиво поведение на родителите на тези лица, което допринася за чувство на несигурност (Ehrlich & Cassidi 2021).

Специфика на стила на привързаност при жени-жертви на домашно насилие

Редица изследвания установяват връзка между несигурните стилове на привързаност в зряла възраст и домашното насилие. Изследователите тълкуват насилието от страна на извършителите като нефункционално средство за поддържане на близост с фигура на привързаност, която не отговаря на нуждите на извършителя. Продължително насилие се наблюдава, когато и жертвата, и извършителят имат склонност към тревога в интимните отношения, защото високите нива на тревожност затрудняват жертвата да напусне насилника (Allison *et al*. 2008; Henderson *et al*. 2005).

През 1993 г. Dutton и Painter създават модела за „парадоксалната привързаност", като се фокусират върху така нареченото „травматично свързване", тоест склонността на жертвите силно да се привързват към насилници, които редуват проявите на насилие с моменти на внимание и грижа. Това поведение е много сходно със склонността на амбивалентно привързаните бебета „да прилепват" в резултат на непоследователни реакции на родителя към детето. Чувството за несигурност и страхът от отхвърляне правят индивида тревожен при раздяла, недоверчив и склонен да се привързва по-силно след всяко отхвърляне.

По аналогичен начин може да заключим, че поведението на насилника е вид протест и опит за привличане на внимание на фигурата на привързаност, която го е отхвърлила и лишила от удовлетворение на основните му емоционални потребности, точно както тревожните амбивалентни бебета реагират силно при раздяла и плачат продължително. Henderson *et al.* (2005) доказват, че свръхангажиращ стил на привързаност при възрастни е предпоставка за поддържане на насилствени партньорски отношения, които включват както физическо, така и психологическо насилие, и това няма връзка с пола. Изследователите твърдят, че поведението на хора със свръхангажиращ стил на привързване се характеризира с нужда от близост и страх от изоставяне, които допринасят за взискателно и агресивно поведение, когато емоционалните им нужди не са задоволени. Жертвите на насилие със същия стил на привързаност са по-склонни да останат в насилствена връзка по същите причини.

Buck *et al*. (2012) установяват, че недоверието към партньора и страхът от изоставяне са в основата на връзката между домашното насилие и несигурния стил на привързване. В проучване, наложено от съда, Buttell, Muldoon, и Carney (2005) установяват, че насилниците имат много по-високи нива на тревожност, свързана с привързаността, в сравнение с контролна група мъже, които не са склонни към агресия. Освен това, за връзките на насилниците е характерна прекалена зависимост от интимните им партньори. Mauricio и Gormley (2001) изследват участници в програма за интервенция за насилници и установяват, че колкото по-високи са нивата на тревожност, свързана с привързаността и колкото по-силно изразена е нуждата на насилника от доминация в партньорските отношения, толкова по-брутални са проявите на насилие в интимните отношения. Pietromonaco и Feldman Barrett (1997) установяват, че хора със свръхангажиращ стил на привързаност най-често извличат психологическа полза от конфликтите, защото тълкуват агресията от страна на партньора като доказателство, че той е ангажиран във връзката. Тези хора са по-склонни да се разделят и да се събират отново със същия партньор и да остават в отношения с насилие.

Allison *et al*. (2008) доказват, че хора със свръхангажиращ стил на привързаност са по-склонни да използват насилието като начин за постигане на близост, докато индивиди с отхвърлящ стил на привързаност са по-склонни да използват насилие в интимните отношения като начин за създаване на дистанция, когато се чувстват притиснати от обсебващ и свръх-контролиращ партньор. Mikulincer & Shaver (2007) установяват, че при семейни двойки, взаимодействащи си с насилие, най- често срещаната комбинация от стилове е между два индивида със свръхангажиращ стил. Моделите на партниране между двама индивида със свръхангажиращ стил на привързаност често са свързани с насилие, защото и двамата партньори се страхуват от отхвърляне и се опитват да контролират другия, което води до деструктивно поведение като „взаимна атака и отстъпление" и „преследване-преследване". Петкова (2013)

проучва връзката между стила на привързаност и модела на партниране при двойки, които си взаимодействат с насилие, и двойки, които не допускат насилие във взаимоотношенията си. При двойките с насилие са типични два модела на партниране. Първият е модел на противоречие преследване/дистанция, който е в резултат от комбинацията на свръхангажирания с отхвърлящия стил на привързаност. Вторият е модел на противоречие близост/дистанция, отразяващ съчетанието между страхуващия се и свръхангажиращия стил. От съществено значение е отсъствието на сигурния стил при двамата партньори в тези двойки. Противоречието, което носят посочените стилови комбинации е предпоставка за чести конфликти в двойката.

Партнирането без насилие в семейната двойка се основава преди всичко на комбинация от стилове единият, от които най-често е сигурният стил, носен предимно от жените. Другият партньор може да бъде носител на всеки от възможните стилове. Може да се приеме, че сигурният стил дава стабилност и увереност във връзката и неутрализира крайните поведенчески прояви типични за стила, с който е в комбинация. Партнирането чрез сигурните модели представя жените като търсещи интимност, оказващи подкрепа и дълбока привързаност. Добре изразена при двойките без насилие е и комбинацията страхуващ се/страхуващ се стил, която съответства на прилагане на модел „поддържане на дистанция" в интимната двойка (Петкова 2013).

В заключение, моделът на привързаност се изгражда в най-ранна възраст и става основа на разширените взаимоотношения с всички значими други. Мотивите и факторите, които определят привързаността при децата, юношите и възрастните, са идентични. Резултатите от това теоретично изследване може да послужат като методологична основа при консултативна работа с лица от различни възрастови групи, които имат проблематични близки взаимоотношения, свързани с агресия, тормоз или насилие в различните им форми. По-задълбочено изследване на взаимовръзката между стила на привързаност и домашното насилие би могло да допринесе за по-дълбоко разбиране на процеса на формиране и развитие на близките взаимоотношения, което евентуално би довело до създаване на по-хармонични семейни взаимоотношения и отглеждането на по-щастливи и здрави деца. Както самият Дж. Боулби отбелязва в книгата си „Стабилна основа": „Светът, който сме създали, се гради върху преобърнати ценности. Във всички икономически контексти се смята за предимство както мъжката, така и женската енергия да бъдат посвещавани на производството на материални блага. Докато посвещаването на мъжката и женската енергия на целта да се отгледат щастливи, здрави и самостоятелни деца изобщо не се смята за предимство." (Боулби 2019:13). Струва си да се замислим кое е наистина ценно, нали?

Литература/References

1. **Боулби, Дж.** (2019). *Стабилна основа: Привързаността родители-деца и психичното здраве.* София. Изток-Запад. [**Bowlby, J.** (2019). *Stabilna osnova: Privrzanostta roditeli-deca i psihichnoto zdrave.* [*A secure base: Parent-child attachment and healthy human development.* Sofia: Iztok-Zapad]. (In Bulgarian).
2. **Матанова, В.** (2015). *Привързаност.* Варна. Стено. **[Matanova, V.** (2015). *Privrzanost.* [*Attachment*]. *There and then, here and now.* Varna. Steno]. (In Bulgarian).
3. **Обединение „Политики срещу насилието"** (2019)**.** *Встъпителен доклад в областта на насилието*, изготвен в рамките на проект BG05M9OP001-3.011 „Заедно срещу насилието", 140-141. **[Obedinenie "Politiki sreshtu nasilieto"** (2019)**.** *Vstpitelen doklad v oblastta na nasilieto, izgotven v ramkite na proekt* BG05M9OP001-3.011 „*Zaedno sreshtu nasilieto*", [*Introductory report in the field of violence, prepared within the framework of project BG05M9OP001-3.011 "Together against violence"*, 140-141] (In Bulgarian).
4. **Петкова, М.** (2013). *Личностни диспозиции и модели на партньорство при двойки с домашно насилие.* Дисертационен труд за получаване на образователната и научна степен „ДОКТОР". **[Petkova, M.** (2013). *Lichnostni dispozitsii I modeli na partniorstwo pri dvoiki s domashno nasilie.* [*Personal dispositions and models of partnership in couples with domestic violence*. Dissertation work for obtaining the educational and scientific doctor degree] (In Bulgarian).
5. **Петров, Д.** (2011). *Стил на привързаност и удовлетвореност от близките взаимоотношения.* В: Годишник на СУ „Св. Климент Охридски", Философски факултет, Книга психология, 101, 131-156. [**Petrov, D.** (2011). *Stil na privrzanost i udovletvorenost ot blizkite vzaimootnosheniya. Style of*

affection and satisfaction from close relationships. In: Yearbook of Sofia University "St. Kliment Ohridski ", Faculty of Philosophy, Book of Psychology, 101, 131-156] (In Bulgarian).

6. **Ainsworth, M., & Wittig, B.** (1969). *Attachment and the exploratory behaviour of one-year-olds in a strange situation*. In: B. M. Foss (Ed.), Determinants of infant behaviour, 4, 113-136.
7. **Allison, C., Bartholomew, K., Mayseless, O., & Dutton, D.** (2008). *Love as a battlefield: Attachment and relationship dynamics in couples identified for male partner violence.* Journal of Family Issues, 29(1), 125–150.
8. **Black, M., Basile, K., Breiding, M., Smith, S., Walters, M., Merrick, M.** (2011). *The National Intimate Partner and Sexual Violence Survey: 2010 summary report*. Atlanta: Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Injury Prevention and Control.
9. **Bowlby, J.** (1969). *Attachment and Loss, Vol. 1: Attachment.* New York: Basic Books.
10. **Bowlby, J.** (1973). *Attachment and Loss, Vol. 2: Separation, Anxiety, and Anger.* New York: Basic Books.
11. **Bowlby, J.** (1980). *Attachment and loss. Vol. 3: Loss.* New York: Basic Books.
12. **Brennan, K., Clark, C., & Shaver, P.** (1998). *Self-report measurement of adult romantic attachment: An integrative overview.* In J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), Attachment theory and close relationships, 46-76.
13. **Buck, N., Leenaars, E., Emmelkamp, P., & van Marle, H.** (2012). *Explaining the relationship between insecure attachment and partner abuse: The role of personality characteristics.* Journal of Interpersonal Violence, 27(16), 3149–3170.
14. **Buttell, F., Muldoon, J., & Carney, M.** (2005). *An application of attachment theory to court-mandated batterers.* Journal of Family Violence, 20(4), 211–217.
15. **Carlson, V., Cicchetti, D., Barnett, D., & Braunwald, K.** (1989). *Disorganized/disoriented attachment relationships in maltreated infants.* Developmental Psychology, 25(4), 525–531.
16. **Dutton, D., & Painter, S.** (1993). *The battered woman syndrome: Effects of severity and intermittency of abuse.* American Journal of Orthopsychiatry, 63(4), 614–622.
17. **Ehrlich, K., & Cassidy, J.** (2021). *Early attachment and later physical health*. In R. A. Thompson, J. A. Simpson, & L. J. Berlin (Eds.), Attachment: The fundamental questions (pp. 204–210). Guilford.
18. **Fraley, C., & Dugan, K.** (2021). The consistency of attachment security across time and relationships. In R. A. Thompson, J. A. Simpson, & L. J. Berlin (Eds.), Attachment: The fundamental questions (pp. 147–153). Guilford.
19. **Gewirtz-Meydan, A., & Finzi-Dottan, D.** (2020). *Psychological abuse as a mediator between insecure attachment orientations and relationship satisfaction.* Family Relations, 70, 498–513. Doi:10.1111/fare.12490.
20. **Groh, A., Fearon, R., vanIjzendoorn, M., Bakermans-Kranenburg, M., & Roisman, G.** (2017). *Attachment in the early life course: Meta-analytic evidence for its role in socioemotional development*. Child Development Perspectives, 11(1), 70–76. doi: 10.1111/cdep.12213.
21. **Hazan, C., & Shaver, P.** (1987). *Romantic Love Conceptualized as an Attachment Process Journal of Personality and Social Psychology*, 52(3) 511- 524.
22. **Heinicke, C., & Westheimer, I.** (1966). *Brief separations.* New York: International Universities Press.
23. **Henderson, A., Bartholomew, K., Trinke, S., & Kwong, M.** (2005). *When loving means hurting: An exploration of attachment and intimate abuse in a community sample.* Journal of Family Violence, 20(4), 219–230.
24. **Larose, S., & Bernier, A.** (2001). *Social support processes: Mediators of attachment state of mind and adjustment in late adolescence.* Attachment and Human Development, 3, 96–120.
25. **Main M, & Solomon, J.** (1986). *Discovery of an insecure disoriented attachment pattern: procedures, findings and implications for the classification of behavior.* In: Brazelton T, Youngman M. Affective Development in Infancy, 95-124 146.
26. **Main, M., & Solomon, J.** (1990). *Procedures for identifying infants as disorganized-disoriented during the Ainsworth Strange Situation.* In: M. Greenberg, D. Cicchetti, & E.M. Cummings (Eds.), Attachment in the preschool years: Theory, research and intervention. Chicago: University of Chicago Press. 121-160.
27. **Mauricio, A., & Gormley, B.** (2001). *Male perpetration of physical violence against female partners: The interaction of dominance needs and attachment insecurity.* Journal of Interpersonal Violence, 16(10), 1066–1081.
28. **Mikulincer, M., & Shaver, P.** (2007). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change.* New York, NY: Guilford Press.
29. **Mikulincer, M., and Shaver, P.** (2016). *Adult attachment and emotion regulation*. In Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications, eds J. Cassidy and P. R. Shaver (New York, NY: Guilford Press).

30. **Piaget, J.** (1983). *Piaget's Theory.* In P. H. Mussen, & W. Kessen (Eds.), Handbook of Child Psychology: Vol. I History, Theory, and Methods (pp. 41-102). New York: John Wiley.
31. **Pietromonaco, P., & Barrett, L.** (1997). *Working models of attachment and daily social interactions.* Journal of Personality and Social Psychology, 73(6), 1409–1423.
32. **Pinquart, M., Feußner, C., & Ahnert, L.** (2013). *Meta-analytic evidence for stability in attachments from infancy to early adulthood.* Attachment & Human Development, 15(2), 189–218. doi:10.1080/14616734.2013.746257.
33. **Robertson, J. & Bowlby, J.** (1952). *Responses of young children to separation from their mothers.* Courrier of the International Children's Centre, 2, 131-140.

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 66-74
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ЕМОЦИОНАЛНА РЕГУЛАЦИЯ НА ГРОС

Севгюл Халилова

Докторант
Военна Академия „Георги Стойков Раковски“
България, София, 1504, бул. „Евлоги и Христо Георгиеви“№ 82
sevgyul.halilova.psychologist@gmail.com

Резюме: *Интересът, свързан с изследванията в областта на емоциите и по-конкретно с регулацията на емоциите в съвременните условия все повече нараства. Ежедневните взаимоотношения на хората често са свързани с изразяване на емоции в зависимост от контекста, средата, условията и личностните характеристики. В немалко случаи се налага да съобразяваме и прекрояваме емоционалното си изразяване поради наличие на фактори, които, смятаме, че изискват тази промяна в нашите емоции. Потребността да се регулират емоциите е свързана с инициирането на процес, който се осъществява, като преминава през няколко различни етапа. И тъй като емоциите са неразривно свързани с всеки един аспект в нашия живот, под влияние на които ние имаме способността да се изразяваме и обогатяваме, както и да се коригираме, това ни дава основание да обърнем внимание на процесите, начините, стратегиите и резултатите от регулирането на емоциите. Както и да изведем насоки за евентуални бъдещи изследвания. Един от най-влиятелните съвременни психолози и изследователи в тази област, Джеймс Грос, разработва процесен модел на емоционална регулация. На основата на теоретичен обзор, целта на настоящия доклад е да предостави задълбочен анализ на теорията на Джеймс Грос за емоционалната регулация. Представени са основните стратегии за регулиране на емоциите. Разглеждат се няколко значими групи последици като резултат от успешното или неуспешното регулиране на емоциите. Дискусията е свързана с това дали има по-добри и по-лоши начини за емоционална регулация и свързаните с това заключение- възможности за разширяване на бъдещите направления за изследване и области на приложение.*

Ключови думи: Емоционална регулация.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 66-74
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

THEORY OF EMOTION REGULATION OF GROSS

Sevgyul Halilova

PhD student
Rakovski National Defence College
Bulgaria, Sofia 1504, 82 "Evlogi and Hristo Georgievi" Blvd,
sevgyul.halilova.psychologist@gmail.com

Abstract: *Interest related to research in the field of emotions and more specifically emotion regulation in contemporary settings is growing. People's everyday relationships are often about carving out emotions depending on context, environment, conditions and personality characteristics. In many cases, we have to adapt and reshape our emotional expression due to the presence of factors that we believe require this change in our emotions. The need to regulate emotions is related to the initiation of a process that takes place by going through several different stages. And since emotions are inextricably linked to every aspect of our lives, under the influence of which we have the ability to express and enrich ourselves, as well as to correct ourselves, this gives us reason to pay attention to the processes, ways, strategies and results of emotion regulation. As well as to derive directions for possible future research. One of the most influential modern psychologists and researchers in this field, James Gross, developed a process model of emotional regulation. Based on a theoretical overview, the purpose of this paper is to provide an in-depth analysis of James Gross's theory of emotion regulation. Basic emotion regulation strategies are presented. Several significant sets of consequences resulting from successful or unsuccessful emotion regulation are considered. The discussion is about whether there are better and worse ways of emotional regulation and the related conclusion- possibilities for expanding future lines of research and areas of application.*

Keywords: Emotion regulation.

Въведение

Ако си зададем въпроса относно това, дали има взаимоотношение, което би издържало пълния контрол на емоциите, респективно липсата на емоции от началото до край, вероятно първото нещо, което би ни хрумнало, е че това е невъзможно. В същото време обаче бихме си дали сметка, че контролът на емоциите е съществена необходима част от нашето поведение, както във формалните, а така също и в неформалните взаимотношения и свързаните с тях различни ежедневни ситуации. Отчитайки тази важна задача,свързана с контрола на емоциите целта на настоящия доклад е да представи задълбочен анализ на процеса на емоционална регулация и работещи стратегии за регулиране на емоциите.

В най-широкия си смисъл емоционалната регулация включва регулацията на всички състояния, които са емоционално заредени, в това число настроенията, стреса и положителното или отрицателното въздействие.

Корените на изучаването на емоционалната регулация се простират, повече от столетие назад във времето до ранните психоаналитични теории за естеството/природата на психологическите защити (Breuer & Freud 18950/1957; Freud 1946). Втори и свързан с него принос е изучаването на стреса и справянето с него.(Lazarus 1966, Lazarus & Folkman 1984) Заедно тези новаторски теоретични усилия полагат основите на съвременната изследователска работа с емоционалната регулация, както при деца (Thompson 1991), така и при възрастни (Gross 1998b). (Breuer & Freud 18950/1957; Freud 1946; Lazarus 1966; Lazarus & Folkman 1984; Thompson 1991; Gross 1998b; цит. по Gross 2002).

Понякога емоциите се задействат практически автоматично (LeDoux 1995). В други моменти, емоциите възникват само след значителен анализ на смисъла на ситуацията (Frijda 1986). И в двата случая емоциите предизвикват координиран набор от поведенчески, преживелищни и физиологични реакции, които заедно влияят върху това как реагираме на възприеманите предизвикателства и възможности (LeDoux 1995, Frijda 1986, цит. Gross 2002).

Според Моял и колеги (Moyal et al. 2014) емоциите стават дисфункционални, когато пречат на способността на човек да има адаптивно поведение и затова успешната емоционална регулация, когато е необходимо, е от решаващо значение за психологическото здраве. Освен това, трудностите при адаптивната емоционална регулация са свързани с различни психопатологии като депресия и тревожни разстройства (Aldao et al. 2010).

Според Davidson et al. (2002), нарушението в емоционалната регулация може да представлява важен компонент на емоционалните разстройства. Кембъл-Силс и Барлоу (Campbell-Sills & Barlow 2007) предполагат, че неефективната и маладаптивна емоционална регулация, особено тенденцията към потискане в регулацията на негативните емоции, може да е от особено значение при тревожност и разстройство в настроението.

Кооле *(*Koole 2009) разглежда емоционалната регулация от гледна точка на класификацията на стратегиите за регулиране на емоциите според техните цели и функции. Той уточнява, че основният акцент е върху стратегиите за емоционална регулация, които се използват широко сред психологически здрави индивиди. Авторът представя класификацията на три стратегии за емоционална регулация: Емоционална регулация, ориентирана към потребностите; Емоционална регулация, ориентирана към целите и Емоционална регулация ориентирана към личността. Емоционална регулация, ориентирана към потребностите: **Стратегиите**, **ориентирани към потребностите,** регулират емоционалните реакции, за да насърчават задоволяването на хедонистичните потребности. Те са свързани с незабавно емоционално облекчение, което често е за сметка на дългосрочното благополучие (Koole 2009). Емоционална регулация, ориентирана към целите: **Стратегиите за емоционална регулация, ориентирани към целите** се ръководят от една експлицитна/изрична цел, задача или норма. Някои от най-ефективните стратегии, ориентирани към цели, отвличат вниманието от стимулите, които могат да предизвикат нежелани емоции.

Като цяло, в областта на емоционалната регулация, ориентирана към целите, когнитивните стратегии изглеждат по-ефективни от физическите стратегии.(Koole 2009). **Емоционална регулация, ориентирана към личността**: Личностно ориентираните стратегии за регулиране на емоциите насърчават цялостното функциониране на системата на личността и е свързана с дългосрочни ползи, независимо дали тя е насочена към внимание, знания или към

тялото. (Koole 2009). ***Емоционалната регулация се състои от активните опити на хората да управляват емоционалните си състояния.***

Основният изследователски въпрос, който си поставяме в доклада е да анализираме кои са работещите стратегии за емоционална регулация в дългосрочен план.

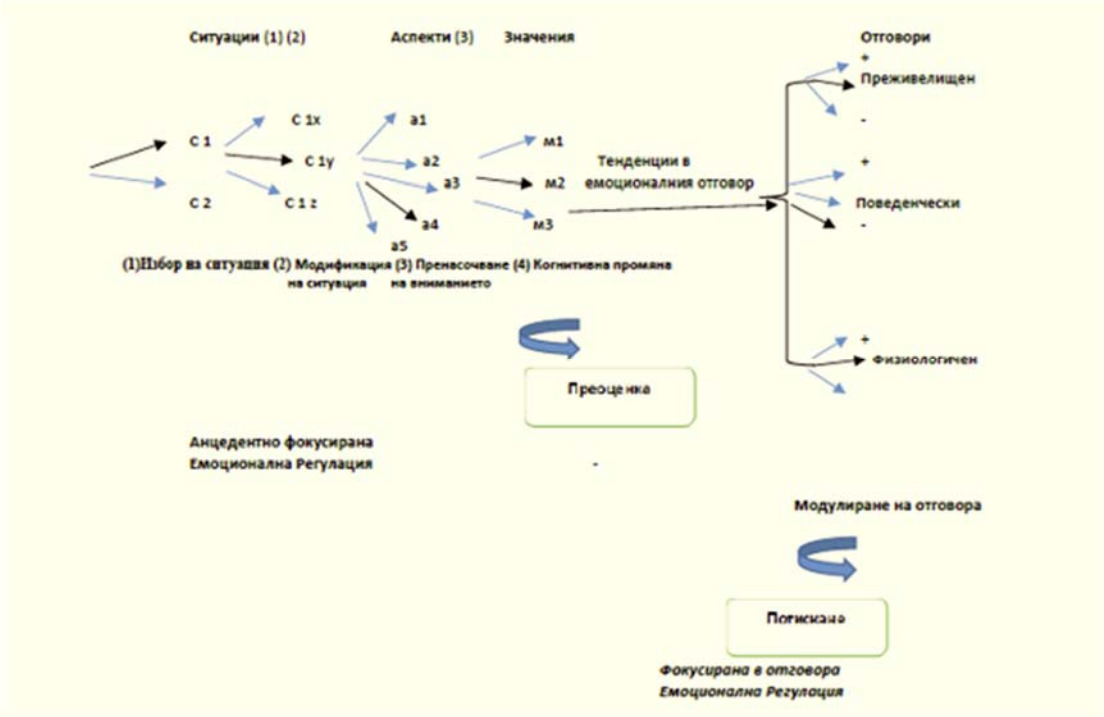
Основната изследователска хипотеза е: Работещите стратегии за емоционална регулация в дългосрочен план са стратегиите за регулиране на емоциите, които подкрепят цялостното здравословно функциониране на системата на личността и тяхното въздействие е свързано с дългосрочни ползи.

Изложение

Етапи на разгръщане на емоционално генеративния процес

Според ***процесният модел за емоционалната регулация на Грос*** (Process model of emotion regulation, Gross 1998, 2002, Gross and Jazaieri 2014), стратегиите, които действат на по-ранен етап в процеса на генериране на емоциите, би следвало да имат различен профил на последствията, в сравнение със стратегиите, които действат на по-късен етап. Първата стратегия, преоценка, идва по-рано в процеса на генериране на емоции. Тя се състои в промяна на начина, по който се изгражда ситуацията, така че да се намали емоционалното й въздействие. Втората стратегия, потискането, идва по-късно в емоционално генеративния процес. Състои се в задържане на външните признаци на вътрешните чувства. Експериментални прочувания, както и прочуванията в областта на индивидуални различия установяват, че преоценката често е по-ефективна от потискането. Преоценката намалява емоционалното изживяване и поведенческото изразяване и не оказва влияние върху паметта. За разлика от тях, потискането намалява поведенческото изразяване, но не успява да намали емоционалното преживяване и всъщност влошава паметта. Потискането също увеличава физиологичното реагиране на супресорите и техните социални партньори. (Gross 2002).

Когнитивната преоценка е психологическа стратегия, която е полезна, когато стресовата ситуация не може да бъде променена. Тя включва намаляване на емоционалното въздействие на стресовата ситуация чрез префразиране или преоценяване на първоначалното възприятие за нея (Gross and John 2003).

Фигура 1. Процесен/ модален модел на регулиране на емоциите на James Gross
Figure 1. Process modal model of emotion regulation] (Адаптиран от Gross 2001; Gross 2002)

В модела за емоционална регулация на Грос (*Фиг.1.)* емоцията може да се регулира в пет точки в емоционално-генеративния процес: 1) Избор на ситуацията; 2) Модификация на ситуацията; 3) Пренасочване на вниманието; 4) Когнитивна промяна и 5) Модулация на преживелищните, поведенческите или физиологичните реакции. Първите четири от тях са антседентно фокусирани, петият е фокусиран върху действието/реакцията. Броят на опциите за отговор, показани във всяка от тези пет точки, е произволен, а удебелената линия показва конкретната опция, избрана в примера, даден в текста по-долу (Адаптиран от Gross 2001; Gross 2002).

Пет по-специфични семейства от стратегии за регулиране на емоциите могат да бъдат разположени в тази широка рамка. (Gross 1998b). Първата от тези стратегии е *Избор на ситуация*, обозначена на фигура 1 от плътната линия към ситуация едно (C1), а не ситуация две (C2). Изборът на ситуация се отнася до приближаване или избягване (approaching or avoiding) на определени хора, места или неща, така че да се регулира емоцията. Например, можете да решите да вечеряте с приятел, който винаги ви кара да се смеете през нощта преди голям изпит (C1), вместо да ходите на последната учебна сесия с други нервни студенти (C2). Често изборът на ситуация включва сложни компромиси между краткосрочни и дългосрочни емоционални ползи. Например, усилията на един срамежлив човек да намали безпокойството чрез избягване на социални ситуации могат да осигурят краткосрочно облекчение с цената на по-дългосрочната социална изолация (Leary 1986). След като бъде избрана, ситуацията може да бъде пригодена така, че да се променя емоционалното й въздействие, създавайки или C1x, C1y, или C1z. Това представлява *Промяна на ситуацията*, която също е посочена като проблемно фокусирано справяне – (Lazarus & Folkman 1984) или като първичен контрол. Например, ако продължим с примера за изпита, ако разговаряте с приятеля си в нощта преди голям изпит и той попита дали сте готови за изпита, можете да поясните, че по-скоро бихте говорили за нещо друго. И тук често се включват значителни догадки, тъй като човек преценява вероятното въздействие на усилията за промяна на ситуацията. Освен това, ситуациите имат различни аспекти (например a1, a2, a3, a4, a5) и *Пренасочването на вниманието* се използва, за да изберете върху кой от многото аспекти на ситуацията да се фокусирате. Например, да се разсейвате от разговор, който се обърка и поеме в неприятен за вас ракурс, като преброите плочките на тавана. Пренасочването на вниманието включва също и усилия да се концентрираме особено интензивно върху определена тема или задача или да стигнем до същността на проблема, като размишляваме над него (Nolen-Hoeksema 1993). След като се съсредоточите върху определен аспект на ситуацията , *Когнитивната промяна* се отнася до избора относно кое от многото възможни значения (напр., м1, м2, м3) ще прикрепите към този аспект. Например, може да си напомните, че „това е само тест“ (м2), вместо да гледате на изпита като мярка за вашата стойност като човек (м1). Когнитивната промяна често се използва за намаляване на емоционалната реакция. Въпреки това, тя също може да се използва за увеличаване на емоционалния отговор и дори за промяна на самата емоция – (например, превръщайки гнева на побойник в съжаление). Личният смисъл, който се придава на ситуацията, е от решаващо значение, тъй като той силно влияе на това, кои преживелищни, поведенчески и физиологични тенденции за действие ще бъдат генерирани в тази конкретна ситуация. И накрая, *Модулацията* на действието/ реакцията се отнася до опити да се повлияе на емоционалните тенденции за действия/реакция, след като вече са били предизвикани. Модулацията на реакцията е илюстрирана на Фигура 1. чрез намаляване на експресивното поведение **(-).** В примера за изпита, модулацията на реакциите би могла да приеме формата на прикриване на неудобството ви след провал на изпита. Преживелищните и физиологичните компоненти на емоцията са другите обекти на модулацията на реакциите. (Leary 1986; Gross 1998b; Lazarus & Folkman 1984; Gross 2002; цит. Gross and Thompson 2007).

Стратегии за емоционална регулация: Преоценка срещу Потискане

Използвайки модела на процеса на емоционална регулация като всеобхватна рамка, авторът показва, че **потискането** намалява не само отрицателното, но и положителното емоционално експресивно поведение. Проблемът тук е, че потискането изглежда слабо влияе върху негативното емоционално преживяване, като същевременно намалява опита с положителните емоции. Потискането също е свързано с повишено симпатиково активиране на

сърдечно-съдовата система, което изглежда не отговаря на метаболитното търсене. За разлика от тях, **преоценката** намалява отрицателното емоционално изживяване и експресия, като същевременно увеличава опита и изразяването на положителните емоции. За разлика от потискането, преоценката не е свързана с повишена симпатикова активация. Потискането също така изразходва когнитивни ресурси, увреждайки паметта за информация, представена през периода на регулиране на емоциите. Става ясно, че преоценката няма такива когнитивни последици. Дори в социалната сфера изглежда, че потискането има по-малко желани последици от преоценката. В сравнение с преоценката, потискането кара хората да споделят по-малко от своите положителни и отрицателни емоции, което води до отслабена социална подкрепа и дори довежда до това да са по-малко харесвани. И също така, за разлика от преоценката, потискането води до повишено кръвно налягане при социалните партньори. (Gross 2002; Gross 2014).

Анализът на тези две форми на последователно регулиране изглежда благоприятства преоценката над потискането. Важно е обаче да се отбележи, че преоценката не винаги може да бъде за предпочитане пред потискането. Може да има моменти, когато би било много трудно да се направи преоценка, а потискането е единственият начин за регулиране на вече възникналите негативни емоции. Освен това може да се окаже маладаптивно да се промени нечия точна конструкция на ситуация, която компрометира важни цели и много по-добре би било да се работи за промяна на ситуацията, отколкото да се преоценява. Всъщност, емоциите се състоят от интегрирани системи от тенденции за отговор, които помагат да се координира адаптивното поведение, когато сме изправени пред лицето на предизвикателството (Levenson 1994). Ако тези тенденции за реакция обичайно и постоянно се игнорират, способността на индивида да управлява тези предизвикателства успешно, може да бъде значително компрометирана. По този начин, ако човек има лошо предчувствие за обкръжението си, но потиска тенденцията за оттегляне, свързана със страх, може да поеме неразумни рискове. По същия начин, ако човек е разстроен от това как се лекува, но потиска гнева си, едва ли ще се подобри лечението му. Това, което изглежда, че може да се окаже съществено, е наличието на богата палитра от възможности за регулиране на емоционалните реакции, които могат да бъдат гъвкаво използвани, с ясно оценяване на относителните разходи и ползи от използването на дадена регулаторна стратегия в конкретна ситуация. (Gross 2002).

Афективни, Когнитивни и Социални Последици

Една от основните цели на емоционалната регулация е да модифицира емоционалното реагиране. Различават ли се преоценката и потискането в техните афективни, когнитивни и социални последици?

Афективни последици: Във всеки от случаите, получени като резултат от направените редица изследвания от Грос и колеги потискането се свързва с отрицателни резултати, докато преоценката е свързана с положителни резултати. Заедно с получените експериментални резултати, тези открития дават сериозни доказателства, че потискането и преоценката имат поразително различни последици за афективно реагиране. (Gross 2002**).**

Когнитивни последици: Емоциите възникват, когато се случи нещо, което е важно за даден човек и често трябва да бъдат регулирани при такива обстоятелства. Тогава, каква би била ролята на потискането и преоценката относно повлияването върху способността на индивида да изпълнява добре когнитивните си функции? Потискането изисква самонаблюдение и самокоректиращи действия през цялото емоционално събитие, като разходва когнитивни ресурси. А преоценката е предизвикана в началото на емоционално-генреативния процес и не изисква непрекъснати усилия за саморегулиране по време на емоционално събитие. (Clore 1994, Richards & Gross 2000, цит. Gross 2002).

Социални последици: Емоционалното експресивно поведение е свързано с улесняване на социалните транзакции между индивидите. Грос и колеги считат, че би могло да се прогнозира, че преоценката следва да има положителни социални последици в сравнение с потискането (Gross 2002). Резултатите на Грос и колеги показват, че хората, които обичайно потискат, са по-малко склонни да споделят както отрицателните си така и положителните си емоции с други, в сравнение с хората, които преоценяват. (Gross 2002).

Дискусия

Когато говорим за емоции, отваряме една от най-големите страници в човешкото развитие. Защото емоциите ни предоставят богат материал за личностно опознаване, за обогатяване на начина, по който ние общуваме с другите социални партньори и в дългосрочен план ни водят до създаване и утвърждаване на модели за поведение в конкретни ситуации.

В различните си аспекти емоциите са както желани и очаквани, а така също биха могли да бъдат нежелани и съответно неприемливи. В този смисъл, те могат да възникнат автоматично в пряка връзка със стимула, под въздействието на който са провокирани, а така също могат да бъдат предизвикани целенасочено за да подпомогнат преодоляването на определено психофизиологично състояние, изискващо изразяването на емоциите като освобождаващ елемент на блокирана психична енергия. Като се разровим в историята на човечеството, няма как да не стигнем до извода,че властта на емоциите е безгранична. Именно поради това, следва много внимателно да обмисляме различните ситуации и нашето поведение в тях.

Хората се различават по начина, по който се справят ежедневно с различни позитивни и негативни събития. Някои хора се потапят в непрекъснато повтарящи се дълбоки мисли за събитието, докато други се опитват да интерпретират събитието така, че в крайна сметка резултатът да бъде в подкрепа на целите, които преследват.Овладяването на процесите, свързани с генерирането на емоции е стремеж, към който човешкият индивид естествено е предразположен от и гледна точка на ролята си в социалната общност.

Обобщение

Задълбоченият анализ показва, че имайки предвид, че свободата на изразяване на емоциите почти винаги води със ебе си до последици, които в голяма част от случаите оказват пряко или косвено въздействие върху околните в социалната общност, то по правило индивидите и участниците в социалните процеси от най-малкото звено като например семейството и съответно до по-големите социални групи са имплицитно натоварени с отговорността да прецизират и прекрояват емоционалната си експресия и свободата да изразяват емоциите си въобще.

В контекста на манипулирането на емоциите, пряко свързана е емоционалната регулация. Този концепт сам по себе си е процес с достатъчно широка рамка, който задълбочено е изследван от редица психолози и изследователи, и при липса на строго определена граница и поле на разглеждане би могло да ни отклони извън рамките на целта, която бе заложена в настоящия доклад. Затова, считам, че именно тук е мястото, да отбележа, че моделът за емоционална регулация е процес, който задълбочено е изследван както теоретично, а така също и емпирично верифициран от Джеймс Грос, професор в Станфордския университе, автор на повече от 200 научни публикации и моята цел тук бе да предоставя задълбочен анализ на модела на Емоционална регулация на Грос (Gross 2014).

Регулацията на емоциите е в пряка връзка с нашия стремеж за контрол на ситуацията, в която сме участници и по-конкретно във връзка с овладяване на въздействието на това, което би могло да произведе нежелан ефект върху самите нас и върху различни аспекти на ситуацията като цяло. Динамиката на ежеднвието е сериозен фактор, който не винаги може да ни подготви за това, което предстои като преживяване и съответно за нашия евентуален емоционален отговор във връзка, с това, което се случва. Дори често се оказваме в положение, в което планираните ангажименти за деня претърпяват промени, които обаче повлияват и на начина на възприемането от нас на тези промени. Нашите реакции всъщност могат да активират емоционален отговор и от гледна точка на теорията за процесния модел на Грос за емоционалната регулация, то ние сме в ролята на вземащия решение за прилагане на конкретна работеща стратегия за регулиране на емоциите. А това може да стане в няколко точки на емоционално генеративния процес.

Нашата коректвност на емоциите винаги е свързана с дълбокия стремеж да повишаваме нивата на осъзнатост, така, че това да допринася в широкообхватна рамка за нашето лично благополучие, а като следствие на това и благополучието на общността, групата, средата, в която живеем и имаме нашата роля.

За да се изследва емоционалната регулация следва да се намери начин да се организират потенциално безкрайното много стратегии за емоционална регулация. В тази връзка Грос (Gross 1998b; 2002; 2014) разработва процесен модел на регулиране на емоциите, който показва как специфичните стратегии могат да бъдат разграничени по времевата линия на разгръщащия се емоционален отговор. Емоционалната регулация е способността да се отговори на текущите предизвикателства и изисквания на опита с комплекс и обхват от емоции по начин, който е социално приемлив и достатъчно гъвкав, за да позволи проявата на спонтанни реакции, както и способността да се забавят спонтанните реакции при необходимост. (Gross & John 2003). Основното твърдение на този модел е, че стратегиите за регулиране на емоциите се различават, по своето основно въздействие върху процеса на генериране на емоции. (Gross 2002; Gross 2014). В най-широк аспект следва да направим разграничение между антседентно- фокусираните стратегии от стратегиите, насочени към реакцията.

Антседентно-фокусираните стратегии се отнасят до неща, които правим, преди тенденциите за емоционален отговор да са изцяло активирани и да са променили нашето поведение и периферна физиологична реакция. Пример за антседентно-фокусирано регулиране, е да се подходи към интервюто за работа като възможност за научаване повече за компанията, вместо като тест за успял- провалил се. (Gross 2002; Gross 2014).

Стратегиите, фокусирани върху реакцията, се отнасят до неща, които правим, когато емоцията вече е в ход, след като са генерирани тенденции за реакция. Пример за регулиране, фокусирано върху реакцията, е предотвратяването показването на тревожността на човек, когато оставя детето си за първи път в детската градина. ***Според Грос преоценката включва активно обработване на негативните ситуации вместо да избягва тяхната афективна стойност.*** (Gross 2002; Gross 2014).

Трите основни групи последици- ***афективни, когнитивни и социални***, дават насока за сериозен размисъл относно избора на подходяща стратегия, която би повлияла дългосрочно за усвояването на работещи механизми личностните характеристики за справяне с разлчини житейски предизвикателства, изискващи от нас осъзната промяна в емоционално експресивното поведение.

Заключение

Спокойно може да твърдим, че едно от най-сериозните предизвикателства, с което трябва да се справяме ежедневно в живота е успешното регулиране на емоциите. Защото емоциите често изкривяват възприятията, пречат на рационалното вземане на решение, вследствие на което е напълно възможно да се развият модели на поведение, които биха повлияли на начина, по който хората обработват постъпващата информация.

Отчитайки така направения в доклада задълбочен анализ, приемаме, че **основната изследователска хипотеза е оправдана.** А именно, че в дългосрочен план работещите стратегии за емоционална регулация са стратегиите за регулиране на емоциите, които подпомагат цялостното здравословно функциониране на системата на личността и тяхното въздействие е свързано с дългосрочни ползи.

Критичният преглед на литературата показва, че в най-голяма степен теорията на Грос минимизира слабостите и ограниченията на останалите теории и има най-силен потенциал за търсене на причинно-следствените връзки и продължаване на изследванията за емоционалната регулация, за задълбочено разбиране и разкриване на механизмите, които са важна част в процеса на саморегулация на личността.

Бележка на автора

Докладът е в пряка връзка с Дисертационен проект "Самооценка, Емоционална регулация на Грос и Вземане на решение", който е представен пред Катедрата по „Психология и лидерство“ на Военна Академия „Георги С. Раковски“ и е предоставен екземпляр от него на членовете на комисията на 11.6.2020 г. Защитата е направена успешно на 8.7.2020 г. пред членовете на Катедрата и комисията.

Литература/References

1. **Aldaoa A., Susan N.H., Susanne, S**. (2010). Emotion-regulation strategies across psychopathology: A meta-analytic review. *Clinical Psychology Review***.** Volume 30, Issue 2, p. 217-237.
2. **Campbell-Sills, L., & Barlow, D. H.** (2007). Incorporating emotion regulation into conceptualizations and treatments of anxiety and mood disorders. In J. J. Gross (Ed.), *Handbook of emotion regulation* (pp. 542–560). New York, NY: Guilford Press.
3. **Davidson, R.J. et al.** (2002). Neural and behavioral substrates of mood and mood regulation. *Biological Psychiatry*, 52, 478–502.
4. **Gross, J. J.** (1998). The Emerging Field of Emotion Regulation: *An Integrative Review. Review of General Psychology* 1998**,** Vol. 2, No. 5,271-299. Educational Publishing
5. **Gross, J. J. (1998b).** The emerging field of emotion regulation: An integrative review. *Review of General Psychology*, 2, 271–299.
6. **Gross, J. J.** (2001). Emotion regulation in adulthood: Timing is everything. *Current Directions in Psychological Science*, 10, 214–219**.**
7. **Gross, J. J.** (2002). Emotion regulation: Affective, cognitive, and social consequences**.** *Psychophysiology***,** 39 , pp. 281–291. Cambridge University Press. Printed in the USA.
8. **Gross J.,** (2002). Early Career Award. Emotion regulation: Affective, cognitive, and social consequences. Psychophysiology, 39, 281–291. *Society for Psychophysiological Research.* Cambridge University Press.
9. **Gross, J. J & Oliver P. John, (**2003). Individual Differences in Two Emotion Regulation Processes: Implications for Affect, Relationships, and Well-Being. *Journal of Personality and Social Psychology*, (Vol. 85, No. 2, 348–362)
10. **Gross, J.& John, O. (2003).** Individual Differences in Two Emotion Regulation Processes: Implications for Affect, Relationships, and Well-Being. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2003, Vol. 85, No. 2, 348–362.
11. **Gross J. J. & Thompson A. R.** (2007). Emotion Regulation: Conceptual Foundations. *Handbook of Emotion Regulation* (p. 10), J. J. Gross (Ed.), New York, NY, Guilford Press. Copyright by Guilford Press. Adapted with permission.
12. **Gross, J. J. (2014).** Emotion regulation: Conceptual and empirical foundations. In J. J. Gross (Ed.), *Handbook of emotion regulation* (pp. 3–20). The Guilford Press
13. **Gross J. J., Jazaieri H**. (2014). Emotion, Emotion Regulation, and Psychopathology: An Affective Science Perspective. *Clinical Psychological Science* 2: 387
14. **Koole, Sander L**. (2009). 'The psychology of emotion regulation: An integrative review', *Cognition & Emotion*, 23: 1, 4 — 41
15. **Levenson, R. W.** (1994). Human emotions: A functional view. In P. Ekman & R. J. Davidson (Eds.), The nature of emotion: Fundamental questions (pp. 123–126). New York: Oxford University Press.
16. **Moyal, N., Henik, A., Anholt G.** (2014). Cognitive strategies to regulate emotions—current evidence and future directions. *Frontiers in psychology, 4,* 1019
17. **Nolen-Hoeksema, S. (**1993). Sex differences in control of depression. In D. M. Wegner & J. W. Pennebaker (Eds). *Handbook of mental control* (pp. 306–324). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 75-82
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

АДАПТАЦИЯ КЪМ ДЕТСКА ГРАДИНА, СПОРЕД ТЕОРИЯ ЗА ПРИВЪРЗАНОСТТА

Надя Матеева

Институт за изследване на населението и човека,
Българска академия на науките
БЪЛГАРИЯ, София 1113, ул. „Акад. Бончев“, бл. 6 ет.5/6
nadia@gyuvetch.bg

Резюме: *Работата на много автори от теориите за привързаността представя връзките между ранната детска привързаност към значим възрастен и влиянето им върху социално-емоционалното и когнитивното развитие на детето. Това е доказан подход на работа в световен план, както на теоретично, така и на експериментално ниво. Приложението на тези идеи в моделите за възпитание и обучение в ранна детска възраст и в българската практика би допринесло за допълнителни ползи в развитието на децата като здрави и щастливи индивиди. Въз основа на резултатите от изследванията в областта, основните препоръки към професионалистите, работещи в грижите за детското развитие биха били в посока на приложение на идеите на теорията на привързаността за подобряване на работата с детския емоционален свят в ежедневната практика.*

Ключови думи: Адаптация към Детска градина; теория за Привързанността; Психология на ранното детско развитие.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 75-82
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ADAPTATION TO KINDERGARTEN, ACCORDING TO ATTACHMENT THEORY

Nadya Mateeva

Институт за изследване на населението и човека,
Българска академия на науките
БЪЛГАРИЯ, София 1113, ул. „Акад. Бончев“, бл. 6 ет.5/6
nadia@gyuvetch.bg

Abstract: *The work of many attachment theorists presents the links between early childhood attachment to a significant adult and its impact on the child's social-emotional and cognitive development. This is a proven approach to work worldwide, both theoretically and experimentally. The application of these ideas in early childhood education and training models and in Bulgarian practice would contribute to additional benefits in the development of children as healthy and happy individuals. Based on the results of research in the field, the main recommendations for professionals working in the care of child development would be in the direction of applying the ideas of attachment theory to improve work with children's emotional world in daily practice.*

Keywords: Adaptation to Kindergarten; Attachment Theory; Psychology of Early Childhood Development.

Въведение

Многобройни проучвания показват, че ранната привързаност между дете и възрастен влияе значително върху социално-емоционалното и когнитивното развитие на детето, което допринася и за последващото здравословното и благополучно развитие на зрелите индивиди.

Здравословното развитие на децата зависи основно от качеството на грижите, които се полагат за тях, както и от най-ранните им взаимоотношения с индивидите от околния свят. Малките деца, чиито не само физиологични, но и психологически потребности са удовлетворени, развиват добро самочувствие (Cassidy, 1988), по-добри когнитивни и емоционални способности (van Ijzendoorn, Bard, BakermansKranenburg, & Ivan, 2009) и способности за саморегулация и автономност (Bernier, Carlson, & Whipple, 2010; Shulman, Elicker & Sroufe, 1994).

Затова и проучванията в тази област и предлагането на интензивни програми за подкрепа на родителите, както и на педагозите в ранна детска възраст са важна част от формирнето и развитието на зрелите индивиди, чрез възможността за създаването на условия за силно подкрепящи и непрекъснати взаимоотношения с децата като част от ежедневното им емоционално общуване.

Първите години от живота са от решаващо значение за социално-емоционалното и когнитивно развитие, както и цялостното психично здраве (Balbernie, 2013; Follan & McNamara, 2014). През този период мозъкът е най-активен (Dobbing, 1997). Ранните преживявания включват възприятия, емоции и поведения и формират имплицитната памет и мислене на детето (Siegel, 2001). Schore (1997, 2000, 2001) изучава невробиологията на ранната привързаност и установява, че от най-ранните детски грижизависи развитието на лимбична система на детето и гъвкавостта на психичното здраве. Той представя изследвания за това как ранният опит на привързаността влияе върху развитието на дясното полукълбо. Например, по време на контакти лице в лице между дете и възрастен, мозъкът на детето изпитва значително повишени нива на допамин, който влияе положително на дясното полукълбо (Schore, 2015). Несигурно привързаните деца показват високо ниво на хормона на стреса – кортизол, чиито прекомерни количества са опасни и могат да доведат до сериозни здравословни проблеми (Nachmias, Gunnar, Mangelsdorf, Parritz, & Buss, 1996). Следователно проблеми в грижите и взаимоотношенията в ранните етапи от детското развитие оказват силно влияние върху бъдещия живот и върху социално-емоционалното и когнитивното развитие на малките деца и могат да се превърнат в рискови фактори за прояви на психопатология (Karr-Morse & Wiley, 1997; Sroufe, Carlson, Levy, & Egeland, 1999).

За разлика от тях, емоционално добре развитите взаимоотношения „дете-майка“ и чувствителната и навременна реакция към потребностите на детето могат да създават щастливи, здрави и себеосъществяващи се индивиди.

В съвременните условия на работа и живот много деца са разделени от майките си за дълъг период през деня. В резултат на това много малки деца посещават детски заведения и центрове за ранна грижа. Много малко са местата и в България, където грижите за емоционалното развитие на децата са на адекватно ниво, отговарящо на съответните им потребности в тази възраст, а в повечето случаи образователната ни система работи с практики и подходи, които не отчитат нуждите, интересите и възможностите на децата.

Качеството на грижите за децата е важен фактор за психологическото благополучие и чувството на щастие на децата и по своята същност може да допринася за развитието на благополучно развити личности и да опосредства развитието на емоционални проблеми (Balbernie, 2013; Ratnayake & Bowlay-Williams, & Vostanis, 2014). Следователно, би било полезно работата в детските заведения да бъде базирана на теорията на привързаността и да се развива сетивността на практикуващите към прилагането на този модел за деца, а от там да се предостави цялостно разбиране за разработване на политики за работа в областта.

Теоретична постановка

Привързаността е еволюционно базирана концепция, която идентифицира специфични човешки социални отношения и влияе върху развитието им през целия живот (Bowlby 1969/1982). Успешното интегриране на теорията на привързаността в областта на психичното

здраве на децата, включително биологичните корени на привързаността и нейното развитие през целия живот, индивидуалните различия в моделите на привързаност и начините, по които тези модели се поддържат, методите за оценяване на базисната привързаност както на деца, така и за възрастни, могат да бъдат илюстрация на това как отношенията на привързаност и ранните грижите могат да бъдат полезни инструменти в работата на ранното детско развитие.
Терминът „привързаност“ съдържа сложен набор от взаимосвързани модели на поведение и мислене, насочени към подкрепящата родителска фигура. Поведението на привързаност се ръководи от биологично базирана поведенческа система, която се развива, за да гарантира защита и безопасност (Bowbly, 2019). Привързаността организира човешките мотивационни, емоционални, когнитивни и паметови процеси. Връзките на привързаност започват в ранна детска възраст и засягат развитието, поведението в други взаимоотношения, поемането на риск и психичното здраве през целия живот (Bowlby, 2019, 1973, 1980; Cassidy & Shaver, 2008).
Привързаността се отличава от другите социални взаимоотношения основно с няколкто характеристики:
(1) търсене на близост;
(2) дистрес, когато раздялата не е разбираема;
(3) щастие при събиране;
(4) страдание и тъга при загуба;
(5) сигурно поведение – способност за нови открития, когато има фигура на привързаност (Ainsworth 1989);
(6) увереност, че фигурата на привързаност има траен ангажимент към връзката;
(7) способност за взаимна радост (Bowlby, 2019; George & Solomon 2008; Kobak et al. 2004).

Децата първоначално развиват отношения на привързаност с родителите и ограничен брой други грижещи се за тях възрастни (като учители, приятели); качеството на тези взаимоотношения допринася за развитието интегриран Аз, доверие в себе си и другите и устойчивост на развитието (George & West 2012; Lyons-Ruth & Jacobitz; Sroufe et al. 2005).
Поведението на привързаност е адаптивно и избрано от човешката еволюция като стратегия за защита, то увеличава шансовете на детето за оцеляване. Привързаността се ръководи от неврологично базирана система; има специфични биологични субстрати, които влияят на физиологичната хомеостаза (Bowlby 1973; Cassidy & Shaver 2008). Тази система, официално наречена поведенческа система на привързаност, се активира от стрес или заплаха, което създава желание за физически или психологически контакт или близост с фигурите на привързаността (Bowlby, 2019). Вътрешните сигнали (болест, умора, глад, болка) и външните сигнали (плашещи и стресиращи събития) активират необходимостта от привързаност. Някои активиращи събития са универсални за хората и се споделят от нечовешки примати (периферно движение; тъмнина); други се научават или преподават от родителите (Bowlby 1973).

Разбирането на еволюционната основа на привързаността е особено полезно, когато мислим за малки деца и техните родители. Поведението на привързаност сигнализира за страдание и необходимост от грижа и комфорт в много ситуации, които са програмирани от човешката биология (оставане сам, раздяла). Това програмиране е толкова фундаментално, че малките деца, а понякога и възрастните, имат малък контрол върху страданието или страха, които изпитват. Поведението на привързаност в ранна детска възраст е форма на комуникация, а не проблем със зависимостта (Bowlby 1973). Чувствата за близост и любов в отношенията на привързаност са свързани с невронни и биохимични субстрати. Тези чувства регулират реакцията на детето към близостта, успокояването и защитата на родителите, както и нагласата на родителите към целите на детето за защита (Bowlby, 2019; George & Solomon 2008; Cassidy & Shaver 2008). Тези чувства също насърчават интимността и споделеното удоволствие, които са от съществено значение за задълбочаването на отношенията на привързаност (Bowlby, 2019). Взаимоотношенията, при които липсва взаимно удоволствие и в които родителят не споделя целите на детето за привързаност и не отговаря на реалните нужди на детето от привързаност, насърчават хроничен и интензивен негативен ефект. В резултат на това негативните чувства - гняв, тъга, депресия, тревожност и страх - компрометират регулирането на емоциите, изследването, когнитивната компетентност и в крайна сметка психичното здраве (Bowlby 1973, 1980; Lyons-Ruth & Jacobvitz 2008; виж Cassidy & Shaver 2008).

В началото на своите ранни отношения със света, кърмачетата развиват уникални и качествено различни привързаности с всеки от основните възрастни, полагащи грижи за тях. Тези взаимоотношения се развиват постепенно през първите години от живота (Bowlby, 2019; Fogel 2009). Процесите на имплицитната памет улесняват разпознаването и припомнянето на паметта за събития и хора (особено когато бебетата възприемат, че могат да контролират тези интересни събития); Тези вътрешни работни модели предизвикват промяна в поведението и процесите на привързаност и позволяват на детето да предвижда, оценява и прави планове с родителите, а не просто да реагира на тяхното присъствие (Bowlby 1969/1982; Marvin & Britner 2008). Тази промяна бележи важен преход, началото на партньорство за привързаност и грижа. Детето има някакво основно разбиране за нуждите на родителя и неговите собствени нужди от привързаност се ръководят от установеното доверие в наличността и отзивчивостта на родителите (Bowlby, 2019; Marvin & Britner 2008).

Модели на привързаност в детството

Индивидуалните различия в моделите на привързаност се наричат „качество на привързаност" или „статус на привързаност" (Ainsworth et al. 1978). Състоянието на привързаността улавя пълната система от преживявания на привързаност (Ainsworth et al. 1978). Привързаността обикновено се описва по отношение на четири основни модела, три организирани, един неорганизиран. Трите модела на привързаност, описани като организирани, са сигурен, несигурно-избягващ и несигурно-амбивалентен (Ainsworth et al. 1978; Main & Solomon 1990). Дезорганизираната привързаност се възприема като несигурна; въпреки това, поведението и основните процеси, свързани с дезорганизацията, са доста различни от тези, свързани с моделите на избягване и амбивалентност. Тази форма на привързаност се нарича дезорганизирана, тъй като защитните процеси буквално разрушават организираните стратегии за сигнализиране и постигане на близост до фигурите на привързаността, оставяйки детето обзето от страдание от привързаността и безпомощно да търси и намира вида защита и грижа, необходими дори за минимални чувства на безопасност (Solomon & George 2011).

Децата с организиран тип привързаност сигнализират за нуждата си и се доближават до родителите си, когато са в беда, и когато са заедно изпитват за свързаност и удоволствие. Сигурно пирвързаното дете сигнализира за нуждите си бързо и ясно и предпочита грижите на родителите пред всички останали. Сигурното дете е уверено, че родителят е достъпен, чувствителен, отзивчив и ще откликне възможно най-бързо и пълноценно на нуждите му. Качеството на техните взаимодействия, когато детето не е в затруднено положение, се подчертава от взаимна наслада и непосредствена радост на родителите в развитието на детето (George & Solomon 2008). Сигурността насърчава компетентността, сътрудничеството и желанието на детето да изследва, отрива и да се усъвършенства. Родителите на сигурното дете го разглеждат като заслужаващо грижи и работят усилено, за да задоволят нуждите на детето си от привързаност, както и собствените си нужди по подходящ за развитието и средата, начин (George & Solomon 2008). В резултат на това сигурната връзка привързаност-грижа е балансирана, взаимно удовлетворяваща, удобна и се характеризира с емоционално споделяне и съвместно изграждане на планове и дейности – в стила на истинско работно партньорство (Bowlby, 2019; George & Solomon 2008; Marvin & Britner 2008).

Грижи за деца, според теория за Привързаността

В литературата и практиката са описани различни модели за адаптация към детски заведения за различните култури и форми на обучение. Два от най-ефективните модели за адаптация в началното образование в Западните култури са създадени в Германия, и са основани на разбирането на теорията за Привързаността. И двата описват, че децата, преминали през тези модели са по-адаптивни към условията на работа в детските заведения, и затова отчитат, че периодът на адаптация е от изключително значение в живота на детето и родителите и следователно трябва да бъде разработван индивидуално, според нуждите на всяко отделно дете. И Берлинският, и Мюнхенският модел имат за цел детето да се чувства комфортно и да се адаптира спокойно и сигурно към условията на детското завеедение. И двата модела подчертават,

че този етап е важна и за родителите, за да могат да се адаптират към условията и изискванията на ежедневния живот в детското заведение и да знаят, че детето им е в добри ръце на новото място, удовлетворено е и се чувства в безопасност. Първата сигурна връзка с възпитатели извън семейството е от решаващо значение за по-нататъшната работа с детето, тъй като детската градина е първата образователна институция за детето (Dalter, et. al. 2012).

Read (2014) свързва теорията за привързаността и практиката за ранна грижа за деца. Тя представи полезен наръчник за разработване на нови политики и инструкции в центровете за грижи за деца, които ще преразгледат институциите в ранна детска възраст и ще ги насочат към пътя, водещ към сигурни взаимоотношения с полагащите грижи за деца. Theilheimer (2006) очертава принципите на първичните грижи, които обхващат основните принципи на грижата за децата, основана на привързаността. Изследванията показват, че не формалното образование, а емоционалното образование за полагащите грижи значително повишава качеството на грижите (Aviezer, 2008; Biringen et al., 2012; Shonkoff & Phillips, 2002).

Заключение и препоръки

Усвояването на основни умения за емоционален отклик в ранните грижи за деца е много ефективен опит за изграждане на нов тип общуване в детските заведения, което дава приоритет на изграждането на взаимоотношения с децата, базирани на модела на сигурната привързаност (Ahnert et al., 2006; Aylward & O'Neill, 2009; Ebbeck et al., 2015; Elicker, Fortner-Wood, Noppe, 1999; Howes et al., 1998). Важна стъпка в грижите за децата, базирана на сигурна привързаност, е сътрудничеството с родителите, които често също се нуждаят от подкрепа по отношение на прилагането на основни идеи от теорията на сигурната привързаност и позитивното родителство. Такъв холистичен подход създава изключително положителни резултати за отношенията между дете и родител и сигурната привързаност и може да служи като модел за програми, насочени към повишаване на чувствителността на родителите.

Детските заведения, които имат отношение към общуването споредтеоритята на Привързаността значително допринасят за здравословното развитие на детето. Концептуализацията на грижата за деца, базирана на привързаността, е важна стъпка в разбирането на развитието и прилагането теорията на Боулби в практиката на ранните грижи, често пренебрегвани досега. По-ясното разбиране на принципите и основните компоненти на този тип грижи за деца може да помогне за скъсяване на разстоянието между теорията и практиката. Процесите на привързаност са сходни в различните общества и във всички култури сигурната привързаност е преобладаващ модел на привързаност, а чувствителността на възрастния към нуждите на дедето е ключов фактор за формиране на сигурна привързаност при децата, от която зависи тяхното посреващо емоционално и когнитивно развити и формаране на отношения със вета (Cassidy et al., 2013; Bell, 2012; Mikulincer et al., 2003).

Литература/References

1. **Боулби, Дж.** (2019), Стабилна основа. Изд. Изток – Запад. **[Bowlby, J.** (2019), Stabilna osnova. Ph. Iztok – Zapad]. (in Bulgarian).
2. **Георгиева, Р.** (2019), ред. Стабилна основа, Дж. Боулби, изд. Изток – Запад. **[Georgieva, R.** (2019), edit. Stabilna osnova, J. Bowlby, Ph. Iztok – Zapad] (in Bugarian).
3. **Матеева, Н.** (2020), Психологически теории за процеса на адаптация към Детската градина., сп. Българско списание по психология, 2020. **[Mateeva, N.** (2020), Psichologicheski teorii za procesa na adaptacia kum Detskata gradina., *Bulgarian Journal of Psychology*, 2020]. (in Bulgarian).
4. **Матеева, Н.** (2020), Адаптационен преход към Детска градина – значение и фактори., сп. Психологични изслевания, 2020. **[Mateeva, N.** (2020), Adaptacionen prehod kum Detska gradina – znachenie I faktori., *Psychological Research*, 2020]. (in Bulgarian).
5. **Тодоров, О.** (2005), ред. Любов, завист и благодарност, М. Клайн, изд. ЛИК.[**Todorov, O.** (2005), edit. Lubov, zavist i blagodarnost, M. Klein, Ph. LIK] (in Bulgarian).
6. **Ahnert, L., Pinquart, M., & Lamb, M. E.** (2006). Security of children's relationships with non-parental care providers: A meta-analysis. Child Development.

7. **Ahnert, L., Rickert, H., & Lamb, M. E.** (2000). Shared caregiving: comparisons between home and child-care settings. Developmental Psychology.
8. **Ainsworth, M., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S.** (1978). Patterns of attachment: assessed in the strange situation and at home. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
9. **Ainsworth, M. D. S.** (1989). Attachments beyond Infancy. American Psychologist, 44
10. **Aviezer, O.** (2008). Emotional availability and the complexity of child care: A commentary. Journal of Early Childhood and Infant Psychology.
11. **Balbernie, R.** (2013). The importance of secure attachment for infant mental health. Journal of Health Visiting.
12. **Bell, D. C.** (2012). Next steps in attachment theory. Journal of Family Theory & Review.
13. **Bernier, A., Carlson, S. M., & Whipple, N.** (2010). From external regulation to self-
14. regulation: Early parenting precursors of young children's executive functioning.
15. Child development.
16. **Biringen, Z.** (2005). Training and reliability issues with the Emotional Availability Scales. Infant Mental Health Journal.
17. **Biringen, Z., Altenhofen, S., Aberle, J., Baker, M., Brosal, A., Bennett, S., & Swaim, R.** (2012). Emotional availability, attachment, and intervention in center-based child care for infants and toddlers. Development and Psychopathology.
18. **Bowlby, J.** (1973). Attachment and loss, vol. II: Separation. Basic Books.
19. **Bowlby, J.** (1988). A secure base. New York: Basic Books.
20. **Cassidy, J., Jones, J. D., & Shaver, P. R.** (2013). Contributions of attachment theory and research: A Framework for future research, translation, and policy. Development and Psychopathology.
21. **Cassidy J, Shaver Pr.** (2008): Handbook of attachment: Theory, research, and clinical application, 2nd Edition, New York, NY: Guilford Press.
22. **Datler, W., Ereky-Stevens, K., Hover-Reisner, N., & Malmberg, L.** (2012). Toddlers' transition to out-of-home day care: Settling into a new care environment. Infant Behavior and Development.
23. **Dobbing, J.** (1997). Developing brain and behaviour: The role of lipids in infant formula. San Diego: Academic Press.
24. **Ebbeck, M., Phoon, D. M. Y., Tan-Chong, E. C. K., Tan, M. A. B., & Goh, M. L. M.** (2015). A research study on secure attachment using the primary caregiving approach. Early Childhood Education Journal.
25. **Elicker, J., Fortner-Wood, C., & Noppe, I. C.** (1999). The context of infant attachment in family child care. Journal of Applied Developmental Psychology.
26. **Elicker, J., Georgescu, O., & Bartsch, R.** (2008). Increasing the sensitivity of childcare providers. Applying the video-feedback intervention in a group care setting.
27. **Fogel, A.,** (2009): Infancy, 5th Edition. Cornwall-on-Hudson, NY: Sloan.
28. **Follan, M., & McNamara, M.** (2014). A fragile bond: Adoptive parents' experiences of caring for children with a diagnosis of reactive attachment disorder. Journal of Clinical Nursing.
29. **George, C., & West, M. L.** (2012). The Adult Attachment Projective Picture System: Attachment theory and assessment in adults. Guilford Press.
30. **George, C., & Solomon, J.** (2008). The caregiving system: A behavioral systems approach to parenting. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications*. The Guilford Press.
31. **Howes, C., Angeles, L., Galinsky, E., & Kontos, S.** (1998). Child care caregiver sensitivity and attachment. Social Development.
32. **Juffer, F., Bakermans-Kranenburg, & M. H. van Ijzendoorn.** (2008). Promoting positive parenting: An attachment-based intervention. Hoboken: Routledge Ltd.
33. **Karr-Morse, R., & Wiley, M. S.** (1997). Ghosts from the nursery: Tracing the roots of violence (1st ed.). New York: The Atlantic Monthly Press.
34. **Kobak, R., Cassidy, J., & Ziv, Y.** (2004). Attachment-Related Trauma and Posttraumatic Stress Disorder: Implications for Adult Adaptation. In W. S. Rholes & J. A. Simpson (Eds.), Adult attachment: Theory, research, and clinical implications. New York, NY: Guilford Publications.
35. **Lyons-Ruth K, Jacobvitz D.,** (2008), Attachment disorganization in Handbook of attachment, 2nd Edition. Edited by Cassidy J, Shaver PR. NY, NY: Guilford Press.
36. **Main, M, Solomon J.,** (1990): Procedures for identifying infants as disorganized disoriented during the Ainsworth strange situation in Attachment in the preschool years. Edited by Greenberg MT, Cicchetti D, Cummings EM. Chicago, IL: Univ of Chicago Press,
37. **Marvin, Rs, Britner P,** (2008): Normative development in Handbook of attachment, 2nd Edition. Edited by Cassidy J, Shaver PR. New York, NY: Guilford Press.

38. **Mikulincer, M., Shaver, P. R., & Pereg, D.** (2003). Attachment theory and affect regulation: The dynamics, development, and cognitive consequences of attachment-related strategies. Motivation and emotion.
39. **Nachmias, M., Gunnar, M., Mangelsdorf, S., Parritz, R. H., & Buss, K.** (1996). Behavioral inhibition and stress reactivity: The moderating role of attachment security. Child development.
40. **Ratnayake, A., Bowlay-Williams, J., & Vostanis, P.** (2014). When are attachment difficulties an indication for specialist mental health input? Adoption & Fostering.
41. **Read, V.** (2014). Developing attachment in early years settings: Nurturing secure relationships from birth to five years. Hoboken: Routledge Ltd.
42. **Schore, A. N.** (2000). The self-organization of the right brain and the neurobiology of emotional development. Emotion, development, and self-organization: Dynamic systems approaches to emotional development. New York, NY, US: Cambridge University Press.
43. **Schore, A. N.** (2001). Effects of a secure attachment relationship on right brain development, affect regulation, and infant mental health. Infant Mental Health Journal.
44. **Schore, A. N.** (2015). Affect regulation and the origin of the self: The neurobiology of emotional development. Routledge.
45. **Solomon J, George C.** (1999). The development of attachment in separated and divorced families: Effects of overnight visitation, parent and couple variables. Attachment and Human Development.
46. **Solomon J, George C.** (2008). The measurement of attachment security in infancy and childhood in Handbook of attachment, 2nd Edition. Edited by Cassidy J & Shaver PR. New York, NY: Guilford Press.
47. **Solomon J, George C,** (2011): The disorganized attachment-caregiving system in Disorganized attachment and caregiving. Edited by Solomon J, George C. New York, NY: Guilford Press.
48. **Solomon J, George C,** (2011): Disregulation of maternal caregiving across two generations in disorganization of attachment and caregiving. Edited by Solomon J, George C. New York, NY: Guilford Press.
49. **Solomon J, George C, De Jong A.** (1995) Children classified as controlling at age six. Development and Psychopathology.
50. **Shulman, S., Elicker, J., & Sroufe, L. A.** (1994). Stages of friendship growth in preadolescence as related to attachment history. *Journal of Social and Personal Relationships.*
51. **Siegel, D. J.** (2001). Toward an Interpersonal Neurobiology of the Developing Mind: Attachment Relationships, "Mindsight," and Neural Integration. Infant Mental Health Journal.
52. **Shirvanian, N., & Michael, T.** (2017). Implementation of attachment theory into early childhood settings. International Education Journal: Comparison Perspectives.
53. **Shonkoff, J., Phillips, D.** (2002). Nurturing relationships. In K. Jones, & K. Jones (Eds.), Reading in human behavior. Ipswich, MA: Thomas Learning.
54. **Sroufe, L. A., Egeland, B., Carlson, E. A. & Collins, Andrew W.** (2005). The development of the person. New York, NY: Guilford Press.
55. **Sroufe, L. A., Carlson, E. A., Levy, A. K., & Egeland, B.** (1999). Implications of attachment theory for developmental psychopathology. Development and psychopathology.
56. **Theilheimer, R.** (2006). Molding to the children: Primary caregiving and continuity of care. Zero to Three.
57. **van Ijzendoorn, M. H., Bard, K. A., Bakermans-Kranenburg, M. J., & Ivan, K.** (2009). Enhancement of attachment and cognitive development of young nursery-reared chimpanzees in responsive versus standard care. Developmental Psychobiology.

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 83-91
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ НАПРАВЛЕНИЯ В ИЗУЧАВАНЕТО И ПОДПОМАГАНЕТО НА КАТЕГОРИЗАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ, СВЪРЗАНИ С БИОЛОГИЧНОТО ПОЗНАНИЕ, В РАННОТО ДЕТСТВО

Радостина Стоянова-Ширяев[1], Мария Атанасова-Трифонова, Георги Петков

Докторант[1]
Институт за изследване на населението и човека,
Българска академия на науките
БЪЛГАРИЯ, София 1113, ул. „Акад. Бончев“, бл. 6 ет.5/6
radostina.stoyanova@gmail.com

Резюме: *Развитието през ранното детство се характеризира с интензивност и многостранност. Заедно с изграждането на двигателните и социалните умения, малките деца специализират и своите познавателни процеси. Огромни количества информация от заобикалящия ги свят следва да бъде категоризирана и съхранена, така че да бъде достъпна и полезна във взаимодействието им със средата. Настоящият обзор има за цел да разграничи основните подходи и изследвания на умението на децата в периода на ранното детство да категоризират информация от биологичния свят. Акцент в изложението се поставя върху следните аспекти на категоризацията: 1) характеристиките – наблюдаеми и ненаблюдаеми на обектите и животните, определящи включването им в естествени категории; 2) категориалните връзки (перцептивни и релационни) между концептите, които предопределят включването на обектите и животните в дадена категория; 3) експерименталните парадигми, подходящи за изследване в ранното детство на формирането и организирането на понятията от биологичната област и 4) подходи за съставяне на тренировъчни програми за подпомагане на категориалните процеси. На базата на научния обзор са маркирани насоки за бъдещи изследователски търсения на условията, които способстват развитието на когнитивна пластичност при организирането и реорганизирането на категориална информация относно познати и непознати обекти и животни от биологичния свят, както и техните свойства.*

Ключови думи: категоризация; биологични концепти; ранно детство.

CHILD DEVELOPMENT AND EDUCATIONAL ENVIRONMENT
COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 83-91
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

RESEARCH APPROACHES OF STUDYING AND SUPPORT OF CATEGORIZATION PROCESSES, RELATED TO BIOLOGICAL KNOWLEDGE, IN EARLY CHILDHOOD

Radostina Stoyanova-Shyrayeu[1], Maria Atanassova-Trifonova, Georgi Petkov

PHD Student[1]
Institute for Population and Human Studies
Bulgarian Academy of Sciences
BULGARIA, Sofia 1113, Acad. Georgi Bonchev St., Bl. 6, Fl. 5/6
radostina.stoyanova@gmail.com

Abstract: *Development during early childhood is characterized by intensity and versatility. Along with building of motor and social skills, young children also specialize their cognitive processes. Vast amounts of information from the surrounding world must be categorized and memorized so that the information is accessible and useful in interactions with the environment. The present review aims to distinguish the main approaches and studies on the ability of young children to categorize information from the biological world. In the exposition are pointed the following aspects of the categorization process: 1) characteristics - observed and unobserved of objects and animals, determining their inclusion in natural categories; 2) categorical connections (perceptual and relational) between concepts that determine the inclusion of objects and animals in a given category; 3) experimental paradigms for research in early childhood on formation and organization of biological concepts and 4) approaches for forming training programs to support categorical processes. On the basis of the scientific overview, guidelines for future research studies of the conditions that contribute to the improvement of cognitive plasticity in organizing and reorganizing categorical information about familiar and unfamiliar objects and animals from the biological world, as well as their properties, are marked.*

Keywords: categorization; biological concepts; early childhood.

Въведение

Детските разсъждения за различни феномени, включително биологични, за заобикалящата ги среда често будят недоумение у възрастните, но именно те стават повод учените да търсят отговори на важни въпроси относно развитието на познанието при децата. Един такъв личен пример е и следната ситуация: А. (4г.) се прибира от детска градина, разтревожена и задава следния въпрос: *„Днес учителката ни каза, че ако сме непослушни, слънцето ще ни се разсърди и няма да изгрее. Това не е вярно, нали?“* Няколко основни аспекта относно познавателното развитие на децата в ранна възраст могат да бъдат открити в този въпрос и ще бъдат разгледани в настоящия обзор. С какви модели си служат децата, за да обясняват причинно-следствените връзки в биологичните феномени? Как свойствата (наблюдаеми и ненаблюдаеми) на обектите модифицират процеса на категоризиране и кои са механизмите, които водят до поставянето на даден елемент в съответната категория? Примери за изследвания с тренинг програми, включващи експлицитно и имплицитно трениране на умението за категоризация на биологични единици, ще бъдат представени с цел да се изберат тези, които могат ефективно да подпомогнат процесите на категоризация в детска възраст.

Критерии за определяне на наивните детски теории за биологичния свят

Притежават ли децата знание за биологичния свят, още преди да бъдат системно обучавани и преди да им бъдат предадени някои начални научни знания от съответната предметна област? В търсенията си на отговор на този въпрос учените достигат до различни позиции относно критериите за определяне на детското познание за биологичния свят, на неговото съдържание и на обяснителните механизми, обуславящи развитието му. Интересът на учените към ранното познание следва открития от Пиаже феномен на анимизма (одушевяването), предизвикал широки дискусии, в които се отразяват различните подходи към когнитивното развитие, утвърждаващи ролята на общите или специфични за предметната област процеси. Съвременните изследователи основават своите тези и теоретични постановки върху натрупаните многобройни експериментални резултати. Те приемат, че макар ранните интуитивни теории, които детето си съставя в стремеж да обясни заобикалящия го свят, да не отговарят на научното знание в дадената област, те подпомагат детето в откриването на причинно-следствени връзки относно феномени в непозната среда и адаптацията му в нея (Slaughter, Jaakola & Carey, 1999). Според Кери и кол. (Carey et al., 2015) тези наивни теории се основават на процесите на извличане и категоризиране на информация от заобикалящия свят, на издигане на предположения и обяснения за закономерностите в него. Те въплъщават вярвания и желания, проявяващи се от най-ранна възраст, които могат да бъдат както културно обусловени, придобити от опита и общуването с възрастните, така и да съдържат вродени механизми за оцеляване и адаптиране към средата.

Редица изследователи на ранното биологическо познание на децата залагат критерии за неговото разграничаването от другите предметни области като физика и психология. Инагаки и Хатано определят два основни компонента, от наличието на които заключават за наивна биологическа теория на децата (Inagaki & Hatano, 2006). От една страна, това са важните специфични познания за биологическите обекти, съответно разграничаването им на живи и неживи, както и разбирането на опозицията ум-тяло. От друга страна, това са вярванията и разсъжденията относно телеологическата и виталистична каузалност в обяснението на биологичните феномени. В този аспект, тяхното разбиране е сходно с това на С. Кери и кол. (Carey, et al., 2015), която ги допълва и с условието за концептуална кохерентност, отнасяща се до наличието на богата мрежа на връзки между понятията, определящи и тяхната взаимозависимост.

Наивните детски вярвания са базирани на ограничени познания относно живи и неживи обекти и затова са центрирани върху одушевяването от една страна и агенството от друга. Според учените децата оценяват обектите най-вече по техните перцептивни свойства, по това дали са двигателно активни, и дали преднамерено могат да извършват действие, като тези качества предопределят категоризирането като „живи“ както на одушевени, така и на неодушевени обекти (Zaitchik, Iqbal & Carey, 2013). Привържениците на интуитивните вярвания подкрепят тезата, че в ранна детска възраст децата не могат да категоризират правилно обекти от биологичния свят, защото приписвайки преднамереност и човешки качества на движещи се неживи обекти, те ги

представят по същество като субекти в психологическия смисъл на думата (Slaughter, et al., 1999). На тази възраст децата все още нямат разбиране за основните свойства на живота и смъртта, на чиято база да разграничават живи и неживи биологични единици. Смъртта се свързва с това обектите да станат невидими, да спрат да действат и да не се движат (Slaughter, et al., 1999). Не демонстрират и биологическо разбиране за функциите на вътрешните органи (Carey et al., 2015). Освен това, тези вярвания не позволяват обединяването на животните и растенията в една обща категория – тази на живата природа (Herrmann et.al. 2010).

Всичко това води С. Кери и кол. до заключението, че демонстрираните знания на децата под петгодишна възраст не позволяват да бъдат изведени наивни теории за биологичния свят като специфична област, но те имат интерфериращa роля при прехода към виталистичното разбиране. След проведени изследвания, учените утвърждават, че до петгодишна възраст, децата все още не са формирали представи за виталистична биология, чието развитие е бавно и продължително и завършва към 10-12 години със значителни индивидуални различия (Tardif, et al., 2020).

Липсата на специфични знания води до необосновани изводи, които са в разрез с разбиранията на възрастните относно биологията като наука. Това би могло да даде обяснение на представения пример в увода защо децата в ранна детска възраст разглеждат обект като слънцето като агент с преднамерено желание да извърши действие, в случая да изгрее или не в зависимост от настроението и желанието си.

На противоположната позиция спрямо тази, застъпена от Кери и колеги, са Уелман и Желман (Wellman & Gelman, 1992), които дискутират възможността децата в ранна възраст да изграждат обща теоретична рамка с обяснения на феномените в три области – физика, психология и биология. Тези учени залагат също два критерия, спрямо които оценяват наличието на самостоятелна наивна биологическа теория у децата в ранна детска възраст: 1) познание за онтологията на биологичните видове; 2) вярвания относно специфичните биологични закономерности и принципи. Те наблягат на факта, че децата не притежават детайлно специфично за дадената област знание, но водени от общи имплицитни принципи, базови понятия във формиращата се „рамкова теория“(framework theory), могат да разграничават биологичните феномени от физичните и психологичните. За разлика от позицията на Кери, че децата под пет години разграничават одушевените от неодушевените обекти, но не ги класифицират правилно по дименсията „жива и нежива“ природа. Уелман и Желман (1992) считат, че овладяването на първия принцип е начална стъпка в изграждането на т. нар. рамкова теория за биологията. Те цитират изследвания, които показват, че от най-ранна възраст децата разграничават онтологически различните биологически видове, а така също демонстрират „усет“ за каузалните схеми относно някои биологически феномени като унаследяване, предаване на болести, условия за здраве, идентичност и др.

Ако се направи препратка с примера за слънцето, то това следва да е вътрешното убеждение на детето, че независимо от поведението му слънцето, ще изгрее, защото неговият опит показва, че досега не се е случвало обратното независимо от обстоятелствата.

Ранна категоризация на биологични видове от деца в предвербална възраст

В търсене на отговор кога децата започват да категоризират обекти от биологичния свят и кои особености могат да модифицират този процес, изследователите се обръщат към деца в предвербална възраст. Експериментални изследвания разкриват способността на бебетата на 3- и 4- месеца да формират категории за животни на базисно и глобално ниво (Quinn, Eimas, & Rosenkrantz, 1993). За категоризацията на животни на глобално ниво от бебетата във възрастта 3-4 месеца свидетелстват данни от проучвания, при които им се показват различни бозайници – котки, сърни, кучета, слонове, и др., които те групират, въпреки съществените външни различия, като не включват в тази група птици и риби, а така също и мебели (Behl-Chadha, 1996). Ранната възраст, на която децата демонстрират тази способност е свидетелство за тяхното самостоятелно учене, което не е повлияно от езика или някаква форма на обучение от страна на възрастните. Много изследователи считат, че тези категории са основани на перцептивни свойства, директно достъпни за сетивата, на които не може да се приписва характер на концептуалната категоризация (Quinn et al., 2009). Доказателство за такова твърдение представят изследвания за

присъствието на домашен любимец в дома като важен фактор за изграждане на оптимална стратегия за наблюдение и формирането на патерн за визуално проучване на главата и силуета на животните, което позволява бързото им разпознаване и категоризация (Hurley & Oakes, 2015). Освен способността на малките бебета да формират перцептивни категории за познати животни и да диференцират различни групи, те започват да показват и способността да извличат корелации от признаци от стимули, наподобяващи животни (Younger & Cohen, 1986). Прекурсор за индуктивни заключения относно животните, е способността на бебетата да свържат категорията с характерните ѝ свойства. В експерименти на Вукатана и кол. (Vukatana et al., 2015) се изследва развитието на способността на децата да формират връзка между категория за непознати за тях животни с определени свойства. 11-месечните, но не 9-месечните бебета, са успешни в създаването на тази връзка, която им позволява да я генерализират и спрямо нови екземпляри от тази категория. Учените подчертават, че все пак за това постижение е необходимо сесията на фамилиаризация да съдържа многообразие от разнородни екземпляри на съответния животински вид. В този план не са изненадващи резултатите от новите експериментални изследвания на този колектив (Vukatana et al. 2020), които са доказателство за способността на бебетата да формират категории за животни и да свързват различните им свойства, при това с различна модалност. След еднократно представяне на един екземпляр от категориите „котка“ или „куче“ със звук, който издава съответното животно, 11-месечни бебета осъществяват генерализация и отнасят този звук и до други екземпляри на същата категория, както сходни по външен вид с примерните, така и различни от тях. Съответно затруднява децата да формират връзка между екземпляра с несвойствен за него звук, която да генерализират и върху други елементи от множеството на същата категория (Vukatana et al. 2020).

Ранните постижения на децата в познанието на биологичния свят са критичен прекурсор за по-нататъшното развитие на тяхното разбиране на закономерностите и причинно-следствените връзки, които обуславят различни биологически феномени.

Обяснителни модели в детските наивни теории – преднамереност или телеологическа и виталистична каузалност

Умението за изграждане на причинно-следствени връзки и последваща адаптация към заобикалящия свят изисква формулирането на възможни теории, обясняващи биологичните процеси. Според някои учени децата при среща с нов елемент от биологичния свят използват за прототип човека, съответно персонифицират функции и характеристики, за които нямат достатъчно знания (Slaughter, et al., 1999). Следвайки аргумента, че децата не могат да разграничават психологически от биологически феномени, Слейтър и кол. приемат за естествен етап в детското развитие антропоцентризма във възрастта от 2 до 6 години. Според тях биологичните разбирания на децата са количествено и качествено различни от тези на възрастните и не могат да дадат механистични обяснения за феномени и телесните функции в човешкото тяло, затова ги персонифицират, придавайки им типична за човека преднамереност и активност.

Тази теза изследват Хатано и Инагаки в своите разработки (Hatano & Inagaki, 1994; Inagaki & Hatano, 1993). Тествайки деца между четири и петгодишна възраст установяват, че децата разбират, че не всички функции в човешкото тяло могат да бъдат волево контролирани и да бъдат подчинени на цели. Обяснение за тези знания изследователите намират в още по-ранни етапи от детското развитие, а именно в опита и сензорните усещания на малките деца за собственото им тяло. Според авторите децата разбират дори и на три годишна възраст, че има състояния на тялото им, които те не биха могли да променят дори и да искат. В клинични интервюта Хатано и Иганаки (1994) са установили, че при отворени въпроси, децата често назовават като причина за телесните функции при хората и животните „витална сила“ (“vital force”), която поддържа отделните органи и системи активни, но без да имат конкретни биологични знания как това се случва. Учените тестват тази хипотеза с деца на възраст шест, осем и десет години, предоставяйки им три възможни обяснения за биологичните феномени, а именно – психологическо, виталистично и механистично. Получените резултати показват, че шестгодишните предпочитат виталистична причинност, а не преданамерена (психологична) причинност, която се свързва с персонификация на отделни органи или системи в тялото. Виталистичната причинност определя части от тялото като активно функциониращи, но без да

се подчиняват на съзнателно намерение от страна на притежателя им, а действат посредством субстанции (вода, храна, въздух), енергия или информация (Inagaki & Hatano, 1993).

Потвърждение на тезата, че децата към пет годишна възраст изграждат виталистична обяснителна рамка може да бъде открито и в изследването на Слейтър и Лионс (Slaughter & Lyons, 2003). Те разглеждат темата за живота и смъртта като биологични процеси, които определят съществуването на субектите като такива. В своето изследване доказват, че децата между три и пет години, които могат да разсъждават за живота („life-theorizers“), притежават определени знания за функциите на отделните органи в човешкото тяло и съответно имат по-ясна представа за смъртта като феномен, който е необратим, неизбежен и универсален за всички живи същества. След обучителен тренинг за вътрешните органни системи и техните функции в човешкото тяло, децата, първоначално определени чрез входно интервю като „теоретизиращи живота“, и децата, които не са демонстрирали разсъждения за живота, обогатяват значително знанията си (Slaughter & Lyons, 2003). В резултат на тренинга те закрепват виталистичната схема за функционирането на човешкото тяло, а това провокира търсенето на нова информация и формиране на нови изводи, основани на предишните им знания. Така учените потвърждават и в различен културен контекст твърденията на Инагаки и Хатано (1993), че децата могат да изградят автономен биологичен модел, базиран на виталистични принципи, чрез който разбират, че човешките органи са независими от намерението и желанието на самия човек.

На тази база позицията на Welmann & Gelman (1992), че децата разграничават физичните и психологичните от биологичните феномени и изграждат отделни познавателни области за тях, се потвърждава. В търсенето на причинно-следствени връзки за цел и причина за съществуването на биологичните форми децата разбират, че функциите на тяло, водени от вътрешна сила, са всъщност това, което поддържа и прави даден биологичния вид жив. Така чрез виталистични и теологични обяснения съответно, децата биха могли да създадат теоретична рамка и да се отдели биологичното им познание в отделна област.

Ако направим препратка към примера в началото може да се предположи, че дете, което има познания, че живите същества, за да се движат и изпълняват определени функции имат вътрешни органи и системи, които ги подържат, ще се сблъска с противоречие на твърдението, че слънцето по собствена воля няма да изгрее. Дали може да се очаква четири годишно дете да разграничава одушевени от неодушевени обекти бе обсъдено в предходна секция, която разглежда ранната категоризация при деца в пред-вербална възраст.

Ролята на екзекутивните функции в изграждането на наивните биологически теории

Представените по-горе идеи на С. Кери за концептуална промяна в разбирането на биологичните феномени, свързани с живите същества, смъртта и телесните функции около шестгодишна възраст насочват изследователските интереси към факторите, които способстват тази промяна в развитиен аспект. Зайчик и колеги (Zaitchik, et al., 2013) изследват 79 деца на възраст между 5 и 7 години с две тестови батерии относно биологично познание и екзекутивните функции. Те потвърждават, че децата под 5 години все още не са достигнали до виталистично разбиране за биологията, което според тях се изгражда като кохерентно цяло. Развитието на екзекутивните функции е важен предиктор за постигането на това познание, но не и степента на интелигентност и развитието на рецептивния речник. Уменията, които децата развиват във възрастов план заедно със съзряването на неврологичните функции (работна памет, инхибиторен контрол и селективно внимание) подпомагат както представянето по време на тестването, така и процесите, свързани с преструктурирането на концептите. Увеличаването на капацитета на работната памет води до възможността да бъдат съхранени повече условия и правила, необходими за формирането на даден концепт. Засиленият инхибиторен контрол позволява да бъде подтиснат първосигналния отговор, докато селективното внимание концентрира фокуса върху определени важни за категоризацията свойства и условия (Zaitchik, et al., 2013).

Проучванията на Басканджиев и кол. и на Тардиф и кол. надграждат идеите в изследването на Зайчик и кол., като разграничават два процеса: на обогатяване на знанията (“knowledge enrichment“) и на концептуално конструиране (“conceptual construction”). Според Басканджиев и кол. (Bascandziev et al., 2018) “boosttrapping” подпомага по-бързото разпределяне

на отделни компоненти във вече съществуващи концепти и в този смисъл може да подкрепи обогатяването със знания. Потвърждават хипотезата, че рецептивният речник може да бъде предиктор за обогатяването със знания, но не и за концептуалното структуриране. От друга страна екзекутивните функции са основен предиктор за концептуалното структуриране и цялостно реорганизиране в съответната област, тъй като те изискват промяна не само в отделния концепт, но и в мрежата от взаимосвързани концепти (Bascandziev et al., 2018). От друга страна доказват резултатите на Слейтър и Лионс (Slaughter & Lyons, 2003), че благодарение на тренинг, формиран въз основата на виталистичната теория, шестгодишните деца, тествани в изследването, правят далечен пренос относно концептите „живот“ и „смърт“, без те да са експлицитно споменавани по време на обучението. (Bascandziev et al., 2018). Тардиф и колеги (Tardiff et al., 2020) достигат до сходни резултати като потвърждават, че концептуалното конструиране и обогатяването със знания са различни процеси, но обогатяването със знания може да бъде мотиватор за концептуалното конструиране. В този смисъл екзекутивните функции, най-вече инхибиторният контрол и селективното внимание, могат да подпомогнат процеса на конструиране или реорганизиране на концепти, когато детето се натъкне на несъответствия при овладяването на нови знания (Tardiff et al., 2020).

В представения теоретичен подход детето бива разглеждано като личност, която „изследва“ и „формира“ концепти за заобикалящия я свят. Детето достига до определени знания и категоризира различни понятия на база когнитивната си зрялост и механизми свързани с цялостния процес на познавателното развитие. Разглеждайки примера за слънцето в началото, детето може да категоризира слънцето като нежив обект, само след като придобие съответните знания за живите обекти и развие когнитивен потенциал и механизми, чрез които да приложи тази информация.

Средата и обучението в изграждането на наивните теории за биологичния свят

Според някои изследователи средата и опитът имат основно значение за начина, по който децата категоризират биологичните видове, за сравненията между хората и животните и за обясненията на биологичните феномени в ранна детска възраст. Те поставят под въпрос представените от С. Кери и кол. теоретични постановки относно антропоцентризма при малките деца. В своето изследване Медин и кол. (Medin et al. 2010) тестват деца на възраст между 4-5, 6-7 и 9-10 години от три различни урбанистични района – от градски, от селски тип и от резерватни територии на коренни жители в северна Америка. Изследователите предполагат, че основните изводи и разсъждения за прилики между животните и хората, които децата правят, се дължат на по-обширните им познания за човека и съответно ги използват за база за сравнение. Затова представят различна база, като избират за целта кучето като възможно най-познато животно на децата. Резултатите на Медин и кол. (2010) потвърждават идеите на Кери относно човека като база за сравнение при децата на 4-5 години, живеещи в градска среда. Същевременно, авторите посочват, че за децата от малките населени места кучето е много по-ефективна база за сравнение от човека.

Хермани и кол. (Herrmann, Waxmann & Medin, 2010) разширяват обхвата на изследванията относно антропонцентризма, като включват по-малка възрастова група – на тригодишни. Учените отчитат, че децата на 5 години се ориентират към човека като база за сравнение и показват асиметрия с приписването на качества от човек към животно, но при тригодишните не се наблюдава такава отчетлива тенденция. Резултатите насочват към хипотези, че антропоцентримът може да бъде придобит от опита със заобикалящата среда и възниква във възрастта между 3 и 5 години (Herrmann et al., 2010). При следващо проучване с три- и петгодишни деца докладват резултати, че когато човекът е включен в тренировъчния модел, петгодишните поставят човека и животното в една група при наличие на общ етикет, докато тригодишните не откриват общо свойство между тях и не ги групират в една категория (Herrmann et al., 2012). Сходни са и резултатите на Коли (Coley, 2007) с 4-, 5-, 7-, 8-годишни деца и младежи. Той установява, че децата от всички възрастови групи приемат човека като уникална таксономична категория, но само децата на по-голяма възраст са склонни да поставят човека и животното в една категория. Едно от възможните обяснения, които изследователя дава е за ролята на въведената междинна категория „бозайник“ като част от учебната програма в училище,

което отново води до концептуална промяна на база специфични културни вярвания и обучение. В тази посока Ледън и колеги (Leddon, Waxman & Medin, 2014) тестват как децата категоризират на живите същества и растенията, ако бъде предоставен насочващ научно-обоснован биологически контекст. Въпреки че децата разбират контекста и споделят своите интереси и преживявания относно биологичния свят, тенденцията за категоризиране на растенията като „живи“ остава амбивалентна (Leddon et al. 2014).

Лоусън и колеги (Lawson, Fisher & Rakison, 2015) изследват възможността с помощта на обучителни тренировъчни сесии още двегодишните деца, които първоначално категоризират по наблюдаеми (перцептивни) признаци да преминат към ненаблюдаеми признаци на биологичните обекти. Изследват също и това дали експлицитните обяснения от възрастните и придобиването на специфични знания за дадена категория предизвикат рязка или постепенна промяна в модела на категоризация. Изводът, до който достигат е, че мнозинството от децата, които не са демонстрирали предварителна насоченост към единия или другия вид признаци, постепенно се ориентират към тези, за които са обучавани. Децата, които са имали предварителна ориентация към външните свойства на животните бързо променят решението си за категоризация още след първата тренировъчна сесия към ненаблюдаеми признаци. Изследването на Лоусън и колеги (Lawson et al., 2015) предполага, че супервизираното учене може съществено да повлияе наклонността на детето да категоризира по наблюдаеми или ненаблюдаеми признаци. Причина за това е, че децата приемат възрастния за знаеща и подкрепяща личност, която дава важна и полезна информация, съответно той може да насочи процеса на категоризация в избрана посока. Тези и множество други изследвания предполагат, че средата и жизненият опит на децата, както и експлицитното обучение могат съществено да повлияят процеса на категоризация в ранна детска възраст и формирането на биологическо знание. Близкият контакт на децата с природата може да ги подпомогне в избора на виталистични обяснителни модели и измества „човека“ като база за сравнение. Като елемент от външните предпоставки се очертава насоките и обратната връзка, които детето получава от значими за него възрастни. Така би могло да се обясни в началния пример притеснението на детето и обърквaнето, което то може би изпитва, дали слънцето ще изгрее. Защо възрастният, който е в ролята на знаещата фигура и следва да дава достоверна информация, всъщност води до объркване? Този въпрос насочва към важността на средата и културните влияния, с които то се сблъсква и които могат значително да повлияят на неговите разсъждения и изводи.

Заключение и бъдещи изследователски въпроси

Основно умение, характеризиращо детското познавателно развитие, е придобиването, организирането и използването на информация от околния свят при различни ситуации и специфичен контекст. Категоризацията дава възможност тази информация да се структурира, така че в дългосрочен план да се запазят само значими елементи, които да са лесно достъпни и да водят до бързи и адекватни отговори от страна на детето. Различните теоретични направления дискутират дали децата използват екземпляри или синтезиран прототип за своите сравнения; дали антропоцентризмът характерен в детска възраст, е неотменен етап от детското развитие или е по-скоро продукт на културни влияния в урбанистичните общества; дали организират знанието в теоретично-специфични области, или по-скоро използват общи обяснителни механизми за цялостното си познание. Въпреки изброеното, преимуществата, които развитието на категоризацията като съществен процес за обработка на информация, са неоспорими. Настоящият обзор има за цел да потърси тези механизми, които биха могли да я подпомогнат. Ако се приеме тезата, че децата в ранна детска възраст могат да изграждат концепти и обяснителни модели за биологични феномени и съответно могат да рамкират научни области, може ли обучение, което насочва вниманието на децата към характеристиките на биологичните единици и виталистичните функции на отделните органи и системи, да подпомогнат процеса на категоризация на „живи“ и „неживи“ обекти? Как следва да се формулира тренинг в тази област, за да се отчетат особености като представените в изследванията, относно използвани езикови средства, културни вярвания, наличието или липсата на непосредствен опит на детето и участието на възрастен като източник на значима информация, така че деца в различен контекст да могат да извличат позитивен ефект?

Като заключение как детските отговори провокират изследователски въпроси, вместо коментирания пример в увода, ще използваме друг на споменато дете на четири години: „А децата като пораснат, стават хора. Нали?“

Литература/References

1. **Bascandziev, I., Tardiff, N., Zaitchik, D., & Carey, S. (2018)**. The role of domain-general cognitive resources in children's construction of a vitalist theory of biology. *Cognitive Psychology*, 104, 1–28.
2. **Behl-Chadha, G. (1996).** Basic-level and superordinate-like categorical representations in infancy. *Cognition*, 60, 105–141.
3. **Carey, S., Zaitchik, D., & Bascandziev, I. (2015).** Theories of development: In dialog with Jean Piaget. *Developmental Review*, 38, 36–54.
4. **Coley, J. D. (2007)** The human animal: Developmental changes in judgments of taxonomic and psychological similarity among humans and other animals. *Cognition, Brain, Behavior,* 1, 733–756.
5. **Hatano, G., & Inagaki, K. (1994).** Young children's naïve theory of biology. *Cognition*, 50, 171–188.
6. **Herrmann P., Waxman S.R., Medin, D.L. (2010).** Anthropocentrism is not the first step in children's reasoning about the natural world. *PNAS*, 107(22), 9979-9984.
7. **Herrmann P.A., Medin D.L., Waxman, S.R. (2012).** When humans become animals: Development of the animal category in early childhood. *Cognition,* 122(1), 74-79.
8. **Hurley, K.B. & Oakes L.M. (2015).** Experience and distribution of attention: pet exposure and infants' scanning of animal images. *Journal of Cognitive Development*. 16, 11–30.
9. **Inagaki, K., & Hatano, G. (1993).** Young children's understanding of the mind-body distinction. *Child Development*, 64, 1534–1549.
10. **Inagaki, K., & Hatano, G. (2006).** Young Children's Conception of the Biological World. *Current Directions in Psychological Science*, 15 (4), 177–181.
11. **Lawson, Ch., Fisher, A., Rakison, D. (2015).** How Children Learn the Ins and Outs: A Training Study of Toddlers' Categorization of Animals. *Journal of Cognition and Development*, 16(2), 236-251.
12. **Leddon E.M., Waxman S.R. & Medin, D.L. (2008)** Unmasking "alive:" Children's appreciation of a concept linking all living things. *Journal of Cognitive Development,* 9, 461–473.
13. **Medin, D., Waxman, S. & Woodring, J. (2010).** Human-centeredness is Not a Universal Feature of Young Children's Reasoning: Culture and Experience Matter When Reasoning About Biological Entities. *Cognitive Development*. 25(3), 197–207.
14. **Quinn, P. C., Doran, M. M., Reiss, J. E. & Hoffman, J. E. (2009)**. Time course of visual attention in infant categorization of cats versus dogs: evidence for a head bias as revealed through eye tracking. *Child Development*, 80, 151–161.
15. **Quinn, P. C., Eimas, P. D., and Rosenkrantz, S. L. (1993).** Evidence for representations of perceptually similar natural categories by 3-month-old and 4-month-old infants. *Perception,* 22, 463–475.
16. **Slaughter, V., & Lyons, M. (2003).** Learning about life and death in early childhood. *Cognitive Psychology*, 46, 1–30.
17. **Slaughter, V., Jaakkola, K., & Carey, S. (1999).** Constructing a coherent theory: Children's biological understanding of life and death. In M. Siegel & C. C. Peterson (Eds.), *Children's understanding of biology and health*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. p.71–98
18. **Tardiff N, Bascandziev I, Carey S, Zaitchik D. (2020).** Specifying the domain-general resources that contribute to conceptual construction: Evidence from the child's acquisition of vitalist biology. *Cognition*., 195, Art.:104090.
19. **Vukatana, E., Graham, S. A., Curtin, S., & Zepeda, M. S. (2015).** One is Not Enough: Multiple Exemplars Facilitate Infants' Generalizations of Novel Properties. *Infancy*, 20 (5), 548–575.
20. **Vukatana, E., Zepeda, M.S., Anderson, N., Curtin, S. & Graham, S.A. (2020)**. Eleven-Month-Olds Link Sound Properties with Animal Categories. *Frontiers in Psychology,* 19, (11), Art: 559390.
21. **Wellman, H. M., & Gelman, S. A.** (1992). Cognitive development: Foundational theories of core domains. *Annual Review of Psychology, 43,* 337–375.
22. **Younger, B. & Cohen, L.B. (1986).** Developmental Change in Infants' Perception of Correlations among Attributes. *Child Development*, 57 (3), 803-815.
23. **Zaitchik, D., Iqbal, Y., & Carey, S. (2013).** The effect of executive function on biological reasoning in young children: An individual differences study. *Child Development*, 85, 160–175.

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 92-98
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ГЕЙМИНГЪТ: ИНСТРУМЕНТ ЗА ЗАПАЗВАНЕ НА ИНТЕРЕСА В ОБРАЗОВАНИЕТО ПО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЯ

Лина Георгиева

Институт по философия и социология
Българска академия на науките
България, гр. София, ул. Сердика 4
linageorgieva@abv.bg

Резюме: *Пандемията принуди много образователни институции да преминат в онлайн форма на обучение, а това породи ред проблеми. С физическото отделяне на обучаващите се от своите учители, проблемът със запазване на интереса и концентрацията в учебния материал се задълбочава. Учителите посочват именно това като основен негатив на онлайн обучението и търсят различни начини да се борят с него. Целта на доклада е да покаже как комерсиалните видео игри, които са създадени да привличат и задържат вниманието, могат да бъдат използвани за запазване на интереса към хуманитарните дисциплини. Ще бъдат разгледани резултатите на няколко изследвания проведени от специалисти в областта на когнитивните невронауки, които показват как определен тип игри може да повлия положително върху запазване на вниманието. Разгледан ще бъде и начинът, по който се изгражда наратив на видео игра, така че интересът на играча да бъде запазен и насърчаван. Наративът на историята и комбинацията от игрови механики със социални умения, са ключови за прогреса на играча в самата игра. Но прогресът може да бъде не само в конкретната история, а и в мотивацията за изследване и образование извън света на играта. Геймификацията на образованието не е ново явление, но с развитието на технологиите, настъпилите усложнени условия на обучение и отзвукът от социалната изолация, то може да приеме нова водеща роля.*

Ключови думи: образование; пандемия; гейминг; философия на образованието; онлайн обучение.

CHILD DEVELOPMENT AND EDUCATIONAL ENVIRONMENT
COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 92-98
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

GAMING: A TOOL FORMAINTAINING INTEREST IN EDUCATION DURING A PANDEMIC TIMES

Lina Georgieva

Institute Institute of Philosophy and Sociology
Bulgarian Academy of Sciences
Bulgaria, Sofia, Serdika 4 str
linageorgieva@abv.bg

Abstract: *The pandemic has forced many educational institutions to switch to an online form of learning, and this has created a series of problems. With the physical separation of learners from their teachers, the problem of maintaining interest and concentration in the lessons deepens. Teachers indicate this as the main negative of online learning and are looking for different ways to handle it. The purpose of this report is to show how commercial video games, designed to attract and retain attention, can be used to maintain interest in humanities disciplines. The results of several studies carried out by specialists in the field of cognitive neuroscience will be reviewed, which shows how a certain type of game can positively affect attention retention. It will also examine how a video game narrative is constructed so that player interest is maintained and encouraged. The narrative of the story and the combination of game mechanics with social skills are key to the player's progression in the game itself. Progress can be not only in the specific story, but also in the motivation for exploration and education outside the game world. The gamification of education is not a new phenomenon, but with the development of technology, the advent of complicated learning conditions and the reverberation of social isolation, it may take on a new leading role.*

Keywords: education; COVID; gaming; philosophy of education; online education; online learning.

Въведение

Изминалите две години на безпрецедентна световна пандемия оказаха сериозно влияние върху образователните системи по целия свят. Много образователни институции се принудиха да минат към онлайн форма на обучение, без да имат предварителната подготовка за това. Учители и ученици трябваше едновременно, в кратки срокове при това, да се научат да боравят с интерфейси, които са им били непознати до този момент. На малко по-късен етап в учебната програма на училищата бяха въведени допълнителни часове, в които учениците да бъдат обучени за по-сложни манипулации със съответни програми, което предполага, че тази система на обучение няма да е еднократно явление. Появата на хибридна форма на обучение също представи нови предизвикателства пред учители и ученици. Те са принудени да балансират между две напълно различни методики на образование, които преливат една в друга, а в някои случаи и се взаимоизключват.

Данни на Министерство на образованието сочат, че само през 2020 г. са създадени над 1 млн. профила на ученици в софтуерът Microsoft Teams. В световен мащаб пък от Microsoft изнасят данни, че имат 700% ръст на потребителите в платформата Teams през 2020 г. спрямо предходната 2019 г., когато COVID пандемията все още не бе застигнала световен мащаб. Профилът в платформата на Microsoft става задължителен и за учениците в българската образователна система. Учителите трябва да търсят нови начини, чрез които да запазват дисциплината и вниманието към учебния материал, без да имат директен контакт с учениците. Особено трудно начинание, когато става дума за по-големи ученици с изградена вече компютърна грамотност и разполагащи с ред възможности да заобикалят правилата в учебната онлайн среда.

В настоящия доклад е представена теоретична рамка на идеята как комерсиални видео игри могат да спомогнат образователния процес онлайн. Фокусът е спрян само върху комерсиални заглавия, които биват обозначавани като AAA. Специално внимание ще се обърне на ползата от AAA игри за привличане на вниманието към философското и критично мислене. Тези въпроси ще бъдат поставени в контекста на променените методи на обучение по време на пандемията и след това.

Проблемът в образование

Вниманието и интересът на учениците към образователния материал представляват проблем на учителите в почти всяка образователна система. В основата на този проблем винаги стои въпросът каква е целта на образователния процес и по какъв начин бива извършван той. Философия на образованието предлага различни теории свързани с целите на образованието. Някои от тези теории предполагат, че образованието трябва да насърчава любопитството, креативността, рационалността и критичното мислене, но също така и да подпомага емоционалното съзряване и моралното израстване. Съществува широк консенсус по описаните характеристики на образователния процес, но също има и разногласия в някои отношения, но най-вече към какво трябва да се стреми образованието.

Интересът към учебния материал е специално засегната тема в образователната философия на Алфред Уайтхед. Той разграничава два типа на преподаване. Единият обхваща традиционните методи на обучение, които той определя като „инертни знания“. Те представляват отделни части информация или познание, които в крайна сметка нямат връзка помежду си. Подобно разграничение се среща в отделните учебни предмети, където рядко се прави връзка между тях. Според Уайтхед такъв тип образование не носи големи ползи, а даже напротив, често вреди. Процесът на учене не достига момент, в който ще бъде използван на практика, а остава просто като безполезна информация. „Теоретичните идеи винаги трябва да намират важни практически приложения в рамките на учебната програма на ученика“ (Whitehead 1967: 5), казва Уайтхед. Така че вместо да се изучават малки части от голям брой предмети, според него е по-добре учениците да се запознават с нови, важни концепции, които се отнасят до различни области на знанието, обслужващи както теоретични, така и практически методологии. Необходима е по-мащабна рамка, която да обединява наученото в различните

предмети и да показва връзката между различните „късове“ информация. Така интересът на учениците към материала ще е по-голям и те ще имат по-добра представа как работи светът.
Друг проблем със запазването на интереса е свързан с еднообразието на преподаване. Учителите често биват ограничавани в методите си на преподаване от така наречената „Книга за учителя“, която върви с всеки учебник. В тези книги има заложени подробни упътвания как да протича образователния процес и ясно заложени граници на взетия материал. По този начин се губи индивидуалният подход на учителя към начина на преподаване. Той е губи желание и вдъхновение за преподаване, което се предава и на учащите се. „Ако хората са свикнали дълго време само с един вид или метод на мислене, умът им се сковава в него и не се обръща лесно към друг” (Locke 1859: 50), смята английският философ Джон Лок. С ограничаването на обучителните методи, се ограничава и свободата на мислене, което от своя страна предразполага и към загуба на интерес към предметите.

Индивидуалният подход към всеки ученик също продължава да липсва. Съвременната образователна система все още третира учениците като равни по възможности и интереси. „Предполагам, че никоя система от външни тестове, която цели основно да изпитва отделни ученици, не може да доведе до нищо друго освен до загуба на образование.“ (Whitehead 1967: 5). Учителите могат да мотивират обучителният процес като показват разбиране и подкрепа спрямо интереса на учениците. Теоретичният материал, заложен в учебниците, може да бъде отнесен към нещо, което представлява реален интерес от страна на ученика. Бъртранд Ръсел също се застъпва идеята за образование с по-индивидуален фокус. “Знанието, обгърнато от любовта, е това, от което се нуждае възпитателят и каквото трябва да имат неговите ученици.” (Russell, 1994: 245)

В следващите редове ще се изследва как комерсиалните видео игри могат да спомогнат за преодоляване на някои от тези проблеми, особено когато става дума за онлайн среда. Ще бъдат изнесени данни от няколко по-мащабни проучвания с цел да покажат как игрите могат да са полезни в преподаването.

Комерсиалните видео игри в образователния процес

През 2021 г. Education Arcade Lab към MIT (Boudreau 2021) провежда изследване, което да установи принципите на така наречените „резонантни игри“ – игри с отворен край, позволяващи проучване, в които предоставят възможност на обучаващите се да направят връзки с по-мащабни концепции, докато насърчават по-задълбоченото обучение. Луиза Розенхек, част от екипа на MIT, определя три основни правила, които да се следват при избора на игра с образователен потенциал. Първото условие е играта да дава на играчите свобода на действие и избор в начина, по който се играе играта, както и заложените в нея цели. Второто важно правило е играта да стимулира любопитството като предизвиква играчите да задават повече въпроси. Третото условие е свързано с определяне нивото на предизвикателство пред играчите, така че те да са въвлечени и да изпитват удоволствие от самата игра. Екипът на Education Arcade Lab установява и няколко важни характеристики на игрите, които трябва да стимулират прекарване на игровото време в самостоятелно мислене, вместо да се следват инструкции. За да подкрепят по-добре обучението, базирано на игри, преподавателите могат да разговарят с учениците какви игри харесват или какво биха искали да играят. Те могат да стимулират умения като постоянство или справяне с разочарование при евентуална загуба. Игрите предоставят ценна възможност за укрепване на социалното и емоционално обучение в допълнение към образователните компетенции. Описаните характеристики от Education Arcade Lab са много подходящи за философските и хуманитарни дисциплини, тъй като в тях базово е заложено именно като основа именно стимулирането на критично мислене, излизащо извън установените рамки на обучителната програма.

Основно преимущество на видео игрите над стандартните методи за обучение онлайн е техният интерактивен характер. Екип от дизайнери определя тяхната структура под формата на визуален дизайн, наратив и игрова механика. Комбинацията от визуален стимул се преплита с така наречените физическа и психична механики, за да определят поведението на играча в динамиката на играта. Оформя се уникална виртуална среда, която макар и контролирана, все пак предоставя възможност на играещия да манипулира съдържанието. Възможно е играчът да

има и по-съществен избор по отношение начин на игра, посока на развитие на личната му история и взимане на решения. Ако наративът на комерсиална игра бъде използван с учебна цел, на обучаващия се ще бъде предоставена възможност сам да определя посоката си на учене към дадения момент, а учебният процес би бил по-удовлетворяващ и задържащ вниманието. Макар в този случай да се губи строгата последователност на учене, то това не би означавало да се заобикалят части от учебния материал. Дори напротив, много е възможно интересът и любопитството да бъдат стимулирани и учещият се да потърси сам други източници на информация или да разшири сам полето си на образование.

Голяма част от комерсиалните игри разполагат с мултиплеър функция, което означава, че голям брой играчи могат да играят заедно или един срещу друг за преодоляването на определена цел. Възможно е тази функция да бъде използвана за сплотяване на колектив и подобряване на взаимоотношенията сред групата. В ситуации, в които на всеки играч е определена различна роля от значение за цялостния успех, се създава усещане за задружност и необходимост да се превъзмогват междуличностните пречки с оглед на общото благо. В условията на образование, което е прехвърлено изцяло в онлайн среда, когато учениците са лишени от личния контакт в междучасията или отборните игри, това е алтернатива, която може да им помогне да не губят връзка по между си и да съпреживяват заедно емоционални моменти на победи и загуби.

Ползи от интерактивното образование в условията на пандемия

Преподаването с интерактивна медиа като видео игрите може да доведе до няколко основни ползи като „вдъхване на живот“ в образователния материал, подобряване на мотивацията и даване възможност за практическо упражняване на наученото. Така описаното по-горе „инертно знание“ намира своето практическо приложение и влиза в контекст, който му дава стойност в реалността, макар и виртуално.

Според изследване, направено в областта на невронауките, вниманието от горе надолу (top-down) може да бъде задържано чрез периодична игра на видео игри (Cardoso-Leitea, Baveliera 2014). Основните етапи в развитието на вниманието от горе надолу се измерва чрез визуалната модалност и възможността за дихотично слушане, твърдят авторите на проекта.“Доказано е, че играта на комерсиални, забързани, екшън ориентирани видео игри от първо и трето лице, подобрява контрола на вниманието в много от неговите прояви… Тествани на TOVA (Test of Variables of Attention), играчите на екшън видео игри са по-бързи – но не по-малко точни – от тези, които не играят, което предполага забележителна способност за взимане на правилни решения за единица време.” (Cardoso-Leitea, Baveliera 2014:3). Един от резултатите в изследването сочи, че хора, които по принцип не играят видео игри, ако играят по един час на ден в продължение на две до десет седмици, показват подобрени способности на внимание, далеч над тези на контролната група, която не играе. “Кратки ежедневни сесии в продължение на няколко седмици са достатъчни, за да предизвикат дълготрайни положителни промени, в съответствие с важността на разпространената практика в ученето”, заключава изследването (Cardoso-Leitea, Baveliera 2014:3).

Друго изследвеане, проведено от University of Electronic Science and Technology в Китай установява, че един час игра на League Of Legends на ден може да повиши значително способността за концентрация. Изследването е проведено сред 29-годишни студенти, които имат поне две години опит в играта и са сред най-добрите 7% играчи. Данните са сравнени с тези на студенти, които имат опит по-малко от половин година в играта. Анализът на последвалите данни показва, че способността на играчите да се фокусират върху релевантна визуална информация се повишава след игра. Обработката на информация използва енергия, така че хората, които се отличават със зрително избирателно внимание, могат да стеснят фокуса си и да блокират разсейването, използват съзнанието си по-ефективно. Първоначалната оценка на данни показва, че опитните геймъри имат по-завишени нива на мозъчна активност свързана с вниманието, отколкото неопитните. След един час игра, обаче и опитните играчи и неопитните показват подобрени нива на внимание.

Повишаване на емпатията, когато липсва физически контакт и физическо присъствие в социална среда, е друга полза от играта онлайн. Изследване на University of Wisconsin-Madison

показва как видео игра може да промени невронните връзки в мозъка, така че да засили чувството на емпатия у ученици в основно училище. Сюжетът на Crystals of Kaydor разказва за робот, който изследва вселената, но се разбива на далечна планета. За да събере отломките от разбилия се космически кораб, извънземното трябва да изгради емоционално отношение с местните жители. Извънземните говорят непознат език, но техните изражения на лицето са като човешки. Играта приканва децата да идентифицират интензивността на емоциите, които са изписани на лицата на извънземните. През това време екипа от учени измерва колко точни са децата при разпознаването на емоциите. Резултатите сочат, че за по-малко от две седмици игра децата показват по-високо ниво на свързаност в мозъчните зони, обвързани с емпатия. В някои от децата са забелязани и промени в невронните мрежи свързани с регулирането на емоциите - важно умение, което тази възрастова група започва да развива. "Осъзнаването, че тези умения всъщност се придобиват с видео игри, е важно, защото те са предиктори на емоционалното благополучие и здраве през целия живот и могат да се практикуват по всяко време - с или без видео игри", казва Тами Крал, учен по психология, който е начело на експеримента, провеждащ се в Center for Healthy Minds (цит. по Spoon 2018).

Таблица 1. Комерсиални видео игри и разглежданите в тях философски проблеми

GAME	PROBLEM
The Stanley Parable	Free Will VS Determinism
Bioshock series	Individualism/Existentialism/Utilitarianism/Technocracy/Moral Absolutism/Capitalism/Socialism/Rationalism etc
SOMA	Mind-Body Problem/ Philosophy of Mind
The Talos Principle	Existentialism/ Consciousness
Dark Souls series	Existentialism/ The Absurd/ Nihilism
Mass Effect series	Moral Philosophy/ Ethics
Fable	Kantianism/ Utilitarianism
Fallout: New Vegas	Hegelian dialectics
This War of Mine	Ethics
Portal	Mind-Body Problem
Deus Ex	Transhumanism
Pneuma	Existentialism/Individualism
Life is Strange	Free Will/ Determinism
Automata	Existentialism
Legacy of Kain	Free Will
Final Fantasy 6,7	Free Will/ Nihilism
Shin Megami Tensei	Philosophy of Mind
Metal Gear Solid series	Mind-body problem
System Shock	Mind-body problem
Undertale	Ethics
Burial at the Sea	Objectivism
Papers Please	Political Philosophy

Описаните по-горе изследвания сочат как комерсиални заглавия могат да спомагат учебния процес и да са полезни при обясняването на сложни концепции от философски характер. Философските идеи могат да бъдат изложени в наратива на игра, с което учещите да добият по-добра представа как работят теориите. В таблицата са представени някои игри, които често са използвани за философски анализи и съдържат сюжети, подходящи за обучение по философия (вж. Таблица 1).

Заключение

Преживяването на наученото чрез сетивата в контролирани условия на виртуалния свят е сред основните положителни качества на видео игрите. Това е от голямо значение в условията на пандемия, когато учителите и учениците губят физическия си контакт. Ученето чрез преживяване подпомага процеса на по-пълноценното усвояване на наученото докато обучаващите се забавляват. Ако това става и по време на колективна работа, то тогава учебният материал може да се усвоява едновременно докато обучаващите се работят като екип. Може да се очаква, че тенденцията с онлайн обучение ще се запази напред в годините, а дистанцията между учениците ще трябва да бъде скъсявана чрез използването на алтернативни методи, различни от физическия контакт.

Литература/References

1. **Boudreau, Emily** (June 29, 2021). *How to recognize video games that engage kids of all ages in learning,* accessed 14.7.2022 https://www.gse.harvard.edu/news/uk/21/06/find-fun#:~:text=Games%20provide%20a%20valuable%20opportunity,been%20a%20major%20social%20support.
2. **Cardoso-Leite, Pedro & Bavelier, Daphne.** (2014). Video game play, attention, and learning: How to shape the development of attention and influence learning?. Current opinion in neurology. 27. 10.1097/WCO.0000000000000077.
3. **Locke, Jh.** (1859). Of the Conduct of the Understanding. London: Bell and Daldy.
4. **Qiu N, Ma W, Fan X, Zhang Y, Li Y, Yan Y, Zhou Z, Li F, Gong D and Yao D** (2018). Rapid Improvement in Visual Selective Attention Related to Action Video Gaming Experience. Front. Hum. Neurosci. 12:47. doi: 10.3389/fnhum.2018.00047.
5. **Russell, Bertrand,** "On Education", (1994). Routledge.
6. **Spoon , Marianne**, *A video game can change the brain, may improve empathy in middle schoolers*, August 9, 2018 < https://www.sciencedaily.com/releases/2018/08/180809175051.htm >
7. **Tammi R. A. Kral, Diane E. Stodola, Rasmus M. Birn, Jeanette A. Mumford, Enrique Solis, Lisa Flook, Elena G. Patsenko, Craig G. Anderson, Constance Steinkuehler, Richard J. Davidson**. Neural correlates of video game empathy training in adolescents: a randomized trial. npj Science of Learning, 2018; 3 (1) DOI: 10.1038/s41539-018-0029-6.
8. **Whitehead, Alfred,** (1967). "Aims of Edication", Free Press.

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 99-107
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ПОДКРЕПЕНОТО РАННО ДЕТСКО РАЗВИТИЕ – ПОТЕНЦИАЛ ЗА УСТОЙЧИВОСТ ПРЕЗ ДЕТСТВОТО И В ЗРЯЛА ВЪЗРАСТ

Екатерина Ужиканова

Докторант
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
Педагогически факултет
Катедра „Социални дейности“
България, гр. Пловдив, ул. „Цар Асен” 24
ek.ujikanova@gmail.com

Резюме: *Да се признае важността на ранното детско развитие като потенциал и инвестиция в успеха, сигурността и стабилността на общностите, е крайно необходимо. Все по - отчетливо се наблюдават тенденции за увеличаване на рисковете, застрашаващи живота на децата, като социално изключване, насилие, заболявания, бедност, неравенство. Въздействието на отделните рискове води след себе си ограничения във всяка една област на развитие при децата – физическо, психическо, образователно, социално и променя целия жизнен цикъл. Статията представя значението на пълноценната подкрепа в ранна детска възраст като потенциал за обединение на ресурсите на отделните сектори. Представеният анализ включва аспекти на международни и национални научни изследвания, публикации и проучвания по темата, като разглежда ключови приоритети при формулиране на ефективна подкрепа за детето и семейството. В доклада се разглеждат параметрите на въздействие и качество на ранните преживявания на детето. В заключение се посочват препоръки за насочеността на ранната подкрепа на семейството, развитието на услуги за ранна интервенция и програми, които са гаранция за изграждането на основа за устойчивост през детството и в зряла възраст.*

Ключови думи: ранно детско развитие; семейства; устойчивост; превенция; социални услуги.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 99-107
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

SUPPORTED EARLY CHILDHOOD DEVELOPMENT – POTENTIAL FOR SUSTAINABILITY THROUGHOUT CHILDHOOD AND INTO ADULTHOOD

Ekaterina Ujikanova

University of Plovdiv "Paisii Hilendarski"
Educational Faculty
Department of Social Activities
Bulgaria, Plovdiv, 24 Tsar Asen St
ek.ujikanova@gmail.com

Abstract: *Recognizing the importance of early childhood development as a potential and investment in community success, security, and stability is imperative.*

The increasing trends of the risks endangering children's lives, such as social exclusion, violence, diseases, poverty, inequality, are more and more clearly observed. The impact of each individual risk leads to limitations in every aspect of development in children - physical, mental, educational, social and changes the entire life cycle. The article presents the importance of comprehensive support in early childhood as a potential for unification of the resources of individual sectors. The analysis presented includes aspects of international and national research, publications and studies on the topic, addressing key priorities in formulating effective support for the child and family. The report explores parameters on the impact and quality of a child's early experiences. In conclusion, recommendations are indicated for the orientation of early family support, the development of services for early intervention and programs that are a guarantee of building a foundation for resilience during childhood and in adulthood.

Keywords: Early childhood development; Families; Resilience; Prevention; Social services.

Въведение

Съществуват множество основни умения, които подкрепят хората и тяхното представяне в живота, в професионален аспект, в личен план и като индивиди в обществото. Тези умения са в основата на качеството на човешките взаимоотношения и влияят на способностите на човека да се фокусира върху възможностите си, да постига целите си, да се адаптира към предизвикателни и трудни ситуации, да решава сложни житейски казуси, като: риск от бедност, влошаване на здравословното състояние, липса на работа и доходи и т.н. Възрастните придобиват тези умения повлияни от факторите на средата, в която живеят, както и при децата, чието „емоционалното здраве е тясно обвързано със социалните и емоционални характеристики на средата, в която живеят (National Scientific Council on the Developing Child 2004: 4). Сигурността и развитието на децата се определят от реализирането на потенциала им, именно под въздействието на средата от най-ранна възраст. Способността да се извличат социални, дългосрочни ползи за здравето и икономиката, както и способността да се допринася конструктивно за общността, зависи от ранните години (OECD 2015), които определят и потенциала на личността. Научните доказателства показват, че влиянието на взаимоотношенията върху развитието е от съществено значение (OECD 2015, Center on the Developing Child at Harvard University 2004: 3). Децата, за разлика от възрастните, се нуждаят от повече време и в някой случаи от подкрепа, за да развият потенциала си, да изградят сигурност и устойчивост при общуването си. Ранната подкрепа към децата засяга не само тяхната устойчивост в бъдеще, но и способностите на родителите да подкрепят развитието на основните им умения, които ще допринесат за доброто представяне в училище, за ученето, за професионалното им развитие и за тяхното сигурно бъдеще. Приемайки разбирането, че ранното детство поставя основата за учене през целия живот, поведение, здраве и благополучие (OECD 2015), можем да потвърдим и значението на преживяванията и взаимодействията с отзивчиви възрастни (Center on the Developing Child at Harvard University 2007, 2016), които се определят като основен фактор. Дори в зряла възраст хората все още могат да научат нови умения и да укрепват другите, но това изисква много по-големи усилия, ако основата е нестабилна, което от своя страна определя и разликата в резултатите и бъдещото представяне на детето. Трудностите на средата и определянето ѝ като бедна, пренебрегвана или злоупотребяваща (Center on the Developing Child at Harvard University 2007), показва и значението, и влиянието ѝ като рискова по отношение на здравето, ученето, поведението и живота на детето.

Ранно детско развитие, като значим период изисква система от междусекторни интервенции за деца, техните родители и хората, полагащи грижи за деца, за да се постигнат сигурност и максимални резултати в развитието на детето (UNICEF 2001, World Bank 2013). Интервенциите всъщност могат да се приемат и като форма на инвестиция - навременната, ефективна, целенасочена, интегрираща подкрепа, както към децата, така и към родителите. Потвърждавайки разбирането, че възвръщаемостта на инвестицията е по-важна от първоначалните разходи (Center on the Developing Child at Harvard University 2007), може да се определи и значението на подкрепата на родителството, като приоритет и потенциал за устойчивост през детството и в зряла възраст.

Изложение

Устойчивост и подкрепа

В професионалната практика „устойчивостта означава търсене на силни страни и възможности за надграждане (Hill, Stafford, Seaman, Ross & Daniel 2007: 1), което се свързва и с различните възможности на децата. Основно устойчивостта по отношение на развитието на децата, може да се свърже с устойчивостта на семействата и общностите, което от своя страна зависи от разработените форми за семейна подкрепа и интервенции, включващи услуги с различен характер. Различия във възможностите на децата поставят на фокус и различните ефективни интервенции, които могат да подкрепят детството.

Приемайки родителите за основен фактор в ранна детска възраст, оказващ влияние върху способностите на детето в зряла възраст, можем да определим ролята им на предпазващи децата от някои рискови последици или неблагоприятни условия, но и подкрепящи уменията и потенциала им, за да се справят с отделни предизвикателства. „Всекидневието с децата ни е провокирано от много проблеми" (Пенев 2021: 687), но „цената на бездействието за неподобряване на развитието на детството" (The Lancet's Series 2016: 6) поражда предпоставки за влошаване на редица условия на живот, по-голямо разпространение на рисковете сред поколенията и трудности в развитието. Различните общности се сблъскват с различни предизвикателства, създават различни ограничения или предпоставки за рискове, което определя и различните подходи при избор на интервенции за семейна подкрепа. Свързването на хората чрез програми и инициативи за идентифициране на нуждите, за изследване на силните страни и ресурсите на общностите, е предпоставка за ефективност на подкрепата. Форми като ранна намеса и обучение на родители (Hill et al. 2007: 26), които целят справяне с рискови и предизвикателни ситуации от живота на детето и семейството, се свързват и с качеството на живот на индивида. Подкрепата на семейството е подкрепа и за детето, когато създава възможност за справяне с рисковете, но е и предпоставка за развитие и устойчивост в бъдеще. Семействата и тяхната история~~та~~ са динамично променящи се. Нуждите и възможностите им се променят, развиват и обогатяват, през отделните етапи на развитие. В динамични условия на живот, каквито се наблюдават през последните години, всяко предизвикателство за детето и семейството, което може да се определи като рисково, изисква целенасочени действия, комплексно въздействие и пълноценност на подкрепата. Различните форми за минимализиране на рисковете за децата и семействата, обикновено са представени в мрежова връзка, според значението на дейностите, тяхната роля, характер и са често срещани в набора от дейности при предоставянето на социални услуги.

Значението на пълноценната подкрепа

Споделеното разбиране за значението на подкрепата при развитието в ранна детска възраст, определя и нуждата от включването на различни участници в този процес. В подкрепа на разбирането, че развитието на личността се осъществява в социален контекст, като приемствеността и прекъсванията произтичат от фактори на съзряване, опит и взаимодействия между тях, според Rutter е важно да се подчертае и разбирането за взаимодействието на отделните обекти (Rutter 1984). Семействата с подкрепата на държавата, институциите, основно с акцент към предоставящите социална и семейна подкрепа, гражданското общество, академичните среди и всички заинтересовани страни са значимите участници, които влияят на качеството на живот на индивидите. Според авторите Ma, Shen, Krenn, Hu, & Yuan ангажираността на родителите е важна (Ma, Shen, Krenn, Hu, & Yuan 2016) не само по отношение на интервенциите, но и при подготовката им за родителството. Това се потвърждава и от други автори, посочващи, че „от най-съществено значение за психо-социалното развитие на детето са първостепенните родителски дейности" (Бакрачева, Тоткова 2012: 408) както и възможностите за навременна, адекватна подкрепа на семейството, не само по отношение на осигуряването на подходяща грижа и сигурна среда, която да подпомогне качеството на живот на децата. Важна и значима тема е наличието на подходящи инструменти за семейна подкрепа и такива, които основно да подкрепят развитието на детето.

„Един от ключовите аспекти, които са в основата на бъдещата устойчивост, е наличието на подкрепящо родителство" (Hill et al. 2007: 31). За пълноценното развитие се изисква съгласуване на общите усилия и ангажирането на всяка от заинтересованите страни, предвид факта, че всеки чрез своите ресурси и интервенции допринася за развитието на детето, развитието на семейството и общността, в която проектира целите и задачите си. Реализирането на отделни интервенции изисква споделяне на общи цели, общо планиране и отговорност, за да доведат решенията до желаното въздействие – качество на живот в ранна възраст, развитие и изграждане на потенциала на децата, което от своя страна повлиява и бъдещата им реализация.
Ранното детско развитие е от ключово значение за човешкото развитие, което е от интерес за цялото общество. Поради неговото широко влияние, което се свързва и с потенциала и

устойчивостта в бъдещ план, е „логично човешкото развитие да не бъде обект на един единствен сектор, който да отговаря за него" (Тръст за социална алтернатива 2021:29). Най-тясно свързаните със семействата и децата сектори са здравеопазване, хранене, образование, социална закрила и закрила на детето. Според Рамката за пълноценна грижа, разработена от УНИЦЕФ, Световната здравна организация и Световната банка (World Health Organization, United Nations Children's Fund, World Bank Group 2018), посочваща значението на пълноценното ранно детско развитие, е необходимо да се обърне внимание на различни области и сфери на въздействие в ранната възраст от 0 до 7 години – здраве, хранене, ранно учене, родителски грижи, сигурност и безопасност. По отношение на здравето, акцент се поставя на майчино и детско здраве, преди и по време на бременността и в ранната детска възраст. По отношение на храненето се отчита периода преди и по време на бременността, кърменето и здравословното хранене в детската възраст. Другата област акцентира на ранното учене, което обхваща предучилищно образование и ученето през първите години. По отношение на сигурността и безопасността се определят значимите приоритети, като социалната закрила, подпомагане и закрила на детето. Не на последно място Рамката за пълноценна грижа отчита значението на отзивчивите родителски грижи, свързани основно с позитивно родителство, стимулиране, пълноценно взаимодействие с грижовен възрастен.

Друг документ, който отново потвърждава значението на пълноценните грижи за децата и родителите е Глобалната стратегия за здравето на жените, децата и юношите на ООН. В нея се посочват множество фактори, имащи влияние върху пълноценното майчино и детско развитие. В послание на главния секретар на ООН Ban Ki-moon се отбелязва, че „е необходимо да се обединят усилията на всички заинтересовани страни, за да осигурим здраве и благополучие за всяка жена, дете и юноша, но трябва да надградим върху това, което е работило в миналото и да използваме наученото за преодоляване на съществуващи и нововъзникващи предизвикателства" (Ki-moon 2015: 5). Заинтересоваността на отделните страни зависи и от законодателните възможности за обединяването им, което при преглед на действащото законодателство се определя като по желателно, а не приоритетно. Единствено изключение прави практиката, която е нормативно определена по отношение на рисковете от насилие за децата и взаимодействието на ключовите партньори за преодоляване на същите. Наличие на действаща системна подкрепа, която да обединява здравните, социалните и образователните институции, представена като мрежа за подкрепа, не се среща при преглед на отделни практики, най-често определени като социални услуги и дейности. Практиката познава дейности в чиито фокус на подкрепата е детето (Центрове за деца с увреждания, Дневни центрове, Центрове за настаняване от семеен тип, Центрове за социална рехабилитация и интеграция и др.), но взаимодействието с родителите е второстепенна цел и все още развиваща се подкрепата. Висококачествените грижи в семействата, услугите за дневни грижи за деца и предучилищните заведения през най-ранните години, е необходимо да бъдат последвани от висококачествено образование и услуги в юношеството, за да се възползват от взаимозависимостта между инвестициите, направени в последователните етапи от жизнения цикъл. За да се насърчи, да се защити и подкрепи развитието на децата, намесата е необходима възможно най-рано. Ранното детско развитие е значим период от живота, което се потвърждава от редица изследвания на отделни автори в страната (Александрова 2018, Маджаров 2011, Богданова 2009, Пенева 2006), както и чуждестранни автори (Vandenbroeck, Lenaerts & Beblavý 2018; Elango, Hojman, García, Heckman 2015; Schaffer 2000; Woodhead 2006), проучващи ролята, значението, потенциала и влиянието му върху бъдещото развитие на индивида. Това определя и неговото широко влияние върху представянето на детето в бъдещ план, като от друга страна показва нуждата от обединяването на отделни сектори, чиито обекти са подкрепата на децата и семействата. Според действащото социално законодателство и по данни на Агенция за социално подпомагане до средата на 2020 г. единствената социална услуга, в чиито цели, задачи и целеви групи са посочени семействата като получаващи подкрепа е Център за обществена подкрепа (АСП 2020). Орган, който да ръководи и наблюдава междусекторно политиките по ранно детско развитие, финансирането и изразходването на средства на национално ниво, както и наличие на координиращ орган на общинско ниво (Тръст за социална алтернатива 2021). В доклад на Фондация „За Нашите Деца" (ФЗНД) се посочва, че секторният характер на политиките и услугите предполага междусекторно взаимодействие, което да осигури целенасоченост на усилията и подкрепата за ранното детско развитие (ФЗНД

2021), но действия в подкрепа на тези твърдения се реализират трудно и са в процес на планиране. Открито могат да се потвърдят и думите, че „липсва подход за координирани решения при формиране на политиките и при разработване на законовата уредба, които да разглеждат подсистемите на социалното осигуряване, социалното подпомагане, социалните услуги" (Векова 2021: 103), като значимо предизвикателство пред основните заинтересовани страни и техните отговорности. Взаимодействието, като механизъм за подкрепа, осъществяван от страна на социалните дейности и услуги, е наличен, но по отношение на политики за превенция на насилието и деинституционализация, както се посочва Закона за закрила на детето. Отчитайки, че е „необходима превенция на различни нива" (Богданова 2012: 682), за да се осъществи ефективната подкрепа на детето и семейството, все още механизъм за въздействие, координиране и взаимодействие в подкрепа на ранното детско развитие, не е наличен. Този факт подкрепя свободния избор на инструменти, подходи, програми и дейности от всеки доставчик и крие рискове за ефективността на оказваната семейна подкрепа. Значението на обединените ресурси на отделните сектори се потвърждава и от други автори, които посочват, че „могосекторните интервенции, със здравни услуги като входна точка, са особено подходящи, за да достигнат до децата рано с услуги, които подкрепят семействата да предоставят грижи и насърчават, защитават и подкрепят ранното детско развитие" (The Lancet's Series 2016: 5).

Инвестициите, които надграждат съществуващите програми, дейности и услуги в подкрепа на детското развитие, са подходяща стратегия за промяна на действащата семейна политика и детско благополучие. Независимо от факта, че е необходим анализ на действащите практики, които подкрепят ранното детско развитие, но по устойчив начин, в страната през последните години се отбелязва напредък по отношение на визията за значението на ранното детско развитие и неговият потенциал. В доклад на ООН, касаещ Глобалната стратегия за здравето на жените, децата и юношите (ООН 2015: 24) се посочва ясен приоритет за периода 2016-2030 година, свързан с роля на всички сектори в подкрепата на семействата за осигуряване на грижи за децата и насърчаването на грижите за малки деца като критичен фактор за реализацията на човешкия потенциал на всички хора.

През следващите по-малко от десет години при обединение на сектори, политики и действия, може да се осигури подходяща възможност да се инвестира в първите години за дългосрочни индивидуални и обществени печалби.

Препоръки за развитие на потенциал за устойчивост през детството и в зряла възраст

Като помагаме на подрастващите да реализират правата си по отношение на здравето, благополучието, образованието и пълно, равноправно участие в обществото, ние ги подготвяме да разгърнат пълния си потенциал като възрастни. Обсъждането на икономическата възвращаемост на инвестициите в ранните детски години би следвало да е обвързано и фокусирано върху ползите на ранната подкрепа, ранната намеса, обученията на родителите в първи грижи за децата и редица други възможности, които да генерират инвестиции и дългосрочни спестявания. Богатата и нарастваща база от доказателства за неблагоприятните въздействия на сериозното лишение върху ученето през целия живот, поведението и както физическото, така и психическото здраве предполагат, че икономическите ползи от по-голямото внимание към този недостатъчно изследван проблем в ранните години могат да бъдат значителни и по този начин оправдават целенасочени инвестиции както в превенция, така и в ранна интервенция (National Scientific Council on the Developing Child 2012).

Възможности за развитие на ефективни интервенции и превантивни програми съществуват, но насърчаването на грижите и подобряване на резултатите от детското развитие е осъществимо и ефективно единствено при обединяване на съществуващите подкрепящи сектори – здравеопазване, образование и социална подкрепа. Важно значение има и приемствеността на подкрепата от ранно детство, която основно се предоставя от социалния сектор, както и разпознаването от другите сектори. Детското развитие би могло да бъде подпомогнато от образователния сектор чрез различни възможности за ранно обучение, включително предоставяне на услуги за дневни грижи за деца, предучилищно образование, ранни тематични

и информационни срещи с бъдещи родители, развитие на родителски умения у подрастващите, както и образование на родителите. Интервенциите могат да се предоставят и чрез услуги за детска и социална закрила, включително програми за парични трансфери. По този начин интегрирането на интервенции за ранно детско развитие в съществуващите платформи за предоставяне на услуги, чрез включване на здравеопазването, е ефективен и ефикасен начин за достигане до голям брой семейства и деца.

Променящият се свят изисква нови перспективи, както за децата, така и за семействата, нов прочит на научните изследвания и анализиране на натрупания опит от предходни години. Новият опит се свързва и с възможностите за осигуряване на стабилна и подкрепяща среда за децата, като за целта възрастните се нуждаят от набор от основни житейски умения. Осигуряването на здрава основа, на положителни преживявания и отзивчива грижа, създава сигурност при подготовката на детето. Наличието на подходящи инструменти за управление на различни житейски предизвикателства, също е предпоставка с положителен ефект по отношение на развитието на индивида.

С 1,2 милиарда подрастващи в света днес, всички ние имаме дълг да им помогнем да достигнат пълния си потенциал, защото днешният юноша, който търси независимост, е утрешният лекар, утрешният учител, утрешният работник, утрешният лидер. Тяхното бъдеще е бъдещето на нашия свят (UNICEF 2017). Създаването на устойчиви партньорства с правителствени агенции, лидери на общността, политици, финансисти и доставчици на услуги е ключова съставка за успех. Взети заедно, те предлагат възможни нови подходи за превръщане на знанието в конкретни и смислени действия. Необходимо е споделено лидерство в полето на ранното детско развитие, както и разширяване на програмите за ранно детско развитие. Препоръчително е отделните сектори и партньори да покажат мотивация, подпомагане на развитието на проблематиката, касаеща ранното детство, както и стабилизирането на семействата, което ще предизвиква вълнообразни ефекти върху общността. Както посочва и д-р Амина Мохамед, в качеството си на специален съветник на генералния секретар на ООН във видео по случай планирането на развитието след 2015 г. на обществата, важно е да се реши, как можем да изградим жизнени общности, където децата са поставени на централно място.

Заключение

Подкрепеното ранно детско развитие може да допринесе за социалния капитал и икономическото развитие, изграждането на сигурни и устойчиви общности и да повлияе на глобалното развитие. Въпреки различните възможности за подкрепа на децата и семействата, въпросите за изграждането на сигурни общности, чиито фокус са децата, особено уязвимите групи от тях, са свързани и със създаването на практики, които да благоприятстват промяна в разбирането и значението на детското развитие. Важна предпоставка за успешното развитие на подкрепата и ранната намеса в живота на детето и семейството, е партньорството на множеството сектори - гражданското общество, държавните институции, министерства и агенции, практици и учени от академичните среди, за да създадат благоприятна среда за устойчивост през детството, която да бъде запазена и в по-зряла възраст. Инвестициите в интервенции за подкрепа на ранните години от живота на децата и семействата, са необходими и показват рентабилност, както в икономически, така и в социален план. Развитието на успешните модели на интервенции в подкрепа на ранното детско развитие и междусекторни програми е огромно предизвикателство, което може да бъде преодоляно чрез установяване на ясна политическа рамка за предоставянето на превантивни услуги и практики в ранна детска възраст. В обобщение, краткият анализ на значението на ранната подкрепа на родителството и детето, дава основание да се коментират въпросите за насочеността на политиката в подкрепа на ранната детска възраст, въпросите за качеството на изпълнение на действащите модели и програми, за нуждата от разработване на нови стратегии за интервенция за деца и семейства, както и да се търсят отговорите за възможностите за развитие на бъдеща устойчивост за децата и семействата.

Литература /References

1. **Александрова, И.** (2018). Умното бебе – Пътеводител за ранно детско развитие. София: Сиела Норма АД. [**Aleksandrova, I.** (2018). Umnoto bebe – Patevoditel za ranno detsko razvitie. Sofia: Siela Norma AD.]
2. **Бакрачева, М., Тоткова, З.** (2012). Детето във фокуса на педагогическото взаимодействие и социалната работа: *Динамика на модела на родителство. Сборник доклади от Конференция с международно участие на СУ „Св.Климент Охридски”.* София: Университетско издателство. ISBN 978-954-07-3522-1. [**Bakracheva, M., Totkova, Z.** (2012). Deteto vav fokusa na pedagogicheskoto vzaimodeystvie i socialna rabota: Dinamika na modela na roditelstvo. *Sbornik dokladi ot Konferentsiya s mezhdunarodno uchastie na SU "Sv.Kliment Ohridski"*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo. ISBN 978-954-07-3522-1]
3. **Богданова, М.** (2017). Бебето, детето и техният език. София: Авангард Прима. [**Bogdanova, M**. (2017). Bebeto, deteto i tehniyat ezik. Sofia: Avangard Prima.].
4. **Богданова, М.** (2012). Детето във фокуса на педагогическото взаимодействие и социалната работа: *Модел за работа с деца с церебрална парализа. Сборник доклади от Конференция с международно участие на СУ „Св.Климент Охридски”.* София: Университетско издателство. ISBN 978-954-07-3522-1. [**Bogdanova, M.** (2012). Deteto vav fokusa na pedagogicheskoto vzaimodeystvie i sotsialna rabota: *Model za rabota s detsa s tserebralna paraliza. Sbornik dokladi ot Konferentsiya s mezhdunarodno uchastie na SU "Sv.Kliment Ohridski"*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo].
5. **Векова, Л.** (2021). Системата за социална защита в аспекта на съвременните предизвикателства за развитието и в България, *Сборник доклади от Конференция с международно участие на СУ „Св.Климент Охридски”.* София: Университетско издателство. [**Vekova, L.** (2021). Sistemata za zashtita v aspekta na savremennite predizvikatelstva za razvitieto i v Bulgaria. *Sbornik dokladi ot nauchna konferentsiya.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo.].
6. **Маджаров, Г.** (2011). Развитие на психиката в детско-юношеска възраст. Велико Търново: ФАБЕР. [**Madzharov, G.** (2011). Razvitie na psihikata v detsko-yunosheska vazrast. Veliko Tarnovo: Faber.].
7. **Пенева, Л.** (2006). Ранното детство – приоритет на медицината или педагогиката. София: Алианс Принт ЕООД – *Месечно научно методическо списание, Година LIV, МОН*. [**Peneva, L.** (2006). Rannotot detstvo – prioritet na meditsinata ili pedagogikata. *Sofia: Alians Print EOOD – Mesechno nauchno metodichesko spisanie, Godina LIV, MON.*].
8. **Пенев, Р.** (2021). *Педагогическите духове на родителите*, Сборник доклади от Конференция с международно участие на СУ „Св.Климент Охридски". София: Университетско издателство. [**Penev, R.** (2021). Pedagogicheskite duhove na roditelite. *Sbornik dokladi ot Konferentsiya s mezhdunarodno uchastie na SU "Sv.Kliment Ohridski"*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo.]
9. **Тръст за социална алтернатива** (2021). Доклад и анализ на данни за политики, програми, услуги и интервенции в подкрепа на ранното детско развитие в България по Европейската кампания за ранно детско развитие „Първи години – първи приоритети". София. [Trast za sotsialna alternative (2021). Dokad i analiz na politikite, programite, uslugite i interventsiite v podkrepa na rannoto detsko razvitie v Bulgaria po Evropeyskata kampania za ranno detsko razvitie „Parvite godini-parvi prioriteti". Sofia]
10. **Ban Ki-moon** (2015). *Global Strategy for Women's, Children's and Adolescents' Health (2016-2030),* OOH. Every Woman Every Child.
11. **Elango, Sneha, Andrés Hojman, Jorge Luis García, and James J. Heckman.** (2015). *Early Childhood Education. Forthcoming, in Moffitt, Robert (ed.)*, Means-Tested Transfer Programs in the United States II. Chicago: University of Chicago Press.
12. **Hill, M, Stafford, Seaman, Ross & Daniel** (2007), *Joseph Rowntree Foundation, The Homestead*, 40 Water End, York YO30 6WP, University of Glasgow, 2007, ISBN: 978 1 85935 601 2.
13. **Ma, X., Shen, J., Krenn, H., Hu, S., Yuan, J.** (2016). A meta-analysis of the relationship between learning outcomes and parental involvement during early childhood education and early elementary education. Educational Psychology Review, 28(4), 771-801.
14. **National Scientific Council on the Developing Child.** (2012). The Science of Neglect: The Persistent Absence of Responsive Care Disrupts the Developing Brain: Working Paper 12. http://www.developingchild.harvard.edu
15. **Rutter, M.** (1984). Psychopathology and Development: II. Childhood Experiences and Personality Development. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, *18*(4), 314–327.

16. **Schaffer, H.R.** (2000). The Early Experience Assumption: Past, Present and Future, International Journal Of Behavioural Development, 24, 1, pp. 5-14.
17. **The Lancet's Series** (2016). Advancing Early Childhood Development: from Science to Scale An Executive Summary for The Lancet's Series.
18. **Vandenbroeck, M., K. Lenaerts and M. Beblavý.** (2018). Benefits of Early Childhood Education and Care and the conditions for obtaining them, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
19. **Woodhead, M.** (2006). Changing perspectives on early childhood: theory, research and policy. International Journal of Equity and Innovation in Early Childhood, 4(2) pp. 1–4.
20. **UNICEF** (2017). Office of Research - Innocenti. The Adolescent Brain: A second window of opportunity, Florence.
21. **UNICEF** (2015). Deputy Director Programme Division. 2015.

Интернет източници/ Online resources

1. **Фондация „За Нашите Деца"** (ФЗНД) (2021), България расте с децата си. Доклад от проучване Изграждане и развитие на професионални компетентности на работещите с деца в ранна възраст. достъпен на: https://detebg.org. [**Fondatsia „Za nashite detsa"** (2021). Bulgaria raste s detsata si. Doklad ot prouchvane-Izgrazhdane I razvitie na profesionalni kompetentnosti na raboteshtite s detsa v ranna vazrast. Retrieved on 15.05.2021 from: https://detebg.org]
2. **АСП** (2020). Доклад и анализ на политиките, програмите, услугите и интервенциите в подкрепа на ранното детско развитие в България. ASP (2020). [Dokad i analiz na politikite, programite, uslugite i interventsiite v podkrepa na rannoto detsko razvitie v Bulgaria. Retrieved from: https://asp.government.bg/bg/deynosti/sotsialni-uslugi/metodiki-i-metodicheski-ukazaniya
3. **Center on the Developing** Child at Harvard University (2004). *Young Children Develop in an Environment of Relationships*. Retrieved from: http://www.developingchild.harvard.edu.
4. **Center on the Developing** Child at Harvard University (2007). *A Science-Based Framework for Early Childhood Policy: Using Evidence to Improve Outcomes in Learning, Behavior, and Health for Vulnerable Children.* Retrieved from: http://www.developingchild.harvard.edu.
5. **Center on the Developing** Child at Harvard University (2016). *Working Paper 15:Connecting the Brain to the Rest of the Body*. Retrieved from: http://www.developingchild.harvard.edu
6. **National Scientific Council on the Developing Child** (2004). *Children's Emotional Development Is Built into the Architecture of Their Brains*: Working Paper No. 2. Retrieved from: http://www.developingchild.net.
7. **OECD** (2015), Early learning and development: common understandings, retrieved from: www.oecd.org/education/school/ECEC-Network-Common-Understandings-on-Early-Learning-and-Development.pdf
8. **World Bank** (2013). *What matters most for Early Childhood Development: A Framework Paper.* Retrieved from: Framework_SABER_ECD.pdf (worldbank.org).
9. **UNICEF** (2001) The State of the World's Children. Retrieved from: https://www.unicef.org

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 108-116
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ЗА НЕОБХОДИМОСТТА ОТ СОЦИАЛНО-ПЕДАГОГИЧЕСКО КОНСУЛТИРАНЕ НА РОДИТЕЛИ С ДЕЦА В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Елена Заркова

Докторант
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Катедра “Социална педагогика и социално дело”
БЪЛГАРИЯ, гр. София, бул.” Шипченски проход” 69А
eli.penkova@gmail.com

Резюме: *Социално-педагогическата подкрепа на родителите представлява цялостна системно-организирана дейност, по време на която се създават условия за успешно взаимодействие между учители и родители с цел повишаване знанията за основните закономерности и характеристики по време на процеса на цялостно формиране на детската личност. Докладът цели да обоснове нуждата от социално-педагогическо консултиране на родителите, отглеждащи деца в предучилищна възраст като една от най-важните задачи на съвременното предучилищно образование.*

За нуждите на конкретното изследване са създадени две авторски анкети, под формата на Google формуляр, и разпространени в социалната мрежа – Facebook, в няколко от затворените групи на родители, чийто деца посещават различни възрастови групи в държавна или частна детска градина. Всяка от анкетите се състои от 10 айтема. В по-голямата си част въпросите са от затворен тип, като респондентите имат право да избират една, от няколко предложени възможности. Три от въпросите са с отворен отговор, нямат задължителен характер и респондентите могат да изразяват мнението си в свободна форма, с цел по-голяма вариативност на отговорите. В анкетирането участват 62 родители (мъже и жени) на възраст от 28 до 50 години.

Изследването е проведено в периода от месец октомври 2021 до месец февруари 2022г.

Анализът на резултатите доказа хипотезата и обоснова необходимостта от разработването на психолого-педагогически модел, който да действа като цялостна система за взаимодействие между предучилищното заведение и семейството, отразявайки действителните потребности на конкретните родители и потенциалните им възможности. Проучването е част от пилотно изследване и е предвидено като дългосрочен проект, който в последствие да се разшири с допълнителни въпроси и подходяща методология.

Ключови думи: социално-педагогическа подкрепа; родители; деца; предучилищна възраст.

CHILD DEVELOPMENT AND EDUCATIONAL ENVIRONMENT
COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 108-116
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ON THE NEED FOR SOCIO-PEDAGOGICAL COUNSELING OF PARENTS WITH CHILDREN OF PRESCHOOL AGE

Elena Zarkova

PhD student
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Faculty of Educational Studies and the Arts
Department of Social Pedagogy and Social work
BULGARIA, Sofia, Boulevard "Shipchenski Prohod" 69A
eli.penkova@gmail.com

Abstract: *The socio-pedagogical support of parents is a comprehensive system-organized activity, during which conditions are created for successful interaction between teachers and parents in order to increase knowledge about the main regularities and characteristics during the process of the overall formation of the child's personality. The report aims to substantiate the need for socio-pedagogical counseling of parents raising children of preschool age as one of the most important tasks of modern preschool education.*

For the needs of the specific research, two author surveys were created, in the form of a Google form, and distributed on the social network - Facebook, in several of the closed groups of parents whose children attend different age groups in a public or private kindergarten. Each survey consists of 10 items. For the most part, the questions are of the closed type, with the respondents having the right to choose one of several options offered. Three of the questions have an open answer, they are not mandatory and the respondents can express their opinion in a free form, with the aim of greater variability of the answers. 62 parents (men and women) aged from 28 to 50 participated in the survey.

The research was conducted in the period from October 2021 to February 2022.

The analysis of the results proved the hypothesis and substantiated the need to develop a psychological-pedagogical model that would act as a comprehensive system of interaction between the preschool and the family, reflecting the actual needs of specific parents and their potential opportunities. The study is part of a pilot study and is intended as a long-term project, which will subsequently be expanded with additional questions and appropriate methodology.

Keywords: socio-pedagogical support; parents; children; preschool age.

Въведение

Отношенията родител-дете в семействата рядко са хармонични. Много от грешките в методите на възпитание на родителите водят до различни нарушения в процеса на социализация, което рефлектира в юношеството, когато детето започва да търси разбиране, общуване, възможност да изрази себе си, да се реализира извън семейството. В определени случаи това може да премине в различни форми на девиантно поведение.

Ранната превенция позволява значително да се задълбочи кръгът от знания за неблагоприятните фактори, определящи асоциалното поведение на малките деца, и от своя страна да се предложат мерки за социално-педагогическа и психолого-социална помощ на семейството. Социално-педагогическата дейност в условията на предучилищно образователно заведение е работата, която включва педагогически и психологически дейности, насочени към подпомагане на детето, учителя и родителя да развият собствената си индивидуалност, да организират себе си, своето психологическо състояние, да съдействат при решаване на възникващи проблеми и преодоляването им в общуването.

Родителите и децата днес принадлежат не само към различни поколения, но и към различни комуникационни системи. Съвременното детство намира дефиниция в статия на проф. Н.Бояджиева, посветена на новите педагогически парадигми и взаимодействието с деца и родители в образованието. Според авторката ”децата на XXI век „глобалните деца” са по-динамични, по-практични, по-директни в стремежа да отстояват себе си и своите желания непосредствено, а не отложени в бъдещето. Стресът е все по-често техен спътник, психическата им издръжливост – по-крехка, а самоконтролът в поведението е по-труден. Изискванията към адаптивността им са повишени, следването на авторитети – все по-трудно, а дисциплинирането и контролът – невъзможни с традиционни средства. Търсят се начини за успешна комуникация между родители-учители и деца и съществуващите проблеми в комуникацията между тях” (Бояджиева 2018). За съжаление трудностите, произтичащи от недобрата комуникация между обектите на социално-педагогическото съветване прави наложително разработването на подходящи анализи и подходи към проблема. Многостранността на спектъра от научните интереси на изследователите към проблема, се изследва фрагментарно от различни научни области. Факт е, че в съвременните условия за социална работа със семейството в предучилищна възраст образователната институция е придобила специална роля, и във връзка с динамичните процеси, протичащи в обществото и свързаните с него стратификация и промяна в статута на установените преди това социални категории от населението поставя темата за необходимостта от разработването на модел за социално-педагогическа подкрепа на родителите изключително актуален. Родителите са принудени да обръщат внимание не само на здравето, образованието и благополучието на децата си, но и на личното си психическо здраве и способността да се справят с липсата на подкрепа за грижите за децата и домашното образование. Необходимо е подобряване на формирането на система от психологическа, методическа и техническа диференцирана подкрепа за родители и деца. Някои автори разкриват „значимостта на възпитателния профил на социалния педагог, като един от основните фактори определящи резултатността от работата и своеобразието на взаимоотношението потребител-професионалист, която е свързана, в голяма степен, с притежаваните и проявявани добродетели, но не само. Подобна особеност отличава значимостта на типа взаимоотношения между потребител и професионалист, както и възпитателната роля и функции на социалните педагози и като цяло, на професионалистите работещи с деца и пълнолетни – в това число учители, възпитатели, психолози.” (Ранев 2018).

Работата на социалния педагог, независимо от образователната институция, съчетава различни видове дейности. Именно тук, в предучилищната институция сме най-близо до семейството и имаме възможност да идентифицираме семейните проблеми предварително, да ги елиминираме своевременно, без да ги изостряме**.** Според много съвременни автори ” в научната литература се популяризира становище, според което може да се открие корелация между училищната успеваемост на децата и образованието на родителите.” (Тенева 2018). Според нея образователният статус на родителите играе ключова роля в развитието на мисловните процеси и стимулиране на познавателната активност на децата, включвайки се съвместно с тях в множество различни по вид и същност дейности.

Автори като С. Фрайберг разглеждат психичното здраве като продукт на специална „диета“, която включва подходящи порции любов и сигурност, конструктивни играчки, здрави връстници, отлично сексуално възпитание, контрол и освобождаване на емоциите. Всичко това заедно образува балансирано и здравословно меню. Има мнение, че еволюционните механизми на развитие се състоят от два компонента: плавно, качествено натрупване на нови характеристики и съществена качествена промяна в трудни ситуации. (Fraiberg &Parallel 1968)

Според В. Франкъл всяка трудна ситуация, донесла страдание, има смисъл само когато прави човека по-добър, тоест има развиваща и възпитателна стойност. Идеите на В. Франкъл могат лесно да бъдат приложени към по-малките ученици, ако разглеждаме техните образователни и извънкласни трудности като житейски задачи. Последователно решавайки тези проблеми детето се учи, натрупва опит за преодоляване на проблеми от различно естество в които попада. (Frankle 2000)

Противно на тази теория според Е. Динер за пълноценен живот човек се нуждае от способността да бъде щастлив като черта на характера, чието развитие започва в детството. За да направят това, родителите трябва да формират у децата на първо място отношение към радостно възприемане на живота, да ги научат да намират различни източници на положителни емоции (предимно нематериални) и, разбира се, сами да бъдат щастливи хора. (Diener 2011) Според М. Фордайс, при дете отгледано от щастливи родители, има 10-20 процента по-голяма вероятност самото то да стане щастливо (Fordyce 1977*).*

По този начин можем да заключим, че трудните ситуации, от една страна, позволяват на детето да придобие опит за борба, стимулират активността му, от друга страна, допринасят за личностното му развитие и в някои случаи му позволяват да постигне свръхкомпенсация. Това обаче се случва само когато степента на трудност на ситуацията съответства на възрастта и индивидуалните възможности за преживяване на стрес, без да се нарушава психологическото и физическо здраве. (Adler & Jelliffe 1917).

И така, наличието на трудни ситуации, разрешени от детето самостоятелно или с помощта на възрастни, като цяло носи положителен фон на настроението и поставя фокус върху напредъка на детето, а анализът на причините за този напредък може, по наше мнение да се разглеждат като основни педагогически условия за формиране на психологическото здраве на човека.

Обект на изследване

Обект на изследване са родителите на деца от предучилищна възраст, посещаващи частна или държавна образователна структура. Процентното съотношение между родителите, чиито деца посещават частна или държавна детска градина е 85% към 15% в полза на родителите от държавната детска градина. В анкетното проучване са взели участие 62 души, родители (мъже и жени) на възраст от 28 до 50 години. Преобладават родителите на децата от подготвителните-трета и четвърта група, който са 56% от всички респонденти. Средната възраст на родителите в настоящото изследване е 37 години. Анкетирането е проведено в периода от месец октомври 2021 до месец февруари 2022 година.

Цел на изследване

Събиране на информация за социалния статус на родителите и появилата се необходимост от разработването на психолого-педагогически модел, който да действа като цялостна система за взаимодействие между предучилищното заведение и семейството, отразявайки действителните потребности на конкретните родители и потенциалните им възможности. Като основна цел **е** идентифициране на нуждите и проблемите на семействата и предлагане на комплекс от дейности за социално-педагогическа работа. Анкетното проучване няма претенции за всеобхватност, предвид малкия брой респонденти, но е една добра база за бъдещи изследвания в областта, които да бъдат обогатени с допълнителни въпроси и подходящ инструментариум.

Методи на изследването

В съответствие с поставените цели и задачи на изследването, са разработени две авторски анкети. Първата е озаглавена: ”Потребност на родителите от социално-педагогическо консултиране”, а втората е „ Удовлетвореност на родителите от предучилищната образователна институции”. Те са създадени благодарение на платформата Google Формуляр, която предоставя възможност за дискретност на респондентите, както и за количествена обработка на данните.. Въпросниците помагат да се хвърли светлина върху важни аспекти от преживяването на детето в детската градина, от приспособяването на малкото дете до готовността за училище . Анкетите се състоят от 10 айтема като последните два въпроса са с отворени отговори, което би позволило свободна интерпретация и по-голяма вариативност на отговорите. Затворените въпроси са формулирани, с цел да се получи ясна и обективна оценка на база най-често срещани отговори на респондентите. Затворените въпроси са структурирани по модела на Ликертовата скала. Въпросниците са разпространи чрез споделяне в социалните групи на родители на деца от град София, в периода от месец октомври 2021 до месец февруари 2022г. Анкетирането е ефективен метод за събиране на информация и традиционен начин за сътрудничество между учителите и детето. Онлайн метода е предпочетен, предвид епидемиологичната обстановка в страната, която значително затруднява живата комуникация.

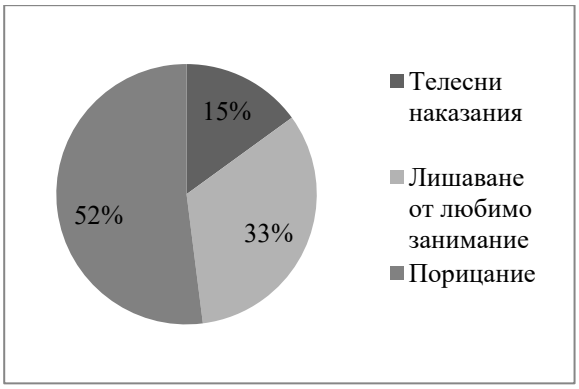
Основна работна хипотеза

Предполагаме, че диагностицирането на потенциалните фактори на социален риск в семейството, и подборът на такива психолого-педагогически средства, които отразяват действителните потребности на конкретните родители и техните възможности, ще осигурят успеха при решаването на семейните проблеми, ще оптимизира и благоприятства психологическият климат в семейството в случаите, когато са нарушени една или повече области и функции на семейната система.

Резултати и обсъждане

В доклада са представени количествени данни от анализа на конкретни въпроси в двете анкети, представящи ключови резултати, в подкрепа на основната хипотеза и обосноваващи нагледно необходимостта от социално-педагогическо съветване на родители, с деца в предучилищна възраст.

Интерес представлява анализът на трети (затворен) поред въпрос от анкетата ” Потребност на родителите от социално-педагогическо консултиране”, а именно „Кои са най-често използваните от Вас мерки за наказание на детето?, като тук най-многобройни -52% от родителите са посочили порицанието във всичките му форми като много ефективен метод на възпитание, но той би трябвало да се използва внимателно, като се вземат предвид много обстоятелства: това са мотивите за действията на децата и възрастовите характеристики. Телесно наказание като възпитателен метод използват 15% от родителите, а тази мярка е била и винаги ще бъде крайна за подчинение на детето. Така те само доказват пълната си неспособност да намерят разумен начин да повлияят на детето, а детето губи вяра в собствените си сили и самоуважение. Сравнително висок процент от родителите 33% лишават детето от любимото му занимание. Някои родители са абсолютно убедени, че в никакъв случай не е необходимо да се хвалят децата. Основният признак, според който считаме за целесъобразно да се класифицират видовете и формите на поощрение и наказание, е методът за стимулиране и инхибиране на дейността на децата, за внасяне на промени в техните отношения. Резултатите са показани на (Фиг.1)

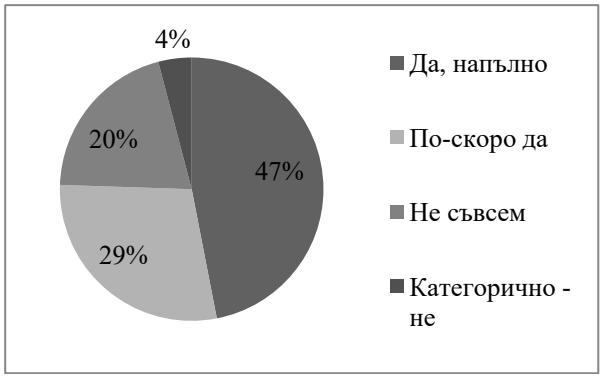

Фигура 1. Кои са най-често използваните от Вас мерки за наказание на детето?
Figure 1. What are the most frequently used measures to punish the child?

Безспорен факт е, че все още доста родители използват различни форми на физическо наказание срещу своите деца и тук особено необходима е намесата на специалистите, които да подпомогнат родителите в осъзнаването на същността на акта на непослушание, мотивите, които са го породили, както и последствията, които един физически акт би имал върху крехката личност на детето. Наказанието трябва да бъде педагогически обосновано. Не се допуска физическо наказание, което да насърчава формирането на представи за истинския родителски авторитет и желанието за неговото проявление в отношенията с децата.

Без да получават квалифицирана педагогическа помощ, разчитайки на спонтанни източници на информация, те не могат да се справят с трудностите при отглеждането на децата. Учителят е главният герой, от неговата квалификация и култура зависи спазването на правата на детето както в предучилищната институция, така и при защитата на децата от насилие в семейството.

По-голяма част от родителите 47% от тях отговарят, че изпитват силна необходимост от консултиране със специалист, 29% смятат, че отчасти се нуждаят от подобна подкрепа, като едва 4% отговарят, че нямат потребност от социално-педагогическо консултиране. Неочаквано нисък е процентът на родителите, които не смятат за необходимо да потърсят помощ за увеличаване на педагогическия им потенциал. Ангажираността на родителите и участието им в живота на детето биха повишили тяхното самочувствие и психическа устойчивост. Ето защо ние изхождаме от концептуалната позиция, че педагогическата култура и целенасоченото обучение на родителите биха оказали положително влияние върху цялостното разбиране за смисъла на възпитанието и успешната социализация на детската личност. Резултатите са посочени на (Фиг.2)

Фигура 2. Изпитвате ли необходимост от адекватна социално-педагогическа помощ, предоставяна от специалист (социален педагог)?
Figure 2. Do you feel the need for adequate socio-pedagogical assistance provided by a specialist social pedagogue?

Родителите на 6-7-годишни деца трябва да са наясно със съвременните предучилищни критерии и образователни изисквания за възрастта, които детската градина поставя като необходим критерии към детето. Те трябва да работят в тясно сътрудничество с учителя, за да се гарантира, че изискванията към детето са последователни. Като средство за решаване на много проблеми е възможно да се предложи програма от лекции за родители на бъдещи първокласници.

На въпроса за предпочитаната форма на общуване с учителите от анкетата за "Потребност на родителите от социално-педагогическо консултиране" 43% от тях споделят, че желаят обратната връзка с педагозите и другите участници в образователния процес да бъдат ежедневни. Тази регулярна форма на общуване е особено ефективна и дава положителен резултат и бърза реакция при случай на забелязана тревожна тенденция в поведението на детето. Дефицитите от подобно общуване са липса на достатъчно време за изчерпателна информация. Значителен брой родители -30% от анкетираните са избрали личната форма на общуване с предучилищните специалисти. Тя е и доказано най-ефективната форма за обратна връзка. Част от родителите 15% са избрали като форма за обратна връзка със специалистите в детското заведение класическите форми на взаимодействие. Те се провеждат регулярно, имат групов характер и са насочени конкретно към административни въпроси и такива, касаещи ежедневни казуси. Задължителният характер на подобен вид взаимодействие позволява посланието на специалистите да достигне до голям брой от родителите, без да е необходимо да разговарят с тях индивидуално. Подобна е и формата на общуване в онлайн формат, посредством дигиталните технологии и средства, което са избрали 12% от респондентите. Чест дефицит на подобно общуване е невъзможността на учителите да говорят с родителя индивидуално, а това поставя веднага семействата в положение на невъзможност да дават предложения и да взимат решения, както и усещането за неяснота и задължителност. Като резултат от анкетата можем да посочим, че родителите разчитат на класическото общуване между родител и педагог, каквито са например родителските срещи. Доказано добра практика са и индивидуални срещи, с предварително записан час за обратна връзка и споделяне на напредъка на детето. Такова общуване би скъсило дистанцията и би поддържало усещането за взаимност и споделена отговорност. Въпреки иновативните дигитални възможности, изследването показа, че все още изпитаният метод за комуникация посредством личните форми на общуване (лице в лице) е предпочитан и желан от съвременните родители.

Една от характеристиките на съвременните родители е ниското ниво на мотивация за взаимодействие с образователната организация. Вероятно някои от причините за тези характеристики са високата заетост на родителите, недостатъчното разбиране на значението за смисъла на конструктивното взаимодействие със специалистите в детската градина. Показателите за мотивация за по-нататъшно сътрудничество под формата на обучение между детската градина и родителите са по-ниски. На въпроса „Бихте ли искали да участвате в различни форми на взаимодействие между детското заведение и семейството?", 48% от анкетираните са отговорили положително, 28% се затрудняват да отговорят, а 24% са отговорили с „не". Това се дължи на липсата на свободно време на родителите, съмненията в компетентността на педагозите (тъй като повечето родители са млади хора с първо дете) и твърде високи очаквания от образователната институция, както и липсата на мотивация.

Интерес представлява анализа на отворения осми въпрос от втората анкета, на който родителите дават своите предпочитания за конкретната причина за посещение на детската градина от детето. По-голямата част от респондентите 43% желаят детето им да посещава детската градина с цел получаване на адекватна подготовка за училище, а 27% водят детето на училище с цел социализация с другите деца, 23% желаят децата им да развият способностите и потенциала си, а едва 7% от родителите искат децата да посещават образователното заведение с цел развитие на способностите. Не е голям процентът анкетирани родители – 15% , които вземат дейно участие в образователни институции, в сравнение с 85% от родителите, които признават, че изобщо не участват в дейността на детската градина.

Оценявайки отговорите на родителите на пети въпрос от втората анкета„ Удовлетвореност на родителите от предучилищната образователна институция"., който гласи „Каква е степента на удовлетвореност от работата на педагогическия екип?" можем да обобщим, че 68% от респондентите са напълно доволни от професионалното ниво на специалистите, 21% са по-скоро доволни, , 10% са по-скоро недоволни, а едва 1% са напълно неудовлетворени от

работата на учителите като цяло. Това със сигурност може да се разглежда като положителен и изненадващ резултат, тъй като дълги години взаимоотношенията между персонала на детските заведения и родителите се основаваха на взаимни претенции и делегирана отговорност. Като положителна тенденция тук бихме могли да отбележим факта, че родителите, въпреки пандемията от Covid-19, която възпрепятства много от социалните връзки и като цяло наруши крехкия баланс на взаимодействие между: семейството и детското заведение все пак успя да запази крехкия баланс между двете основни социални структури. Чувства се необходимост от разнообразни форми на работа с родителите, които да са взаимосвързани и да представляват единна хармонична система. Те трябва да включват лекции, работни срещи, семинари, дискусии и консултации.

Анализът на данните от анкетата потвърди потребността от сътрудничество между детската градина и семейството като допълващото се, взаимно- обогатяващо взаимодействие между семейното и социалното възпитание. Видимо е, че има необходимост от изготвяне на индивидуален маршрут за развитие на детето, следване на препоръки и стратегии за оптимизиране на родителският потенциал..

В хода на по-нататъшната работа една от най-важните задачи, които трябва да си поставя детската градина, е да мотивира родителите да работят в тясно сътрудничество с учителите. Целенасочено наблюдение на семейството ще позволи на специалистите да идентифицират ясно съществуващите недостатъци в семейното възпитание, ще бъде възможно проследяване на възникващите промени в поведението им, промяна в стила на общуване на родителя с детето. Провеждане на индивидуални интервюта и консултации ще помогнат на учителите да коригират често срещаните грешки, които родителите допускат в методите си на възпитание.

Заключение

Проблемът за взаимодействието между предучилищната институция и семейството днес остава актуален, понякога придобивайки изострен характер. Трудностите в отношенията между семействата и детското заведение могат да бъдат свързани например с несъответствие във взаимните очаквания и нерядко с недоверието на родителите към възпитателите. Един от най-важните проблеми е голямата информационна празнина сред младите семейства по въпросите на физическото и психическото здраве, семейното планиране и липсата на умения за положително разрешаване на конфликтите.

Данните и анализа от анкетата красноречиво свидетелстват за необходимостта от разработването на адекватна социално-педагогическа подкрепа насочена към родителите.

Често несъответствията във възпитателните методи са повод за конфликт между родители, учители и помощник-възпитатели. Проблемът е многопластов, а целта на неговото разрешаване би могло да бъде създаване на атмосфера на подкрепа и демонстриране на интерес от екипа на детската градина за разбиране на семейните проблеми и искрено желание за помощ. Ето защо според нас въпросите за социално-педагогическата помощ заслужават най-голямо внимание.

Изводи

Главната цел на социално-педагогическото консултиране в детската градина трябва да е насочена към организиране на сътрудничество със семейството в интерес на детето, формиране на общи подходи към образованието, съвместно изучаване на личността на детето, неговите психофизически характеристики, разработване на единни изисквания, организиране на помощ в обучението, физическото и духовно развитие на малката личност.

Задачата на детската градина е не само образователна и възпитателна, а и в много голям процент - социална. Предвид това, тя трябва да осигури педагогическа помощ на семейството, да приложи единен подход към отглеждането на детето, да създаде единно пространство за развитие според способностите и интересите му. Резултатите от това изследване могат да бъдат използвани при планиране на дейности в областта на повишаване на родителската компетентност.

Литература /References

1. **Алешина Ю.Е**. (1993). Индивидуално и семейно психологическо консултиране. Москва. [**Aleshina, IU.E**. (1993). Individualno I semeino psihologichesko konsultirane, Moskva] (in Russian).
2. **Бакрачева, М.** (2020). Просоциално поведение в полето на училищната социалнопедагогическа работа. Педагогика, 92(2), 180-199**. [Bakracheva, M.** (2020). Prosocialno povedenie v poleto na uchilishtnata socialnopedagogicheska rabota. Pedagogika, 92 (2)] (in Bulgarian).
3. **Бояджиева, Н. (2018**). Новите педагогически парадигми и взаимодействието с деца и родители в образованието, Сп. Педагогика, 90(1), 124-127. **[Boiadjieva, N.** (2018).Novite pedagogicheski paradigm I vzaimodeistvieto s deca I roditeli v obrazovanieto, Sp.Pedagogika, 90(1), 124-127]. (in Bulgarian).
4. **Ранев, А. (2019).** Възпитателни и образователни практики в социална услуга"наблюдавано жилище" В: Годишник на Софийския Университет, 111/2019, 185-207**. [Ranev. A.(2019)** Vazpitatelni I obrazovatelni praktiki v socialna usluga "nabliudavano jilishte"V.Godishnik na Sofiiskiq Universitet, 111/2019, 185-207] (in Bulgarian).
5. **Тенева, М. (2018**). Сп. Педагогика, 1(90) (107 стр.)**. [Teneva, M. (2018**). Sp.Pedagogika] (in Bulgarian).
6. **Захаров А.И. (**1996) . Психосоматична медицина на детството. Санкт Петербург**. [Zaharov, A.I.**(1996). Psihosomatichna medicina na detstvoto. Sankt Peterburg] (in Bulgarian).
7. **Мацковский М. С.** Социология семьи. Проблемы, теории, методологии и методики - М., Наука, 1989= [**Mackovskii, M. C.** (1989) Sociologia semyi.. Problemyi, teorii metodoliogii I metodiki - M., Nauka**]** (in Bulgarian).
8. **Adler, A., Jelliffe, S. Ely.** (1917). Study of Organ Inferiority and its Psychical Compensation: A Contribution to Clinical Medicine. New York: Nervous and Mental Disease Publishing Company.
9. **Diener, E. and Chan, M.Y**. (2011) Happy People Live Longer: Subjective Well-Being Contributes to Health and Longevity. Applied Psychology: Health and Well-Being, 3, 1-43.
10. **Fordyce, Michael W**. (1977). Development of a program to increase personal happiness. Journal of Counseling Psychology, Vol 24(6), 511-521 doi: https:// https://doi.org/10.1037/0022-
11. **Fraiberg, S (1968**). Parallel and Divergent Patterns in Blind and Sighted Infants., Psychoanalytic Study of the Child 23.264-300 doi: https://doi.org/10.1080/00797308.1968.11822959

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 117-126
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ПРЕГЛЕД НА ЕМПИРИЧНИТЕ ПСИХОЛОГИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ЛИЧНОСТНОТО РАЗВИТИЕ ПРИ УЧЕНИЦИ

Анет Маринова – Митова

Докторант
Институт за изследване на населението и човека,
Българска академия на науките
БЪЛГАРИЯ, София 1113, ул. „Акад. Бончев“, бл. 6 ет.5/6
anet.marinova@gmail.com

Резюме: *Разгледани са публикациите след 2000-та година по темата за личностното развитие на учениците в средното училище. Идентифицирани са общо шестдесет и четири публикации като е използвана базата данни на EBSCO. Идентификацията е направена по две ключови фрази „personality development“ и „secondary school students“. Прегледът на литературата си поставя за цел да отговори на въпросите: Как се разбира личностното развитие при децата и юношите? Какво влияние на образователната среда като контекст за развитие на личността се установява?*

Методът на работа включва систематично описване на всяка една публикация по следните показатели: популация, изследван аспект на личностното развитие, изследван аспект на училищната среда, изследван аспект на семейната/житейска среда на учениците, характер на връзката личностно развитие – училищна среда, получени резултати. Изследвания, които не носят търсената изследователска информация, са изключени от по-нататъшен анализ. Синтезът на информацията, получена от останалите 35 публикации, позволява да се опише една по-цялостна картина на съвременната емпирична изследователска работа върху личностното развитие на децата и юношите в контекста на училищната среда.

На базата на този преглед е направено обобщение за основните насоки в операционализацията на личностното развитие при деца и юноши и за характера на демонстрираните връзки между образователния контекст и развитието на личността. То ще послужи на изследователската работа по темата на дисертацията ми: "Личностното развитие на учениците в контекста на училищните практики“. Именно практиката в училище превръща в реалност възможностите за личностно израстване на деца и ученици, заложени в закона за предучилищно и училищно образование, което обуславя и значимостта на темата.

Ключови думи: личностно развитие; личностни черти; ученици 1 – 12 клас; училищна среда.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 117-126
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

A REVIEW OF EMPIRICAL PSYCHOLOGICAL RESEARCH ON STUDENT PERSONALITY DEVELOPMENT

Anet Marinova – Mitova

PHD Student
Institute for Population and Human Studies
Bulgarian Academy of Sciences
BULGARIA, Sofia 1113, Acad. Georgi Bonchev St., Bl. 6, Fl. 5/6
anet.marinova@gmail.com

Abstract: *Publications after 2000 on the topic of personal development of secondary school students are reviewed. A total of sixty four publications were identified using the EBSCO database. The identification was made by two key phrases "personality development" and "secondary school students". The literature review aims to answer the questions: How is personality development understood in children and adolescents? What influence of the educational environment as a context for personality development is found?*

The method involves systematically describing each publication according to the following indicators: population, aspect of personality development studied, aspect of school environment studied, aspect of students' family/life environment studied, nature of the personality development-school environment relationship studied, results obtained. Studies that did not carry the research information sought are excluded from further analysis. The synthesis of the information obtained from the remaining 35 publications makes it possible to describe the overall picture of current empirical research on the personal development of children and adolescents in the context of the school environment.

On the basis of this review, a summary is made of the main trends in the operationalization of personality development in children and adolescents and of the nature of the demonstrated links between the educational context and personality development. It will inform the research for my dissertation topic: 'Students' personal development in the context of school practices'. It is the school practice that makes the opportunities for personal growth of children and pupils set out in the law on pre-school and school education a reality, which determines the relevance of the topic.

Keywords: personality development; personality traits; students grades 1-12; school environment.

Личностното развитие е понятие, което се вписва в образованието и в задачата на училището да предостави условия за разгръщане на личностните качества. Връзката личност – образование е в центъра на реформи, които обръщат внимание на индивидуалните страни на всяко дете и ангажират образователния процес с цел качествено образование. Последното е във фокуса на целите за устойчиво развитие и насърчаване благополучието и реализирането на индивидуалния потенциал на човека. През годините прекарани в училище влизаш дете, излизаш личност. „Личностното развитие на учениците“ е понятие, което влиза в новия закон за предучилищно и училищно образование. Практиката в училище превръща в реалност възможностите за личностно израстване на деца и ученици. Това обуславя значимостта на темата на дисертацията ми: "Личностното развитие на учениците в контекста на училищните практики“,и насочва към проучване на емпиричните изследвания на личностното развитие на учениците.

В настоящият текст са разгледани шестдесет и четири публикации, идентифицирани посредством базата данни на EBSCO в две поредни търсения. Идентификацията е направена едновременно по две ключови фрази: "personality development“ и "secondary school students". При първото търсене са идентифицирани седемнадесет емпирични изследвания, а при второто търсене четиридесет и седем.

Методът на прегледа на публикациите включва систематично описване на всяка една от тях по следните показатели: популация (възраст на изследваните ученици), изследван аспект на личностното развитие, изследван аспект на училищната среда, изследван аспект на семейната/житейска среда на учениците, характер на връзката личностно развитие – училищна среда, получени резултати.

Анализ на идентифицираните публикации

Прегледът на идентифицираните публикации (посочени в Литературата) откроi няколко различни групи текстове.

Девет публикации, (14% от извадката) са с *практическа насоченост* - не включват емпирични изследователски данни за ученици, а съдържат информация за отделни аспекти на личностното развитие, която има стойност за практически приложения в контекста на образованието (Hoerle 2018), (The Book Review 2016), (Sadowski 2013), (Hoerr 2013), (Lambie, Hagedorn & Ieva 2010), (Leyba 2010), (Brannon 2008), (O'Brien 2006), (Pastor 2002). В тях преобладава темата за формирането на характера на учениците и цялата област на морално, емоционално и социално развитие в личностните активности, за което авторите на текстовете се застъпват, с внимание към необходимите промени в образователните политики и училищните практики. Очертава се като важно полето на училищната социална работа.

Друга група от единадесет публикации (17,2% от извадката) представят емпирични изследвания на *личностното развитие при студенти*. (De Bondt & Petegem 2017), (Wang et al. 2015), (Ferguson, Haatnjens & Milosavljevic 2014), (Halama 2010), (Zhang & He 2010), (Summers & Stewart 2010), (Tok, Tatar & Morali 2010), (Luo, Watkins & Lam 2009), (Bakx et al. 2006), (Carver & Scheier 1992); (Mervielde 1992), (Roberts & Robins 2004), (Lucas et al. 2004). Тези изследвания не са включени в крайния синтез на данни, който е прицелен към личностното развитие на ученици. Шест емпирични изследвания (Syren et al. 2019), (Schmidt et al. 2017), (Sander et al. 2016), (Wangvist, Lamb & Hwang 2015), (Marshall, Caldwell & Foster 2011), (Roberts & DelVecchio 2000), (9,4% от извадката), са **лонгитюдни изследвания при деца и възрастни.**

Последните три изследвания (4,7% от извадката), които не са включени в анализа и синтеза по темата за личностно развитие на ученици, се отнасят до работата на Lubovsky (Lubovsky 2009) и две статии н (Morrison & Allen 2007) и (Graziano 2003). Това са **теоретични разработки върху личностното развитие.**

От общия брой идентифицирани публикации върху личностното развитие, тридесет и пет (55% от извадката) представляват *емпирични изследвания на ученици* и предоставят необходимата ни *информация за изследването на личностното развитие*. В тези изследвания са включени такива, които носят данни, както за училищната, така и за семейната среда на подрастващите, а някои от изследванията комбинират данни от ученици и/или само от семейната им среда. Присъстват и изследвания, които не включват никакви характеристики на значимите

контексти за учениците. Обединяващото изследванията е фактът, че те всички показват многообразието от подходи за измерване на личностното развитие в детството и юношеството за периода на училищните години.

Синтез на емпиричната информация

По отношение на извадката на изследваните подрастващи, възрастовият период на юношеството изглежда е най-благоприятният да се изучава личностното развитие. В двадесет и пет изследвания (72% от всички публикации) юношите (гимназисти) са избрани за основната изследвана група (публикации № 1, 4, 5, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 23, 32, 33, 35, 38, 39, 42, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 63). Други четири изследвания включват ученици от средна училищна възраст, а шест изследвания обхващат ученици в начален етап.

Изследването на личностното развитие в контекста на училищните практики, което планирам да проведа, ще бъде насочено към подрастващите от всички образователни възрасти от 7 до 18 години. Така се надявам да се получи една по-пълна картина по отношение на личностното развитие на учениците през годините на учебна работа в училище, от което да се направят изводи за влиянието на образователната среда върху личностните промени при учениците.

По отношение на изследваните психологически димeнсии на личностното развитие

А. От прегледа на психологичните изследвания прави впечатление, че са проучвани димeнсии на личностното развитие от модела на *Големите Пет личностни фактори: Екстраверсия, Невротизъм, Съвестност, Съгласие/Доброжелателност, Отвореност към опита.* Общо осем изследвания (23% от извадката) съдържат данни (публикации №12,15,17,18,21,35,42,50) за наблюдавани промени в тези личностни характеристики.

Б. Димeнсии, свързани със *саморегулацията на поведението, взаимоотношенията и ученето* като: *ангажираност и мотивация,* които са във фокуса на пет изследвания (публикации №2,6,20,33,63); *самоконтролът* е в центъра на изследователския интерес в три изследвания (публикации №10,39,57), а други три изследвания (публикации №14,38,48) са посветени на *себе-ефикасността и възприетата/осъзната компетентност.* Общо в тази група са единадесет изследвания, 32 % от всичките.

Саморегулация на поведението, взаимоотношенията и ученето

В. Шест изследвания, (публикации №5,7,11,13,51,56) или 17 % от извадката, се занимават с психологичното функциониране на личността като изучават *психологическото благополучие и психично здраве* при учениците.

Г. Психо-социалните качества на личността са представени в десет емпирични работи, посветени на *самоопределяне и идентичност при юноши* (публикации №1,46,49), *морално развитие и развитие на характера* (публикации №32,47,58,61)*, емпатия и про(а)социално поведение* (публикации №4,23,54). Тези изследвания са 29% от извадката емпирични публикации с ученици. Изводът от тази група изследвания е важен, предвид целта на бъдещата емпирична работа за изучаване на личностното развитие, което основно ще събира данни за личностното развитие на български ученици през погледа на техните учители и на други педагогически специалисти (психолози и педагогически съветници), като проучването още ще включва и значимостта, която участниците отдават на оценките и наблюденията си за личностни промените в училищния контекст.

По отношение на училищния контекст

В прегледа на селектираните психологически изследвания, за двадесет и пет изследвания, (72% от извадката), се вижда, че те се интересуват от различни влияния на училищния контекст, като: едно изследване е посветено на ценностите, вярванията и традициите в училищната култура (публикация №4); Личностното развитие на учениците в организация е обект също на едно изследване, което е насочено към деца в скаутска организация (публикация №60); Две от общо четири изследвания изучават училищния климат (публикации №5,48), другите две от това ниво се занимават с конкретна характеристики на климата свързани с дискриминация и расизъм (пулликации №20,47); Три изследвания проучват области на взаимодействия в училищния живот, които обхващат междуличностните отношения с връстници (публикации №38,47,48); Четири изследвания, проучват влиянието на училищния контекст върху личностното развитие

на ученици проучват различни обучителни програми, като такива, които съдържат иновации (публикация №18), високи изисквания (публикация №51), програма за намаляване на тревожността, която се осъществява от учители (публикация №7), както и програма за разбиране на емоциите (публикация №54); Един изучаван аспект от училищния контекст с повишен изследователски интерес е свързан със стреса по време на изпит и напрежението в ежедневието на учениците и в избраните изследвания се проучва в четири от тях, (11% от извадката), (публикации №15,35,51,56).

За определяне на параметрите на училищната среда в посочените по-горе седемнадесет изследвания са използвани оценки, давани от учениците.

В други седем публикации се прилагат оценки от учители. Те имат за цел да проучат очакванията и изискванията на учители (публикация №23), оценка от учители за агресивността на учениците (публикации №10,57), оценка на учителите за отношенията и поведението (публикация №21), за предизвикателни постижения (публикация №47). Едно изследване на учителските оценки е за личностното развитие на всеки ученик по описание на дименсии от Пет факторния модел (публикация №17). Има изследване, което обхваща повече елементи на ученик-центрирана учебна среда: отношенията учител-ученик, климата, учебната програма, управлението на класната стая (публикация №2). Едно изследване, което оценява ангажираността на училището през погледа на родителите (публикация №14).

Изследваните аспекти на влиянието на училищния контекст във всичките двадесет и пет изследвания, се разпределят в групи, съответно: училищна култура - пет изследвания, училищен климат - пет изследвания, междуличностни отношения - седем изследвания, обучителни/образователни програми - четири изследвания и стрес и напрежение - четири изследвания.

От анализа и синтеза на всичките тридесет и пет изследвания за личностно развитие на ученици се вижда, че учителите по-малко са използвани като източник на данни. В изследването за личностното развитие в контекста на училищните практики, планирам учителите да бъдат основния източник за оценка на личностни качества и промени в личностното развитие на учениците. С това бъдещото изследване ще допринесе с научна информация към групата изследвания за разбирането на взаимовръзката на личностното развитие с училищната среда, както и ще отговори на по-съвременните тенденции в изследователското поле за личностното развитие на ученици, които отчитат променливостта на личностните черти под влияние на контекста на училището.

Обобщение на получените резултати

По отношение на операционализацията на личностното развитие при деца и юноши изследователите са използвали различни подходи за операционализиране на личностното развитие. Забелязва се тенденция на изместване фокусът на изследванията от стабилност към променливост на личностните черти и изследване на развитието на личността.

Изследванията, в които се представят данни от Пет факторния модел за личността посочват отделни психологически дименсии от факторите, например, самоконтролът като дименсия на Съвестността по Пет факторния модел (Ong et al. 2019).. Изследванията за дименсионалния подход на личността, съответно измерват: себе-ефективност (Šerek & Machackova 2019); (Bonanno & Kelly 2016), възприемана компетентност (Deventer et al. 2019); (Demirtaş-Zorbaz et al. 2018), себе-контрол (Ong et al. 2019), ангажираност (Demirtaş-Zorbaz et al. 2018); (Griffin et al. 2017); (Mih 2013), мотивация (Mih 2013); (Boon 2007); (Alfassi 2004), себе-регулация (Mih 2013), емпатия и просоциално поведение (Barr & D'Alessandro 2009), срамежливост (Dennissen, Asendor & van Aken 2008), агресивност (Dennissen, Asendor & van Aken 2008), самочувствие (Hair & Graziano 2003), академична компетентност (Alfassi 2004).

По отношение на характера на демонстрираните връзки между образователния контекст и развитието на личността са демонстрирани връзки между психологически дименсии и характеристики на училищната среда като училищна култура и индивидуални различия, и прояви на емпатия и просоциално поведение (Barr & D'Alessandro 2009). Посочва се, че емпатията играе ключова роля в развитието на социалното разбиране и позитивното социално поведение, което е в обсега на изследвания (Schultz, Selman, & LaRusso 2003) и служи като основа за взаимоотношенията и също така осигурява основа за справяне със стреса и разрешаване на

конфликти (Kremer & Dietzen 1991). Изследванията на просоциалното поведение са показали, че то се свързва както с емоционална загриженост, така и със способностите за разбиране на перспектива на другия и че последното, заедно с емоционалната загриженост и персоналния дистрес са взаимосвързани помежду им. Изследванията показват, че с възрастта емпатията се увеличава, докато просоциалното поведение остава доста ниско.

Второ, ефекти на училищния климат (отворена класна стая и положителни взаимоотношения със съучениците) и личностни диспозиции (срамежливост и нужда от познание) върху политическата себе-ефикасност на подрастващите (Šerek & Machackova 2019). Предвид отчетеното влияние на личностната вяра в собствените сили, себе-ефикасността, върху политическото участие на младежите, проучването се интересува от едновременното влияние на училищната среда и индивидуалните особености върху политическата себе-ефикасност. Себе-ефикасността на училищно ниво предсказва себе-ефикасност за местната политика, както и че възприеманото овладяване на граждански умения в училище допринася за политическата себе-ефикасност на училищно ниво. Това означава, че убеждения за себе-ефикасност могат да се изграждат в училище. Също така, учениците, които възприемат климата в класната стая като отворен и взаимоотношенията си със съучениците като позитивни, оценяват по-високо придобиването на граждански умения. Срамежливостта и потребността от познание на учениците предсказват местната политическа себе-ефикасност директно и индиректно, чрез връзката си с училищната себе-ефикасност. В този дух са и изследванията на Kiran-Esen (2012) и Schultz, Barr & Selman (2001) за себе-ефикасност и социална компетентност. Тези изследвания показват, че определени личностни качества могат да се изграждат в училище.

Друго изследване (Demirtaş-Zorbaz et al. 2018) се насочва към възприеманата/осъзната компетентност, състояща се от компонентите себе-регулация, връзки с връстници и социално отговорно поведение. И други изследвания свързват личностните черти с отношенията между връстниците като аспект на социалната компетентност. Така например се използва концепцията за защитните механизми като част от начините за незряло или по-зряло справяне с тревожността в живота на юношите при изследване на решаване на социални проблеми и отношенията между връстници (Bedel 2019). Резултатите установяват, че значими предиктори на незрелите нива на защитни механизми са липсата на самочувствие, негативният подход към проблемите и по-малките умения за конструктивното решаване на проблемите. Юношите, които се чувстват неадекватни по отношение на самочувствието, проявяват пасивност и несигурност, имат стил на избягване при сблъсък с проблемите, вместо да ги преодолеят.

Резултатите от друго изследване показват, че учениците, които участват в програма, която ги ангажира с различен опит на форми на междугрупов конфликт, са постигнали значително по-висок резултат от учениците от контролната група и по двете изследвани отношения - оценки за зрялост и по скалата за гражданско отношение и участие, (Schultz, Barr & Selman 2001). Възприятията за дискриминация, свързано и с ангажираността в друго изследване (Griffin et al. 2017) показва спецификата на ролята на училищния климат по отношение на ефекти на дискриминация, които могат да влияят върху академичните постижения. Получените резултати разкриват непряка връзка между възприятията за расова справедливост и показателите за академични постижения чрез поведенческата и когнитивната ангажираност.

Изследване с ученици от прогимназиален и гимназиален етап (5,6,7 и 8 клас), на възраст между 11 и 14 години, използва характер на връзката, при който личностната дименсия ангажираност е посредник и податлива на промени в училищната среда, (Gollner et al. 2017).

Трето, изследователският интерес е насочен и към ролята на стреса и напрежението в учебната среда върху личностни измерения. Психичното благополучие на учениците е опосредствано от ролята на самооценката при ефекти от изпитния стрес в изследване, (Xiang et al. 2019). Данните показват, че първоначалното ниво на стрес при изпитване има негативни стойности като предиктор за първоначалното ниво на психологическо благосъстояние на учениците.

Четвърто, демонстрирани са връзки между мотивацията за учене и програми, които са целенасочени към развитие на личността, които повишават емоционалната и социалната компетентности на учениците. Такива са: Програма за намаляване на тревожността (Bonanno & Kelly 2016), която представлява интензивен 36-часов ритрийт Awareness Weekend за гимназисти, предлаган от учители, социални работници и други служители в гимназия, който се състои два пъти в годината и се провежда от повече от 26 години; Обучение за разпознаване на емоции

(Tenenbaum, Alfieri, Brooks & Gul 2008), в което изследователите се мотивират от констатациите, че разбирането на децата за емоциите допринася за тяхното самосъзнание, емоционална регулация, социална компетентност и способност да формират положителни взаимоотношения с връстници; Ускорени програми с високи изисквания (Suldo & Shaunessy-Dedrick 2013) и тяхната връзка с психологичното благополучие и стреса при учениците.

Пето, връзки се търсят и при развитието на личностни качества, които определят характера на учениците, например, жизнерадост, доброта и грижа, пестеливост, бъдещи очаквания, надеждност, лични ценности, услужливост и себе-контрола в среда, която развива общността и взаимодействията в училищна организация (Wang et al. 2015).

Изследванията, които използват оценките на учителите (Heaven, Leeson & Ciarrochi 2009);(Yiyuan Xu, Farver & Zhang 2009);(Dennissen, Asendor & van Aken 2008);(Hair & Graziano 2003);(Ziegert, Kistner, Castro & Robertson 2001) се интересуват от промените в личностното развитие на учениците, които могат да бъдат наблюдаеми и от възприятията на учителите за емоционалната и поведенческа ангажираност на техните ученици в клас, които от своя страна, могат да са предиктор на взаимодействията на учителите с техните ученици през цялата учебна година. Очакванията и изискванията на учителите към техните ученици са мощни социализационни агенти и очакванията на учителите, които се проявяват чрез наблюденията и обратната им връзка по отношение на поведението на ученика имат способността да създадат силен тласък на средата, така че да оформи траекторията на развитие на личността на ученика. Характера на взаимовръзката тук е за взаимното влияние на транкциите индивид-среда като се отделя внимание към влиянието на учителите като социализационни агенти.

В бъдещото изследване за личностно развитие в контекста на училищните практики е планиран подход, който да се фокусира върху влиянието на учителите и на други педагогически специалисти каквито са училищните психолози и педагогическите съветници. Емпиричните данни показват, че възгледите за себе си са устойчиви на промяна и човек приема избирателно информация, транзакциите могат да доведат до минимална промяна на личността. Има автори, които смятат, че двупосочни въздействия могат да се появят и чрез предизвикани транзакции индивид – среда. Според тази гледна точка поведението на индивида предизвиква реакция от другите, което от своя страна води до по-нататъшни отговори от страна на индивида, което представлява реципрочни обмени със социалната среда, които водят до промяна на личността и поведението.

Литература/References

1. **Рахматуллина, Е. А.** (2012).Возрастная динамика деятельностно-ориентированных переживаний в подросковом возрасте. *Культурно-историческая психология*, 1. [**Rahmatullina, E. A.** (2012). Vozrastnaya dinamika deyatelnostno-orientirovannih prejiwanii v podroskovom vozraste.[Age dynamics of activity-oriented experiences in adolescence]. *Cultural-Historical Psychology*, 1] (In Russian).
2. **Alfassi, M.** (2004). Effects of a learner-centered environment on the academic competence and motivation of students at risk. *Learning Environments, Research,* 7(1), 1–22.
3. **Bakx, A.W.E.A., Van Der Sanden, J.M.M., Sijysma, K., Croon, M.A. & Vermetten, Y.J.M.** (2006). The role of students' personality characteristics, self-perceived competence and learning conceptions in the acquisition and development of social communicative competence: A longitudinal study. *Higher Education* 51: 71–104 Ó Springer
4. **Barr, J. J., & D'Alessandro, H. A**.(2009) .Adolescence, How Adolescent Empathy and Prosocial Behavior Change in the Context of School Culture: A Two-year longitudinal Study. *Winter*, Vol. 44 Issue 176, p751-772. 22p.
5. **Bedel, A.** (2019). The Role of Interpersonal Problem Solving in Using the Immature Defense Mechanisms in Adolescents. *Universitas Psychologica*. Vol. 18 Issue 5, p1-12. 12p
6. **Boon, H. J.** (2007). Low - and high-achieving Australian secondary school students: Their parenting, motivations and academic achievement. *Australian Psychologist*. Sep, Vol. 42, Issue 3, p212-225. 14
7. **Bonanno, R. & Kelly, K**.(2016). Awareness Weekend: A Retreat-Based Positive Youth Development Program. *Children & Schools Advance Access* published May 2
8. **Brannon, D.** (2008). Character Education—A Joint Responsibility. Kappa Delta PI Record, 44, 62-65. Published by Kappa Deita Pi. International Honor Society in *Education*, www.kdp.org
9. **De Bondt, N. & Van Petegem, P.** (2017). Emphasis on emotions in student learning: Analyzing

relationships between overexcitabilities and the learning approach using Bayesian MIMICmodeling. *HighAbilityStudies,*Vol.28,NO.2,225–248

10. **Dennissen, J.J.A., Asendorpf, J.B. & Van Aken, M.A.G**.(2007). Childhood Personality Predicts Long-Term Trajectories of Shyness and Aggressiveness in the Context of Demographic Transitions in Emerging Adulthood, *Journal of Personality* 76:1, February 2008, 2007, Copyright the Authors Journal compilation
11. **De Clerc, B., Rettew, D.,Althoff, R.R. & De Bolle,M**. (2011). Childhood personality types: vulnerability and adaptation over time. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 53:6, pp 716–722
12. **De Haan, A., De Pauw, S. Alithe van den Akker, Dekovic´, M. & Prinzie, P**.(2017). Long-Term Developmental Change in Children's Lower-Order Big Five Personality Facets, *Journal of Personality*, 85:5, October VC 2016 Wiley Periodicals, Inc.
13. **De Haan, L. G. & MacDermid, S.** (1998). The relationship of individual and family factors to the psychological well-being of junior high. *Adolescence*. Spring, Vol. 33 Issue 129, p73. 17p.
14. **Demirtaş-Zorbaz, S., Zorbaz, O. & Seval, K.** (2018). School engagement and parent attachment as predictors of perceived competence in adolescents. *Journal of Educational Sciences & Psychology*, Vol. 8 Issue 1, p28-43. 16p.
15. **Deventer, J. , Lüdtke, O., Nagy, G., Retelsdorf, J. & Wagner, J.** (2019). Against all odds – is a more differentiated view of personality development in emerging adulthood needed? The case of young apprentices. *British Journal of Psychology*, Feb, Vol. 110 Issue 1, p60-86. 27p.
16. **Ferguson, A.,Haatnjens,A & Milosavljevic, M**. (2014). Evolution of the clinical educator role to increase student placement capacity: From traditional to innovative. *Nutrition & Dietetics* 2014; 71: 51–56
17. **Goldberg, L.R**. (2001). Analyses of Digman's Child-Personality Data: Derivation of Big-Five Factor Scores From Each of Six Samples. *Journal of Personality*, 69:5, October
18. **Gollner, R.,Roberts, B.W.,Damian, R.I., Ludtke, O., Jonkmann, K. & Trautwein,U.** (2017).Whose "Storm and Stress" Is It? Parent and Child Reports of Personality Development in the Transition to Early Adolescence. *Journal of Personality*, 85:3, June, Wiley Periodicals, Inc.
19. **Graziano, W. G.** (2003). Personality development: an introduction toward process approaches to long-term stability and change in persons. *Journal of Personality*, Dec, Vol. 71 Issue 6, p893-903. 11p
20. **Griffin, C. B. , Cooper, S. M. , Metzger, I. W., Golden, A. R. & White, C. N**. (2017). School Racial Climate And The Academic Achievement Of African American High School Students: The Mediating Role Of School Engagement. *Psychology in the Schools*, Aug, Vol. 54 Issue 7, p673-688.
21. **Hair, E.C., & Graziano, W.G. (2003)**. Self-Esteem, Personality and Achievement in High School: A Prospective Longitudinal. Study in Texas. *Journal of Personality,* 71:6, December 2003. Blackwell Publishing]
22. **Halama, P**.(2010).Hope as mediator between personality traits. *Studia Psychologica*, 52,4
23. **Heaven, P.C.L., Leeson, P. & Ciarrochi, J.** (2009). Personality development at school: Assessing a reciprocal influence model of teachers evaluations and students' personality. University of Wollongong, School of Psychology, Northfields Avenue, Wollongong, NSW 2522, Australia. *Journal of Research in Personality,* 43 815–821.
24. **Hoerle, H. (**2018).Considering Character: The movement to reshape the college admission process and a national dialogue around character development as part of a child's education have reached critical mass. *Independent School*, Sring, 41p
25. **Hoerr, T.R.** (2013). Good Failures. *Educational leadership*, September
26. **Lambie, G.W., Hagedorn, W.B. & leva, K.P**. (2010). Social - Cognitive Development, Ethical and Legal Knowledge, and Ethical Decision Making of Counselor Education Students. *Counselor Education & Supervision,* June, Volume 49
27. **Leyba, E.** (2010). How School Social Workers Integrate Service Opportunities into Multiple Elements of Practice. *National Association of Social Workers*
28. **Lubovsky, V.D.** (2009).The Concept of Internal Position The Cultural-Historical Perspective on Studying the Personality of the Schoolchild. *Journal of Russian and East European Psychology*, vol. 47, no. 4, July–August, pp. 87–96
29. **Lucas, U., Cox, P., Croudace, C. & Milford, P.** (2004). Who writes this stuff?: student's perceptions of their skills development. *Teaching in Higher Education*, Vol.9, №1, January
30. **Luo, W., Watkins, D.& LAM, R.Y.H.** (2009).Validating a New Measure of Self-Complexity. *Journal of Personality Assessment*, 91(4), 381–386, ISSN: 0022-3891 print / 1532-7752 online
31. **Marshall, J.C., Caldwell, S.D.,& Foster, J.** (2011). Moral education the CHARACTERplus Way. *Journal of Moral Education,* Vol. 40, No. 1, March, pp. 51–72
32. **McGrath,R.E. & Walker, D.I.** (2016). Factor structure of character strengths in youth: Consistency across ages and measures. *Journal of Moral Education*, Vol. 45, no. 4, 400–418

33. **Mih, V. C.** (2013). Role of Parental Support For Learning, Autonomous/Control Motivation, And, Forms Of Self-regulation On Academic Attainment in High School Students:A Path Analysis. *Comportament/Cognition, Brain, Behavior*. Mar, Vol. 17 Issue 1, p35-59. 25p.
34. **Morrison, G.M. & Allen, M.R.(**2007). Promoting Student Resilience in School Contexts. *Theory Into Practice*, 46(2), 162–169
35. **Ong, X.L., Hong, R.Y., Fen-Fang Tsai & Tan, S.H.(**2018). Becoming more or less mature? The decline of self-control in middle childhood. *Journal of Personality*,1–14
36. **O'Brien, E.R.** (2007). From Theory to Practice: Transferring Expressive Techniques from Supervision to Counseling. Journal of Creativity in Mental Health, Vol. 2(3)
37. **Pastor, P.** (2002). School Discipline and the Character of Our Schools. *Classroom Practice*, Phi Delta Kappan, May
38. **Kiran-Esen, B.** (2012). Analyzing Peer Pressure and Self-Efficacy Expectations Among Adolescents. *Social Behavior & Personality: an international journal*, Vol. 40, Issue 8, 1301-1309.
39. **Kokkinos, C. M., Al Giovanoglou, I. & Voulgaridou, I.** (2019). Emotion Regulation and Relational Aggression in Adolescents: Parental Attachment as Moderator.*Journal of Child & Family Studies*. Nov, Vol. 28 Issue 11, p3146-3160. 15p
40. **Roberts, B.W. & DelVecchio,W.F.** (2000). The Rank-Order Consistency of Personality Traits from Childhood to Old Age: A Quantitative Review of Longitudinal Studies. February 2000, *Psychological Bulletin,* 126(1):3-25
41. **Roberts, B.W. & Robins, R.W.** (2004). Person-Environment Fit and Its Implications for Personality Development: A Longitudinal Study. *Journal of Personality*, 72:1, February 2, Blackwell Publishing
42. **Rogers, M.E. & Glendon, A.I.** (2018). Development and Initial Validation of the Five-Factor Model Adolescent Personality Questionnaire (FFM–APQ). *Journal of Personality Assessment*, Vol.. 100, NO. 3, 292–304
43. **Sadowski, M.** (2013). There's Always That One Teacher. *Educational leadership*
44. **Sander, J., Schmiedek, F., Brose, A.,Wagner, G.G. & Specht, J**.(2017). Long-Term Effects of an Extensive Cognitive Training on Personality Development. *Journal of Personality*, 85:4, August VC 2016 Wiley Periodicals, Inc.
45. **Schmidt, L.A., Tang, A., Day, K.L., Lahat, A., Boyle, M.H., Saigal,S. & Van Lieshout, R.J.** (2017). Personality Development Within a Generational Context: Life Course Outcomes of Shy Children. *Child Psychiatry Hum*, Dev 48:632–641
46. **Schoen-Ferreira, T. H, Aznar-Farias, M. & Silvar, F.M**.(2009).Desenvolvimento da Identidade em Adolescentes Estudantes do Ensino Médio Identity Development in Brazilian Adolescents. *Psicologia*: *Reflexão e Crítica*, 22 (3), 326-333
47. **Schultz, L.H., Barr, J.D. & Selman, L.R**. (2001). The Value of a Developmental Approach to Evaluating Character Development Programmes: an outcome study of Facing History and Ourselves. *Journal of Moral Education*, Vol. 30, No. 1
48. **Šerek, J. & Machackova, H.** (2019). Role of school climate and personality in the development of Czech adolescents' political self-efficacy. *Applied Developmental Science*, Jul-Sep, Vol. 23 Issue 3, 203-213.
49. **Shogren, K.A., Shaw, L.A., Raley, S.K. & Wehmeyer, M.L.** (2018). The impact of personal characteristics on scores on the Self-Determination Inventory: Student report in adolescents with and without disabilities. *Psychol Schs*.1–14, Wiley Periodicals, Inc.
50. **Slobodskaya,R.H. & Zupancic, M.** (2010). Development and Validation of the Inventory of Child Individual Differences - Short Version in Two Slavic Countries. *Studia Psychologica*,52,1
51. **Suldo, S. M. & Shaunessy, D. E.** (2013). The Psychosocial Functioning Of High School Students in Academically Rigorous Programs. *Psychology in the Schools*, Sep, Vol. 50 Issue 8, p823-843.
52. **Summers, D.B. & Stewart, R.E.** (2010). Cultivating Character: Savvy Students with Big Hearts. *The International Journal of Interdisciplinary Social Sciences*, Volume 5, Number 6, http://www.SocialSciences-Journal.com, ISSN 1833-1882
53. **Syrén, S.M., Kokko, K., Pulkkinen, L. & Pehkonen, J.** (2020). Income and Mental Well-Being: Personality Traits as Moderators. Published online: 23 Jan, *Journal of Happiness Studies,* 21:547–571
54. **Tenenbaum, H.R., Alfieri, L., Brooks P.J. & Gul** (2008). The effects of explanatory conversations on children's emotional understanding. *British Journal of Developmental Psychology*, 26, 249–263
55. **Tok,S., Tatar, A. & Morali**. (2010). Relationship between dimensions of the Five Factor Personality Model, Body Image Satisfaction and Social Physique Anxiety in College Students. *Studia Psychologica*,1
56. **Xiang Zhoulei, Tan Shen, Kang Qian, Zhang & Baoshan, Zhang**.(2019). Longitudinal Effects of Examination Stress on Psychological Well-Being and a Possible Mediating Role of Self-Esteem in Chinese High School Students. *Journal of Happiness Studies*. Jan, Vol. 20 Issue 1, 283-305
57. **Yiyuan Xu, Farver, J.A.M. & Zhang Z**.(2009). Temperament, Harsh and Indulgent Parenting, and Chinese Children's Proactive and Reactive Aggression. *Child Development*, January/February,Volume

80, Number 1, 244 – 258

58. **Wangvist, M., Lamb, M.E., Frisen,A. & Hwang, C.P**. (2015). Child and Adolescent Predictors of Personality in Early Adulthood. *Child Development*, July/August,Volume 86, Number 4, Pages 1253–1261
59. **Wang, H.H., Chen, H.T., Hong, Z.R. & Yore, L.D.** (2015).An Investigation of Taiwanese College Students' Personality Traits and Self-worth. 1 *Journal of Happiness Studies*, 6:1593–1613
60. **Wang, J., Hershberg, R.M., Bowers, E.P., Hilliard, L.J., Chase, P.A..,Champine, R.B., Buckingham, M.H., Braun, D.A., Gelgoot,E.S. & Lerner, R.M**.(2015). Character in childhood and early adolescence: models and measurement, *Journal of Moral Education*. Vol. 44, No. 2, 165–197
61. **Walker, D.I., Thoma, S.J., Jones,C. & Kristi,K.** (2017).Adolescent moral judgment: A study of UK secondary school pupils. *British Educational Research Journal*, Vol. 43, No. 3, 588–607
62. **Zhang,F.L. & He,F.Y.** (2010). Thinking Styles and the Eriksonian Stages. *J Adult Dev* (2011), 18:8–17. Published online: 17 April. Springer Science+Business Media, LLC 2010
63. **Ziegert, D.I., Janet A. Kistner, J.A., Castro, R. & Robertson, B.**(2001). Longitudinal Study of Young Children's Responses to Challenging Achievement Situations. *Child Development*, March/April, Volume 72, Number 2, 609–624

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 127-133
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ПОДХОДИ И ПАРАДИГМИ В ИЗСЛЕДВАНЕТО НА ПОЛИТИКИТЕ И ИНИЦИАТИВИТЕ В СФЕРАТА НА КУЛТУРАТА

Зорница Драганова

Институт по философия и социология
секция „Публични политики и социални промени“
Българска академия на науките
БЪЛГАРИЯ, гр. София, ул. „Сердика“ 4
zopyros@gmail.com

Резюме: *Публичните политики в сферата на културата са обект на интензивна изследователска дейност, но проблематизирането им е сравнително ново. Този теоретичен текст опитва най-напред да опише няколко актуални подхода в сферата - концепцията за регенериране на града чрез култура и т.нар. “participatory turn” или „култура на участието“. Също така, в текста ще бъдат посочени примери от текущо изследване върху различни инициативи, пространства и колективи в сферата на изкуствата и културата в България.*

Ключови думи: културни политики; култура на участието; град; управление; изкуства.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 127-133
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

APPROACHES AND PARADIGMS IN THE STUDY OF POLICIES AND INITIATIVES IN THE CULTURAL SPHERE

Zornitza Draganova

Institute of Phiosophy and Sociology at BAS
Department "Public policies and social change"
Bulgarian Academy of Sciences
BULGARIA, Sofia, Center, 4 Serdika str.
zopyros@gmail.com

Abstract: *Public policies in the field of culture are the subject of intensive research, but their problematization is relatively new. This rather theoretical text attempts to describe several contemporary approaches in the field - the concept of city regeneration achieved through culture and the "participatory turn". Several examples taken from the author's ongoing research on various initiatives, spaces and collectives in the sphere of arts and culture in Bulgaria will also be resented in the article.*

Keywords: cultural policies; participatory turn; city; governance; arts.

Въведение

Изследването на културните политики е дял от културологията, който се утвърждава през 90-те години - това е по необходимост интердисциплинарна пресечна точка на социалните науки, хуманитаристиката, изкуствоведството, правото, икономически науки. В проблемното поле навлизат също така и т.нар. „творчески индустрии“, които постепенно изместват като фокус на внимание „културните индустрии“ - но засега в сферата на социалните и културологични изследвания, двете парадигми съществуват по-скоро паралелно. Обикновено изследванията на културните политики и инициативи започват с непреувеличената трудност да се състави всеобща теория на културните политики. До голяма степен това се дължи на трудността да се обхванат обектите, които този дял от публичните политики засяга, да се изброят всички дейности, които те засягат. Ето защо са необходими интердисциплинарни подходи към изследването на културните политики и тяхното развитие в постоянно променящата се социополитическа среда, както и в условията на континентални и глобални кризи от различен порядък.

Политиките в сферата на културата в България са в постоянен процес на търсене на баланса между регулация и подкрепа от държавни и, в рамките на Европейския съюз, наднационални институции от една страна, и самостоятелно справяне с предизвикателства посредством иновация, адаптивност и търсене на пазарни ниши за реализация, от друга.

Освен това през последните десетилетия имаме и промени в идеите за това какво представлява и как следва да се представя недвижимото и движимото културно и историческо наследство, какви са ролята и мястото на изкуствата и занаятите и съответно идеята за авторство. Оформят се нови тенденции в демократизацията на образованието и се осмисля необходимостта от включеност и достъп до социалния и културния живот. От информацията, представена в онлайн публикацията „Статистика за култура“ на Евростат, могат да се изведат фактори, които имат значение за динамиката на сектора - за обособяването му като специфичен такъв - са: вниманието към архитектурното наследство, умножаването и засилването ролята на организатора в сферата на културата, подготвянето на кадри за целта посредством специфични образователни програми, приоритети на наднационално ниво, частни инициативи за създаване на културни продукти, неправителствени организации и доброволчество, укрепване и поддържане на фестивалната култура (Culture statistics 2019).

Най-напред е необходимо да се очертаят някои основни положения, които могат да помогнат да се разбере същността на културните политики. Неслучайно говорим за „политики“ в множествено число - става дума за механизми на управление на множество дейности без ясни граници и насърчаването на създаването на съдържание в една или повече от тези дейности. „Културата обхваща изкуствата и културното наследство заедно със свързаните с тях индустрии. Тя е ценност сама по себе си, която се характеризира с присъщите ѝ разнообразие творчество и иновации.“ (Кабаков 2017: 67) В областта на културологичните изследвания на публичните политики под „култура“ обикновено се различават три концепции - от една страна имаме обичаите, традициите и техния визуален изказ; от друга - художествени произведения, от трета - представи, комуникационни кодове и поведение на различни социални групи в определен контекст. Политиките в сферата на културата следва да обхванат и трите измерения на понятието за култура, откъдето идват и трудностите в търсенето на правилен подход. Основни въпроси, на които следва да отговорят културните политики, са - как се произвеждат, разпределят и разпространяват културните ресурси или продукти, кои са главните действащи лица - или субектите - което събира в себе си културни работници, артисти, оператори, организатори, куратори, маркетинг специалисти и някои гранични професии в културния туризъм. Предмет на културните политики са и взаимоотношенията между културното производство и културното потребление, както и комуникационните процеси в обществото.

Освен теоретичния преглед, който ще предложи този текст, ще бъде представено и текущо собствено изследване, което се занимава с организации, колективи и пространства за културни събития и изкуства. Водещ принцип при избирането на обекти е те да не са част от някаква институционална структура и макар да ползват финансиране и подкрепа по съответните механизми на национално или местно ниво, все пак запазват автономността си като структури за производство и разпространяване на художествени и културно-образователни продукти. Изследването към 2022 г. е в своята втора концептуална фаза, но и в процес на разширяване на

терена. Обектите се намират в София, Пловдив, Стара Загора, Велико Търново и Варна, но дейностите им понякога излизат извън географските очертания на тези населени места. Подбирани са така, че да покриват разнообразни дейности и подходи в сферата на културата и изкуствата. Интересът е подчертано към инициативи от независимия сектор в културата и изкуствата.

Наблюденията на Уелмсли и Бианкини, публикувани в портала за публицистика и критика "Arts Professional", до голяма степен могат да се отнесат и към българския културен сектор: авторите посочват „оголените" от Covid-19 пандемията проблеми като зависимост - особено при артистите на свободна практика - от спешни фондове за подпомагане, в условията на безпрецедентна криза; многократно увеличаване на рисковете от изключване на индивиди и цели социални групи от сферата на образованието, културата и изобщо икономическия и социален живот; двустранното острие на дигитализацията, която дава възможности за достигане до нови публики, но също и до ново изключване на определени групи. Друго наблюдение, свързано и с локалния контекст, е „изтеглянето" на културни оператори извън големите градове и оживяването на по-малки населени места и дори извън тях, като резултат от пандемията (Welmsley & Bianchini 2020).

Два актуални подхода: преосмисляне на града и политика за участие

Два съвременни подхода в публичните политики за култура, които следва да се очертаят, са „партиципативният обрат" (или политика на участието), регенерирането на града (градските пространства и социални връзки) чрез насърчаването на културни инициативи и социализация на културно наследство.

Връзката между културно наследство, градско пространство, управление и подкрепа на културната продукция и подобряване на социалните връзки може да се проследи в инициативата Европейска столица на културата. Бейли и кол. разглеждат културата и възстановяването на градски пространства и общности като балансиране на някои негативни ефекти на глобализацията. Авторите подчертават ролята на културологичните изследвания за утвърждаване и подсилване на съществуващи източници на идентичност. (Bailey, Miles & Stark 2004) Градското пространство е в центъра на този тип изследвания, но и връзките между градския център и периферията му (както и града като цялост в отношение с близките населени места в околността), които, макар и свързани икономически с него, често изостават или не са припознати като потенциални центрове за културен туризъм и употреба на пространства за съвременни художествени форми.

В статията си, посветена на събитието UK City of Culture (инициатива във Великобритания, подобна на Европейска столица на културата, при която всяка година различен град или район печелят „титлата" Град на културата, под чиято шапка се обединяват и подпомагат различни серии от събития и инициативи), Болънд и кол. предлагат критична перспектива към устойчивостта на този тип мега-събития. Според авторите случаят на „Дери-Лондондери - британски град на културата 2013" разкрива по-скоро повърхностни и временни ефекти - преодоляване на вътрешни и междукултурни разделения, на предразсъдъци - отколкото дългосрочна стратегия за справяне със социо-икономическите проблеми на една „периферна икономика" (Boland, Murtagh & Shirlaw 2019). Т.нар. „мега-събития" провокират изследователи да проблематизират настоящето и бъдещето на градското пространство и културното наследство - пример е работата на Понзини и колектив върху пет проучвания на случаи ("case studies") на градове - европейски столици на културата и такива от британската инициатива, спомената по-горе в сравнителна перспектива. Темите, които авторите изследват, могат да бъдат разглеждани при мащабни културни прояви и трансформации на пространства и в български контекст: множествеността на социалните и културни идентичности, която подпомага развитието на градовете, специфичните за контекста практики и политики, както и стимулирането на демократичен и конструктивен дебат около възникващите заплахи и възможности, с които се справят местните културни оператори (Ponzini, Bianchini & Georgi-Tzortzi 2020).

Отново фокусиран върху Европейските столици на културата, но по-систематичен е текстът на Гарсиа и Кокс, тъй като очертава ключови стратегии, успешни практики за дългосрочни ефекти и представя дискусия по предизвикателствата, с които инициативата се

сблъсква. Авторите също предлагат препоръки за по-добро протичане на събитията в рамките на одобрените проекти, както и стандартизирано оценяване и формално предаване на опит с цел развитие и подобряване на инициативата като цяло. (Garcia & Cox 2013). Когато говорим за трансформиране на града с неговия културен, исторически, артистичен контекст, говорим за създаване на продукт, оттам - акумулиране на капитал. „За да привлекат инвестиционен капитал и покупателната сила на средната класа, регионите сега се оразличават като акцентират върху естетическите качества на материалните удобства и услуги, които представляват символния капитал.“ (Richards 1996: 40-41).

До голяма степен идеята за Европейска столица на културата/Британски град на културата, е базирана на концепцията за „творческия град“ на Чарлз Ландри (Landry, 2012). Пример за аналитична и критична работа, посветена на „творческите градове“ е текстът на Джонатан Викъри, който, ползвайки съкратен вариант на познатата структура SWOT (strengths, weaknesses, opportunities, threats - силни и слаби страни, възможности, рискове/заплахи), разглежда различни разбирания и употреби на вече утвърденото понятие. То има както силни страни, така и ограничения в контекста на градското планиране и съвременното икономическо развитие; авторът задава въпроси - както и повечето изследователски работи по темата - за стратегическите подходи и устойчивостта на идеята, а оттам - и на произтичащите от нея политики. Викъри набляга на тезата си, че трябва да си припомняме изначалните проблеми, които „творческият град“ би трябвало да адресира - градския активизъм и солидарност, гражданство на културната идентичност, създаване на демократични публични сфери. Според автора, макар да насърчава създаването на такива, концепцията и политиката към творческия град не е само съвкупност от платформи за съвременно изкуство и модерно планиране; цел на културните политики не би трябвало да бъде директното налагане на концепцията за творчески град, а начин на преосмисляне и актуализирането ѝ. (Vickery 2012) В тази критична линия може да се отнесе и текстът на Кембъл и кол., където авторите посочват дефицитите на количественото измерване на влиянието и резултатите от различни мерки и политики. Направен е опит за систематизиране на проблемите в сферата и изобщо възприемането на културата при прекомерното акцентиране върху икономическите параметри на процеса и изработването на политики в сектора. (Campbell, Cox & O’Brien 2017)

Принос в теоретизирането на т.нар. „партиципативен обрат“ е сборникът на Дюпан-Мейнар и Негрие от 2020 г. „Културните политики в Европат: партиципативен обрат?“, в която са представени проучвания на конкретни случаи (инициативи, събития) от проекта “Be SpectACTive” в рамките на програмата „Творческа Европа“. Изведени са основни моменти от историята на артистичното участие като инструмент за социално включване, типология на дейностите и на профилите на участниците, оценка на рисковете и възможностите и създаването на връзки и мрежи между оператори, граждани и артисти. Посочените са и неравенствата, остро очертани от Covid кризата в Европа, тъй като участието чрез дигитални инструменти увлича част от публиките, но изключва други и поставя въпроси за институциите в градска и селска среда и техните възможности и капацитет. Авторите не спестяват и разочарования и критики към културното участие - представени са наблюдения, че липсва ефективно споделяне на властта при процеса на взимане на решения, разнообразието на участниците все още не е задоволително, липса на гъвкавост при организациите. Някои инициативи осветляват проблема и за стандартизирания дискурс и популисткото възприемане на участието: работата с непрофесионалисти може да води до компромисно качество на художественото съдържание, а оттам и до „ориентирани към пазара“ или „ориентирани към търсенето“ културни политики. (Dupin-Meynard & Négrier 2020) Измеренията на темата, както отбелязват Негрие и Боне, засягат обществото в цялост - на технологично, социетално и политическо ниво, а анализът на участието на аудиториите в културния живот е пълен, когато се вземат предвид „противоречията, хибридизациите и пресечните точки между парадигмите в полето“ (Négrier & Bonet 2018: 3). Авторите припомнят постановката на Питър Хол, който дефинира публичната политика така: „не само програма в тесния смисъл, а светоглед, изведен от генерални принципи, както и норми, които осигуряват „превода“ им в конкретна реалност и инструменти за прилагането им“ (Пак там). Конкурентните - но и пресичащи се парадигми, според авторите, са четири: парадигмата на качеството; на демократизацията; на културната демокрация; на творческата икономика. Предлагайки модел на застъпването на тези парадигми, авторите стигат до заключението, че

„стратегиите за участие не предлагат сами по себе си модел, а по-скоро медиум, който е наличен при определен контекст и в зависимост от специфични стратегии.“ (Négrier & Bonet 2018: 14)

Инициативи и организации в България: теренно проучване

Изследването ползва смесени методи: вторичен анализ на данни от Евростат, платформата „Компендиум за културни политики и тенденции“, контент анализ на публични материали и дискусии, качествени данни от дълбочинни изследвания на обекти (“case studies”). Този метод позволява събиране на гледните точки на крайните бенефициенти на финансови инструменти за подкрепа, но и крайната му цел е сравнителен анализ на работата на субекти на местно ниво в партньорство или като бенефициенти от: местните власти и институти; с европейските механизми и практики; и с държавни механизми за подкрепа. Би могло да се обобщи, че връзката на различните актьори в независимия културен сектор с институциите на национално ниво не е силна, като тя се интерпретира през разпределение на ресурси и се оценява през гъвкавост или трудност за достигане до финансови механизми за подкрепа. От друга страна, на местно ниво се говори много повече за комуникация, съдействие, колаборация, решения, които зависят от конкретни искания на граждани и групи.

Колективите, включени в това изследване, обикновено решават конкретна потребност на една или повече социални групи и адресират една или повече теми, свързани с подобряването на средата, приобщаването на повече публики към културния живот. В някои случаи респондентите свидетелстват за колаборация или подкрепа, в други случаи - за пречка или липса на разбиране от страна на изпълнителите на политики, а в трети - се стремят да решат проблеми, породени от липсата на политики по определен съществен въпрос за съответната гилдия. Включените в изследването инициативи са:

Ателие „Пластелин“, София; „АфриКая“, София; „Dizzy Grooves“, София; „Music elevator“, София; Фондация „Отворени пространства“/Кафе „Отсреща“, Пловдив; Фондация „Смокиня“/Кафене „Пейка“, Пловдив; „Дувар колектив“, Пловдив; Culture point, Варна; Фондация за предприемачество, култура и образование, Варна; КЪТ/CUT, Велико Търново; Сдружение и пространство за културни събития „ТАМ“, Велико Търново; „Къщата на архитекта“, Стара Загора

Често адресиран проблем е липсата на пространства за изява на неутвърдени творци в различни сфери на изкуството. Обикновено това е в основата на мотивацията за отваряне на физическо място за културни събития; наравно с тази липса обаче стои и връзката с публиката и въпроса за „развитие“ на разнообразни аудитории. Тук респондентите често споменават рисковете, свързани с такова начинание, тъй като групата винаги трябва да реши дилемата дали има достатъчно основания за риска на иновацията и оттам - достатъчно ресурси, с които да покрие поне първоначалните загуби, докато потенциалната аудитория бива „развивана“ и привличана към съответната идея. В някои случаи е приложимо развитието на отношенията на културните оператори с местната власт (например в случаи, когато се цели обживяване на културен паметник или друго публично пространство); в други случаи се изтъкват рисковете от променящия се пазар на имоти например. При всички случаи позиционирането в града и трансформациите му, които често са неблагоприятни, са засегнати като адресирана тема в начинанията на респондентите. Съществен проблем, усилен от пандемичната обстановка, е дигитализацията на културните прояви и механизмите, предложени от държавата за преодоляване на негативните ефекти от редуцирането на културните, социални и образователни прояви на живо. Според някои респонденти това е „нож с две остриета“, тъй като от една страна прави възможна връзката между артисти и публики, но от друга изтощава операторите, оказва се много по-времеемко, отколкото провеждането на срещи „на живо“, както и предоставя възможност за онези оператори, които вече имат известен опит с проектния принцип на финансиране. Трудности, които респондентите посочват, са - очаквано - свързани с бавните и невинаги отзивчиви реакции на администрацията, нивата на бюрокрация при работа с български финансиращи механизми и предимствата на работа директно с европейски такива. При колективи с по-специфични целеви групи (например, етнически) се посочва нуждата от медиатор между хората от периферни социални групи и централизирания пространствено културен живот на градовете като тема, която е адресирана с различни дейности. Важна тема, около която

гравитират се концентрират усилията на някои от респондентите, е тази за създаването и/или укрепването на общност - свързване на малки бизнеси, партньорски организации, групи по интереси и локация в града, индивидуално участие на граждани, осигуряване на възможност те да се срещат, изразяват и измислят начинания заедно. Тъкмо това разбиране за създаване на културно и художествено съдържание и разпространяването му сред заинтересовани групи публики, се оказва една от сполучливите стратегии за развитие на инициативи.

Заключение

Теоретичният преглед и проведеното изследване дотук насочват към използването на комбиниран подход и интегриране на различни парадигми - не само според контекста на съответната разглеждана организация, а и с внимание към променящата се социополитическа среда. За да се изведат и систематизират практиките и позиционирането на различни колективи спрямо рамката от публични политики в сектора, е необходим многопластов разрез. Изследването показва, че при фокусиране само върху една парадигма, се появява риск от възприемане на публичните политики като решения „отгоре-надолу“, което не отразява сложността на проблемите в сектора. Създаването и устойчивостта на културни продукти винаги е свързано с навигиране в определени публични сфери, а тяхното формиране и промени са многоаспектни - важни са както практиките за участие на публики и колаборация между заинтересованите оператори, така и влиянието, които тези практики имат върху околната, в случая градска, среда.

Литература /References

1. Кабаков, И. (2017). Интегрирано управление на културата. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. **[Kabakov, I.** (2017). Integrirano upravlenie na kulturata. [Integrated cultural management]. Sofia, University press „St. Kliment Ohridski“]. (in Bulgarian)
2. Bailey, C, Miles, S, Stark, P. (2004). Culture-led urban regeneration and the revitalisation of identities in Newcastle, Gateshead and the North East of England. International Journal of Cultural Policy 10(1): 47–65
3. Boland, P., Murtagh, B., & Shirlow, P. (2019). Fashioning a City of Culture: ‘Life and place changing’ or ‘12 month party’? International Journal of Cultural Policy, 25(2), 246–265
4. Bonet, L., Négrier, E. (2018). The participative turn in cultural policy: paradigms, models, contexts. Poetics, (66), 64-73
5. Campbell, C., Cox, T., & O’Brien, D. (2017). The social life of measurement: How methods have shaped the idea of culture in urban regeneration. Journal of Cultural Economy, 10(1), 49–62.
6. Garcia, B. and Cox, T. (2013). European Capitals of Culture: Success Strategies and Longterm Effects Brussels, European Parliament.
7. Landry, Ch. (2000). The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators. London: Earthscan
8. Ponzini, D., Bianchini, F., Georgi-Tzortzi, J.-N., & Sanetra–Szeliga, J. (eds) (2020). Mega-events and Heritage: The experience of five European cities. Krakow, International Cultural Centre.
9. Vickery, J. (2012). After the Creative City? Dortmund, European centre for creative economy.

Интернет източници/ Online resources

1. **Culture Statistics** (2019). European Union [Последно достъпен на 20.07.2022 г. на https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/10177894/KS-01-19-712-EN-N.pdf/915f828bdaae-1cca-ba54-a87e90d6b68b?t=1571393532000]
2. **Welmsley, B., Bianchini, F.** (2020). How global issues are driving a new cultural agenda. [Последно достъпен на 20.07.2022 г. на: https://www.artsprofessional.co.uk/magazine/article/how-global-issues-are-driving-new-cultural-agenda

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 134-142
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

СОЦИАЛНА РОЛЯ И УСТОЙЧИВОСТ НА КУЛТУРНОТО СЪДЪРЖАНИЕ В ИКОНОМИКА НА ПРЕЖИВЯВАНИЯТА

Иво Велинов

Нов български университет
БЪЛГАРИЯ, 1618 София, ул. Монтевидео 21
velinov.ivo@gmail.com

Резюме: *Статията разглежда проблематиката за културата, изкуството и образованието. Идеите на Платон са представени успоредно с творчеството на датския режисьор Ларс фон Триер за разглеждането на културно съдържание и преживяване (experience) в развлекателната индустрия (Pine & Gilmore 1998). За Платон музиката е представител на идеалния ред, проявление на ритъма и хармонията на видимия свят. Като е използвана идеята за музикалното образование в „Държавата“ на Платон, интерпретирането на текстовото и визуално послание в творчеството на Триер обхваща мисълта и паметта, провокира емоционални състояния. Този анализ позволява да бъдат направени хипотези за културното съдържание и образование във всекидневието, както и за социалната роля на творческия индивид в икономика на преживяванията.*

Ключови думи: индивид; образование; култура; изкуство; кино.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 134-142
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

SOCIAL ROLE AND SUSTAINABILITY OF THE CULTURAL CONTENT IN THE EXPERIENCE ECONOMY

Ivo Velinov

Assistant Professor
New Bulgarian University
BULGARIA, 1618 Sofia, 21 Montevideo str.
velinov.ivo@gmail.com

Abstract: *The article studies the issue of the culture, art and education. For the examination of the cultural content and experience in the entertainment business (Pine & Gilmore 1998), Plato's ideas are presented in parallel with the work of Danish director Lars von Trier. For Plato, the music is a representative for the ideal order, a manifestation of the rhythm and harmony of the visible world. By dealing with the idea of the musical education in the Plato's „Republic", the interpretation of the textual and visual message of Trier's work seizes the mind and memory, provokes emotional states. This analysis allows some hypotheses to be formulated concerning the cultural content and education in everyday life, as well as on the social role of the creative individual in the experience economy.*

Keywords: individual; education; culture; art; cinema.

Въведение

Когато поставя проблематиката за красотата в своята „Ars poetica“, Хораций от самото начало знае, че публиките се различават по преживяванията, свързани с техните знания. Неговият идеен пример за красиво женско лице с разнообразие от животински крайници[1] намира актуална интерпретация и при съвременното отношение към красотата в изкуството, преживявана в исторически процес на десакрализация и десубстанциализация на смисъла, от който всеки творец на изкуството става неспокоен. Ето защо образователният опит е преживяване с естетическо качество и приемане в хомеопатични дози на духовното. Естетическото качество придава завършеност и единност на дадено преживяване, чрез което ние търсим идеята за красиво не в отделните части на дадено произведение на изкуството, а в неговата обективна и свързана хармония. Нито едно преживяване в изкуството не е единно, ако му липсва реално съотношение между отделните съставляващи го компоненти.

Водеща е позицията, че изкуството не изразява гласа на общността. Нещо повече, съвременните творци търсят своеобразно себеизразяване, като бягат от позицията да изразяват гласа на общността, и така образуват суб-общности, в които изкуството съществува в своя потенциална общност. Като създава нови общности, творецът на изкуството е призван да отблъсква и интегрира сегашността. По този начин интересът към творческите идеи за създаване на киноразказ става основен при интерпретацията и аналитичното изследване на възможните творчески намерения с техните специфични и ограничени отклонения, които са характерни за изкуството. Сегашността в изкуството оформя творческа неопределеност и непредвидимост при реакциите на видовете публики. Така дихотомията „живот—изкуство“ обхваща разнообразието от киноразкази, които често трудно намират място в публичното пространство (Стефанов 2004; Witkin 1995). От тази гледна точка познаването на други култури би трябвало да започва с разграничението между разбирането на автора и разбирането на наблюдателя, затова защото културите не дават обобщени познавателни и рефлективни способности на всички участници в творческия процес. В условия на неопределеност и спонтанност от страна на публиките творецът работи със стандартите и нормите на своята култура, за да подготви образа на художествената си творба в универсална завършеност и единност за потенциално емоционално преживяване (Василев 2019; Димитрова 2006).

Идеята за използване на теоретичния конструкт „икономика на преживяванията“, като средство за размяна на запомнящи се преживявания у потребителите, намира място в настоящите предварителни бележки, свързани с идеалното и реалното човешко отношение към изкуството. Но за какво се съотнася терминологията в „икономика на преживяванията“ и какво допринася тя за поставената изследователска проблематика в настоящия теоретичен доклад? Двама икономисти Joseph Pine и James Gilmore разглеждат в статията „Welcome to the Experience Economy“ социалните процеси и икономики, през които преминава личността по време на своето общностно развитие, за да оформят становище, че новите потребители имат нужда преди всичко от „завладяващи преживявания“ (Pine & Gilmore 1998). Изхождайки от тази теоретична позиция, изкуството в днешното консумативно общество присъства с огромна сила сред индивидите и предизвиква силни чувства за запазване на трайни преживявания. Тези преживявания могат да бъдат и добри, и лоши. В допълнение конструктът „икономика на преживяванията“ може да бъде разпознат за дискусия и анализ в следните области, като: запомнящи се събития от развлекателната индустрия, театър и кино; търговията и потребителите, преживяванията на потребителите и създаване на положителни чувства докато пазаруват; емблематичен пример са туристическите пътувания като съществен компонент от т. нар. икономика на преживяванията; идеята за тематични увеселителни паркове, която не е широко разпространена в България, също е разглеждана като част от потребителските преживявания; съществена роля в новите преживявания играе т. нар. виртуална реалност, която благоприятства осъществяване на разходи за дигитализирано преживяване. Изхождайки от тези кратки теоретични бележки за съвременните преживявания на потребителите, можем ясно да конкретизираме изследователски

[1] Хораций за поетическото изкуство: „*If a painter should wish to unite a horse’s neck to a human head, and spread a variety of plumage over limbs [of different animals] taken from every part [of nature], so that what is a beautiful woman in the upper part terminates unsightly in an ugly fish below.*“ — б.а.

въпроси и хипотези, свързани с изначалната общочовешка необходимост от истинно усвояване на сегашността във визуалното изкуство — киното. Това дава основание за обсъждането на темата за социалната роля и устойчивост на културното съдържание в икономика на преживяванията.

Когато поставената цел е да бъдат представени идейни щрихи към устойчивото развитие с помощта на познавателна стойност от икономика на преживяванията, ние работим с актуални качествени съпоставки за текстовата природа на конкретни произведения на изкуството. Проблемът обаче е при срещата на интерпретатора с произведение на изкуството. Тази среща винаги има нееднаква кодова система (Димитрова 2006), а последвалият културен сблъсък отваря дебати за хипотези относно влиянието на твореца върху информационното активизиране на структурата на дадена творба по културологично диференциран начин. Това хипотетично води и до нейното нарушаване, затова защото интерпретаторът е социално диференциран по подразбиране[2]. Сегашността на визуалната комуникация в икономика на преживяванията ни ангажира да приемаме културата (Игълтън 2003) като консистентна система, с която анализираме първо биологичната активност на индивидите и търсим устойчива връзка с общочовешката памет. На следващо място разглеждаме нейните културологични термини и специфични функции за анализ. И накрая обобщаваме дали всеки компонент от културата се отразява аналитично в останалите елементи.

Изследвайки културата по този начин, ние можем да я систематизираме като съвкупност от следните основни аспекти, които изграждат образа и същността на човешките социални дейности: взаимодействие, обучение, асоцииране, териториалност и темпоралност. Нещо повече, с помощта на тези аспекти се осъществява и осмислянето на поетизираната комуникативна компетентност за асоцииране, темпоралност и образование в условия на културно многообразие и социално осъзнаване, затова защото основата за взаимодействие с модерността е визуалната култура и естествения човешки език[3]. Що се отнася до комуникативната компетентност като път за устойчиво развитие, то тя съдейства за акумулиране на социален опит, с който се осъществява асоцииране на определено поведение с определена ситуация в социума. При нея времевият компонент, културно многообразие и социално осъзнаване са изразени с гранични състояния в субективното възприемане на времето и пространството на културно равнище. Образованието е най-модерният механизъм за адаптация на индивида в социално-политически, културни и икономически контексти на киното не само в европейски, но и в световни измерения.

Така за разглеждането на актуалността на темата и нейната непреходна стойност основните задачи за обсъждане са организирани около идеите на Платон и тяхното съотнасяне към творчеството на датския режисьор Ларс фон Триер, към социалната роля и творческа способност на индивида в днешното общество, към това как той генерира идеи и идеали с културни репрезентации на добродетелта, как конструира пътища за устойчиво развитие. Тези отправни точки обобщават предварително концептуалната структура на темата с водещи теоретични постановки за образование и култура.

Изложение

Отварянето на културната семиотика (Lotman 1990) към всекидневната съзидателност в изкуството насочва нашия изследователски интерес към модели за превод на информация — реторични, семиотични, феноменологични, кибернетични и социокултурни, свързани с взаимодействието на знаците в символен метаезик, както и с взаимодействията на индивида в

[2] Тук може да бъде дообогатено становището за променливата същност на културата и удоволствията с това, че културността не е статична, а е в т. нар. постоянен процес на изпитание, като добавим примера с киноразказа „Последното танго в Париж“, филм на Бернардо Бертолучи, 1972. За онова време филмът е забранен в Испания, Португалия, Чили, Бразилия и Южна Корея; а прагматична Америка се съсредоточава върху факта, че направеният за по-малко от един милион долара филм дава на създателите си две номинации за „Оскар“; в Италия създателите на киноразказа, както и главните актьори са осъдени условно на три месеца затвор — б.а.

[3] Цветан Тодоров (1985) предлага анализирането на видовете текстови съдържания да бъде на базата на логическа универсална граматика, като разглежда случаи с трансформации на сказуеми в „прости и сложни трансформи“ — б.а.

обществото с другите индивиди. С помощта на така изброените взаимодействия можем да открием множество допирни точки между кодовите системи в изкуството, които съдействат за конструиране на качествен анализ. Нещо повече, качественият анализ обхваща целесъобразно практикувани артефакти — материални и нематериални, като по този начин дебатираме проблематиката с актуални състояния на изкуството от социална, икономическа и политическа гледна точка, дообогатяваме образователния аспект в изкуството с интерпретативни правила за социално поведение (Kreitler & Kreitler 1972). Така организираме и социалната роля на културното съдържание в „икономика на преживяванията“.

Културно съдържание и образование във всекидневието

Дори и да разполагаме с общоприето становище, че в изкуството няма място за развлекателни моменти, затова защото изкуството като резултат на опредметяване на свободната индивидуалност има за цел да достигане до висша хармония и облагородяване на личността, то при него все по-често се търси развлекателната комуникативна посока между твореца и крайния наблюдател. Когато говорим за прекрасното в изкуството, изчистено от прозаичната култура, така достигаме до неизбежната съпоставка между високата и ниската комуникативна способност у наблюдателя. Нашето всекидневие е свързано с търсене и намиране на развлечения, граничещи с хедонизма, като по този начин сме свикнали да откриваме идеята за добро, която ни доближава до социални форми на щастие и устойчиво развитие. Тази културна потребност много често размива граничните състояния за емоционално преживяване и води развлекателното към прозата, далече от психологичното въведение[4] на *образователното* в кинематографията.

За Платон изкуството не служи за познание в качеството му на исторически артефакти, а като основен източник на знание за интерпретация на социалната реалност. Всяко познание и действие в областта на отделните изкуства се структурира чрез интерпретативна схема. Интерпретирането на схеми представлява репрезентираща дейност. Дискутирането на възможностите за описание на реалността може да се направи и без да се анализира проблема за реализма в историята на философията. Платоновата добродетел и красота в изкуството, които не засягат материалната субстанция, т.е. съвременното ни благоденствие, провокират изследователския интерес от областта на социалното направление за устойчиво развитие към философията: кой се стреми към подобен идеал в епоха, когато масово хората от различни възрасти проявяват преклонение и зависимост от научния прогрес? Ръководен от своите принципи за върховно благо, личностно участие във вечната природа на идеите, въплъщаване на идеите в действителността, осмисляне на битието и разбиране на знанието, интерес към науките и изкуствата, осмисляне на сетивното познание, Платон ни помага за разкриването на творческата идея при произведенията на изкуството.

Когато философът разглежда темата за изкуството в „Държавата“ (Платон 2015), за него рисуването, строенето на къщи, изработването на мебели, дори природата на телата и природата на растенията — всички те са пълни с благоприличие и неблагоприличие, във всички тях има по нещо от благоприличието и неблагоприличието. А неблагоприличието, липсата на ритъм и липсата на хармония са предпоставки за злословието и ниските нрави. Тогава има ли смисъл от музикалното образование? Тази проблематика Платон разглежда в трета книга от „Държавата“. Доброто за него е най-висшето битие в човешкото познание. То е разумност и целесъобразност, затова защото човек достига до върховното благо, когато е ситуиран в условия на участие във вечната природа на идеите.

В търсене на отговори за това какви са песните и мелическите произведения, в диалогична форма Платон пише, че мелическото произведение се състои от следните три неща — слово, хармония и ритъм (Платон 2015: 113-156). Това ни дава основание да направим кратко обобщаване, че за преминаването от идеален към реален модус за изкуството е нужно словото да се подчинява на образците и да се представя по същия начин, а хармонията и ритъмът, тактовете и мелодията трябва да следват *словото*. По този начин и музикалното възпитание е

[4] Употребата на фразеологизма „психологично въведение“ притежава преносно значение за приемане на гр. дума за психология, с която обобщено се означава наука за душата, „ψυχή – душа, дух, и λόγος – наука“, като маркер на културния код в дадения случай — б.а.

основополагащо за жизнените процеси, понеже ритъмът и хармонията най-добре облагородяват човешката душа.

Социална роля и устойчивост на твореца в икономика на преживяванията

Дискутирането на идеята за музикално образование показва интегративната роля на обмяната на информация в концептуални схеми, а също така и възможностите за трансформация на текста в изображение (Димитрова 2006). В търсене на проблема за красивото и неговата устойчивост, поставените цели и задачи в началото достигат до името на известен европейски кинематографист, чието филмово творчество е изучавано през периода 2020-2022 г. със студенти от курса „Общество и стилове на живот“ към Нов български университет. Това дава основание да се изведат хипотези за устойчивостта на човешката същност чрез идеите на Платон за образованието в изкуството, които могат да се разделят на две основни позиции: хипотези, свързани със семантичните репрезентации, и хипотези, свързани с илюстративни репрезентации.

Измежду всички творци в съвременната европейска кинематография актуални философски въпроси повдига филмовото творчество на Ларс фон Триер. До известна степен то граничи с идеите в „Държавата“ на Платон. На свой ред Триер прави опити чрез изкуството да бъде пазител на могъщия порядък в дихотомията „живот—изкуство“, като организира пътища на устойчивостта в живота. Така той остава с трайно присъствие в челните редици от историята на днешното европейско визуално изкуство с уникалния си творчески замах. Ако допуснем, че хипотезите обхванат творческата дейност на датския кинематографист Триер, можем да обърнем подобаващо внимание на интерпретативната схема при образователния опит в изкуството, която е на базата на дедукцията, мотивацията и предположението. Като допълнение към актуалното състояние на разглежданата дотук проблематика за социалната роля на индивида, за неговата култура и образование, може да бъде следваща изходна позиция и към онова, за което желае да ни подскаже режисьорът с филма „The House That Jack Built“ (2018). Разнообразието от видове дебати около филма изгражда запомняща се социална роля на твореца в обществото, с която се подпомага устойчивостта при видовете актуални анализи на икономика на преживяванията сред индивидите.

В епохата на хиперконсумизма киноразказите притежават все по-често търсената от публиките познавателна стойност в изукството. За да разберем репрезентативната функция на даден киноразказ и той да бъде репрезентация на аспектите на реалността, ние се нуждаем от три условия, които можем обобщено да определим по следния начин: условие на интенционалността, условие на разпознаването и условие на съотнасянето. Попаднали в полето на хипотетичното съотнасяне, то, от своя страна, има главна роля за обговарянето на това какво означава *едно нещо* да символизира друго. Нещо повече, в какво се състои интенционалността, разпознаването и процесите, при които *едно нещо* да символизира друго, за актуални хипотези относно културната и образователна устойчивост в идеите на Ларс фон Триер преди безпрецедентната пандемия от 2020 г. По този начин определен киноразказ се съотнася за даден обект — напр. битието в творчеството на режисьора, като наративът за него притежава естетическо качество да пресътвори дискутирания обект с добавена стойност на преживяване у интерпретаторите. Така замислените и реализирани филмови трилогии на Триер — „Европа“, „Златно сърце“, „САЩ–Страна на възможностите“ и „Депресия“, символизират културната реалност, като изпращат в полето на хипотезите идеята за устойчиво развитие и провокират в съзнанието на хедонистичния наблюдател битието с неговите емоционални реалии. Хипотетичният фокус на нашата мисловна дейност е насочен преди всичко към семантичната репрезентация, която в творчеството на режисьора се съотнася основно към живота чрез употребата на конвенционални семантични отношения с определени обекти. Ако приемем, че истинното твърдение е в семантично отношение спрямо условията, които го правят истинно, то киноразказите на Триер са семантични репрезентации за *премълчаната реалност*, за гранични състояния на индивида в икономиката на преживяванията.

Както беше упоменато в началото, според Платон в изкуството присъства темата за благоприличието и неблагоприличието при разгръщането на изходната идея за образователния опит в социална устойчивост на потребителите на преживявания. Това становище обаче не ни прави по-спокойни при нашите анализи и хипотези, затова защото пред нас се изправя и

проблематиката относно главните основания на често срещаната всеобща критика, отправена към Триер, към неговото обговаряне на концепцията за човешкото тяло, за човешкия живот и за културната трансформация у човека, концепции, които са изначално свързани с неблагоприличието, липсата на ритъм и липсата на хармония. Като имаме предвид, че за Платон щастието не се състои в удоволствието, в хедонизма, а в упражняване на добродетелите, Триер устойчиво обобщава общочовешката необходимост от истинно усвояване на сегашността във визуалното изкуство. Как обаче той разглежда понятието за красиво? По какъв начин той използва семиотичните щрихи в изкуствата, за да образова зрителя с помощта на конкретен визуален образ и музика? Защо неговата идея за красиво използва интерпретацията на реалността за източник на знание и по този начин изобличава човека като безкрайно изобретателен в най-лошото? Дали този процес не обхваща и тезата, че изкуство се прави от гняв или възмущение? Хипотезите и дискусионните въпроси стигат още по-далеч в отношението между аксиология, образование и практически опит у датския кинематографист в изграждането на устойчивост при културното съдържание. В условия на неустойчива сегашност едно основно затруднение за анализ се открива и в социалната динамика на зрителя при неговия сблъсък с визуалната реалност. И тук водеща роля има езиковата култура, която помага на индивидите в обществото да формират символична и семантична памет за личната си визуална култура.

В процеса на хипотетично обсъждане на поставените културни и образователни проблеми, като следваща оптимистична стъпка за съвременните превъплъщения на идеите във форми, или, с други думи, към процесите за устойчивост на културното съдържание, то е наложително да се припомни и притчата за пещерата от „Държавата“ на Платон. Окованите в пещерата, виждащи само сенките, които падат от огненото сияние върху срещуположната стена, вероятно сме всички ние — любознателни наблюдатели. Ако някой бъде освободен от оковите и заставен да погледне светлината — ще усети болка, а поради блясъка ще е безсилен да гледа към *онези неща*, чиито сенки дотогава е гледал. Платон формулира различието между двете форми на действителността — видимата реалност и реалност на идеите, истинската реалност, достижима само за интелекта на посветените, което впоследствие ще се окаже решаващо за развитието на цивилизацията. Така той създава критика на образа. Дали философът е враждебен към изкуството като форма на *преживяване*, след като казва, че държавата не трябва да се ръководи от политиците, нито от художниците, а от философите? С тази Платонова постановка се оформя и предпоставка за възможности за допълнително обговаряне на актуални проблеми, свързани с изкуствата и трансформацията на текста в изображение, в актуално културно съдържание и устойчиво развитие чрез идеята за икономика на преживяванията в днешното неустойчиво общество.

Но съпоставим ли творчеството на режисьора Триер по този критерий, то неговият киноразказ изкривява глобалната статистика във филмовата индустрия за *висока* и *ниска* култура. Семантичното пространство на популярната култура утешава в развлечението, докато високата култура генерира смущение, не в смисъла на повърхностно човешко вълнение, а на душевни състояния в дълбочина. Същевременно обаче тук има наличие и на елемент на презрение към масите, който може да бъде интерпретиран и като обезпокоителен, защото води до становище, че онова, което утешава, е достойно за пренебрегване. Затова, когато дебатите се оформят около темата за устойчивостта на културното съдържание в икономика на преживяванията, идеите на Платон, свързани с разбирането на мита за пещерата, обговарят преживяванията на индивидите и техните нагласи за устойчиво развитие. С това развитие се обобщава и идеята за социалната роля на твореца, който е обладан от световния Ерос и работи с визуалния образ и културно съдържание.

Заключение

В този доклад бяха разгледани идеите за културно съдържание и образование във всекидневието, както и социалната роля и устойчивост на твореца в икономика на преживяванията. Направеният преглед на литературата в началото (Василев 2019; Димитрова 2006; Стефанов 2004; Witkin 1995) показва, че индивидите имат потребност от повтаряне на понятието за ценност през целия живот. Човешките ценности играят съществена образователна роля във филмовата индустрия. Тяхната социална динамика показва интегративната роля на културното съдържание за разбиране на „имагинерния свят на изкуството“. Всичко това ни дава

основание да разглеждаме творческата способност на индивида като генератор на идеи и идеали с културни репрезентации на добродетелта (Платон 2015).

Ето защо универсализмът на твореца Ларс фон Триер се доближава по общодостъпен начин дори и до българската публика, ако добавим следното становище за култура: „Изящните изкуства и изисканият живот изобщо не са монопол на Запада. Нито пък в наши дни висшата култура може да бъде сведена до традиционното буржоазно изкуство, тъй като тя покрива едно много по-разнообразно, управлявано от пазара пространство. „Висша“ със сигурност не означава некомерсиална, нито пък „масова“ непременно означава нерадикална. Границата между „висшата“ и „нисшата“ култура винаги е била нарушавана от такива жанрове като филмите, които са успели да навъртят впечатляваща поредица шедьоври, които същевременно се харесват на всички“ (Игълтън 2003: 74).

Ако продължим нашата мисъл в това измерение за култура и рецептивност, то можем да обобщим с най-общи изразни средства от маркетинга, че потребителите винаги са в очакване на нови емоционални преживявания (Pine & Gilmore 1998). Творчеството на Триер обаче не се свързва единствено с идеята за потребление. То ангажира мисълта и паметта, образова зрителите с помощта на конкретен визуален образ и музика, провокира емоционални състояния. Това определя и резултатността на анализа в доклада, свързан с влиянието на твореца върху информационното активизиране на структурата на дадена творба по културологично диференциран начин, и типологизира концепцията за остойностяване в областта на изкуството с модели на комуникация, ритуализация и еротизация.

В заключение — социалната роля на твореца за културното съдържание във всекидневието продължава да бъде безкраен мисловен процес на оценяване в различни контексти от различни интерпретатори. А с интерпретирането на текстовата природа на конкретни произведения от изкуството се отварят и нови възможности за бъдещи тематични изследвания относно устойчивостта на културното съдържание в икономика на преживяванията във времена на безпрецедентни кризи в обществото.

Литература /References

1. **Василев, С.** (2019). *Огледало на въображението. Психоанализа на филмовото преживяване*. София. Колибри. [**Vasilev, S.** (2019). *Mirror of the imagination. The psychoanalysis of the film experience]*. Sofia. Kolibri. (In Bulgarian).
2. **Димитрова, М.** (2006). *Метаморфози в общуването: автор-екран-зрител*. София. Академично издателство „Проф. “Марин Дринов. [**Dimitrova, M.** (2006). *Metamorphoses in communication: author-screen-spectator]*. Sofia. Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“. (In Bulgarian).
3. **Игълтън, Т.** (2003). *Идеята за култура*. София. Критика и хуманизъм. [**Eagleton, T.** (2003). *The idea of culture]*. Sofia. Kritika i humanizum. (In Bulgarian).
4. **Платон** (2015). *Държавата*. София. Нов български университет. [**Platon** (2015). *The Republic]*. Sofia. Nov bulgarski universitet. (In Bulgarian).
5. **Стефанов, И.** (2004). *От естетика към социология на изкуството. Изследване на социологическите подстъпи към имагинерния свят на изкуството*. София. Аскони-Издат. [**Stefanov, I.** (2004). *From aesthetics to sociology of art. A study of sociological approaches to the imaginary world of art]*. Sofia. Askoni-Izdat]. (In Bulgarian).
6. **Тодоров, Ц.** (1985). *Поетика на прозата*. София. Народна култура. **[Todorov, Tz.** (1985). *Poetics of prose]*. Sofia. Narodna kultura]. (In Bulgarian).
7. **Kreitler, H. & Sh. Kreitler** (1972). *Psychology of the arts*. Durham. Duke University Press.
8. **Lotman, Y.** (1990). *Universe of the mind: A semiotic theory of culture*. Bloomington&Indianapolis. Indiana University Press.
9. **Witkin, R.** (1995). *Art and social structure*. Cambridge. Polity Press. Blackwell Publishers.

Интернет-източници

1. **Ларс фон Триер.** *Плашещо истинският талант*. [Lars von Trier. Frighteningly true talent]. Available at: https://seen.bg/article/1-koy/2732-lars-fon-trier-–-plasheshto-istinskiyat-talant (20 May 2022).
2. **Horace on the Art of Poetry.** Adapted from translations by C. Smart and by E. H. Blakeney. Достъпен на: https://www.poetryfoundation.org/articles/69381/ars-poetica (03 юни 2022).
3. **Pine, J. & J. Gilmore** (1998). Welcome to the Experience Economy, *Harvard Business Review*. Достъпен на: https://hbr.org/1998/07/welcome-to-the-experience-economy (20 май 2022).
4. **Plato. The Republic**. Book III. Translated by Benjamin Jowett. Достъпен на: http://classics.mit.edu/Plato/republic.4.iii.html (20 май 2022).
5. **The Hell That Lars von Trier Built.** Достъпен на: https://www.theringer.com/movies/2018/12/14/18139814/the-house-that-jack-built-lars-von-trier-review-dogville-nymphomaniac-antichrist-dance-in-the-dark (20 май 2022).

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 143-151
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

КРИЗАТА НА ИДЕЯТА ЗА „ОТВОРЕНО ОБЩЕСТВО" В ИЗТОЧНА И ЦЕНТРАЛНА ЕВРОПА

Десислава Орлинова

Докторант
ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий"
БЪЛГАРИЯ, 5003 Велико Търново 5003, ул. „Теодосий Търновски" №2
d_orlinova@abv.bg

Резюме: *Докладът разглежда практическото осъществяване на теоретичните принципи на „отвореното общество", термин, въведен от Карл Попър в края на Втората световна война и съществуващите девиации от основните му постулати през призмата на настоящата криза на либералната демокрация, ескалирала до военен конфликт в Източна Европа, като ще бъдат очертани някои от проблемните зони по отношение на икономическите неравенства, мултикултурализма, социалната справедливост и широкообхватното социално инженерство в контекста на големите обществено-политически изпитания, пред които се изправи Европа през XXI век.*

Ключови думи: отворено общество; социално инженерство; социална справедливост; либерална демокрация; либерален тоталитаризъм.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 143-151
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

THE CRISIS OF THE IDEA OF "OPEN SOCIETY" IN EASTERN AND CENTRAL EUROPE

Desislava Orlinova

PhD student
VTU "St. St. Cyril and Methodius"
BULGARIA, 5003 Veliko Turnovo, 2 T.Turnovski str.
d_orlinova@abv.bg

Abstract: *The report examines the practical realization of the theoretical "open society" principles, a term introduced by Karl Popper at the very end of the Second World War and the existing deviations from its basic postulates through the prism of the current crisis of liberal democracy, which has escalated into a war in Eastern Europe, as some problematic areas will be outlined in terms of economic inequalities, multiculturalism, social justice and broad-based social engineering in the context of the major socio-political challenges that Europe had to face in the 21st century.*

Keywords: open society; social engineering; social justice; liberal democracy; liberal totalitarianism.

Концепцията за „отворено общество”

Карл Попър представя своята концепция за отворено общество през 1945 г., в края на Втората световна война, в труда си „Отвореното общество и неговите врагове”, опитвайки се да изгради теоретична рамка, в която да положим основите на един различен социален ред, който да осигури възможно най-голяма свобода за развитие на индивида, в противовес на колективистичните утопични мащабни социални проекти, довели до разруха на европейския континент. Термините „утопичен” и „утопизъм” се използват за обозначаване на визионерски реформи, които клонят към невъзможно идеалистични (Encyclopedia Britannica). Утопичните общества, към които се стремяха болшевиките и националсоциалистите, представляваха идеални общности, чиито жители съществуваха при привидно перфектни условия.
Основаната на индивидуализма идея на Попър, бе осъществена на практика в Западния свят в абсолютен противовес на колективистичното устройство на Съветския съюз, след чието разпадане Франсис Фукуяма обяви „края на историята” и окончателната победа на либералната демокрация. По същия начин, по който преди него Хегел и Маркс дават своя утопична версия за край на историята, в който всички социални противоречия ще бъдат окончателно разрешени.

Предизвикателствата пред „отвореното общество”

От началото на века либералната демокрация се изправи пред четири огромни кризи, които се оказаха изпитание за практическото осъществяване на либералните принципи на „отвореното общество”: икономическата криза от 2008, мигрантската криза от 2015 г, медицинската криза от 2019 г. и военния конфликт от 2022 г., като последната доведе до открито заявеното противопоставяне на евразийския проект на Русия срещу евроатлантическата либерална демокрация. Стигна се до парадокс - говорителят на руското Външно министерство заяви, че популярната антиутопия, предупреждаваща за опасностите на тоталитаризма, „управление, което теоретично не позволява индивидуална свобода и което се стреми да подчини всички аспекти на индивидуалния живот на гражданите на авторитета на държавата” (Encyclopedia Britannica) „1984“ на Джордж Оруел, е написана за „либералния тоталитаризъм“: „Оруел описва как либерализмът ще отведе човечеството в задънена улица.“ (Захарова: "1984" е за либерализма, не за тоталитаризма. Сега. 2022).
Русия обяви „кръстоносен поход“ срещу Запада, „глобализацията” - процесът, при който разпространението на стоки и идеи се стандартизира в целия свят (Encyclopedia Britannica) и „либерализма” - политическата доктрина, която приема защитата и укрепването на свободата на индивида като централен проблем в политиката (Encyclopedia Britannica). Антилибералните тенденции в страните, които по-рано се намираха под съветско влияние, започнаха да нарастват прогресивно, като Сърбия и Унгария преизбраха със значително мнозинство проруски управляващи, а в България социологическите проучвания на обществените нагласи показват значителна подкрепа (около 1/3 от анкетираните) за руския президент (Alfa research. Усещането за предсрочни избори размества електоралните пластове. 2022). Тези обществени настроения са категорично „антизападни“ и възникват като реакция срещу глобалната експанзия на либерализма след разпада на Съветския съюз, като все по-често достигат до открити призиви към авторитаризъм.

”Затвореното общество” – социална система на централизирана власт

Концепцията за „отворено общество” се гради на разбирането, че целта на всяка цивилизация е да намали ролята на насилието и на страха в човешкия живот и е система на социален ред, изградена върху децентрализирана власт, гражданско общество, свободни пазари, върховенство на закона, в който обществото е в служба на индивида. Неговият антипод „затвореното общество“, чийто духовен произход Попър намира главно във философското наследство на Платон, Хегел и Маркс, е социална система на централизирана власт, в която обществото се формира само „от горе надолу“ с цел реорганизиране на „всичко и всички“ в съответствие с някакъв идеален проект за утопично обществено устройство, в който индивидът е поставен в служба на обществото. Представата за „отворено общество” има своето социокултурно измерение, тясно свързано с традицията на Просвещението и аксиоматичното приемане, че всеки човек притежава разум и може взема решения и носи отговорност.

Следователно най-успешната обществено-политическа система би била тази, която предоставя равни възможности на всеки индивид, без догматични ограничения, с презумцията, че това, което не знаем е винаги повече от това, което знаем.
Този просвещенски светоглед води до небивал разцвет в науката – областта от човешкото познание, която гради постиженията си върху идеята за съществуването на обективна истина, която е възможно да бъде изследвана, но поетапно и внимателно, поради необятността на самото познание и ограничеността и субективността на човешкия ум. Тази обективна истина е невъзможно да бъде установена окончателно и напълно, но в процеса на търсенето ѝ се крие възможността за ограничаване на човешкото страдание. Попър анализира идеите на Платон, Хегел и Маркс (в които вижда интелектуалния произход на съвременния тоталитаризъм), като основно критиките му са насочени към детерминизма в три основни философски направления:
-**историцизъм** - историята е основният фактор за разбирането на всички човешки дела и съответно големите исторически процеси могат да бъдат предвиждани, а оттам и контролирани;
-**холизъм** - една система трябва да се разглеждат като цяло, а не просто като сбор от различни части;
-**есенциализъм** - всеки обект притежава набор от атрибути, неизменно определящи неговата идентичност.

Този доклад ще разгледа девиациите при осъществяването на теоретичните принципи на „отвореното общество" от основните му постулати по отношение на широкопрактикуваното от началото на века радикално социално инженерство в три основни направления: 1) мултикултурализмът; 2) икономическите неравенства; 3) човешката идентичност. Целта е по-пълноценно разбиране на увеличаващите се антилиберални тенденции и настроения в Източна и Централна Европа.

Социалното инженерство

Основен принцип на „отвореното общество" е социалното инженерство, целящо намаляването на човешкото страдание, да бъде рационално, консенсусно, постепенно и непрекъснато коригирано в светлината на опита. То противостои на принципа на „затвореното общество", което практикува социално инженерство, което е широкообхватно, централизирано и мотивирано от утопичното желание да се премахнат всички несправедливости.

Кризата на мултикултурализма

Идеята за „отворено общество" бързо прераства във виждането за човечеството като за едно цяло – едно глобално семейство, пред което стоят общи проблеми за решаване. Процесът на глобализация и миграция се разви скоростно, като следствие от множество предвидими и непредвидими фактори, което наложи привлекателността на идеята за мултикултурализъм - състояние, в което в едно общество съществуват множество различни етно-религиозни и културни групи.

Масовата миграция, започнала след Втората световна война заради недостига на работна ръка, превърна Западна Европа в дом на целия свят. Либералните общества, опирайки се на космополитизма, допуснаха няколко големи вълни на трудова, икономическа и принудителна миграция. През 2015 г. това доведе до криза в Европа, като най-сериозен проблем се оказаха бежанците от Северна Африка и Близкия изток – жертви на конфликти, породени от военни действия, тиранични режими и етническо напрежение. Мултикултурализмът, от идеологическа гледна точка, се застъпва за пълно равенство и интеграция между различните групи на определена територия. Но идващи от ислямски традиционни държави, по дефиниция „затворени общества", тези бежанци се оказаха най-трудно интегриращите се мигранти. В резултат, на територията на Западна Европа, се създадоха паралелни общества, които не споделят общи ценности и норми и съответно поставящи под въпрос съществуващия правен и социален ред. Като пряко следствие повече от половината британци гласуваха за излизането на Обединеното кралство от Европейския съюз, а Унгария и Полша отказаха да изпълнят наложените им бежански квоти. На дневен ред отново се появи важният въпрос за мястото и значението на националната държава. От Вестфалския договор през 1648 г. до края на XX век националната

държава в Европа се възприемаше не само като най-добрия гарант на конституционния управленски ред и на човешките права, но и като основен гарант на мира. Но на политическо ниво тази концепция започна да се оспорва от привържениците на глобализацията, като още през 1996 г. германския канцлер Хелмут Кол заяви, че „Дезинтеграцията на националната европейска държава в по-големия институционален политически съюз е толкова важна, че всъщност е въпрос на война и мир през 21 век.“ (Kohl, H. The Significance of European Integration. 1996). През 2015 г. неговият наследник Анхела Меркел на практика широко отвори европейските граници.
Но мултикултурализмът непредвидено се трансформира в неотрибализъм (социологическата концепция, според която хората са еволюирали да живеят в племенно общество и по този начин естествено ще формират социални мрежи, съставляващи нови „племена“. Wiktionary), поради желанието на членовете на останалите култури да живеят в „затворено общество“, дори когато физически обитават територията на изповядващия ценностите на „отвореното общество“ Запад. Всичко това доведе до реактивната поява на националистически партии и движения из цяла Европа. Настоящата война в Украйна допълнително предизвика сериозно преосмисляне на идеята за „свят без граници“ и преразглеждане на важността на въпроса за националния суверенитет.

Социална справедливост и икономически неравенства

Социалната справедливост цели да гарантира равновесието между индивидуалното благополучие и общото благо въз основа на фундаменталните човешки ценности. Концепцията се появява в разгара на Втората индустриална революция през XIX век, точно преди избухването на Първата световна война и е свързана основно с икономическата борба на работническата класа. Днес Източна и Централна Европа страдат от икономическото неравенство и гледат с негодувание на Запад, като този процес значително се ускори след тежката икономическа криза от 2008 г. Последвалите кризи задълбочиха проблема, въпреки всички интервенции на политическо ниво за овладяването му. Понастоящем 10% от населението притежава почти 80% от икономическите ресурси, като глобалните мерки за овладяване на непредвидената медицинска криза допълнително влошиха ситуацията (World economic forum. These charts show the growing income inequality between the world's richest and poorest. 2021).

Холистичните интервенционистки централизирани политики, които целят широкомащабно премоделиране на социалния ред в името на социално-икономическата справедливост и равноправие, са в силно противоречие с принципите на „отвореното общество”. Опитите за трансформиране на Съветския съюз в модерно общество – „петгодишните планове“, бързата индустриализация, колективизацията на селското стопанство и т.н. – включваха всички елементи на утопичното инженерство. Различните амбициозни социални проекти бяха засегнати от огромни непредвидени последици, като колективизацията на селското стопанство, доведе до смъртта на милиони хора. В принципите на „отвореното общество” е заложено категорично отхвърляне на историцизма и холизма, тъй като бъдещият ход на историята е невъзможно да бъде предсказан, най-вече защото се влияе силно от нарастването на човешкото познание: „…ние не сме в състояние днес да предвиждаме онова, което ще научим едва утре.“ (Попър, К., Нищетата на историцизма”. Електронна библиотека по архивистика и документалистика. 2012), а колкото по-мащабна е една социална интервенция, толкова по-трудно могат да бъдат ограничени нежеланите последици от грешките й.

Актуален пример за интервеция от съветски тип с цел намаляване на икономическите неравенства е политическата криза в Шри-Ланка (Perera, A., Sri Lanka: Why is the country in an economic crisis? BBC News. 2022), вследствие на амбициозната програма на Световната Банка, подпомогната от Световния Икономически Форум, страната да се превърне в благоденстваща държава до 2025 г. (Vision 2025: Sri Lanka’s Path to Prosperity. The world bank. 2017). Само една от предприетите мерки - намаляване на въглеродния отпечатък на земеделието, с цел адресиране на климатичните промени и забраната на неорганичните торове и пестициди доведе до спад на реколтата наполовина, поради което настъпи продоволствена криза, хиперинфлация, обезценяване на местната валута и неспособност да се купува с нея петрол (съответно дефицит на горивата в цялата страна). Войната в Украйна и нейните последствия задълбочиха кризата и това доведе до насилствено сваляне на правителството.

Подобна е ситуацията в Нидерландия, втория по-големина износител на храни в света, – правителството е готово да похарчи 25 милиарда евро по програма за намаляване с 50% на азотните емисии в селскостопанската индустрия до 2030 г., като в резултат на това над 11 200 ферми ще трябва да затворят, а други 17 600 фермери ще трябва да намалят производството, което означава радикално и драстично преструктуриране на холандското селско стопанство, което доведе до масови протести в страната. (Netherlands announces €25bn plan to radically reduce livestock numbers. The Guardian. 2021).

Социална справедливост и колективна идентичност

Склонността на икономическите ресурси да се концентрират в ръцете на малцина е характерна за всяка икономическа система в цялата история на човечеството. Въпреки че днес целият свят се намира на най-високото си ниво на материално благополучие, икономическите неравенства се задълбочават и причиняват сериозни социални сътресения. И докато в Източна и Централна Европа това неравенство е основният проблем, в западните демокрации, след последната мащабна икономическа криза от 2008 г., се появи явление - една от най-спорните теми на XXI век - мащабните културни войни в името на социалната справедливост, политиката на идентичността и политкоректността.

Причината за социалните различия започна да се приписва на етническите и/или половите характеристики на личността.С цел абсолютното елиминиране на всички неравенства новата егалитарна идеология на „разнообразието, включването и равните постижения“ се превърна в агресивен догматизъм, нетърпящ противоречие и служещ си с открити призиви за ограничаване свободата на словото, както и с популярната в последно време „култура на отменянето“. Основите на това явления лесно се откриват в критикувания от Попър есенциализъм. В исторически план, съотнесени към индивида, вярванията, които постулират, че колективните идентичности като етническа принадлежност, националност или пол са най-съществените характеристики на индивида, многократно са причинявали различни обществени катастрофи. Днес борбата за социална справедливост прерастна в налагането на квоти на институционално ниво, основани на колективна принадлежност, чието пряко следствие е дискриминационният подбор на кадри на базата неотменими характеристики. Новата социална справедливост намира корените си в концепцията за „tabula rasa” на Джон Лок, (както и в идеята на Маркс за битието, което определя съзнанието), а именно че човешкото същество е плод само и единствено на социалната си среда и съответно може да бъде прекроявано чрез мащабни социални промени, като напълно се елиминира биологичната детерминираност, пораждаща естествените различия.

Културните войни се основават на поставянето на причината за социалното неравенство изключително върху несправедливостта на социалното устройство, като с цел осигуряване на равно участие на всеки индивид във всяка една сфера на социалния живот се прибягва до радикални мерки за промяна или премахване на нормите и критериите, които задават и изграждат различните социални институции. В допълнение идеологията, целяща да ни доближи все повече до идеалната социална справедливост започна да разглежда половата идентичност като изцяло социална конструкция, която чрез преформатиране може да ни доведе до освобождаване от ограниченията на биологичната човешка същност (Germany Plans to Allow Gender and Name Changes Once a Year. Nationalreview. 2022). Тези утопични стремежи силно наподобяват усилията на двете големи тоталитарни системи от миналия век за създаването на „übermensch” (свръхчовек) в Германия и „новия съветски човек” в СССР. Въпросните социални инженери неизбежно са принудени да променят самата човешка природа в стремежа си радикално да трансформират обществото. Социалният свят е толкова сложен, а нашето разбиране за него толкова непълно, че последствията от въздействието на каквато и да било наложена промяна, никога не може да бъде нито напълно прогнозирано, нито контролирано.

Идеята за „отворено общество” почива върху презумцията, че институционалните проекти неизменно не водят до резултатите, които целят, тъй като са в невъзможност да предвидят човешкия фактор - човешкия избор, индивидуални различия, особености и поведение. Според есенциалистката, холистичната и историцистката теории, индивидите са просто пионки в социалната система, влачени от по-големи социални сили, извън техния контрол. Постигането на мащабна и целенасочена трансформация на обществените порядки изисква промяна на самата

човешка същност, което може да бъде постигнато само чрез абсолютна, пълна власт и по този начин утопичното инженерство притежава естествената склонност към строга тоталитарна диктатура. Плановиците им са враждебни към всяка публична критика, което ги лишава от обратната връзка за въздействието на техните политики и това допълнително подкопава ефективността им. Тази враждебност в съвременните „отворени общества" се проявява чрез феномена „политическа коректност" и нейната цензурираща функция при обществените дебати по редица остри обществени проблеми. Терминът се появява за първи път в марксистко-ленинския речник след Руската революция от 1917 г. и се използва за описание на стриктното придържане към политиката и принципите на Комунистическата партия на Съветския съюз (Encyclopedia Britannica). Политическата коректност в наши дни има за цел намеса в естествената, органична промяна на езика и съответно води до невъзможни за предвиждане последици и странични ефекти. Вредните, като цензура и интелектуално сплашване, вече са налице във всички сфери на обществено-политическия живот. Това явление в основата си представлява репресия върху свободата на словото - един от основните постулати на „отвореното общество", понеже е единственият ни инструмент за корекция на грешките.

Изводи

Дълбокият смисъл на събитията след края на Студената война, които предоставиха възможност за разгръщане на либералната демокрация в Централна и Източна Европа, не бива да се търси просто в „края на историята" (липсата на каквато и да е алтернатива на либералната демокрация) или пък в победата на „капиталистическата" над „социалистическата" система, а по-скоро в победата на „отвореното" над „затвореното" общество. „Отвореното общество" не е просто общество на свободно придвижване, а на свободния приток и обмен на идеи, информация и открития, които служат като основен инструмент за ограничаване на човешкото страдание. В „затворените общества" пътят не се подлага на съмнение, той представлява идеал, който окончателно е очертан и всяко отклонение се санкционира от властовия елит.

Кризата на либералната демокрация изисква преразглеждане на практическото осъществяване на теоретичните принципи на „отвореното общество" в светлината на придобития опит от 1945 г. насам и задълбочено изследване на вероятностите четирите тежки кризи на XXI век да са следствие от системна девиация. Днешните проявления на критикуваните от Попър историцизъм, холизъм и есенциализъм не само задълбочават съществуващите кризи, но генерират нови. В Източна и Централна Европа практическото осъществяване на идеята за „отворено общество" изглежда сякаш провалена, заради увеличаващите се икономически неравенства и заради налагането за широкообхватна социална подмяна на естествените биологични характеристики на индивидите, почиваща върху есенциалистки възгледи. Последиците са отхвърляне на идеята за споделени морални ценности и норми между Изтока и Запада, а оттам и появата на термина „либерален тоталитаризъм" в постсъветските държави от Източна и Централна Европа.

Целта на „отвореното общество" е да се осигури „свобода от" ограниченията на всякакви държавни, религиозни и съсловни авторитети, които претендират за „общовалидна истина". И също както науката в преследване на обективната истина си служи с метода „проба-грешка", така и развитието на „отвореното общество", посредством т.нар. „социално инженерство на части" внимателно изследва пътя на развитието си. Този път на обществено развитие не може да бъде детерминиран поради непрекъснатото развитие на научните и технологичните открития, които потенциално могат да променят хода му, както и влиянието на случайни, непредсказуеми фактори. Това, което убягва във всеки аспект на политическия спектър е, че за да бъде стабилна една система е нужна децентрализирана организация, която дава възможност да се коригират грешките и да се избягват вредните ефекти от определени рискове чрез ограничаването им до местно или индивидуално ниво.

В настоящата си форма Европейският съюз е твърде централизиран, което води до непрекъснати конфликти в самия съюз, които заплашват съществуването му. Предимството на „отвореното общество" е, че то е изградено от договори, които позволяват регионална автономия при глобална координация, което се прояви нагледно в налагането на санкциите от страните членки като отговор на руската инвазия в Украйна. Но принципът за децентрализация не бе

спазен в опитите за справяне с бежанската криза, като бяха наложени задължителни квоти. Същият принцип бе нарушен и при справянето с медицинската криза, причинена от SARS-CoV-2. Научните анализи понастоящем показват, че наложените „от горе надолу" глобални ограничения са „причинили огромни икономически и социални щети" (A Literature Review and Meta-Analysis of the Effects of Lockdowns on COVID-19 Mortality. Johns Hopkins Institute for Applied Economics. 2022), като са имали слабо забележимо въздействие върху смъртността. В борбата с „екологичната катастрофа" вече се правят същите непоправими грешки. Препоръчително е да се разгледа наложителността за децентрализация при решаване на социалните проблеми и избягване на холистичния подход, тъй като несъобразяването с регионалните особености и характеристики, води не просто до непостигане на зададената цел, но и до вредни за обществото и индивидите последици.

Централното планиране води до непредвидими резултати. Най-съществените и важните събития се случват непланирано, а увеличаването на човешкото познание чрез научното и технологичното развитие, изисква усилия насочени по-скоро към непрекъсната адаптация, отколкото към превенция и управление на риска. Свободата и социалният прогрес са в пряка зависимост от научния метод, който представлява усъвършенстван и институционализиран процес на проба и грешка. Най-голямото предимство на „отвореното общество" е, че то осигурява максимално индивидуална свобода и умее да се самокоригира мирно с течение на времето и по естествен начин генерира материален просперитет. Западната система не е духовно образувание, а правна и институционална система, която цели осигуряването на равноправие, а не на равенство, поради наличието на съществуващи естествени неравенства между хората, които е невъзможно да бъдат коригирани по административен път. Интервенционистките политики за премахване на всички възможни различия между индивидите обикновено постигат обратния ефект. Ако индивидите са свободни, то те няма да са равни, ако са равни, няма да са свободни.

Належащ социален проблем е преразглеждането на концепцията за свобода – свободата като цел и свободата като средство. Либералните общества постигнаха безпрецедентен напредък за постигането на „свобода от". В съвременния свят много по-належащ е обществен дебат по отношение на „свободата за" - не свободата като самоцел, а като средство за прогрес и единственият практически приложим инструмент, който ни служи за откриването на възможно най-ефективното решение на проблемите, пред които неминуемо ще се изправяме, както в индивидуалното си съществуване, така и в обществения живот.

Литература /References

1. **Бузов, В.** Европейският съюз и кризата на мултикултурализма. НБУ. Наука, образование, сигурност, т. 4. [Buzov, V., The European Union and the Crisis of Multiculturalism. NBU. Science, Education, Security, Volume 4.] (in Bulgarian).
2. **Захарова:** "1984" е за либерализма, не за тоталитаризма. (23 май 2022). Сега. [Zakharova: "1984" is about liberalism, not totalitarianism. (23 May 2022). Sega]. (in Bulgarian).
3. https://www.segabg.com/hot/category-the-war/zaharova-1984-e-za-liberalizma-ne-za-totalitarizma
4. **Попър, К.** (2020). Отвореното общество и неговите врагове. София. Сиела. [**Popper, K.** (2020). The open society and its enemies. Sofia. Seela].(in Bulgarian).
5. **Попър, К.** (2012). Нищетата на историцизма. София. Електронна библиотека по архивистика и документалистика. [**Popper, K.** (2012). The wretchedness of historicism. Sofia. Electronic library of archival and documentary studies]. (in Bulgarian).
6. **Alfa research.** Усещането за предсрочни избори размества електоралните пластове. (https://alpharesearch.bg/post/999-useshtaneto-za-predsrochni-izbori-razmestva-elektoralnite-plastove.html) . (10.07.2022).
7. **A Literature Review** and Meta-Analysis of the Effects of Lockdowns on COVID-19 Mortality. (2022). Johns Hopkins Institute for Applied Economics. (https://sites.krieger.jhu.edu/iae/files/2022/01/A-Literature-Review-and-Meta-Analysis-of-the-Effects-of-Lockdowns-on-COVID-19-Mortality.pdf) . (10.07.2022).
8. **Encyclopedia Britannica**. (https://www.britannica.com/)
9. **Germany Plans** to Allow Gender and Name Changes Once a Year. (June 30, 2022). Nationalreview. (https://www.nationalreview.com/corner/germany-plans-to-allow-gender-and-name-changes-once-a-year/). (10.07.2022).

10. **Kohl, H.** (1996) The Significance of European Integration (https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=3740). (10.07.2022).
11. **Netherlands announces** €25bn plan to radically reduce livestock numbers. The Guardian. (https://www.theguardian.com/environment/2021/dec/15/netherlands-announces-25bn-plan-to-radically-reduce-livestock-numbers) . (10.07.2022).
12. **Perera, A.** (2022). Sri Lanka: Why is the country in an economic crisis? BBC News. (https://www.bbc.com/news/world61028138?fbclid=IwAR2tfoxUsFNqkKl1apc5T3cANMP4nqhbjkRwLncYh5cnYqvvVQtb2UJYfAI) . (10.07.2022).
13. **Vision 2025**: Sri Lanka's Path to Prosperity. The world bank. (2017). (https://www.worldbank.org/en/news/feature/2017/10/17/vision-2025-sri-lankas-path-to-prosperity?fbclid=IwAR2OUtsPMI4bEYacEMoxNYfU_9y38K4CgLMye1bnhPBpiPRmzDUy6jBKob0) . (10.07.2022).
14. **Wiktionary. (**https://en.wiktionary.org/wiki/neotribalism)
15. **World economic forum**. These charts show the growing income inequality between the world's richest and poorest. Dec 10, 2021. (https://www.weforum.org/agenda/2021/12/global-income-inequality-gap-report-rich-poor/). (10.07.2022).

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 152-161
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

МЕТОД НА КОХЕЗИОННАТА ПОЛИТИКА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Мариела Савкова

Софийски университет „Св. Климент Охридски”
БЪЛГАРИЯ, София, 1504, бул. „Цар Освободител” 15
savkovamariela@gmail.com

Резюме: *По-бавната кохезия на България в Европейския съюз продължава да е сериозно предизвикателство, което засяга нейната устойчива интеграция и дълбока европеизация. Особено обезпокоително е ниското ниво на териториална кохезия на страната, което се оказа проблем за всички държави от Централна и Източна Европа. След членството на България в ЕС през 2007 г., страната получи достъп до значителен обем европейски средства от фондовете за кохезия, чиято цел е да подпомагат по-бедните региони така, че да достигнат средно ниво на кохезия на държавите-членки. Вместо това, европейските инвестиции бяха насочени към по-богатите райони, което увеличи пропастта между тях по доходи, растеж и достъп до обществени услуги. Основният наратив на обзора е, че социалната кохезия в ЕС осигурява социалните връзки и доверие между хората държи едно общество цяло и завършено. За това е важно гражданите да вярват, че имат равни условия да напредват и да виждат, че възможностите и ресурсите се разпределят, справедливо.*

Целта на настоящият доклад е да анализира някои основни измерения на европейската кохезионна политика и нейния метод, която е първоизточник на други общи европейски политики за задълбочаване на интеграционният процес в ЕС и консенсус за осигуряване на необходимото финансиране от държавите членки. Изготвен е преглед на нивото на социално-икономическата и териториална кохезия на България от 2007 г. до 2018 г. и е сравнено с това на държавите членки от Централна и Източна Европа. Направен е преглед на научната литература, правната рамка и метода на кохезия в ЕС. Методите на настоящия обзор са: етимологичен и онтологичен анализ, исторически метод, проучване на документация, сравнение, индукция, дедукция, синтез и класификация.

Обсъжданията се отнасят до въпроса коя е “границата за кохезия” в ЕС и как Структурните фондове усилват социалната, икономическа и териториална кохезия на държавите-членки? Границата на кохезия има значение, защото според нея се разпределят ресурсите от фондовете на ЕС. Социалното измерение на европейската кохезия дава възможност за допълнителни изследвания на метода и изследователските подходи на социалните науки в България. Направените изводи правят принос за по-доброто разбиране на ролята на кохезионната политика за устойчивото развитие на България в ЕС.

Ключови думи: Европейски съюз; регионални неравенства; кохезионна политика; метод на кохезия; “граница на кохезия” и „граница на бедност“.

SOCIAL PROCESSES, CULTURE, AND VALUES
COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 152-161
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

THE METHOD OF EUROPEAN UNION COHESION POLICY

Mariela Savkova

Sofia University "St. Kliment Ohridski"
BULGARIA, Sofia, 1504, 15 Tsar Osvoboditel Blvd.
savkovamariela@gmail.com

Abstract: *The slower cohesion of Bulgaria in the European Union continues to be a serious challenge that affects its sustainable integration and in-depth Europeanisation. Particularly its low territorial cohesion, which turned out to be a problem for all the member-states of Central and Eastern Europe. After Bulgaria's membership in the EU in 2007, the country has received access to significant European funding from Structural and Cohesion funds, whose purpose is been to support the „less developed" regions. Instead, the European funds in Bulgaria are been invested in „more developed" regions what have extended the gap between less and more developed urban centers in terms of incomes, growth, and access to quality public services, in addition. The main narrative of the review is that social cohesion in the EU provides social connections and trust between people and keeps a society whole and complete. Therefore, the citizens must have equal opportunities to live, prosper, and see that the resources are been distributed fairly. The objective of the current report is to analyse some of the main dimensions of the European cohesion policy and its method, which is a primary source for other common European policies and the ongoing consensus for providing the necessary funding from the member states. Its scope includes an overview of the level of the socio-economic and territorial cohesion of Bulgaria from 2007 to 2018 in comparison to the progress made by the member states from Central and Eastern Europe. An overview of the scientific theory, legal framework, and method of cohesion of the EU is also been elaborated. In methodological terms following methods are being used: etymological and ontological analyses, historical method, desk analysis, comparison, induction, deduction, synthesis, and classification.*

The ongoing academic discussions refer to the question of what is the "border of cohesion" in the EU and how the Structural funds enforce the economic, social, and territorial cohesion of member-states. The issue of the "cohesion border" is important in practical terms because it is the criteria for the allocation of resources in the EU. The social dimension of the European cohesion policy provides an opportunity for additional studies of social science in Bulgaria. The conclusions made contribute to a better understanding of the role of cohesion policy for the sustainable development of Bulgaria in the EU.

Keywords: European Union; regional disparities; cohesion policy; cohesion method; "border of cohesion" and "border of poverty".

Въведение

Регионалните неравенства в ЕС засягат ядрото на европейския интеграционен процес защото подхранват обществени съмнения в ценностите на неговия либерално-демократичния модел и способността на общите европейски политики да осигуряват равни възможности за напредък и просперитет на всички граждани. Политическото измерение на неравенствата е развитие на евро скептицизъм, популизъм и национализъм, които постигнаха най-голямата си "победа" с напускането на Обединеното кралство от Европейския съюз през 2020 г. В средата на същата година, по повод Деня на Нелсън Мандела, Генералният Секретар на ООН, Антонио Гутериш определи неравенствата като източник на страдание, който има за последици "икономическа нестабилност, корупция, финансови кризи, повишена престъпност и увредено физическо и ментално здраве" (Guterres: 2020). Две години по-късно **неравенствата и корупцията** са посочени като непосредствени заплахи за демокрацията на глобално ниво по време на конференцията на Европейско партньорство за демокрация в Копенхаген.

Целта на настоящия обзор е да представи пътищата за постигане на целите на социално-икономическата кохезия в ЕС и да направи изводи относно нейният напредък в България. Разгледана е в контекста на еволюцията и методът за балансирано териториално развитие в ЕС и напредъка на държавите от Петото разширяване. Една от задачите на емпиричния доклад е да измери къде се намира България спрямо границата на икономическа и социална кохезия в ЕС и да сравни нивото й спрямо това на държавите от Централна и Източна Европа и в частност с Румъния. Направените изводи, освен че дават обосновка на актуалността на настоящият доклад и осигуряват емпиричен материал за допълнителни изследвания на социалните науки върху ниската социална кохезия на България.

Изложение

Еволюционното развитие на социално- икономическата кохезия в ЕС накратко

Без да разглежда в дълбочина еволюцията на политиката за кохезия в ЕС, настоящият исторически обзор прави преглед на някои по-важни моменти от нейното развитие. Още в първите години след създаването на Европейската общност държавите членки приемат неравенствата като заплаха за европейския проект и основание за общи действия. Изследователите са единодушни, че появата на идеята за намаляване на неравенствата в Общността се появява по време на посещението на държавните и правителствени ръководители в Южна Италия през 1955 г., когато при вида на унищоженият от Втората Световна война регион извикват на висок глас "Ние всички сме Месина". От този момент нататък те обединяват усилията си, за да осигуряват равни социално-икономически условия и възможности за просперитет на всички европейски граждани. Тази политическа визия показва силната ангажираност на държавните членки и ценности на солидарност и взаимопомощ, които задвижват новата обща европейска визия и политика за балансирано развитие на цялата територия на ЕС. Не случайно още в първите години след създаването на Общността, с Договорът от Рим (1957 г.), Европейската общност създава първия Структурен фонд и нови регионални инструменти за финансиране на проблемните райони. В Преамбюлът му се подчертава, че държавите-членки са нетърпеливи да укрепят единството на своите икономики и да гарантират хармоничното развитие, чрез намаляване на съществуващите различия между отделните региони и изостаналостта на не облагодетелстваните (Договор от Рим 1957:2). Със същия Договор се въвежда принципът на кохезия за насърчаване на икономическия просперитет и социална справедливост в ЕС, за да се избегне социално-икономическата фрагментация и задълбочаване на регионалните различия (Scott 2009: 656). Друг важен принос на Договора е, че поставя начало на Европейската икономическа общност и приема правилата за функциониране на общия европейски пазар. Точно във връзка с тези правила държавите членки приемат, че Европейската общност може да прилага регионален подход, за да защити по-бедните райони и да изпълни „подходяща регионална икономическа политика в изоставащите и проблемни райони, без това да нарушава пазара и конкуренцията" (Договор от Рим 1957:34). Новосъздаденият Европейски социален фонд се заема със защита на доходите на работниците от преструктурираните индустриални райони, докато земеделските фондове с решаването на

проблема с продължаващата продоволствена криза след Втората Световна война. Друг регионален инструмент, създаден със същият Договор е Европейската инвестиционна банка, която започва да подпомага районите с необичайно нисък жизнен стандарт на населението. По-късно със силното застъпничество на първите членове на Европейската комисия, които отговарят за регионална политика и конкуренция - Джордж Томпсън в Комисията Ортоли (1973-1977) и Алберт Боршет в Комисията Малфати (1970-1973) е създаден Европейският фонд за регионално развитие**.** Силният наратив за солидарност на регионалната политика личи ясно в изказването на Джордж Томпсън, който казва че съдбата на изоставащите райони на Гърция, няма да е само гръцки проблем, след като страната се присъедини към ЕС, а ще стане проблем на цялата Европейска общност. (Thomson 1976:4).

Понятието „кохезия“ за първи път се използва в Единният европейски акт през 1987 г. Раздел V на Договора е посветен на икономическата и социална кохезия като дефинира три вида кохезия- икономическа, социална и териториална. В чл.130а на същия Договор се посочва, че целта на Общността е да постига цялостно балансирано териториално развитие и да намалява неравенствата между различните региони и изостаналостта на най-малко облагодетелстваните (ЕЕА 1986:9). Периодът на утвърждаване на кохезионната политика завършва с Договорът от Маастрихт, който издига целта за намаляване на неравенствата до цел номер едно в ЕС. В член 2 държавите членки посочват следните основни цели на Съюза „за постигане на балансирано и устойчиво развитие на Съюза. Това са осигуряване на високо ниво на заетост, създаване на зона без вътрешни граници, укрепване на икономическата и социална кохезия и създаването на икономически и паричен съюз, включващ единна валута. (Договор от Маастрихт 1993:8). Договорът определя основните области на споделена компетентност между Съюза и държавите членки, част от които е социално-икономическата и териториална кохезия, която заедно с останалите общи политики (вътрешен пазар и социална политика) стават част от законодателната архитектура на ЕС. В по-широк план Договорът от Маастрихт постига политическа и икономическа консолидация, с която се завършва първия етап на федерализация на ЕС, благодарение на което регионите под „границата на кохезия“ в ЕС се превръщат в обект на специални мерки за финансиране, а след последното Пето разширяване на ЕС, поради разширените неравенства държавите членки започват да отделят над една трета от бюджета за най-бедните региони.

Метод на кохезионната политика на Европейския съюз

Уникалността на кохезионната политика е свързана преди всичко с нейния метод, който представлява предварително програмиране на Структурните и Кохезионният фондове (СКФ) в зависимост от нивото на кохезия на съответната държава-членка или регион-ниво 2, кумулативно и поотделно, според предварително дефинирани критерии. Това означава, че нейният метод е в обратнопропорционална зависимост между финансирането от СКФ и нивото на кохезия на съответната териториална единица на ЕС. Така методът гарантира, че европейските средства достигат местата, които се нуждаят най-много от тях без да се нарушава конкуренцията в ЕС и насърчават връщането на по-бедните райони на пътя на растежа. Други нейни характеристики са многостепенното управление и дългосрочните й цели, поради което програмирането на фондовете от ЕС е многогодишно и се изпълнява на европейско и регионално равнище. Към първата характеристика на метода на кохезионната политика се отнасят понятията **програмен период** и **многогодишна финансова рамка**. Понятието „програмен период“ на кохезионната политика се използва малко след появата на термина „кохезия“ в Регламент №2052 / 24.06.1988 г., с който се приемат условията за финансиране, координация и ефективно прилагане на първата многогодишна финансова рамка на Европейската общност. В рамките на „Програма 2000, за по-силен и разширен Съюз“ се провежда фина настройка на европейското законодателство за функциониране на Структурните и Кохезионният фондове (Mrak, Richter, Szemler 2015: 28), във връзка с предстоящото Пето разширяване с държавите от Централна и Източна Европа (ЦИЕ). Тя включва прецизиране на обектите на кохезия в ЕС и въвеждане на понятието „допустимост“ за финансиране от СКФ. По същество методът „Берлин” прави предварително разпределение на фондовете за кохезия според различни формули за всяка от трите категории региони, обекти на кохезия, а именно „**изоставащи**“, „**в преход**“ и „**по-развити**“ региони (ЕС 2015:1). Всеки от тях е дефиниран според **„границата за кохезия”** в

Европейския съюз спрямо предварително дефиниран критерий, което прави кохезионната политика прозрачна, прогнозируема и ясна за всички заинтересовани страни. Методът е приет през 1999 г. по време на Съвета в Берлин и от тогава насам се запазва, независимо че се допълва нови критерии през 2009 г. и 2013 г.

Анализът на обектите на кохезия в ЕС показва, че **в**сяка от трите категории региони на кохезия се появява на различен етап от еволюцията на европейската кохезионна политика. Първи и най-стар обект на кохезия са **„изоставащите"** региони, които се официализират през 1988 г. с нормативната уредба, която урежда прилагането на първата многогодишна финансова рамка (1989-1993). Регламент № 2052 от 24 юни 1988 г., дава следната дефиниция на „изоставащите" региони. Това са регионите NUTS 2, чийто еквивалент в България са районите ниво - 2, с БВП на човек от населението по-малък от 75% на човек в стандарт на покупателна способност (СПС), въз основа на данните за последните три години, със задължението този списък да се актуализира на всеки пет години. С други думи това са регионите „под границата" за кохезия, които са в обхвата на Цел 1 (социално-икономическа кохезия) и са първостепенна цел на Структурните фондове от 1988 г. до днес.

Втори обект на кохезия са районите ниво - 2 **„в преход",** които се намират над „границата за кохезия" в ЕС, но все още не са постигнали конвергенция с ЕС. Регионите „в преход" се официализират през 2006 г., въпреки че са обект на европейско финансиране от 1994 г. до 2005 г. В Регламент 1083/2006 г. Европейската комисия ги дефинира като региони - ниво 2, с БВП на човек от населението за програмния период (2007-2013), който е по-нисък от 75% от средният за ЕС-25 за референтния период, но чийто БВП на човек от населението нараства до над 75% от средния за ЕС-27. По-късно Регламент №1303/2013 потвърждава дефиницията и посочва, че тази категория региони трябва да получат най-малко 60% от индикативното средно годишно разпределение от четвъртата МФР на ЕС (2007-2013). Допълнително трябва да се уточни, че тяхното официализиране се налага, поради статистическия ефект от последното разширяване, когато в резултат от присъединения голям брой държави от ЦИЕ населението на ЕС се увеличава с 20%, докато, брутният му продукт на човек едва с 5%. Рискът за страните от предишните две разширявания да загубят достъп до финансиране от по Цел 1 на Структурните фондове (за социално-икономическа кохезия) става реален. Така, за да запази достъпа до финансиране на регионите от предишните разширявания, които не са завършили процеса на кохезия, Регламент 1083/2006 г. дава възможност да се възползват от преходна помощ, като страдащи от статистическия ефект от намаляването на „границата на кохезия", добавяйки **второ условие**, да са били „изоставащи" в предишния програмен период (2000-2006). Освен че осигурява допълнителен период за финансиране на тези райони, същият Регламент уточнява, че тази помощ за тях трябва да приключи през 2013 г. и не следва да има последващ преходен период.
Трети обект на кохезия в ЕС са **„по-развитите"** райони - ниво 2, които са част от Цел 1 на Кохезионния фонд от неговото създаване през 1994 г. до днес. За тяхното дефиниране, Фондът използва индикатор „Брутен национален доход" (БНД) под 90% от средния за ЕС. Договорът от Маастрихт и новият Регламент №2081/1993, за координация на Структурните и земеделските фондове и инструменти, натоварват Кохезионният фонд да промотира развитието и преструктурирането на „**изоставащите**" региони реферирани като региони по Цел 1. Приетата амбициозна Програма 2000 „За по-силен и разширен Съюз" въвежда нова Цел 3, която обхваща регионите, които не са обхванати от целта за социално-икономическа кохезия. С това ЕК очаква икономиката да се превърне в по-конкурентна и да защити европейския модел като цяло. като позволи на по-развитите региони в ЕС да се възползват от финансиране на другите на Структурните фондове.

Най-нов обект на кохезия са т. нар. „**догонващи региони",** които се намират под **"границата на кохезия"** и очертават **„линията на бедност"** в Европейския съюз. За дефинирането им са въведени два нови критерии, които оценяват доходите на населението и растежа на районите спрямо средните за ЕС. Това са районите - ниво 2, с **доходи на населението под 50%** от средните за ЕС като първо условие или имат **нисък икономически растеж след 2013 г.** като следващо условие (ЕС 2009:1).

В обобщение, обектите на кохезия в ЕС са, както следват:

Региони NUTS 2, обект на кохезия от Структурните фондове:

- “по-развити” с БВП на човек над 90%
- “региони в преход”, с БВП на човек между 75% и 90%
- “изоставащи” региони, с БВП на човек под 75%
- “догонващи”, с доходи под 50% от средните за ЕС
- “догонващи”, с нисък растеж след 2013 г. под границата на кохезия за ЕС

Региони NUTS 2, обект на кохезия Кохезионният фонд:

- по-развити региони, с БНД под 90%

В обобщение, едно от най-сериозните предимства на метода на кохезия в ЕС е неговата прозрачност, яснота и предвидимост, което ограничава субективните преценки и дава сигурност на всички заинтересовани страни в неговите предимства.

Във втората част на настоящият доклад е анализирано равнището на кохезия на България след изпълнението на кохезионната политика за един програмен период и половина. Последващата оценка включва първите шест години от вторият програмен период, което е и междинна оценка на втората МФР на ЕС за България.

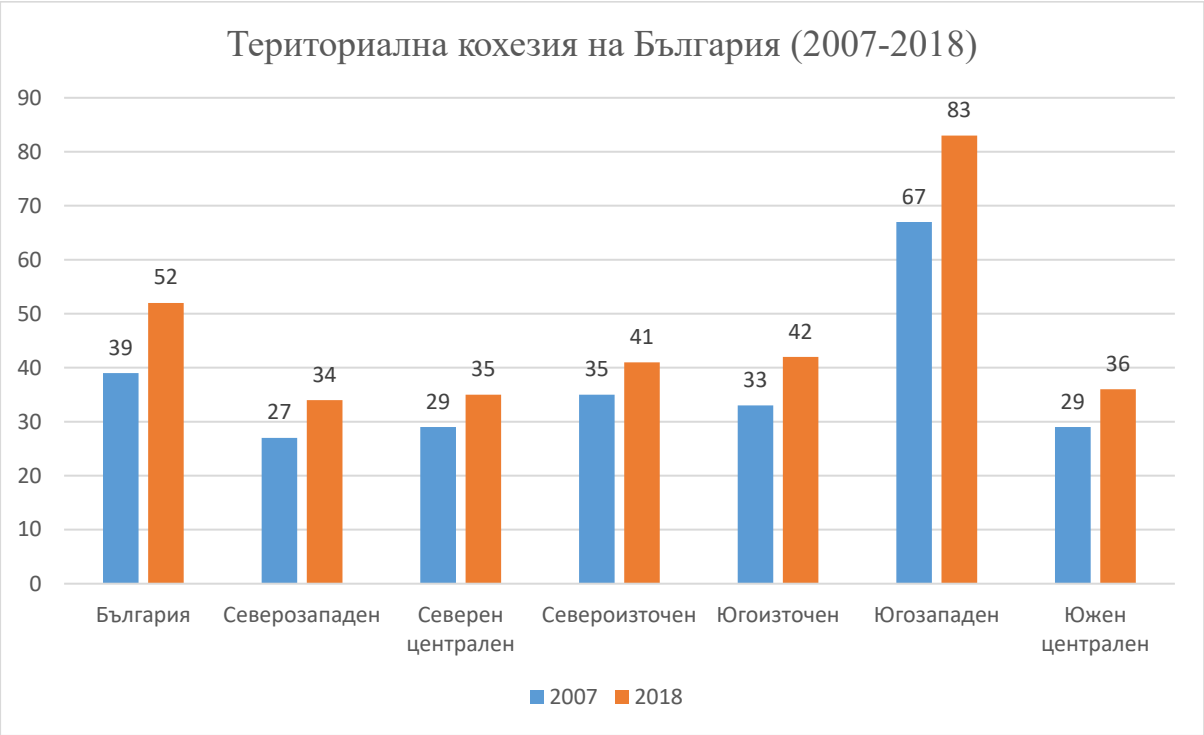
Икономическа и териториална кохезия на България с Европейския съюз (2007-2018)

Петнадесет години след членството си в ЕС, България остава с най-ниското ниво на кохезия от всички държави-членки на ЕС преди всичко, поради много ниската икономическа база на страната през 2007 г. и ниския регионален растеж. По данни на Евростат страната има брутен вътрешен продукт в СПС на човек от 45% през 2010 г. като до края на 2018 г. преминава „линията на бедност“ като достига 52% от средния за ЕС. По-сериозен проблем обаче се оказват големите регионални равенства и небалансираното териториално развитие на България. Фактът, че **пет** от **шестте** планови райони ниво 2 са „**догонващи**“ или под „линията на бедност“ в ЕС, показва много ниското равнище на териториална кохезия на страната (виж Фигура 1). По данни на Евростат за индикатора през 2007 г. всичките шест райони - ниво 2 на България се намират под “линията на бедност” в ЕС до 2018 г. Това са Северозападният (СЗР), Северен централен (СЦР), Североизточен (СЕР), Югоизточен (ЮИР) и Южен централен (ЮЦР). До края на анализирания период Югозападният регион освен че изблиза от таза категория успява да премине „границата на кохезия“ в ЕС и да достигне БВП на човек от 83% спрямо средният за ЕС през 2018 г. За сравнение „на входа“ в ЕС, Югозападният регион е “изоставащ”, с БВП на човек от 67% от средният за ЕС. Поради наследен модел на териториално развитие и проблем с планирането на първата МФР на ЕС за България в Югозападният район са концентрирани значителен по-голям обем европейски средства. Заедно с други благоприятни политически и институционални фактори, той успява да премине “границата” на кохезия и да влезе в групата на регионите „в преход” още в края на изпълнението на първата многогодишна финансова рамка на ЕС за България. Големите регионални неравенства между Югозападният и останалите региони са измерени още през 2007 г. когато двата най-бедни региона, Северозападен и Северен централен са почти 50% по-бедни от него.

Анализът на растежа ясно показва, че Югозападният регион постига ръст на БВП на човек почти 50% по-висок от този на останалите пет планови райони - ниво 2. Вторият район, който напредва по-бързо е Югоизточният район, но остава значително по-беден от ЮЗР. В същото време Северозападния район изостава значително, видно най-вече от състоянието на съставните му области, които обедняват. От три по-богати райони - ниво 3 през 2007 г. (Плевен, Ловеч и Враца), те намаляват до една (Враца), през 2015г. В обратна посока се развива другият по-беден район- ниво 2, Северен централен, в който по-богатите области се увеличават от две (Русе и Габрово) през 2007 г. на три (Русе, Габрово, В. Търново) през 2015г. Терминът “изоставащ“ се използва единствено като технически, за да обозначи тези, които не напредват, въпреки че регионите не могат да се дефинират като такива само поради ниският растеж (Ghiorghita 2005: 105). Европейското законодателство прави тази разлика, за да постави „изоставащите“ региони във фокус на специални мерки от страна на националните правителства и ЕК. По отношение на останалите три планови райони на България - ЮЦР, ЮИР и СЕР всички

са “догонващи”, с БВП на човек, под 50% от средният за ЕС. До 2018 г. по-добро икономическо представяне имат ЮИР и отчасти ЮЦР, но като цяло регионалните неравенства между шестте планови района на България се увеличават и се оформят като сериозно предизвикателство за България. Основният извод, е че България не постига балансирана териториална кохезия в ЕС, а пет от шестте планови райони на България напредват особено бавно, като постигат растеж под един процент средногодишно. По-късно е установено, че роля за това имат европейските фондове, чието небалансирано разпределение е дало значително повече предимства на Южните пред Северните региони и на десет от най-богатите райони - ниво 3.

Фигура 1. БВП на човек на България и регионите ниво 2, спрямо средният за ЕС (2007-2018)[1]
Figure 1. GDP per capita at NUTS 2 regions of Bulgaria (2007-2018)

Социална кохезия на България и държавите- членки от ЦИЕ (2007-2018)

По-слабият напредък в социалната кохезия на България спрямо останалите страни от ЦИЕ се оказа още по-сериозен проблем от ниската ѝ икономическа и териториална конвергенция с ЕС. Равнището на социална кохезия на България е анализирано в две стъпки. На първо място е направена оценка на брутният разполагаем доход на домакинствата на човек от населението на България, индикатор който се използва за сравнение между държавите членки на ЕС и на второ е сравнено нейното равнище на социална кохезия с държавите от Централна и Източна Европа, част от Петото разширяване. Данните на Евростат показват, че България влиза в ЕС през 2007 г. с много ниско ниво на брутен разполагаем доход на домакинствата на човек спрямо средният за ЕС от 32%. Това позиционира страната ни освен като „изоставаща“ и като „догонваща“ по доходи на домакинствата на човек от населението. До края на анализирания период ситуацията се подобрява, но страната не преминава „линията на бедност“ от 50% брутен разполагаем доход на домакинствата на човек спрямо средните за ЕС. Освен това при сравнение на социалната и икономическа кохезия на България се вижда, че страната ни има по-ниска социална конвергенция с ЕС и напредва по-бавно в сравнение икономическата. (Виж Фигура 1.)

[1]Eurostat online data code: **TGS00006** last update: **19/04/2022 00:00**.
https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tgs00006/default/table?lang=en.

Сравнението на България с държавите от Централна и Източна Европа (Таблица 1) ясно показа ниското ниво на социална кохезия на страната. През 2007 г. освен България другата държава-членка, която е с доходи под 50% от средните за ЕС е Румъния, но до 2018 г. тя успява да достигне равнище на доходи на домакинствата от 67% от средните за ЕС като регистрира стабилен растеж и излиза от категорията на „догонваща“. Подобно увеличение е регистрирано в Латвия и Естония, без тези две страни да успеят да достигнат средните доходи в ЕС до 2018 г., поради ниската база на индикатора през 2007 г. Три от “по-развитите” държави- членки от ЦИЕ, Словения, Чехия и Литва достигат европейската „граница“ по доходи на населението до 2018 г. Случаят Словения е интересен, защото тя макар единствена да има социална конвергенция с ЕК през 2007 г., растежа на доходите на домакинствата се забавя до 2018 г. Останалите държави-членки Унгария, Полша, Хърватска, Естония, Латвия и Словакия остават с доходи под средните за ЕС. Основният извод е, че България е с най-ниско ниво на социална кохезия и напредва най-бавно от държавите от ЦИЕ. Следващ извод, е че за напредъка на социалната кохезия е необходима подкрепяща политическа, институционална и административна среда в държавите-членки на ЕС.

Таблица 1. Брутен разполагаем доход на домакинствата на човек (2007-2018) [2]
Table 1. Adjusted gross disposable income of households per capita (2007-2018)

TIME	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
ЕС - 28 държави	19328	19 583	19 165	19 660	19 991	20 358	20 399	20 871	21812	21 815	22 170	22863
България	6 776	7 626	7 468	7 880	8 678	8 871	9 248	9 754	10272	10 527	10 875	:
	35	39	39	40	43	44	45	47	47	48	49	49
Чехия	14 055	14 345	14 622	14 959	15 026	15 318	15 742	16 689	17388	17 478	18 459	19341
	73	73	76	76	75	75	77	80	80	80	83	85
Естония	11 080	12 101	11 355	11 556	12 292	12 687	13 327	14 113	15227	15 429	15 876	16 870
	57	62	59	59	61	62	65	68	70	71	72	74
Хърватска	10 945	11 415	11 207	11 345	11 616	11 806	11 918	12 097	13011	13 280	13 732	14 402
	57	58	58	58	58	58	58	58	60	61	62	63
Латвия	10 768	11 611	9 901	10 167	9 962	10 779	11 350	11 915	13077	13 351	13 988	15 130
	56	59	52	52	50	53	56	57	60	61	63	66
Литва	11 598	12 699	11 849	12 614	13 416	14 172	14 930	15 529	16540	17 175	17 711	18 391
	60	65	62	64	67	70	73	74	76	79	80	80
Унгария	11 288	11 397	11 284	11 820	12 647	12 825	13 079	13 426	13993	13 879	14 223	15 010
	58	58	59	60	63	63	64	64	64	64	64	66
Полша	10 560	11 005	11 339	12 407	12 983	13 758	13 897	14 315	15135	15 345	15 750	16 251
	55	56	59	63	65	68	68	69	69	70	71	71
Румъния	8 465	9 618	9 030	9 950	9 848	10 215	10 463	10 796	11745	13 007	14 235	15 377
	44	49	47	51	49	50	51	52	54	60	64	67
Словения	15 999	16 548	15 586	15 940	16 349	16 289	16 141	16 364	17027	17 275	17 938	18 737
	83	85	81	81	82	80	79	78	78	79	81	82
Словакия	11 752	12 843	12 871	14 040	14 017	14 528	14 658	14 971	15898	14 718	15 027	16 066
	61	66	67	71	70	71	72	72	73	67	68	70

От изследваните индикатори може да се обобщи, че България постига по-видим напредък в икономическата кохезия. Колкото до социалната и териториална конвергенция на страната ситуацията се влошава, като България остава единствената „догонваща“ държава-членка по доходи на населението от Централна и Източна Европа, а неравенството между

[2] Eurostat online data code: **SDG_10_20** last update: **04/11/2022 00:00**
https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/sdg_10_20/default/table?lang=en

Югозападният район и останалите пет планови райони се удвоява. Не на последно място, Северозападният район трайно се оформя като „изоставащ“ не само по растеж, но и по доходи на населението освен в България и в целият Европейски съюз.

Заключение

Анализираните теоретични аспекти и метод на кохезия в ЕС показват, че кохезионната политика има силен социален наратив за солидарност, взаимопомощ и единство, който осигурява доверието и социалните връзки между държавите-членки и европейските граждани. Тя е един от пътищата за постигане на устойчиво развитие на европейския проект, защото освен преките материални ползи, осигурява социална кохерентност на Съюза и вярата на гражданите в общият им интерес да живеят и напредват заедно. Колкото до България, независимо от подобрението в икономическата кохезия териториалната се влошава, а с нея и доверието на хората от обедняващата периферия, че ресурсите се разпределят справедливо и всички граждани имат сходни перспективи за по-добър живот. Краткият емпиричен анализ ясно показа, че след членството на България в ЕС настъпва задълбочаване на неравенствата в България като най-видимо от предимствата на европейското членство се възползва Югозападният район, в частност София град и София област.

Не на последно място бавният напредък в социалната кохезия на България с ЕС в сравнение с останалите страни от Централна и Източна Европа показва, че в страната действат политически, институционални и други фактори, които по-скоро задържат развитието на потенциала на регионите и дълбочинната европеизация на страната. Влошаването на териториална кохезия на България се доказва от увеличаващите се регионални неравенства в България, което означава, че центъра по-скоро не се интересува от съдбата на „изоставащите“ райони или го прави избирателно. Това, не би било проблем, ако не уврежда социалната кохерентност на българското общество и усещането на хората, че са част от него. В първите години от членството на страната в ЕС се очерта нова разделителна линия между център и периферия, чийто граждани по-доходи, заетост и възможности за напредък се оформиха като първа и втора категория. Поради това е важно да се въведе метода на кохезия на ЕС в България, което ще върне доверието на хората от най-бедните райони, че не са оставени сами на себе си.

Литература /References

1. **Agenda 2000.** Commission of the European Communities, COM (97), volume 1 (1997).
2. **Council Regulation** (EEC) No 2052 / 88 of 24 June 1988 on the tasks of the Structural Funds and their effectiveness and on coordination of their activities between themselves and with the operations of the European Investment Bank and the other existing financial instruments.
3. **Council Regulation** (EC) No 1083/2006 of 11 July 2006 laying down general provisions on the European Regional Development Fund, the European Social Fund and the Cohesion Fund and repealing Regulation (EC) No 1260/1999.
4. **Council Regulation** (EEC) No 2052 / 88 of 24 June 1988 on the tasks of the Structural Funds and their effectiveness and on coordination of their activities between themselves and with the operations of the European Investment Bank and the other existing financial instruments.
5. **European commission** staff working document, (2009). „Competitiveness in low-income and low-growth regions. The lagging regions report“. European Union, 2017.
6. **Eurostat**, “Adjusted gross disposable income of households per capita” [SDG_10_20] 02/10/2020
7. **European commission** (2015).“The Cohesion Policy funding allocation methodology – a way forward for the CPMR and its Regions”. Internal CPMR Issues Paper. CPMR
8. **European community**, (1957). “The Treaty of Rome”.
9. **Ghiorghita, E.** (2005) “The illusion of catching up the socio-economic regional gaps", The USV Annals of Economics and Public Administration, Volume 15, Issue 1 (21).
10. **Mrak, M., Richter, S., Szemler, T.** (2015). „Cohesion policy as a function of the EU Budget. A perspective from the CEE member states “. The Vienna Institute for International Economic Studies
11. **Regulation (EU)** No 1303 /2013 of the EU Parliament and the Council.Official Journal of the European Union, 20.12.2013.
12. **Scott, J.W.** (2009).„Europe of regions”.University of Joensuu, Finland.
13. **Single European Act,** (1986). [online]. https://eur-lex.europa.eu/legal

content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11986U/TXT&from=BG.
14. **Maastricht Treaty** (1992). [online]. https://europa.eu/european-union/sites/default/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf.
15. **The speech of Antonio Guterres**, Secretary-General, United Nations, Speech on the day of Mandella 'Inequality defines our time available on line: https://news.un.org/en/story/2020/07/1068611
16. **Thomson.** (1976). Speech given at the Bank of Athens. [online] http://aei-dev.library.pitt.edu/10859/1/10859.pdf.
17. **Treaty of Maastricht** (1992) [on line] https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A02016ME%2FTXT-20160901.

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 162-170
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

СЪВРЕМЕННИ КОНЦЕПЦИИ ЗА ОБРАЗОВАНИЕТО В ДИГИТАЛНАТА ЕРА - ПРЕГЛЕД НА БЪЛГАРСКАТА НАУЧНА ЛИТЕРАТУРА

Теодора Тодорова

Софийски университет „Св. Климент Охридски”
БЪЛГАРИЯ, София, 1504, бул. „Цар Освободител” 15
tea.a.todorova@gmail.com

Резюме: *Развитието на дигиталните технологии е съпътствано от фундаментални промени в различни социални сфери. Все по-актуален става и дебатът за необходимостта от нов тип образование, което да бъде адекватно на бързо променящия се свят. Цел на настоящия доклад е да очертае този дебат в локален контекст, като представи преглед на някои от по-значимите научни публикации от български изследователи през последните три години. Основната задача е да се проследи как в българската научна литература се коментира появата на нови концепции за образованието в дигиталния свят и по-конкретно - процесите на трансформации в образованието под натиска на дигиталните технологии.*

Направеният преглед разкрива ценни научни текстове, поставящи процесите в българското образование в по-широка социокултурна перспектива, която би помогнала и при разработването на практически решения, ориентирани към класната стая. Избраните текстове представят начини, по които съвременното образование може да отговори на предизвикателствата на дигиталния свят. Но разкрива и необходимостта от очертаване на по-плътна линия на критичен анализ на процесите на технологизиране на образованието. В тази връзка се откроява въпросът: Интегрирането на дигиталните технологии в училище е неизбежно, но дали не възниква и необходимост от механизми за компенсиране на натиска на мултимедийното обкръжение?

Ключови думи: образование на бъдещето; онлайн образование; интернет; дигитална епоха; ключови компетентности на XXI век.

SOCIAL PROCESSES, CULTURE, AND VALUES
COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 162-170
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

CONTEMPORARY CONCEPTIONS OF EDUCATION IN THE DIGITAL AGE - REVIEW OF THE BULGARIAN SCIENTIFIC LITERATURE

Teodora Todorova

Sofia University "St. Kliment Ohridski"
BULGARIA, Sofia, 1504, 15 Tsar Osvoboditel Blvd.
tea.a.todorova@gmail.com

Abstract: *The development of digital technologies goes along with fundamental changes in different social spheres. The debate about the necessity of a new type of education which is adequate to the quickly developing world is becoming increasingly relevant. The purpose of this report is to outline this debate in a local context by presenting an overview of some of the most important scientific publications written by Bulgarian researchers in the last three years. The main task, more specifically, is to trace A central question in this text is how the emergence of new concepts of education in the digital world is commented on in the Bulgartian scientific literature and more specifically how it reflects on the processes of transformations in education which occur under the pressure of digital technologies.*

This review reveals valuable scientific texts which examine the processes in Bulgarian education in a wider sociocultural perspective that can also help the development of practical solutions for the classroom. The chosen scientific texts present ways in which education today can meet the challenges of the digital world. This review also reveals the need for a more solid critical look at the processes of technologization of education. In this regard a question arises: The integration of digital technologies in schools is inevitable, but does there not also arise a need for mechanisms to compensate for the pressure of the multimedia environment?

Keywords: education of the future; online education; internet; digital age; key competences for the XXI century.

Въведение

Бързото развитие на дигиталните технологии предизвиква дълбинни трансформации в различни сфери на човешката дейност. Това води до необходимостта от по-добро разбиране на тези съвременни процеси, за което натрупаното научно познание може да окаже съществен принос. Редица световноизвестни изследователи, като Маршал Маклуън, Нийл Постман, Мануел Кастелс, допринасят за разбирането на човешките общества, като разкриват сложните взаимодействия между развитието на технологиите и съпътстващите ги социални процеси в различни исторически етапи.

Съществен аспект на наблюдаваните социални промени в съвременния свят са трансформациите в образователната сфера. Все по-актуален става и дебатът за необходимостта от нов тип образование, което да бъде адекватно на бързо променящия се свят на новите технологии.

Цел на настоящия текст е да направи преглед на по-значимите научни публикации от български изследователи през последните няколко години, които се включват в този дебат и очертават трансформациите в образованието в дигиталния свят[1]. За отправна точка е избрана 2020 г. – след началото на последната пандемия, която усили вече протичащи процеси и изостри вниманието към проблемите в сферата на образованието. Основната задача на настоящия преглед е по-конкретно да се проследи как в българската научна литература се коментират съвременните концепции за образованието в дигиталния свят и взаимовръзката между развитието на дигиталните технологии и трансформациите в образованието. Представеният текст е изграден от две тематични части. Първата проследява историческото развитие на образованието, така както е видяно в избраните текстове – кризата на традиционното образование в съвременния свят и зараждането на концепции за нов тип образование, което да бъде адекватно на бързо променящата се действителност на дигиталните технологии. Втората част представя очертаните в тези текстове характеристики на образованието на бъдещето. Поставен е акцент върху формулирането на новите цели на образованието, осмислянето на променените роли на учителя и ученика в учебния процес и оценяването на възможностите и границите на дигиталните технологии. Стремеж във всички части е да се обърне внимание на коментираните в научната литература специфики на българския образователен контекст.

Разгледаните заглавия са подбрани след проучване на сводния каталог на Националната библиотека и две дигитални библиотеки – CEEOL и Academia.edu. Те включват четири по-обхватни изследвания; избрани статии от няколко научни сборника, издадени във връзка с научни конференции на тема съвременно образование; отделни статии в реферирани онлайн списания. В настоящата статия по-подробно са разгледани няколко от по-значимите текстове, посочени в използваната литература.

Прегледът обхваща текстове, които коментират трансформациите в образованието в по-общ теоретичен план, като извън неговия обхват остават емпиричните изследвания и тясно практически ориентираните текстове, които предлагат конкретни дигитални инструменти за прилагане в класната стая.

Образование в развитие - минало, настояще, бъдеще

Поглед към съвременността - образование в криза

В разгледаната научна литература най-често се открояват три отправни момента: гледна точка към съвременното състояние на образованието, която го вижда в момент на криза;

[1] Представеното проучване е част от докторантското ми изследване на тема: „Неинституционални образователни практики в българското виртуално пространство - нови просветители, стратегии, ресурси. Задачата на настоящия текст е да се дообогати теоретичната рамка, в светлината на която ще бъдат интерпретирани емпиричните наблюдения.

представяне на обобщен възглед за традиционното[2] образование, от което съвременното се различава; визия за новия тип образование, което да е адекватно на една постоянно и бързо променяща се, все по-технологична съвременност.

Общо разбиране за разгледаните автори е, че наблюдаваме процеси на трансформации в образованието, които са продиктувани от съвременната действителност – все по-забързания ритъм на развитие в различни сфери на човешкия живот, все по-стремителното паралелно развитие на новите информационни и комуникационни технологии. Съвременното образование се осмисля като ситуация на криза – от една страна, наследник на определена историческа инерция, която се оказва несъответстваща на съвременната действителност, и от друга, подложено на натиск за промяна, в голяма степен породен от развитието на дигиталните технологии: „Днес е общоприето, че световното образование преживява дълбока системна криза. Достатъчен е повърхностен анализ, за да се установи, че основните причини за кризата и нейните проявления произтичат от обстоятелството, че традиционното образование, съдържанието на обучението, характерът на образованието, дори и неговите цели (колкото и константни да са някои от тях) не отговарят на новите реалии“ (Витанова 2020б: 4). Както отбелязва Наташа Крумова-Христемова, съвременните ученици трябва да се социализират в нов тип общество, назовавано с различни имена - „постиндустриално общество”, „глобално общество”, „общество на знанието”, „информационно общество” (Крумова-Христемова 2020: 291), което изисква от тях да бъдат гъвкави, адаптивни и креативни.

Оттласкване от традиционното образование

Говоренето за промяна изисква и очертаване на стария образователен модел, който трябва да бъде променен. Най-често в литературата той е назоваван като „традиционно образование“. Въз основа на проучените научни текстове могат да бъдат обобщени неговите най-съществени черти (Данов 2020; Терзийска 2020; Витанова 2020). На първо място, учителят е възприеман като безспорен авторитет и единствен източник на знание. Той е движещата сила – изцяло ръководи и контролира образователния процес. В същото време ученикът е по-скоро пасивна страна, която само следва напътствията на учителя. Учебните програми са стандартизирани и общи за всички – не се допускат особена свобода и избор. Акцент се поставя върху предметното знание – с ясни граници между отделните дисциплини. Учебникът е в ролята си на основен източник на информация, без да има особена конкуренция от алтернативни източници. Образованието е централизирано и стандартизирано. Доминира класно-урочната система, обединяваща учениците по възраст, които трябва да покриват определени изисквания. Разгледаните автори отправят поглед и към българския образователен контекст. Наталия Витанова отбелязва факта, че българското образование изостава от съвременните реформаторски тенденции: „То е ориентирано по-скоро към миналото, отколкото към бъдещето. Като характеристики е по-близо до училищата от индустриалната епоха – стандартизация, линейност, колективно обучение в рамките на класно-урочната система, стандартизирано оценяване…” (Витанова 2020: 296). Подобни наблюдения прави и Данаил Данов, като към изброените проблеми на българското училище добавя и поставянето на акцент върху запаметяването и механичното повторение, както и „натрупаните с десетилетия негативни нагласи към образованието“ (Данов 2020: 155).

Революция или еволюция в образованието?

На фона на очертаната криза се открояват и визиите за „нов тип образование”, което би отговорило адекватно на натиска на съвременността. То е назовавано по различни начини – „образование на XXI век” (Витанова 2020; Данов 2020; Терзийска 2020 и др.), „образование на бъдещето” (Витанова 2020 и др.), „нов тип образование” (Данов 2020), но в основата на всички тези разбирания стои представата за промяна по посока на едно по-адаптивно образование, което следва гъвкаво динамичните промени в останалите сфери на човешкия живот.

[2] Под „традиционно образование“ в настоящия текст ще бъде разбиран моделът на масово достъпното образование, който се заражда през втората половина на XIX век и е свързан с изграждането на националните държави и индустриалния тип общество.

Въз основа на разгледаните текстове могат да бъдат обобщени неговите най-важни характеристики.[3] На първо място, то е видяно като непрекъснат процес – в духа на философията за „учене през целия живот“. Учещият се е в центъра на образователния процес – активна страна и носител на отговорността за своето образование. Променена е и ролята на учителя, който вече не е „мъдрецът на сцената“, както отбелязва Алисън Кинг в известния си текст “From Sage on the Stage to Guide on the Side”, а е съветник, наставник, ментор (King 1993). Акцентът в новия тип образование се премества от знанията към уменията, едно от които е умението за самостоятелно учене. Образованието на бъдещето е личностно ориентирано, съобразено с индивидуалните интереси и потребности на ученика. Ученето също така се реализира повече чрез правене – проектни, творчески, експериментални дейности. А технологиите са неразривна част от целия образователен процес.

Нерядко преходът към желания нов тип образование е представян като радикална промяна, необходима революция в образованието, но един по-внимателен прочит би разкрил по-скоро описания на една по-плавна еволюция на образованието – на процеси, които са познати отдавна, на теории, които са съществували и преди, но днес придобиват отново актуалност. Наталия Витанова, Данаил Данов и Милка Терзийска обръщат внимание на това, че концепциите за реформи в образованието днес в голяма степен се основават на вече съществуващи реформаторски идеи още от края на XIX и първите десетилетия на XX век. Особена актуалност днес например придобива теорията на конструктивизма, според която в центъра на образователния процес е учещият се. Той сам конструира своето познание въз основа на придобития вече опит и интегрира новите знания в него. Тази теория се заражда още през 20-те години на XX век, като за нейни основатели се смятат Жан Пиаже и Джон Дюи.

Очаквано, актуален е и компетентностният подход в образованието. Разгледаните автори споделят идеята, че в един свят на динамични промени, на непрекъснато натрупване на архиви от информация, която също така бързо се актуализира, акцентът трябва да се премести от знания, които помним, към компетентности, чрез които се адаптираме към този свят. Този подход е свързан и с разбирането за „образование през целия живот“.

Друга актуална и сравнително нова теория е тази на конективизма, представена за пръв път през 2005 година от Джордж Сименс и Стивън Даунс. Тя поставя ученето в контекста на информационните и комуникационни мрежи. Теорията на конективизма е подробно разгледана например от Наталия Витанова, която определя конструктивизма и конективизма като философии на образованието на бъдещето (Витанова 2020).

Образованието в дигиталната епоха

Целите на образованието в дигиталния свят

Въпросът за това на какво трябва да ни учи училището в съвременния свят, в който човек може да има достъп до огромно разнообразие от източници на информация, е централен за прегледаните текстове. Разгледаните автори посочват на първо място необходимостта от формиране на „критически мислещи хора” (Крумова-Христемова 2020: 284). Наташа Крумова-Христемова отбелязва, че училището трябва да насочи усилията си към това да формира практически умения, които да позволят успешна социализация и реализация в съвременния дигитален свят на мрежата. Необходим е такъв тип образование, което да подготвя критически мислещи хора, адаптивни към промяна. А това означава също – да притежават уменията непрекъснато да се самообразоват според концепцията за „учене през целия живот” (Крумова-Христемова 2020).

На фона на световния дебат за целите на образованието в съвременния свят е ценно да се проследят и наблюденията на разгледаните автори върху усилията за постигането на тези цели специфично в българския образователен контекст. В своите научни анализи Данаил Данов и Наташа Крумова-Христемова отбелязват разминаването между желанието за модернизиране на образованието, стоящо в основата на нормативните документи, и практическото им приложение. Едно от наблюденията, направено от Наталия Витанова, е, че макар българските младежи да се

[3] По тези въпроси вж. Витанова (2020), Данов (2020), Терзийска (2020); Крумова-Христемова (2020), Велчев, Берковска (2020), Боряна Иванова (2020)

справят с техническата страна на нещата – използване на технически устройства, социални мрежи, дигитални платформи за комуникация, уебсайтове, те имат дефицити по отношение на критичното мислене и способността за оценяване на истинността на информацията онлайн и рядко използват интернет за образователни цели. А тези умения „стоят в основата на дигиталната и медийната грамотност и са необходими за успешно ползване на големите възможности на дигиталната епоха" (Витанова 2020: 62).

Ролите на учителя и ученика в учебния процес

Съвременното осмисляне на ролята на учещия се, според което той трябва да е в центъра на образователния процес и да бъде активната страна в него, предполага и нова роля на учителя. Концепцията на Алисън Кинг за промяната в парадигмата на образованието, разгърната в известния ѝ текст "From Sage on the Stage to Guide on the Side" (King 1993), е възприета и често обсъждана в българската научна литература. Данаил Данов отбелязва: „Ако образованието през XX век залага основно на класна стая, ориентирана от учител към ученици, които се стараят да работят самостоятелно и да запаметяват факти, а учителят действа като „мъдрец на сцената", даряващ всички със знания, дигиталната революция преобръща всичко, залагайки основно на възможностите за комуникация и сътрудничество. Образованието на XXI век насърчава тип класна стая, ориентирана към ученика, нуждаещ се и търсещ най-вече съвместно обучение, основано на проекти. Учителят служи като „водач отстрани", фасилитатор на обучението" (Данов 2020: 10).

В свят, в който доминират хоризонталните връзки на Мрежата, е очаквано да бъде разколебана и йерархията в класната стая, където учителят вече не е единствен източник на знания. Разгледаните текстове акцентират по-скоро върху позитивните страни на тази промяна – по-голямата самостоятелност и свобода на учещия се, неговият нараснал контрол над собственото му образование. Позовавайки се на Франсис Фукояма, Наташа Крумова-Христемова например посочва, че един от положителните аспекти на тази разколебана йерархия е създаването на условия за развитие на самостоятелно и критично мислене, за образоване на хора, които не се доверяват сляпо на авторитети, а мислят самостоятелно (Крумова-Христемова 2020). От друга страна, недостатъчно коментиран в разгледаните текстове сякаш остава въпросът за потенциалните опасности, които крие разрушаването на йерархиите, за разколебаната роля на учителя в контекста на по-големия дебат за „залеза" на авторитетите в съвременния свят. В своята книга Данаил Данов засяга този проблем, като коментира, че в един свят, доминиран от социални платформи, традиционните позиции на обучители и създатели на културни ценности се трансформират. А това може да има както позитивни, така и негативни ефекти (Данов 2020). Част от разгледаните текстове обръщат внимание на това, че новата роля на учителя, като наставник отстрани, не означава улеснение в неговата работа. При един по-детайлен поглед новата ситуация е свързана и с нарастващите очаквания към компетентностите на преподавателя. От него се очаква да усъвършенства дигиталните и медийните си умения, да развива различни компетентности, които на първо място да позволят на него самия да изгради по-добро разбиране на новата информационна и комуникационна среда, а след това и да предаде това разбиране на своите ученици и да формира у тях умения за критично мислене. Наред с това от него се очаква и да бъде завладяващ, интересен, забавен – с други думи успешно да се бори за вниманието на учениците в една конкурентна мултимедийна среда.

В своите текстове Данаил Данов, Наталия Витанова и Наташа Крумова-Христемова коментират ситуацията на учителя в българския образователен контекст. Като проблеми на задълбочаващата се криза те отбелязват ниския престиж на професията, покачващата се средна възраст на учителите, недостатъчната квалификация, недостатъчната мотивация, липсата на време за самоусъвършенстване, тежестта на административната работа, заради която съвременният български учител „все повече се задушава и му става все по-трудно да бъде „забавният и експериментиращ преподавател" (Крумова-Христемова 2020: 298). Тези проблеми разкриват затруднението той успешно да заеме новата си роля на „съветник отстрани".

Интегриране на новите технологии в образованието – възможности и граници

Необходимостта от интегриране на дигиталните технологии в образованието е коментирана в тясна връзка с актуалния в научната литература въпрос за дигиталните поколения.

Автори като Наталия Витанова, Милка Терзийска, Данаил Данов, Наташа Крумова-Христемова и др. обръщат внимание на това, че в училище се обучават нови поколения, за които технологиите са естествена среда. Това са така наречените от Марк Пренски „digital natives", превеждани в българската научна литература като „родени дигитални", „дигитални по рождение", „дигитални туземци". В книгата си „Информационните революции в образованието" Милка Терзийска описва това поколение по следния начин: „Родените дигитални още от раждането си живеят в среда, наситена с информационни технологии, заобиколени от компютри, видеоигри, цифрови музикални плейъри, видеокамери, мобилни телефони и всички други играчки и инструменти на дигиталната епоха. Компютърните игри, електронната поща, интернет, клетъчните телефони и незабавните съобщения са част от живота им" (Терзийска 2020: 215). В представените текстове се открояват два акцента – как образованието да отговори на когнитивните особености на дигиталните поколения и какви умения трябва да придобият „родените дигитални", за да се реализират успешно в света на дигиталните технологии.

Позовавайки се на различни чуждестранни научни текстове, разгледаните автори изброяват най-важните характеристики на дигиталното поколение, които имат значение за начините на учене: могат бързо да сканират информация, но не вникват в нея; характерен за тях е мултитаскингът – извършването на множество паралелни дейности; мисленето им е предимно визуално и нелинейно; работят с бързи темпове – очакват например незабавна обратна връзка, незабавно удовлетворение, търсят синтезирана информация; чувстват се най-добре, когато са свързани в мрежа – затова гледат на света хоризонтално; предпочитат игрите (Терзийска 2020, Витанова 2020). Акцентът се поставя върху това какви трансформации са необходими, за да отговори образованието на тези особености на дигиталните поколения, да се включи успешно в битката за вниманието на днешните ученици в конкуренцията на други изкушения, с които ги привличат новите технологии.

В разгледаните текстове линията на критичния поглед към тези процеси сякаш остава не така силно изразена, но е все пак видима. В увода на „Образованието на бъдещето" Наталия Витанова набелязва някои от рисковете, които крие интегрирането на технологиите в образованието - дехуманизацията на учебния процес, технократичната интерпретация на процеса на социализация, подмяната на реалността с нейния виртуален модел (Витанова 2020). Като цяло обаче в проучените текстове въпросът за това в какви граници е добре да се прилагат новите технологии и дали класната стая не трябва да осигури и занимания, които да компенсират живота на бързи скорости в мултимедийно обкръжение със занимания, изискващи повече концентрация и вглъбеност, остава сякаш на заден план.

Вторият акцент, забелязан в прегледаната научна литература, е свързан с компетентностите, необходими за успешна реализация в света на дигиталните технологии. От една страна, са коментирани възможностите, които новите технологии отварят за образованието – предоставената свобода, възможността за избор, отварянето на пространство за креативност, насърчаването на активност в образователния процес, развиването на дигитална култура. Данаил Данов обръща внимание на тези позитивни страни: „Вместо да се съсредоточат върху съдържанието на някакъв учебник, те [учениците] могат да събират учебно съдържание чрез собствени изследвания. Вместо да четат, запомнят и прилагат инструкциите, подадени им от преподавателя, по отношение на намирането на някакво решение, обучаемите могат просто с няколко кликвания на клавиатурата да го открият в интернет чрез способността си да се ориентират добре във все по-дигитализираната информационна среда и уменията си да използват дигиталните средства" (Данов 2020: 21).

Но тези нови възможности отправят и предизвикателства – дигиталният свят изисква нови умения, с които да бъдат опитомени технологиите. Възниква необходимостта от едно по-дълбоко критично разбиране за дигиталната среда. В тази връзка някои от българските изследователи коментират критиките към определението „дигитално родени" на Марк Пренски. Според неговите критици това определение е твърде схематично и приписва на наблюдаваните поколения вродени характеристики (като например да разбират и да си служат правилно с новите технологии), които всъщност не са подразбиращи се. Аргументите на критиците на Пренски са разгледани по-разгърнато в текста на Милка Терзийска (Терзийска 2020).

В текстовете на българските изследователи като цяло доминира позитивното отношение към интегрирането на дигиталните технологии в образованието. Изразено е разбирането, че тези

процеси са неизбежни. Затова и акцентът пада върху това как училището (и по-специално българското училище) да влезе „в крак с времето“. Това вероятно е и причината другата линия на критичния поглед към потенциалните опасности, които крие технологичният бум, да е по-слабо и не така плътно изразена, макар сравнително често българските изследователи да отправят някакво предупреждение, свързано с опасността от изпадане в технократизъм.

Набелязаните линии на критика от разгледаните български изследователи могат да се обобщят така – доминация на един тип мислене / чувствителност за сметка на изчезването на друг тип чувствителност, определяща човешкото (Крумова-Христемова 2020), фрагментарност (Терзийска 2020), усещане за „лесно” достъпно знание в свят на изобилие от информация, което води до обезценяване на знанието и паметта (Витанова 2020). Видим, макар и недостатъчно засегнат, е проблемът за залеза на авторитетите в света на мрежата.

Анализ, който разгръща по-широко линията на критичното отношение към навлизането на технологиите, е статията на Наташа Крумова-Христемова. В края на текста си авторката се позовава на Мартин Хайдегер, припомняйки неговата критика на технологичния свят и предупреждението му за опасността неудържимото развитие на технологиите един ден да ни отнеме способността за „медитативно мислене” (Крумова-Христемова 2020: 301). Би било ценно отварянето на една перспектива, подобна на тази, която предлага например американската изследователка Шери Търкъл в книгата си „Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age“ (Turkle 2015). Тя предлага механизми на балансиране на хипервниманието и високите скорости на възприемане на информация: „Ако в класната стая се случи момент на скука, вместо да се състезаваме за вниманието на учениците с все по-екстравагантни технологични фойерверки, трябва да ги окуражим да останат със своя момент на тишина.” (Turckle 2015: 5) Търкъл смята, че на младите хора в днешния свят трябва да се даде шансът да усвоят нещо, което тя нарича „плурализъм на вниманието”, обединяващ хипервниманието (мултитаскинга) и задълбоченото внимание (унитаскинга).

Образованието неминуемо се технологизира и адаптира към дигиталния свят, за да отговори на очакванията на „родените дигитални”, но дали съвременното училище няма нужда и от друг тип преживавания в по-бавни времепространства, позволяващи повече концентрация и задълбоченост? Това е любопитен и важен въпрос и би било полезно да бъде коментиран по-широко в българската научна литература.

Заключение

Направеният преглед разкрива появата на ценни научни текстове от български изследователи, които се включват в дебата за образованието на бъдещето. Един от техните приноси може да бъде видян в това, че разглеждат наблюдаваните световни процеси в контекста на българското образование и поставят локалните проблеми в по-широка социокултурна перспектива.

Настоящият анализ представя български научни текстове, осмислящи важни процеси в съвременния свят, и в това може да бъде видян неговия принос, а неговите ограничения произлизат от непълнотата на обхванатите текстове. При работата върху настоящия анализ все повече излезе напред убеждението, че научната литература би могла да помогне в намирането на практически решения за адаптиране на съвременната класна стая към бързопроменящата се технологична действителност.

Разгледаните автори очертават възможни начини, по които образованието може да отговори на предизвикателствата на един все по-технологичен свят, като се възползва от възможностите, които разкриват дигиталните технологии. В същото време се отваря и поле за сякаш недостатъчно коментирани проблеми, които се нуждаят от развитие. Би било ценно линията на критичния анализ да стане по-видимо присъстваща – да бъдат разгледани по-детайлно въпроси като например в какви граници образованието трябва да следва натиска на дигиталните технологии, как то може да възпитава критичен поглед към съвременната действителност, част от която е развитието на технологиите, дали то трябва изцяло да следва бързото темпо на промяната в света, или да съхрани и друг, вътрешно присъщ му смисъл, който да изгради някакви устойчиви опори, тъкмо в този динамичен свят.

Литература /References

1. **Берковска, Л.** (2020). Моделиране на нова учебна среда като условие за развиване на компетентности. *Образование и медии.* София. Просвета. [**Berkovska, L.** (2020). Modelirane na nova uchebna sreda kato uslovie za razvivane na kompetentnosti. [Modeling of New Learning Environment as a Condition for Developing of Competences] *Education and media.* Sofia. Prosveta. (In Bulgarian)
2. **Витанова, Н.** (2020а). *Образование на бъдещето.* Шумен. Университетско издателство "Епископ Константин Преславски". [**Vitanova, N.** (2020a). *Obrazovanie na bydeshteto. [Education of the Future]* Shumen. University publishing house "Episkop Konstantin Preslavsky". (In Bulgarian)
3. **Витанова, Н.** (2020б). *Аспекти на образование 4.0.* Шумен. Университетско издателство „Епископ К. Преславски". [**Vitanova, N.** *Aspekti na obrazovanie 4.0. [Aspects of Education 4.0].* Shumen. University publishing house "Episkop Konstantin Preslavsky". (In Bulgarian)
4. **Данов, Д.** (2020). *Дигитализация и образование: Иновативност, креативност и интеркултурност.* София. Университетско издателство „Св. Климент Охридски". [**Danov, D.** (2020). *Digitalizatsiya i obrazovanie.* [*Digitalization and Education*]. Sofia. University publishing house "St. Kliment Ohridsky". (In Bulgarian)
5. **Иванова, Б.** (2020). Предизвикателства на глобалния свят и поглед към бъдещето на образованието. *Педагогика,* кн.8, 1066-1075 [**Ivanova, B.** (2020). Predizvikatelstvata na globalniya swqt I pogled kym bydeshteto na obrazovanieto. [Challenges of the Global World and a Look at the Future of Education]. *Pedagogy,* vol.8, 1066-1075. (In Bulgarian)
6. **Крумова-Христемова, Н.** (2020). 21. век: одисеята на предизвестеното онлайн образование в света на дигиталното общество. *Образование и медии.* София. Просвета. [**Krumova-Hristemova, N.** (2020). 21. Vek: odiseyata na predizvestenoto onlayn obrazovanie v sveta na digitalnoto obshtestvo. [XXI century: The Odyssey of the Foreknown Online Education in the World of Digital Society]. *Education and media.* Sofia. Prosveta. (In Bulgarian)
7. **Терзийска, М.** (2020). *Информационните революции и образованието. Втора част: XIX-XXI век.* София. Университетско издателство "Св. Климент Охридски". [**Terziyska, M.** (2020). Informatsionnite revolyutzii I obrazovanieto. [*Information Revolutions and Education*]. Part 2: XIX-XXI century. Sofia. University publishing house "St. Kliment Ohridsky". (In Bulgarian)
8. **King, Alison.** (1993). From Sage on the Stage to Guide on the Side. *College Teaching*, Vol. 41, No. 1. Retreived July 18, 2019, from: https://faculty.washington.edu/kate1/ewExternalFiles/SageOnTheStage.pdf
9. **Prensky, M.** (2001). Digital Natives, Digital Immigrants Part 1, *On the Horizon*, Vol. 9 Issue: 5,pp. 1-6, https://desarrollodocente.uc.cl/wp-content/uploads/2020/03/Digital_Natives_Digital_Inmigrants.pdf
10. **Turckle, Sh.** (2015). *Reclaiming Conversation.* New York. Penguin.

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 171-180
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ИНТЕГРИРАНЕ НА НОМОТЕТИЧНИЯ И ИДИОГРАФИЧНИЯ ПОДХОД В ЕДИНЕН ЕКСПЕРИМЕНТАЛЕН МОДЕЛ ЧРЕЗ МЕТОДА „СРАВНИТЕЛНО СКАНИРАНЕ“ (cSM)

Иван Бардов, **Ивайло Панов**[1]

Докторант[1]
Софийски университет „Св. Климент Охридски”
БЪЛГАРИЯ, София, 1504, бул. „Цар Освободител” 15
bardov@phls.uni-sofia.bg, ivailo.panov@ff.uni-sofia.bg

Резюме: *Докладът представя двустепенно емпирично изследване (с номотетична и идиографична фаза) относно значимостта и постижимостта на набор от понятия, семантично отнасяни към категорията „терминални ценности“. Общата изследователска цел бе дефинирана като демонстрация на психометричния метод „Сравнителното сканиране“ (cSM) в качеството му на инструмент за откриване на специфични разпределения от локализации на референтни зони (ideal points), характеризиращи груповото и индивидуалните пространства от семантични параметри при лицата, обхванати в експеримента. В първия етап от изследването (номотетичната фаза) идентифицирането на груповото семантично пространство бе осъществено чрез експлораторен факторен анализ – с ортогонална ротация по метода Varimax. Това позволи да бъдат подбрани три от ценностните понятия със значими факторни тегла по отношение на първите по сила три идентифицирани латентни фактора: (1) постижимост на ценността, (2) нейната социална значимост и (3) нейната персонална значимост, а именно „здраве“ (с най-значими факторни тегла и по трите субскали), „самоуважение“ и „щастие“. На следващия (идиографичен) етап от експеримента трите избрани ценности бяха в основата на стимулния материал – съгласно изискванията за прилагане на метода на сравнителното сканиране (cSM). Изследователски задачи за този етап бяха: 1. Да се идентифицират индивидуалните референтни зони в субективните семантични пространства; 2. Да се изчислят координатите на идеалните точки на предпочитание вътре в конфигурацията на всяка индивидуална референтната зона. Изследователските цели бяха постигнати, като успешно се идентифицираха параметрите на референтните зони в субективните пространства. Регистрира се и значима корелация (надвишаваща +0.9 при някои от респондентите) между индиректно установените координати чрез cSM и стойностите от директната оценка на същите ценности по ликертови скали за постижимост, социална и персонална значимост.*

Ключови думи: метод на сравнителното сканиране (cSM); номотетичен и идиографичен подход; ценности (здраве, самоуважение, щастие).

SOCIAL PROCESSES, CULTURE, AND VALUES
COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 171-180
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

INTEGRATING THE NOMOTHETIC AND IDIOGRAPHIC APPROACH INTO A SINGLE EXPERIMENTAL MODEL THROUGH THE COMPARATIVE SCANNING METHOD (cSM)

Ivan Bardov, **Ivailo Panov[1]**

PhD Student[1]
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
BULGARIA, Sofia, 1504, 15 Tsar Osvoboditel Blvd.
bardov@phls.uni-sofia.bg, ivailo.panov@ff.uni-sofia.bg

Abstract: *The report presents a two-step empirical study (nomothetic and idiographic phase) on the significance and achievability of a set of concepts semantically related to the category of "terminal values". The overall research goal was defined as a demonstration of the psychometric comparative Scanning Method (cSM) as a tool for detecting specific distributions of localization of reference zones (ideal points) that characterize both the group and individual spaces of semantic parameters. At the first stage of the study (nomothetic phase) the identification of the group semantic space was realized by exploratory factor analysis by Varimax orthogonal rotation method. Thus three of the value concepts were selected, those with significant factor loading regarding to the first three identified latent factors: (1) achievability, (2) social significance, and (3) personal significance of the value, namely: "health" (with the most significant factor loading on all three subscales), "self-respect" and "happiness". At the next (idiographic) stage of the experiment, those three selected values formed the basis of the stimulus material—according to all requirements for application of the comparative Scanning Method (cSM). Research tasks for this stage were: 1. Identifying the individual reference zones in the subjective semantic spaces; 2. Calculating the coordinates of the ideal points of preference within configuration of each individual reference zone. The research goals were achieved by successfully identifying the parameters of the reference zones in the subjective spaces. Significant interrelation between indirectly established coordinates (through cSM) and the evaluations obtained by direct assessment (through Likert scales) of the same values, regarding to achievability, social significance, and personal significance was also registered. Correlation coefficient exceeds +0.9 for some respondents.*

Keywords: comparative Scanning Method (cSM); nomothetic and idiographic approach; values (health; self-respect, happiness).

Въведение

Теоретични основания, цел и задачи на изследването

Идеята за интегриране в единен експериментален модел на номотетичния[1] и идиографичния[2] подход е формулирана в експлицитен вид от личностния психолог Гордън Олпорт в неговата многократно цитирана монография (Allport 1937). И други учени след него са се връщали към тази идея[3], но по едни или други причини тя е оставала встрани от основното русло, в което са се развивали експерименталните изследвания в сферата на психологията на личността. Една от тези причини е била и отсъствието на подходящи математико-статистически методи за практическата реализация именно на интегративен изследователски дизайн. Обаче сега вече има разработени и налични статистически алгоритми, които според нас са напълно пригодни, за да се пристъпи към експерименталното потвърждаване на възможността за съчетаването на двата подхода. Към този разработен инструментариум спада (по наше виждане) и ***Методът на сравнителното сканиране*** / ***comparative Scanning Method*** – **cSM** (Панов 2000, Панов и Бардов 2021).

Методология

Алгоритъмът на тази иновативна изчислителна процедура (Приложение 1) е предназначен за откриване на *референтни зони* и техните специфични разпределения в експериментално изследваните признакови пространства. Иначе казано, онази част от дадено пространство, която съдържа най-хармоничното количествено съчетание от изявите на формиращите пространството признаци. За разлика от класическите технологии (напр. Многомерно психологическо скалиране / MDS), при които данните от тип „избор по предпочитание“ са обект на обработване и анализ, при Метода на сравнителното сканиране (cSM) размерността на признаковото пространство и характеристиките на неговите оси (параметрите) се задават предварително – в зависимост от целите и задачите на даденото проучване. По този начин изследването е фокусирано само върху експериментално значимото подмножество от свойства на стимулите, което е един от важните приноси на метода. Най-общо, изчислителните задачи, които могат да се решат чрез cSM, са: Да се намерят координатите на референтния стимул/зона по всяка от осите на зададеното (под)пространство; Да се изчисли минималната стойност на фактора на съвпадение; Да се визуализира изменението (градиентът) на пространството около референтната зона; Да се определи разликата (*range*) между максималната и минималната стойност на фактора на съвпадение (F) в признаковото пространство – при дадена метрика (най-често Евклидова) и при предварително зададената размерност (подмножество от независими признаци – оси на пространството). Формулираните от нас изследователски задачи се реализираха чрез поредица съпоставки между резултати от ***директните оценки*** на изследваните лица относно набор от ценностни понятия (чрез ликертови скали за постижимост, социална и субективна значимост) с дадени пак от тях ***индиректни оценки*** на същите ценностни понятия (обработката на които се осъществи именно чрез процедурата на cSM).

Проведени демонстрационни експерименти

Първи (номотетичен и подготвителен) етап на експерименталното изследване

[1] Ориентиран към закономерности, които са валидни за изследваната извадка като цяло.
[2] Ориентиран към установяване характеристиките, присъщи на отделното изследвано лице.
[3] Подробен преглед на вижданията на тези автори може да се види в статията *Номотетичен и идиографичен подход в психологическото познание на личността: един възможен модел за интеграция* (Бардов 2014).

Изследователската задача, която си поставихме на този етап на проучването, беше изцяло в традиционния обхват на номотетичния подход, за да могат да се открояят общите и устойчиви за изследваната извадка тенденции в процеса на осмисляне семантичните съдържания на понятия от ценностен порядък. Затова формулирахме две конкретни цели: (1) Да се установи какъв брой съществени статистически тенденции (фактори), представящи смислово различни съдържания, могат да се идентифицират и (2) Да се подберат получилите най-високите тегла по вече установените фактори понятия-ценности с оглед тяхното използване като стимулен материал във втория (същински) етап на емпиричното проучване. Като инструмент, осигуряващ постигането на тази цел, бе избран факторен анализ – по метода *Varimax* (в режим на автоматична екстракция на факторите). Статистическият анализ бе приложен върху събраните данни от 209 изследвани лица (на възраст от 18 до 20 години – 105 и.л., на възраст от 20 до 40 години – 53 и.л., на възраст от 40 до 60 години – 51 и.л.). Изследваните лица оценяваха (чрез 7-степенни ликертови скали) представен списък от девет понятия. Осем от понятията бяха подбрани чрез експертно обсъждане и оценка на оригиналния списък „Терминални ценности“, дефиниран от класика в изследването на личностните ценности Милтън Рокич (Rokeach 1973). Деветата ценност – *здравето* – не присъства в списъка на Рокич, но бе включена на основание създалата се актуална социокултурна ситуация поради пандемията от Covid-19. Така оценяваният списък с ценности доби вида: **комфортен живот** (*A Comfortable Life*); **красота** / свят на красота (*A World of Beauty*) – модифицирана; **свобода** (*Freedom*); **щастие** (*Happiness*); **удоволствие** (*Pleasure*); **самоуважение** (*Self-Respect*); **социално признание** (*Social Recognition*); **истинско приятелство** (*True Friendship*); **здраве** (*Health*) – допълнително включена.

Респондентите оценяваха 9-те ценности (чрез 7-степенни скали на Ликърт) едновременно по три оценъчни параметъра:

- субективна значимост на ценността;
- нейната социална значимост;
- нейната постижимост.

Получени резултати

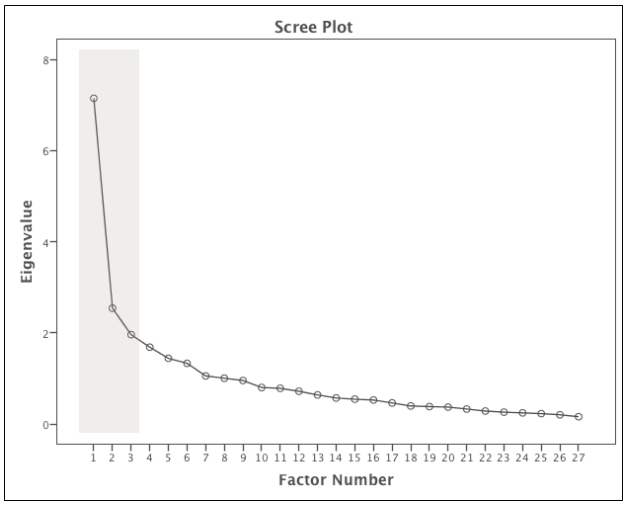
При проведения за реализиране на дефинираната в първия етап изследователска задача факторен анализ се идентифицираха общо 8 фактора (таблица 1), които съвкупно обясняват 54,42 % от наблюдаваната дисперсия. (Пълният набор от данни и резултати е представен в Приложение 2.)

Таблица 1. Резултати от факторната екстракция по метода на главните оси (PAF – *principal axis factoring*)
Table 1. Results of the factor extraction using the PAF (principal axis factoring) method

Factor Analysis – Varimax – Total Variance Explained (Rotation Sums of Squared Loadings)			
Factor	*Total*	*% of Variance*	*Cumulative %*
1	2.585	9.573	09.573
2	2.434	9.014	18.587
3	2.124	7.868	26.455
4	1.632	6.045	32.501
5	1.558	5.770	38.270
6	1.489	5.517	43.787
7	1.464	5.421	49.208
8	1.406	5.209	54.417

Тестът на „сипея“ *Scree Plot* (фигура 1) показва, че след третия фактор кривата отчетливо сменя своето направление и става почти хоризонтална, затова като автори приехме[4] в последващата интерпретация да бъдат използвани само първите три фактора, тъй като няма особена опасност от загуба на съществена психологическа информация.

[4] Като се придържахме към класическото мнение на Реймънд Кетел.

Фигура 1. Линейна диаграма на собствените стойности на главни компоненти
Figure 1. Scree plot of principal component eigenvalues (*Factor Analysis – Varimax*)

Обсъждане на резултатите от първия (номотетичен) етап на изследването

Приемаме хипотезата, че изследваните ценности, получили значими факторни тегла (*factor loading* > 0,400), кореспондират с интензивността на изявата на процесите на смислообразуване в индивидуалното съзнание. Иначе казано, разкритата трифакторна структура позволява достатъчно изчерпателно описание на субективната семантика, влагана в изследваните ценностни понятия:

- Първият фактор (обясняващ 9.57 % от наблюдаваната дисперсия) съдържателно се „припокрива“ със заложения във формуляра параметър „ПОСТИЖИМОСТ НА ЦЕННОСТТА“ (или доколко дадената ценност може да бъде постигната чрез влагане на усилия от респондента).
- Психологическото съдържание на втория фактор (обясняващ 9.01 % от наблюдаваната дисперсия) също се „припокрива“ с другия заложен параметър „СОЦИАЛНА ЗНАЧИМОСТ“ (или доколко дадена ценност е важна в близкото обкръжение на изследвания).
- Съдържанието на третия фактор (7.87 % от наблюдаваната дисперсия) отразява параметъра „СУБЕКТИВНА ЗНАЧИМОСТ“ (или доколко дадена ценност е важна за респондента).

По-долу са представени онези от 9-те ценности, които имат значими факторни тегла (със стойност надвишаваща 0,400) по всеки от трите фактора:

(1) ФАКТОР „ПОСТИЖИМОСТ“:
щастие (*factor loading* = 0,700)
комфортен живот (*factor loading* = 0,628)
удоволствие (*factor loading* = 0,563)
свобода (*factor loading* = 0,548)
самоуважение (*factor loading* = 0,485)
здраве (*factor loading* = 0,419)
красота (*factor loading* = 0,406)

(2) ФАКТОР „СОЦИАЛНА ЗНАЧИМОСТ“:
самоуважение (*factor loading* = 0,718)
свобода (*factor loading* = 0,494)
здраве (*factor loading* = 0,419)

(3) ФАКТОР „СУБЕКТИВНА ЗНАЧИМОСТ“:
истинско приятелство (*factor loading* = 0,687)
здраве (*factor loading* = 0,506)

Според нас много важен резултат от проведения факторен анализ се оказа фактът, че само ценността **здраве** участва със значими тегла едновременно и в трите фактора. Освен това айтемът

„Лично за мен ЗДРАВЕТО е ВАЖНО“ е с най-високата средна стойност за важност (6,78) и с едно от най-малките стандартни отклонения (σ = 0,66). Въпреки че, както вече се посочи, въпросната ценност не присъства в оригиналния списък на терминалните ценности на Рокич, тази емпирична находка указва по наше мнение нейния реален „базов смисъл“ за живота на съвременния човек.

Втори (собствено интегративен) етап на изследването

Целите на осъществения втори етап бяха да се разкрият „семантичните гещалти“, които ценностите-стимули са придобили в груповото (на извадката) и в конкретните индивидуални съзнания. Чрез ***индиректни оценки***, статистически обработени по метода на сравнителното сканиране (cSM), се определиха както колективните референтни зони, така и индивидуалните „идеални точки“ (*ideal points*) на участвалите в този етап 26 респонденти. Иновативността на метода на сравнителното сканиране е именно в това, че позволява (чрез софтуерна обработка на индиректните оценки) да се получи визуализация в цветове на степените на приближение към онази част от формираното семантично пространство, в която се наблюдава най-хармоничното съчетаване на признаци. Графично тази част се оцветява в яркожълто или бяло.
Практически задачата беше реализирана чрез прилагането на алгоритъма на сравнителното сканиране към набора от онези три ценности, които получиха най-високите факторни тегла в първия етап на изследването: **щастие** (с тегло 0,70 по фактора „*постижимост*“); **самоуважение** (с тегло 0,72 по фактора „*социална значимост*“) и ценността **здраве**, която получава второто по значимост тегло 0,51 по фактора „*субективна значимост*“. В резултат на това визуално се очертаха поредица от референтни зони за извадката от 26 изследвани, които взеха участие и в първия (номотетичен) етап. Така стана възможно да се идентифицира локализацията (координатите) в признаковото пространство на всяка идеална точка или иначе казано на еталона, който всеки един от респондентите прилага в процеса на отговаряне.

*Индивидуализиращи резултати относно ценностните понятия **здраве**, **щастие** и **самоуважение***

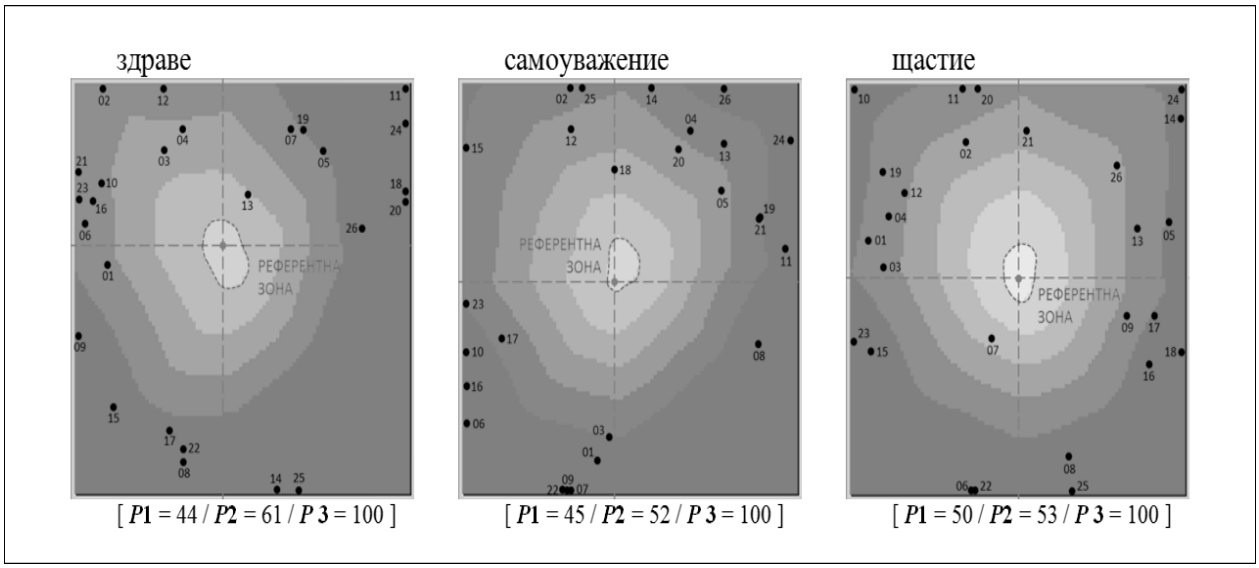
Представените по-долу резултати са интегративни по своята същност, защото според нас в тях са съвместени по един взаимно допълващ се начин „номотетичното“ и индивидуализиращото, т.е. „идиографичното“. Така, от една страна, чрез агрегиране на първичните данни от процедурата „сравняване по двойки“ се получиха резултатите за тези три понятия за цялата извадка-участници[5]. Изчислени чрез cSM бяха: минималната стойност на фактора на съвпадение ($\mathbf{F_{min}}$); локализацията на референтната зона (координатите по осите на пространството: ***P*1**, ***P*2**, ***P*3**) и размахът (***range***). Тези параметри са показани в таблица 2 и са онагледени чрез фигура 2.

Таблица 2. Номотетични резултати
Table 2. Nomothetic results

и.л.	„здраве“			„самоуважение“			„щастие“			*Health*		*Self-Respect*		*Happiness*	
	***P*1**	***P*2**	***P*3**	***P*1**	***P*2**	***P*3**	***P*1**	***P*2**	***P*3**	$\mathbf{F_{min}}$	***range***	$\mathbf{F_{min}}$	***range***	$\mathbf{F_{min}}$	***range***
all	44	61	100	45	52	100	50	53	100	2,3790	12,1138	2,2379	12,1269	1,5067	11,6474

От друга страна (в термините на идиографичния подход) чрез метода cSM беше осъществена и индивидуализация на резултатите по отношение на формираните индивидуални пространства (фигура 2).

[5] С други думи – реализира се процедура от чисто номотетичен тип.

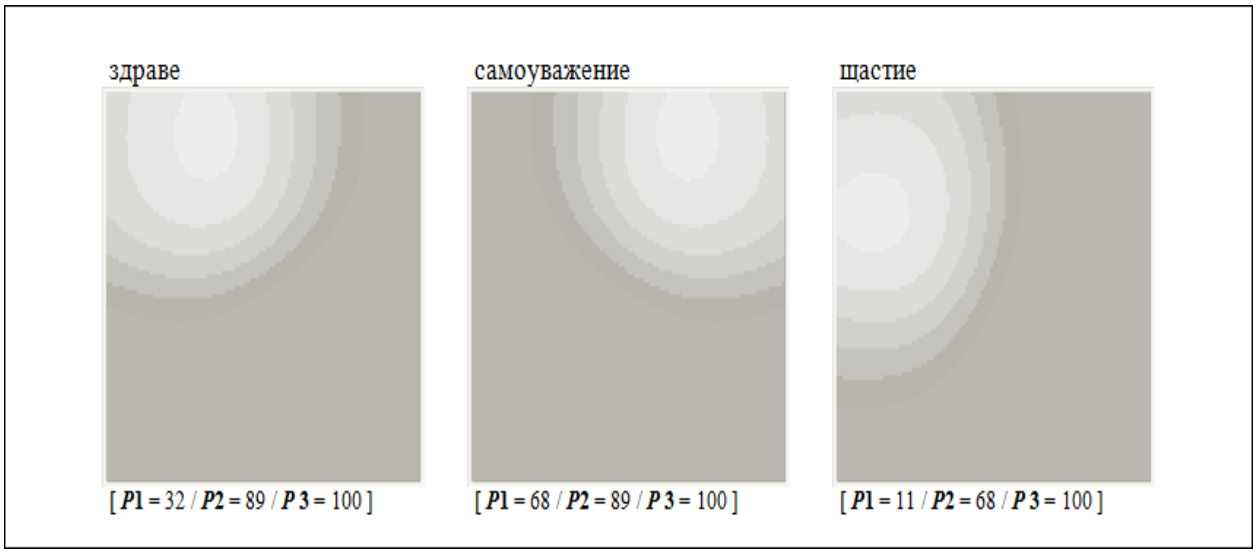

Фигура 2. Проекциите на 26-те индивидуални идеални точки
(в сканиращата равнина на параметър *P*3 „СУБЕКТИВНА ЗНАЧИМОСТ“ при стойност 100 % важност)
Figure 2. Projections of all 26 individual *ideal points*
(on the scanning plane of parameter P3 "SUBJECTIVE SIGNIFICANCE" at a value of 100 % importance)

Обсъждане на резултатите от втория етап на изследването

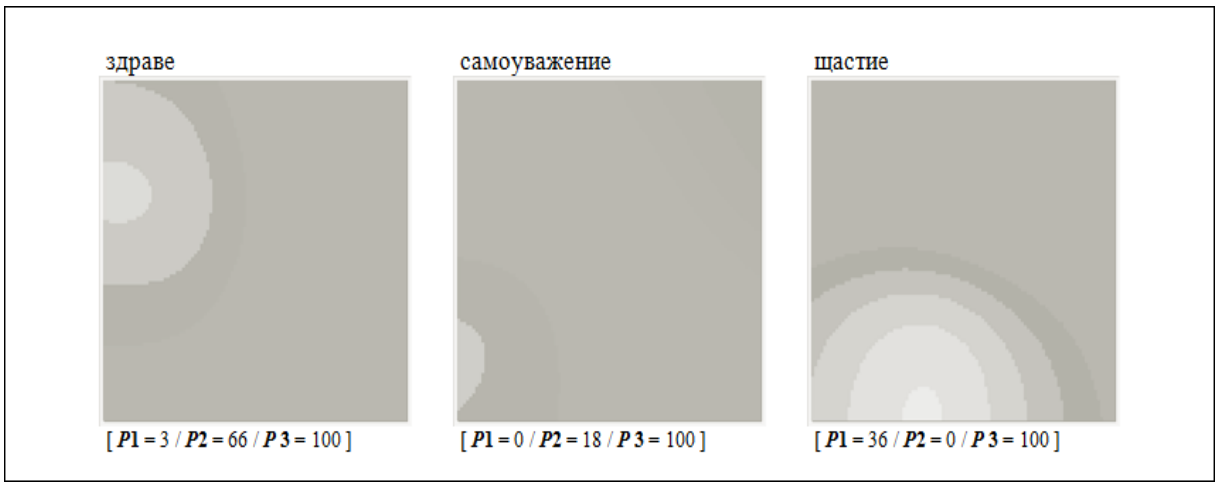
При последователно разглеждане на трите изображения, представени във фигура 2, веднага се забелязва една и съща особеност, а именно че нито една индивидуална идеална точка (*ideal point*) не попада в границите на характеризиращите извадката референтни зони. Напротив, наблюдава се отчетливо разсейване в местоположенията им, като същевременно се идентифицират клъстери от пространствено близко разположени индивидуални идеални точки на изследваните лица. Такава „клъстеризация“ (обхващаща например изследвани лица №08, №17, и №22) на представящата „здравето“ графика прави според нас правомерна интерпретацията, че тези респонденти са сходни в своите ценностни нагласи относно здравето, но също, че има съществено различие в съдържанието на тези нагласи с нагласата, например на изследвано лице №11, чиято идеална точка се намира в противоположния, горен десен ъгъл на изображението.

Освен това, тъй като всички 26 изследвани лица, взели участие във втория етап, са изпълнили на първия етап процедурата за директно скалиране на „здравето“, „щастието“ и „самоуважението“, това позволи да се осъществи една друга, но отново по същество идиографична съпоставка между данните от двете процедури. Фигура 3 изобразява резултата на изследваното лице №04, което има най-високия коефициент на цялостна (едновременно за трите ценности) линейна корелация (+0.91) между ***индиректната*** и ***директната*** оценка по отношение на „здраве“, „щастие“ и „самоуважение“. Това изображение илюстрира случая на човек, който е напълно консистентен в своите избори и с такава характеристика се отличават една трета от респондентите.

Фигура 3. Проекциите на индивидуалните идеални точки на изследвано лице №04
(в сканиращата равнина на параметър *P*3 „СУБЕКТИВНА ЗНАЧИМОСТ“ при стойност 100 % важност)
Figure 3. Projections of the individual ideal points of the examined person (subject) #04
(on the scanning plane of parameter P3 "SUBJECTIVE SIGNIFICANCE" at a value of 100 % importance)

При огледа на по-горе представените изображения се забелязва веднага, че местоположенията и на трите референтни зони се локализират в горната част на графиките. Този факт е обвързан с наличието на съгласуваност между декларираните като ценност позиции на лицето и тяхната реална подбудителна сила, която те притежават за същото лице.
Фигура 4 на свой ред пък изобразява обратния случай – на изследвано лице №06, при което се демонстрира отчетливо разминаване между дадените (и на практика декларативни) оценки по ликертовите скали и неговата „дълбинна, съкровено субективна“ преценка относно реалната подбудителна сила, която ценностите „самоуважение“ и „щастие“ притежават за него. Затова и коефициентът на цялостна линейна корелация между ***индиректната*** и ***директната*** оценка по отношение на „здраве“, „щастие“ и „самоуважение“ при него заема стойност около нулата (–0.03). Същевременно относно „здравето“ се наблюдава по-високо ниво на съгласуваност между двете поредици от данни, което показва безапелационната му важност за човека.

Фигура 4. Проекциите на индивидуалните идеални точки на изследвано лице №06
(в сканиращата равнина на параметър *P*3 „СУБЕКТИВНА ЗНАЧИМОСТ“ при стойност 100 % важност)
Figure 4. Projections of the individual ideal points of the examined person (subject) #06
(on the scanning plane of parameter P3 "SUBJECTIVE SIGNIFICANCE" at a value of 100 % importance)

В този случай местоположението на референтната зона, характеризираща „здравето“, е локализирано горе и вляво, а това означава, че за този респондент **здравето** наистина притежава реална подбудителна сила. Въпреки това обаче се наблюдава отсъствие на цялостна съгласуваност между декларативното ниво на важност и действителната подбудителна сила на другите две изследвани ценности за лицето.

Обобщение

Получените на номотетичния етап от нашето изследване резултати показаха, че директните оценки (по седемстепенните скали на Ликерт) кореспондират със субективните смисли, които се пораждат от набора ценности-стимули в индивидуалните съзнания. Чрез метода на сравнителното сканиране (cSM) може ефективно да се опишат и визуализират възникващите в груповото и индивидуално съзнание „смислови гещалти“. При втория етап на изследването и за трите таргетни ценностни понятия характерна особеност на резултатите е, че номотетичната стойност F_{min} е по-малка от която и да е идиографична такава. Този факт се онагледява чрез цветовете от сканиращите равнини (визуализирани чрез компютърната програма IRRA – Приложение 3), които достигат „най-горещите“ стойности – в бяло (фигура 2) и по-малко топлите – в охра (фигури 3 и 4), където са изобразени двата частни идиографични случая. Другата особеност на резултатите от описания експеримент е, че нито една индивидуална *ideal point* не е в съответната номотетична референтна зона. Нещо повече, идентифицираните референтни точки не се групират в центъра на признаковите им пространства, което е основание за отхвърляне на предположението, че липсва обща за изследваната популация предпоставка или закономерност, лежаща в основата на демонстрираните предпочитания – нещо характерно за равномерните разпределения на идеални точни (*mun I*). В случая разпределението е клъстерно – от вида „групиране“ или „струпване“ (*mun II*), което е индикатор за наличие на обективна причина за сходните предпочитания на отделни изследвани лица. С други думи – може да се предположи, че причината за сходните предпочитания на отделните изследвани лица (в отделните клъстери) се дължи на общовалидни за изследваната популация предпоставки, състояния или предиктори. Налице са няколко действителни „идиографични“ разпределения от *mun II*. Също така извадката може да бъде разделена на две части – въз основа на коефициентите на цялостна линейна корелация между ***индиректната*** (чрез *Likert scales*) и ***директната*** (чрез cSM) оценка на ценностните понятия. Само при една трета от респондентите „декларативните“ ценности съвпадат с „реалните“ такива.

Методът на сравнителното сканиране (cSM) е ценен допълнителен инструмент за интегриране в единен изследователски модел на задачи – едновременно от номотетичен и от идиографичен тип – с приложимост в сферата на психологията на личността, когато се борави с данни от тип „избор по предпочитание“. Ограниченията (*study limitations*) на cSM се свеждат до психофизични изследвания и психологически (личностни) изследвания, но е възможна приложимост и в сферата на изкуствения интелект.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1. *Метод на сравнителното сканиране* (*comparative Scanning Method* – cSM)
Приложение 2. *Експериментални данни и резултати – пълен набор*
Приложение 3. *Компютърна програма IRRA*

Пояснение: Всички приложения са достъпни (в пълноцветен вид) на следния линк:
https://drive.google.com/drive/folders/12ybyJiABsFW_EZGdMpxcCrMNjGO1RwTz?usp=sharing

Литература /References

1. **Бардов, И.** (2014). Номотетичен и идиографичен подход в психологическото познание на личността: един възможен модел за интеграция. *Сборник научни доклади на VII национален конгрес по психология в София, 30 октомври – 02 ноември*, с. 184–195. [**Bardov, I.** (2014). Nomothetic and idiographic approach in the psychological knowledge of the individual: a possible model for integration. *Proceedings of the VII National Congress of Psychology in Sofia, October 30 – November 02*, pp. 184-195.] (in Bulgarian).
2. **Панов, И.** (2000). Метод на сравнителното сканиране. Аспекти на обработката и интерпретацията на психологически експериментални данни от тип „избор по предпочитание“. *Българско списание по психология*, (3-4), 118–142. [**Panov, I.** (2000). Comparative Scanning Method (cSM). Aspects of psychological experimental data of the 'preferential choice' type processing and interpretation. *Bulgarian Journal of Psychology*, (3-4), 118–142.] (in Bulgarian).
3. **Панов, И., Бардов, И.** (2021). Приложение на метода „Сравнително сканиране“ (cSM) за изследване на субективните предпочитания относно „златното сечение“ при зрителното възприемане на съотношения между геометрични фигури. *Българско списание по психология 2021*, 1(4), 123–134. [**Panov, I.**, **Bardov, I.** (2021). of Application of the comparative Scanning Method (cSM) for investigation of subjective preferences concerning the golden ratio in visual perception of geometric shapes. *Bulgarian Journal of Psychology 2021*, 1(4), 123–134.] (in Bulgarian).
4. **Allport, G.W.** (1937). *Personality: A psychological interpretation*. New York: Holt Rinehart and Winston.
5. **Rokeach, M.** (1973). *The Nature of Human Values*, New York, Free Press.

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 181-190
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ПЕРСПЕКТИВИ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ ЧРЕЗ АДМИНИСТРАТИВЕН РЕИНЖЕНЕРИНГ НА ПРОМОЦИЯТА НА ЗДРАВЕТО

Радка Траянова

Докторант
Варненски свободен университет „ Черноризец Храбър”
Катедра „ Администрация, управление и политически науки”
БЪЛГАРИЯ, Варна 9007 , к.к. Чайка, ул. "Янко Славчев" № 84
r.trayanova@abv.bg

Резюме: *Както е известно, административният реинженеринг е подход за радикална трансформация на работните процеси в администрацията. Приложението му в институциите, ангажирани с промоция на здраве, е слабо проучено. От една страна, човешкото здраве е многофакторно явление, сложно за управление и измерване. От друга страна, СЗО има ясна глобална концепция за промоция на здраве, което позволява процесите да бъдат изучавани и анализирани. Целта на изследването е да се определят дисбалансите в политиките и практиките за промоция на здраве, и да се посочат онези процеси, които се нуждаят от радикална трансформация (реинженеринг). Приложени са документален метод с анализ на съдържанието на литературни източници, стратегии и законодателство; процесен подход; холистичен подход; функционален анализ; пряко наблюдение, чрез участие и експертен анализ. За пръв път е направен сравнителен анализ на административните процеси по детерминанти на здравето. Изхождайки от холистичния подход и от определението за „дисбаланс“, са идентифицирани онези процеси, които се нуждаят от радикална трансформация. Процесите са оценени по степен на развитие по разработена за целта методология. Получените резултати подкрепят тезата на автора, че са налице дисбаланси в здравно-промотивните политики и практики. Разширен е обхвата на приложение на теорията на административния реинженеринг - в областта на здравната промоция. Формулирани са насоки за бъдещи изследвания в този контекст.*

Ключови думи: административно управление; административен реинженеринг; обществено здраве; здравно образование; устойчиво развитие.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 181-190
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

PERSPECTIVES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT THROUGH ADMINISTRATIVE REENGINEERING OF HEALTH PROMOTION

Radka Trayanova

PhD student
Varna Free University "Chernorizets Hrabar"
Department of Administration, Management and Political Science
Bulgaria, Varna 9007, Chaika Resort, 84 Yanko Slavchev Street
r.trayanova@abv.bg

Abstract: *It is well known that administrative reengineering is an approach for radical transformation of the working processes in administrative units. Its application in institutions, engaged with health promotion, is largely unexplored. Human health, on the one hand, is a multi-factor phenomenon and its management, and measurement is complicated. On the other hand, WHO has a clear global concept about health promotion, which allows us to study and analyse these processes. The objective of the study is to identify the imbalances in health promotion policies and practices and pinpoint the processes that need radical transformation (reengineering). The following approaches have been applied: documentary method with analysis of the content of different literature sources, strategies and legislation; process approach; holistic approach; functional analysis; direct observation by involvement, an expert analysis. This is the first attempt to conduct a comparative analysis of administrative processes by health determinants. By applying the holistic approach and using the definition of "imbalance", the processes that need radical transformation have been identified. The processes have been evaluated based on their level of development according to a methodology designed for this purpose. The results obtained support the author's argument about the presence of imbalances in health promotion policies and practices. The scope of application of the administrative reengineering theory has been extended to the field of health promotion. Guidelines for future studies in this context have been formulated.*

Keywords: administrative management; administrative reengineering; public health; health education; sustainable development.

Увод

Както е известно, административният реинженеринг е иновативен подход за радикална трансформация на администрацията с цел значително повишаване на ефективността и извеждането ѝ на качествено ново ниво. Неговото приложение за целите на устойчивото развитие на промоцията на здравето не е проучвано досега. Националната програма за развитие България 2030 (НПР 2030) и Целите за устойчиво развитие на ООН определят политическата рамка за разгръщане на административния капацитет за промоция на здраве до 2030г. Оценката на административния капацитет в тази сфера е нелека задача, тъй като здравето е многофакторно явление, трудно за управление и измерване. От друга страна, СЗО има ясна глобална концепция за промоция на здраве (WHO 1986), което позволява административните процеси да бъдат изучавани и анализирани, и на тази основа да се идентифицират дисбалансите в здравно-промотивните политики и практики.

Обект на изследването са териториалните организации за промоция на здраве във Варненска област: Регионална здравна инспекция (РЗИ), Регионално управление на образованието (РУО) и община Варна.

Тезата на автора е, че съществуват дисбаланси в здравно-промотивните политики и практики, някои от които могат да бъдат преодоляни с помощта на административния реинженеринг.

Целта на изследването е да се определят дисбалансите в политиките и практиките за промоция на здраве и да се посочат онези процеси, които се нуждаят от радикална трансформация, за да се подпомогне прехода към устойчиво развитие.

Методология на изследването

Направен е преглед на съдържанието на литературни източници, нормативни и стратегически документи. Използвани са: функционален анализ; процесен подход; холистичен подход; пряко наблюдение, чрез участие и експертен анализ. В теоретичен план, настоящата разработка стъпва върху парадигмата на СЗО за промоция на здраве (WHO 1986) и върху концепцията за детерминантите на здравето на Томас Маккиоун (McKeown 1976). За пръв път, в настоящето изследване, административните процеси за промоция на здраве са обвързани с детерминантите на здравето. Основните процеси към всяка детерминанта са изведени от автора по обективен път от съответните правилници за устройството и функциите на администрациите и относимото законодателство. За да се прецени съответствието между теория и практика, процесите са обсъдени, чрез полуструктурирани интервюта със 17 експерти, разпределени във фокус-групи: 3-ма представители на общинска администрация; 8 професионалисти, работещи в социални услуги за деца; 4-ма педагози от системата на образованието; 2-ма представители от РЗИ-Варна. На експертите беше зададен въпроса: „Какви трудности срещате най-често в работата си и от какво естество са те, като например: липса на законодателна база, недостиг на ресурси или методични указания, липса на координация и на подкрепа от институциите или друго?" Интервютата с експерти допринесоха за извеждане на силните и слабите страни на административните процеси.

На следващ етап е разработена собствена методология за оценка на дисбалансите на процесите за промоция на здраве, от гледна точка на холистичния подход на всички нива: *политики, организации, процеси, ресурси и хора.* Възприето е следното определение за дисбаланс: „дисбаланс е състояние, при което две или повече неща не са равномерно или справедливо разделени или разпределени"[1]. Разработените за целта критерии оценяват административните процеси по степен на развитие и ги ранжират, според необходимостта от промяна по скала от 1 до 3.

Оценка 1. Процесите са ефективни. Процесите са на дневен ред в дългосрочните политики за насърчаване на здравето. Осигурена е нормативна база, структура, организация, координация и дългосрочно финансиране. Има установени традиции, стандарти и добри практики. Процесите постепенно се подобряват.

[1] Cambridge Dictionary. Imbalance. In Cambridge Dictionary online (https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/imbalance) (01.11.2022)

Оценка 2. Процесите изискват подобрение. Съществуващите нагласи, стандарти и подходи са остарели и/или неефективни. Резултатите са незадоволителни. Има нужда от проучване на причините и от прилагане на административни мерки с цел постепенни подобрения.

Оценка 3. Процесите изискват радикална трансформация. Процесите са неефективни или не са достатъчно поставени на фокус. Препоръчва се проучване на добри практики, разработване на иновативни методологии, услуги, стандарти и/или на нормативни актове за извеждане на съществуващите процеси на качествено ново ниво, чрез механизма на административния реинженеринг.

Критериите за оценка са формулирани въз основа на експертния опит на автора, чиито професионален път е преминал в държавния здравен контрол и промоцията на здравето, включително и в неправителствения сектор. Процесите са анализирани и оценени от автора в последния етап на изследването. Експертизата посочва дисбалансите между теория и практика и онези процеси, които се нуждаят от радикална трансформация.

Резултат и обсъждане

Терминът „промоция на здраве“ е въведен през 1945 г. от медицинския историк и социален визионер Хенри Сигерист (Kumar & Preetha 2012). Британският професор по социална медицина Томас Маккиоун въвежда идеята за „детерминанти на здравето“ (Glouberman & Millar 2003:388). За пръв път здравната промоция, като правителствена политика, е възприета в Канада през 1974г., известна като плана *Lalond*, който взаимства идеите на Маккиоун и 4 детерминанти: *начин на живот, екологични фактори, биологични фактори и достъп до здравни грижи,* за да оформи рамката на правителствената политика (Glouberman & Millar 2003:388, Lalond 1974:31-34). Съгласно Международната харта от Отава, „промоцията на здраве“ е процес, който дава възможност на хората да поемат контрол върху своето здраве и неговите измерения, и по този начин да подобрят здравето си (WHO 1986). Промоцията на здраве може да бъде управлявана устойчиво, чрез холистичен подход (Kumar & Preetha 2012). Този подход следва да бъде приложен на няколко нива: *политики, организации, процеси, ресурси и хора.* Административният капацитет, от своя страна, се дефинира като „способност за предвиждане на промяната, разработване на програми; привличане, усвояване и управление на ресурси; оценяване на дейности и прилагане на уроци към бъдещи дейности“. (El-Taliawi & van der Wal 2019:246). Ако политиките и свързаните с тях административни процеси не са ефективни, следва да се усъвършенстват. Това може да стане по два начина: чрез постепенни подобрения или, чрез административен реинженеринг. *„Реинженерингът е фундаментално преосмисляне и радикално препроектиране на работните процеси за достигане на драстични подобрения в критичните, съвременни показатели за ефективност.“* (Hammer & Champy 1993:32). Индикаторите за оценка на изпълнението по области на въздействие в НПР 2030 (Министерски съвет 2020) са водещите показатели за ефективност на политиките. Един от най-често използваните индикатори за ефективност на програмите за промоция на здраве е смъртността по причини в обща популация. Ретроспективният анализ на показателя за десетгодишен период, по данни на Националния статистически институт, бележи тенденция към нарастване. (Таблица №1). Това е знак, че политиките за промоция на здраве не са достатъчно ефективни, което изисква задълбочен анализ, определяне на дисбалансите, проучване на проблемните области и провеждане на административни промени.

Таблица 1.Смъртност по причини, 2010-2020 г.
Table 1. Mortality by causes, 2010-2020

Смъртност по причини / 100 000 души население	**2010**	**2015**	**2020**
Болести на органите на кръвообращението	987,4	1003,5	1090,1
Новообразувания	221,3	251,0	265,7
Болести на дихателната система	54,0	56,4	86,6
Болести на храносмилателната система	43,5	53,7	59,9
Болести на ендокринната система	23,9	25,3	26,1

Кратък анализ на административните процеси по детерминанти на здравето

Детерминанта №1. Контрол на рисковите фактори и превенция на болести и зависимости. Съответства на приоритет П12.1. от НПР 2030. Интервенциите са насочени към овладяване на здравните рискове, повишаване на информираността, оценка и контрол на факторите на риска. Основен недостатък на тази детерминанта е диференцирания подход. Много често се отдава приоритет на едни фактори и/или заболявания за сметка на други, а приоритетите се влияят и от международните източници на финансиране. В последните години акцентът беше поставен главно върху СПИН и наркозависимости. С тази цел бе създадена и дирекция „Промоция на здраве, профилактика на болести и зависимости“ в Министерство на здравеопазването (закрита през 2022г.), чиито функции се отнасяха единствено до ХИВ/СПИН и контрол на наркоманиите. Междувременно, смъртността по причини показва, че е налице „тиха епидемия“ от незаразни болести, изискваща системни превантивни мерки на популационно ниво.

Детерминанта №2. Здравословен начин на живот, здравно образование и възпитание. Здравословният начин на живот е съвкупност от здравни навици, умения и практики за поддържане на цялостно здравно благополучие, които се формират от най-ранна възраст. Тази детерминанта съответства на Приоритет 1.1.в. „Мотивация за учене“, П1.1.г. „Модернизация на материалната база“ и П12.4. „Спорт“ от НПР 2030. Тук акцентът не е поставен върху „борбата“ с болести и зависимости, а върху ***практикуване на осъзнатост и поемане на лична отговорност за здравето.*** Тук можем да отнесем следните категории процеси: физиологичен режим на труд и почивка, физическо възпитание и спорт, емоционално, ментално и духовно здраве, осъзната сексуалност, осъзнато хранене, осъзнато дишане, чистота на словото и др.) Наредба №13 (2016) на министъра на образованието и науката определя рамковите изисквания към програмите за здравно образование в училище. Необходима е актуализация на тези изисквания с акцент върху себепознанието и осъзнатостта, въвеждане на иновативни образователни подходи, благоприятстващи здравето и на добри практики за популяризиране на здравословен начин на живот в и извън училище (benchlearning). Функции по промоция на здраве в община Варна изпълняват главно няколко дирекции: „Здравеопазване“, „Спорт“, „Социални дейности“, „Превенции“, „Образование и младежки дейности“ и „Екология и опазване на околната среда“. Ежегодно се изготвя Общински план за младежта (2021), финансират се проекти на НПО сред деца и млади хора, съгласно наредби на общински съвет - Варна. От ключово значение за привличане и предоставяне на дългосрочно финансиране на общините е позоваването на национални програми, стратегии и правни актове. Тази зависимост на общинското бюджетиране от националните приоритети следва да се има предвид при определяне на политиките и програмите на държавно ниво.

Детерминанта №3. **Екологични фактори.** У нас има установени традиции в областта на държавния здравен контрол по чл.15 от Закона за здравето (2004). В периода на транспониране на европейското в националното законодателство беше интегрирана оценката на съответствието със здравните изисквания в процедурите по екологична оценка и оценка на въздействието на планове, програми и инвестиционни предложения. Представители на РЗИ вземат участие в експертните съвети по устройство на територията към общините, а от 2021 година с изменението на чл.144, ал.1, т.9 от Закона за устройство на територията (2001) е възстановена практиката за предоставяне на здравно становище на инвестиционните проекти на обектите с обществено предназначение. Необходимо е да се постави на дневен ред изготвянето на наредбата за курортните ресурси по реда на чл.77 от Закона за здравето и на други наредби, които са морално остарели.

Детерминанта №4. **Биологични фактори.** Тук се отнасят вродените регулаторни механизми на организма като биологична система. Най-често използваните средства за профилактика на заразните болести са карантината, ваксинациите и имунизациите. Налице е обществена чувствителност по последните две теми, така че прилагането на подобни методи следва да става умерено и след претегляне на рисковете от страничните ефекти и на ползите за здравето. С изключение на спорта и на храненето, не се промотира достатъчно ролята на природните фактори за повишаване на устойчивостта и жизнеспособността на организма.

Детерминанта №5. Достъп до качествени здравни грижи. Главното предизвикателство в тази сфера е преодоляването на неравенствата по отношение на достъпа до

качествени здравни услуги, до навременен скрининг и ефективна профилактика, и лечение на заболяванията. Ако хората бъдат подпомагани за формирането на отговорност, самосъзнание и изграждане на здравни навици от най-ранна възраст, те ще изживеят живота си в относително здравно благополучие. Паралелно с това, индивидите следва да бъдат обучавани как да боледуват правилно. Международната мрежа „Болници, утвърждаващи здраве“ влага ново разбиране в термина „здравни грижи“. Наред с въпроса за равния достъп до качествена грижа за болните, трябва да се постави и въпроса за равен достъп до качествено здравно образование и възпитание. Наблюдава се тенденция на застаряване на здравните работници и наемане на лица в пенсионна възраст в училища, детски ясли и детски градини, а причините и последиците от това следва да се проучат, и анализират задълбочено. За повишаване на достъпа до здравни услуги, Министерство на здравеопазването разчита на изграждането на системата за е-здравеопазване и преориентиране на някои услуги в електронна среда.

Детерминанта №6. Преориентиране на здравни услуги. Здравните услуги са „услуги от общ интерес”. За тези услуги няма регламент в ЕС. Тенденция е държавите да се освобождават от тях и да се оттеглят в ролята на регулатор като ги делегират на външни субекти (общини, НПО). Превръщането на общопрактикуващите лекари (ОПЛ) в частни търговци създаде условия за корумпирането им от дистрибуторите на лекарства. Предизвикателство в тази сфера е преориентирането на здравните услуги от „грижа за болните към отговорност за здравето“. Наложително е създаването на нови пакети от услуги, насочени към профилактика и по-специално към възстановяване на връзката на човека с природната среда. Например, част от приходите от туризма могат да се инвестират в балнеопрофилактика след фамилна анамнеза, като се въведат критерии и стимули за ОПЛ да предлагат новите пакети от услуги с профилактична, а не само с рехабилитационна цел.

Детерминанта №7. Създаване на подкрепяша социална среда. Промоцията на здраве в училищната общност би имала успех, ако се утвърди като ценност сред родители и учители. Може да се направи повече за интегрирането на децата с увреждания и на децата със специални образователни потребности, чрез повишаване на толератността към различията на общностно ниво. Превенцията на агресията се очертава като сериозен проблем в училищата. Здравето на учителите и на медиците също следва да бъде поставено на фокус, чрез осигуряване на подкрепа от специалисти, изграждане на ключови компетентности, профилактика на бърнаут синдром и други.

Детерминанта №8. Застъпничество и медиация. Проактивният подход на институционално ниво включва мобилни кабинети за скрининг на здравен статус и здравни медиатори в общините за работа сред уязвими групи. Дейността на здравните медиатори се финансира като делегирана от държавата дейност. По идея на община Варна са създадени младежки доброволчески клубове, работещи по подхода „peer-to-peer“.

Детерминанта №9. Засилване действията на общността. На практика това означава включване на гражданите в процесите на вземане на решения (овластяване). В България тази роля се изпълнява от лобисти или неправителствени организации във връзка с обществени обсъждания на стратегически и регулаторни документи. Малко се знае за подходите „краудсорсинг“ и „цивилно хакерство“, препоръчани от Европейския съюз за насърчаване на прякото участие на неорганизираната общественост в решаването на проблемите на общността. Основната цел е да се постигне симбиоза между държавата и общностите в процесите на управление. Стъпка напред би било приемането на Закон за доброволчеството.

Детерминанта №10. Междусекторно сътрудничество. В община Варна са създадени консултативни съвети към кметовете по направления: Съвет за младежта, Съвет за наркотичните вещества и Съвет по ХИВ/СПИН, Комисия за борба с трафика на хора, Комисия за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и др. Тези структури за междусекторно сътрудничество създават приемственост в условия на политически промени.

Оценка на процесите по степен на развитие в контекста на промоцията на здравето

В Декларацията за промоция на здраве на Европейската здравна мрежа е указано, че концепцията за детерминанти на здравето трябва непрекъснато да се обогатява. (EuroHealthNet 2016). Административните процеси следва да отразяват детерминантите на здравето и да

допринасят за постигането на целите на устойчивото развитие. В Таблица №2 процесите за промоция на здраве са представени по детерминанти на здравето и са оценени от автора по степен на развитие, съобразно посочените, по-горе в текста, критерии. Последните три колони от таблицата представляват функционален анализ с източник на информация правилниците за устройството и функциите на Регионалните здравни инспекции (2011), Регионалните управления на образованието (2017) и община Варна (2020). Тази методология е отворена и може да бъде задълбочавана и надграждана с нови процеси и нови детерминанти. Икономическите фактори не са предмет на настоящото изследване, но следва да се отбележи, че стандартът на живот има значимо въздействие върху здравето, поради което превенцията е насочена предимно към рискови групи, в т.ч. хора в неравностойно положение.

Таблица 2. Степени на развитие на административните процеси за промоция на здраве, представени по детерминанти на здравето
Table 2. Levels of development of the administrative processes for health promotion, presented by health determinants

Оценка	**Административни процеси по детерминанти на здравето**	**МЗ/ РЗИ**	**РУО/ училища**	**Общи-на**
	Детерминанта №1. Поведенчески рискови фактори и превенция на болести и зависимости, вкл. рамковите изисквания в наредба №13 (2016).			
2	Организиране и оценка на храненето на децата и учениците	√		√
2	Контрол на забраните за тютюнопушене	√	√	
1	Обучение и консултации за отказ от тютюнопушене	√	√	
1	Контрол на употребата на алкохол от деца и ученици	√	√	
1	Обучения за превенция на наркозависимости	√	√	√
1	Обучения за превенция на ХИВ/СПИН	√	√	√
1	Консултации за превенция на ХИВ/СПИН	√		
1	Кампании за превенция на ХИВ/СПИН	√	√	√
2	Многокомпонентна превенция на рисковото поведение в т.ч. на рискове в интернет пространството и др.		√	√
	Детерминанта №2. Образование и възпитание за отговорност към здравето. Здравословен начин на живот, вкл. рамковите изисквания в наредба №13 (2016)			
	Основните процеси на обучение и възпитание, насочени към:			
1	▪ Хигиена	√	√	
2	▪ Здравословно хранене	√	√	
2	▪ Физическа активност и спорт, лечебна физкултура	√	√	√
2	▪ Сексуално и репродуктивно здраве	√	√	√
2	▪ Психично здраве. Личностно развитие		√	√
3	▪ Ментално здраве (осъзнато мислене)			
3	▪ Духовно здраве (осъзнато хранене, осъзнато дишане, чистота на словото и др.)			
3	Изготвяне и оценка на седмични учебни разписания	√	√	
3	Контрол по спазването на физиологичен режим на труд и почивка в и извън училище	√	√	
2	Екологизация на училищната среда. Ергономия		√	
3	Внедряване на добри практики (benchlearning) и иновативни подходи за здравословно обучение и учене.		√	
	Детерминанта №3. Екологични фактори			
1	Градоустройствено планиране			√
1	Оценка на планове, програми и инвестиционни проекти	√		√
1	Държавен здравен контрол по чл.15 от Закона за здравето	√		
1	Екологично образование		√	

	Детерминанта №4. Биологични фактори			
1	Имунопрофилактика, ваксинопрофилактика и карантина	√		
	Детерминанта №5. Достъп до здравни грижи			
2	Дейност на здравните и лечебните заведения			√
2	Детски ясли. Здравни кабинети в училища и детски градини	√		√
1	Профилактични и рехабилитационни програми			√
1	Диспансеризация и трудоустрояване	√		√
1	Еднократна помощ за лечение и помощи за инвалиди			√
3	Електронно здравеопазване	√		
	Детерминанта №6. Преориентиране на здравни услуги			
2	Делегиране на услуги от общ интерес на НПО и общини	√		√
3	Нови услуги от „грижа за болните“ към „отговорност за здравето”			
	Детерминанта №7. Подкрепяща социална среда			
1	Гражданско и интеркултурно образование, вкл. наредба №13 (2016)		√	√
2	Работа с деца със специални образователни потребности		√	√
2	Работа с деца с хронични заболявания, деца-инвалиди и др.		√	
2	Превенция на агресията и насилието		√	√
	Детерминанта №8. Застъпничество и медиация.			
1	Мобилни дейности. Здравни и образователни медиатори.	√		√
	Детерминанта №9. Засилване на действията на общността			
1	Обществени обсъждания	√	√	√
3	Краудсорсинг / цивил хакинг (методи за пряка демокрация)			
	Детерминанта №10. Междусекторно сътрудничество			
1	Експертни съвети /Комисии/ Публично-частни партньорства	√	√	√

Изводи и заключение

През последното десетилетие, стойностите на най-често използвания индикатор за ефективност на политиките за промоция на здраве „смъртност по причини“, постепенно се влошават. Следователно е налице потребност от усъвършенстване на административните процеси. В настоящия труд, за пръв път е направен анализ на административните процеси по детерминанти на здравето и е потвърдена тезата на автора, че от гледна точка на холистичния подход, съществуват дисбаланси в здравно-промотивните политики и практики. Разработените от автора критерии за оценка на административните процеси по степен на развитие могат да намерят приложение и в други сфери на административното управление за определяне на дисбаланси. Тъй като човекът е едновременно обект и субект на политиките за промоция на здраве, може да се каже, че здравното образование и възпитанието на здравословен живот са процесите, които се нуждаят в най-голяма степен от радикални подобрения. С настоящото изследване се разширява обхвата на приложение на теорията на реинженеринга към конкретна административна област - държавната и общинска политика за промоция на здраве. В контекста на административния реинженеринг, следните теми изглеждат подходящи като насоки за бъдещи проучвания:

- преход от електронно към трансформационно управление в здравеопазването;
- преориентиране на здравни услуги „от грижа за болните“ към „отговорност за здравето”;
- партиципативни политики - въвличане на неорганизираната общественост в различни механизми за насърчаване на здравето, чрез е-платформи за пряка демокрация;
- проучване на най-добрите практики за промоция на здраве (benchlearning);
- споделяне на добри практики за промоция на психично, ментално и духовно здраве и за възпитание на отговорност към здравето в образователните институции;
- физиологичен режим на труд и почивка в и извън училище в условията на масова дигитализация;
- иновативни методологии за здравословно учене, чрез редизайн на учебния процес.

Получените резултати са само част от един системен процес на изследване. Визираните теми продължават да бъдат в полето на научния интерес на автора.

Благодарности: Авторът изказва своята благодарност на сътрудниците на Фондация „Център за социално-екологични практики“, Варна, които оказаха съдействие при провеждане на изследването и споделиха знания и опит по време на интервютата.

Литература /References

1. **Закон за здравето.** Обн. в ДВ бр.70 от 10 Август 2004г., изм…в ДВ бр.62 от 5 Август 2022г. [**Zakon za zdraveto**. Obn. v DV br. 70 ot 10 Avgust 2004, izm… v DV br. 62 ot 5 Avgust 2022 [Health law. Publ. in SG No. 70 of August 10, 2004, amended in SG No. 62 of August 5, 2022] (in Bulgarian)
2. **Закон за устройство на територията.** Обн. в ДВ бр.1 от 2 Януари 2001г., изм…в ДВ бр.42 от 7 Юни 2022г.**[Zakon za ustroystvo na teritoriyata**. Obn. v DV br.1 от 2 Yanuari 2001, izm… v DV br. 42 ot 7 Yuni 2022 [Law on Spatial Planning. Publ. in SG No.1 of January 2, 2001, amended in SG No. 42 of June 7, 2022] (in Bulgarian)
3. **Наредба №13 за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование.** Обн. в ДВ бр.80 от 11 Октомври 2016г., изм. в … ДВ бр.80 от 28 Септември 2018г.[**Naredba №13 za grazhdanskoto, zdravnoto, ekologichnoto i interkulturnoto obrazovanie.** Obn. v DV br.80 ot 11 Oktomvri 2016, izm. v DV br.80 ot 28 Septemvri 2018 [Ordinance No.13 on civic, health, environmental and intercultural education. Publ. in SG No. 80 of October 11, 2016, amended. in ... SG No. 80 of September 28, 2018] (in Bulgarian)
4. **Правилник за устройството и функциите на регионалните управления на образованието.** Обн. в ДВ. бр.13 от 7 Февруари 2017г., изм… в ДВ. бр.93 от 9 Ноември 2021г.[**Pravilnik za ustroystvoto i funktsiite na regionalnite upravleniya na obrazovanieto**. Obn. v DV br.13 ot 7 Fevruari 2017, izm. v DV br. 93 ot 9 Noemvri 2021 [Regulations on the structure and functions of the Regional Departments of Education. Publ. in SG. No.13 of February 7, 2017, amended in SG. No.93 of November 9, 2021] (in Bulgarian)
5. **Устройствен правилник на регионалните здравни инспекции.** Обн. в ДВ бр.6 от 18 Януари 2011г., изм… в ДВ бр.69 от 20 Август 2021г.[**Ustroystven pravilnik na regionalnite zdravni inspektsii**. Obn. v DV br.6 ot 18 Yanuari 2011, izm. v DV br.69 ot 20 Avgust 2021 [Structural rules of the Regional Health Inspectorates. Publ. in SG No.6 of January 18, 2011, amended in SG No.69 of August 20, 2021] (in Bulgarian)
6. **Устройствен правилник на община Варна,** утвърден със Заповед №1884 от 11 Юни 2020г., изм. със Заповед №№ 4317 от 30 Ноември 2020г. и 2148 от 20 Юли 2021г. на Кмета на община Варна. [**Ustroystven pravilnik na Obshtina Varna**. Utvarden sas zapoved №1884 ot 11 Yuni 2020, izmenen sas zapoved №№ 4317 ot 30 Noemvri 2020 и 2148 ot 20 Yuli 2021 na Kmeta na obshtina Varna [Structural rules of the Municipality of Varna, approved by Order №1884 from June 11, 2020, amended by Order No.No.4317 from November 30, 2020 and 2148 from July 20, 2021 of the Mayor of Varna Municipality] (in Bulgarian)
7. **El-Taliawi, O.G., & van der Wal, Z.** (2019). Developing administrative capacity: an agenda for research and practice. *Policy Design and Practice,* 2, 243 - 257.
8. **Glouberman, S., & Millar, J.** (2003). Evolution of the determinants of health, health policy, and health information systems in Canada. *American journal of public health*, *93*(3), 388–392.
9. **Hammer, M., & Champy, J.** (1993). *Reengineering the corporation: A manifesto for business revolution*. New York, NY: Harper Business.
10. **Kumar, S., & Preetha, Gs.** (2012). Health promotion: an effective tool for global health. *Indian journal of community medicine: official publication of Indian Association of Preventive & Social Medicine*, 37, 5-12
11. **McKeown, T**. (1976). *The Modern Rise of Population.* New York, NY: Academic Press
12. **Lalonde, M.** (1974). *A new perspective on the health of Canadians*. Ottawa, ON: Minister of Supply and Services Canada. Retrieved from Public Health Agency of Canada website (http://www.phac-aspc.gc.ca/ph-sp/pdf/perspect-eng.pdf) (02.11.2022)
13. **Ministerski savet.** *Natsionalna prograna za razvitie: Bulgaria 2030*. Ofitsialen sait na Ministerski savet (https://www.minfin.bg/bg/1394) (02.11.2022)] [Council of Ministers. *National Development Program: Bulgaria 2030*. Council of Ministers website (https://www.minfin.bg/bg/1394) (02.11.2022)] (in Bulgarian)

14. **Natsionalen Statisticheski Institut.** *Zdraveopazvane. Smartnost po prichini. Smartnost po pricini na smartta po pol i vazrastovi grupi.* Natsionalen statisticheski Institut (www.nsi.bg/) (02.11.2022) [National Statistical Institute. *Healthcare. Mortality by causes. Deaths by cause of death by sex and age groups.* National Statistical Institute website (www.nsi.bg/) (02.11.2022)] (in Bulgarian)
15. **Obshtina Varna.** *Obshtinski Plan za mladezhta* 2021. Ofitsialen sait na Obshtina Varna (https://www.varna.bg/bg/90) (02.11.2022) [Municipality of Varna. *Municipal Youth Plan* 2021. Official website of Varna Municipality (https://www.varna.bg/bg/90) (02.11.2022)] (in Bulgarian)
16. **EuroHealthNet.** *Promoting health and wellbeing towards 2030: Taking the Ottawa Charter forward in the context of the UN Sustainable Development Agenda 2030.* September 2016. EuroHealthNet website (https://eurohealthnet.eu/wp-content/uploads/documents/2016/160923_Statement_HealthPromotionOttawaCharter_Long.pdf) (02.11.2022)
17. **World Health Organization.** *The 1st International Conference on Health Promotion, Ottawa 1986*. *The Ottawa Charter for Health Promotion.* World Health Organization website (https://www.who.int/teams/health-promotion/enhanced-wellbeing/first-global-conference) (02.11.2022)

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 191-199
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

СОЦИАЛНИЯТ КАПИТАЛ КАТО ВЪЗМОЖНОСТ ЗА НАМАЛЯВАНЕ НА ПОСЛЕДИЦИТЕ ОТ ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ НЕРАВЕНСТВА

Еница Пчеларова

Докторант
Институт за изследване на населението и човека,
Българска академия на науките
БЪЛГАРИЯ, София 1113, ул. „Акад. Бончев“, бл. 6 ет.5/6
cveteprekrasno@gmail.com

Резюме: *Концепцията за социалния капитал се отличава с внушително присъствие в научния дебат през последните десетилетия. Смята се, че този вид капитал е в състояние да компенсира липсата на икономически предимства в изостанали общности, като насърчава свързаността и взаимопомощта между техните членове и увеличава по този начин тяхното благосъстояние. Но възможно ли е социалният капитал да играе същата роля по отношение на образованието, намалявайки последиците от образователните неравенства? Има ли разлика между образователните постижения на деца, които разполагат със социален капитал и тези, които нямат достъп до такъв поради различни причини?*

В търсенето на взаимовръзка между социален капитал и образователни постижения бе организирано емпирично изследване на терен. Бяха набрани качествени данни чрез полуструктурирани интервюта с ученици от 1-ви до 12-ти клас, родители, учители и директори на училища. Извадката обхваща респонденти от малко и голямо населено място, роми и българи, профилирани и обикновени училища, семейства със среден и нисък социално-икономически статус.

Междинните резултати показват, че социалният капитал вътре в семейството оказва съществено влияние върху образователните постижения на децата, докато социалният капитал извън семейството по-рядко служи за целите на образованието.

Миграционните процеси сред българи и роми и увеличаващото се отчуждение между хората са сред факторите, които възпрепятстват изграждането на социален капитал. Но дори и когато той е наличен, е от значение дали споделяните с негова помощ норми предполагат образованието като приоритет. Този фактор се оказва много по-решаващ за училищните постижения на един ученик, а в крайна сметка и за неговата образователна пътека и житейска реализация, отколкото финансите, с които разполага семейството.

Ключови думи: социален капитал; образователни постижения; социален статус; образователни неравенства.

ECONOMICAL PROCESSES AND ASPECTS OF THE POLITICAL LIFE
COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 191-199
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

SOCIAL CAPITAL AS A POSSIBILITY FOR DECREASING THE CONSEQUENCES OF EDUCATIONAL INEQUALITIES

Enitsa Pchelarova

PHD Student
Institute for Population and Human Studies
Bulgarian Academy of Sciences
BULGARIA, Sofia 1113, Acad. Georgi Bonchev St., Bl. 6, Fl. 5/6
cveteprekrasno@gmail.com

Abstract: *The concept of social capital stands out with impressive presence in the scientific debate in the recent decades. It is considered, that this type of capital is able to compensate the lack of economic benefits in backward communities, encouraging connectivity and mutual assistance between their members and thus increasing their well-being. But is it possible that the social capital plays the same role in regard to education, reducing the impact of educational inequalities? Is there a difference between educational achievement of the children who have social capital and those who do not have an access to it for various reasons?*

In the search for a relationship between social capital and school performance an empirical field study was organized. Qualitative data were collected through semi-structured interviews with students, parents, teachers and school principles. The sample covers respondents from small and large settlements, Roma and Bulgarians, profiled and ordinary schools, families with middle and low socioeconomic status.

Intermediate results show that the social capital within the family has a significant impact on children`s educational achievements while social capital outside the family serves less often the purposes of education.

Migration processes among Bulgarians and Roma and the growing alienation between people are among the factors that hinder the building of social capital. But even when it is available, it matters whether the norms shared with it make education a priority. This factor turns out to be much more decisive for the school achievements of a student and, ultimately, for his educational path and life realization than the finances the family has.

Keywords: social capital; educational achievements; social status; educational inequalities.

Въведение

Социалният капитал е сравнително ново понятие, което заема забележително място в научните разработки от 90-те години насам. Тази концепция, създадена в полето между социологията и икономиката, е свързана с търсенето на културното измерение на икономическото поведение. Използва се като механизъм за развитие на общности чрез участие и обяснителен модел за действието на сходни социални политики в различни културни среди.

Развитието на българското общество през последните три десетилетия е свързано с редица предизвикателства – бедност, социално изключване, ясно изразени неравенства. В много развити страни облекченият масов достъп до качествено образование води до обективно намаляване на риска бедността да се предаде и на следващите генерации. Но българската образователна система през последните десетилетия се оформя по такъв начин, че достъпът до качествено образование във все по-голяма степен зависи от социално-икономическия статус на семейството. “. Така семействата с ограничени доходи се изправят пред невъзможността да осигурят качествено образование на децата си, което възпрепятства тяхната професионална реализация и повишава риска от предаването на бедността на следващото поколение. При търсенето на изход от тази ситуация на дневен ред излиза въпросът в състояние ли е социалният капитал да бъде източник на ресурси за образованието? Могат ли тези ресурси да допринесат за преодоляване на последиците от образователните неравенства? Какви са характеристиките на взаимодействието социален капитал – образователни постижения при семейства, за които образованието е приоритет и такива, за които не е?

В научната литература няма изследвания на български автори, които разглеждат връзката между социален капитал и образователни постижения. Различни студии се концентрират върху връзката между социален произход и образователни възможности (Стоилова 2015) или между социален произход и успешна управленска кариера (Костова 2017). В англоезичната и немскоезичната литература темата за влиянието на социалния капитал върху образователните постижения е добре разработена. Изследва се ролята на социалния капитал по отношение на отпадането от училище, академичното представяне, интелектуалното развитие на децата, малолетната престъпност, тинейджърската бременност, заетостта, професионалните постижения, емигрантската и етническата предприемчивост. Според някои автори социалният капитал е неутрален ресурс и крайният ефект от наличието му за обществото се определя от начина, по който го използват индивидите (Coleman 1988). Според други социалният капитал е винаги статусно и класово натоварен (Bourdieu 1977).

Многобройни са изследванията, които свързват структурата на семейството и родителското внимание с когнитивното и социално развитие на децата. До дефицити в образователните и индивидуални резултати на учениците водят не само липсата на втория родител в къщи, но и честите премествания на семейството, при което се намалява извънсемейният социален капитал (Coleman 1990; McClanahan & Sandefur 1994; Parcel&Menaghan 1994; Xao 1994; Hagan et al. 1995; Gold 1995; Croll 2004; Gordon 2016;).

Не са малко и изследванията, които се занимават с влиянието на извънсемейния социален капитал върху образователните постижения. Т. Рот разглежда ролята на социалните мрежи за успеха на местните и на мигрантите (Roth 2014). Той се съсредоточава само върху източниците на социален капитал извън семейството на ниво индивид. Изследователят търси отражението на социалния капитал не само върху академичното представяне, но и върху намирането на работа след завършване на образование. Т. Рот достига до извода, че извънсемейният социален капитал оказва съществено влияние върху ценностите и нормите, свързани с образованието, които се изразяват в готовността за постижения, поведението в училище и образователните желания, очаквания и решения на учениците и техните майки. За сметка на това този вид социален капитал има незначително въздействие върху вероятността за оказване на подкрепа за усъвършенстване на оценяваните в училище умения.

Следва да бъдат изяснени същностните характеристики на социалния капитал, които биха могли да подпомогнат образователните постижения. Съществуват множество дефиниции за социален капитал. Общото в тях се свежда до неговото определяне като социални отношения, изграждани на принципа на доверие и реципрочност. Според редица автори социалният капитал

се състои от мрежи, норми, отношения, ценности и неформални санкции, които оформят количеството и качеството на кооперирane на социалните взаимодействия в обществото (Ракаджийска 2017: 16). В настоящото изследване под социален капитал ще се разбират както ресурсите, до които лицето има достъп чрез неговата социална мрежа, така и приетите в мрежата ценности и норми, които могат да повлияят директно върху неговите решения или резултатите от неговите действия, т.е. ценностите и нормите ще бъдат приети като вид ресурси. Разграничават се четири вида ресурси, до които индивидът може да има достъп при мобилизиране на неговия социален капитал – финансови средства, информация, време, норми и ценности (Roth 2014). Образованието, от своя страна, се нуждае от същите видове ресурси, за да бъде реализирано. Те идват от няколко източника едновременно: семейството, социалната мрежа на ученика или на семейството, училището и обществото. От вида на източника зависи степента на тяхното влияние върху ученика. Така социалният капитал се явява един от източниците на ресурси наред с няколко други, които също въздействат върху връзката между социален капитал и образование. Най-важният от тях е семейството, тъй като то има най-голяма определяща сила. Това е непосредственото обкръжение на детето, мястото, от където то първоначално взима примери за подражание. Ресурсите, които семейството отделя за неговото образование, са непосредствено насочени към него, те са посветени само и изключително на детето. От значение е съставът на семейството, дали и двамата родители отглеждат детето, социално-икономическият статус на семейството или икономическият, културният и социалният капитал (Bourdieu 1987), с които родителите разполагат, времето и вниманието, което родителите могат да отделят на детето, емоционалната им отдаденост или т.нар. психическо присъствие на родителите у дома, а също и психическата им стабилност - дали страдат от различни пристрастявания или разстройства. Върху образователните постижения на детето влияят още ресурсите, постъпващи от обществото за реализиране на образователни цели и ресурсите, предоставяни от училището.
Виждаме, че ресурсите, подпомагащи образователните постижения, съвпадат с ползите, които социалният капитал може да предложи. Но ресурсите на социалния капитал си имат своите особености. Тяхната роля за образованието на детето е второстепенна спрямо ресурсите, идващи от семейството. Те могат да бъдат мобилизирани само когато са изпълнени следните условия:

- Индивидът и/или неговото семейство полагат усилия за поддържането на своите взаимоотношения с членовете на мрежата, което включва и евентуално връщане на услуги в дадени моменти;
- Индивидът и/или неговото семейство желаят да насочат тези ресурси за целите на образованието;
- Индивидът и/или неговото семейство разполагат с такъв социален капитал, който е в състояние да служи на целите на образованието, тъй като различните видове социален капитал способстват за споделянето на различни видове ценности. (Bourdieu 1974; Colman 1987)

За това до какви видове ресурси има достъп семейството значителна роля играят неговият социален статус и нивото на неравенства в обществото, в което живее. Социалният произход на семейството се отразява върху всеки един от компонентите на образователните постижения - училищната успеваемост и образователните решения. Френския социолог Реймон Будон разграничава тези два аспекта на образователните постижения чрез т.нар. първични и вторични ефекти от произхода (Boudon 1974), а по-късно темата се подема и от други автори (Breen & Goldthorpe 1997; Erikson & Jonsson 1996; Esser 1999). Първичните ефекти се измерват с училищната успеваемост, а вторичните ефекти се характеризират с решенията, които родителите вземат за обучението на своите деца по отношение на вида на образователната институция, както и за продължаването в по-горна степен на обучение. В теорията на Будон е съществено разбирането, че за постигане на равенство на образователните шансове е по-голяма ролята на факторите, които определят родителските решения за образованието на техните деца, отколкото на училищната успеваемост на децата от различен социален произход. (Becker 2003).

Оказва се, че заради изначалните разлики в социалните слоеве в обществото от самото начало на образователната кариера децата имат нееднаква вероятност за успех в училище, тъй като училищната успеваемост се намира в положителна корелация със социалния статус на родителите. По-високият социален статус на семейството води до по-високи резултати на децата в училище, а децата на родители с нисък социален статус имат тенденциозно лоши училишни постижения (Стоилова 2012: 93). Наблюдаваната корелация се обяснява с ограничения достъп да

социален, икономически и културен капитал на семейството, разликите в нагласите и интересите и дистанцията между семействата от различни социални слоеве.

Въздействието на вторичните ефекти на произхода може да се наблюдава в другия компонент на образователните постижения – решенията. Те стоят в основата на образователните неравенства и също зависят от достъпа до ресурси на семейството. Тук се включват не само финансови средства, но и ресурсите от останалите видове капитали като възможности за подкрепа (социален капитал) и образователни традиции (културен капитал). Съществено при решенията е, че се взимат на базата на субективна преценка на обстоятелствата. Две са последиците от решението за или против една по-висока учебна форма: загуба на статус или допълнителни ползи и разходи от по-високо образование. Загубата на статус е налице, когато децата не успяват да се позиционират поне в социалния слой на своите родители. Затова при еднаква училищна успеваемост на децата семействата от по-високите социални слоеве взимат решение по-скоро в полза на по-нататъшното оставане в образователната система или преминаване към по-висока степен на образование за разлика от по-ниските социални слоеве (Boudon 1974: 29). Различията в субективната оценка между разходи и ползи определя решенията в семейството в полза на избор на конкретни образователни траектории – по-къси или по-дълги, общообразователни или с професонална насоченост, хуманитарни или технически.

Метод

Възниква съществения въпрос дали социалният капитал ще подпомогне именно образователните постижения на детето или ще послужи за изпълнението на друг вид цели? В търсенето на отговор на този въпрос беше проведено качествено изследване в малко населено място и голям град. Изборът на различни по вид населени места дава възможност за сравнение на евентуалните разлики между влиянието на близкото социално обкръжение в големия град и в малкото село. Бяха направени 44 дълбочинни интервюта с респонденти и 11 експертни интервюта с учители, директори и един образователен медиатор. Интервюираните ученици са от 1-ви до 12-ти клас. Взимат се под внимание нагласите на родители и ученици и в начална степен на образование, тъй като на все по-ранен етап от живота на детето се предопределят видът и дължината на неговата образователна траектория. Учениците от 12-ти клас от своя страна са ценен източник на информация за естеството на решенията за или против продължаване на образованието в следващата степен. Данните бяха събирани в продължение на два месеца – април и май 2022 г. Дълбочинните интервюта позволяват събиране на информацията при неформално общуване и изясняване на конкретните проблеми и въпроси в дълбочина.

Проведени са дълбочинни интервюта с родители (20 интервюта), ученици (24 интервюта), българи (29 интервюта), роми (15 интервюта), семейства с нисък социален статус (20 интервюта), семейства със среден социален статус (24 интервюта), ученици от профилирани училища (10 интервюта), ученици от обикновени училища (14 интервюта), директори на училища (3 интервюта), образователен медиатор (1 интервю) и учители (7 интервюта).

Резултати

Ще обобщя събраната на терен информация в две точки:

Роля на социалния капитал на семейството по отношение на образованието

Ресурсите на извънсемейния социален капитал се използват за подпомагане на образователни постижения само в някои случаи. От различните видове ресурси на социалния капитал в употреба влизат най-вече информацията, а също и споделените в обкръжението ценности. Не попаднах на случаи, при който респондентите използват другите видове ресурси – финансови средства и време за подкрепа на цели, свързани с обучение. Най-често, с помощта на работни контакти се събира информация за избор на добро училище, за детайлите, свързани с условията за записване в добро училище, съвети как да бъде премината бариерата на входа и контакти на учители, които познават спецификата на съответното училище. Ценностите на близкото социално обкръжение служат за ориентация за това на какви критерии би трябвало да отговаря доброто училище. Като

цяло, ресурсите на социалния капитал се използват в по-голяма степен за намиране на работа, отколкото за целите на образованието.

Социалният капитал, подкрепящ образователни цели, е оскъден в групи с нисък социално-икономически статус, както е случаят при ромите, които в по-голямата си част са ниско образовани. Те трудно могат да намерят ресурси за образованието сред своите близки, роднини и познати. Затова някои от ромските родители полагат специални усилия да запишат децата си в училище с преобладаващ брой българчета, за да може децата им да усвоят образователния модел на мнозинството. В този случай социалният капитал на техните деца са съучениците с различно отношение към образованието. Присъствието на достатъчен брой български ученици в класа бе посочено и от интервюираните учители, които работят с роми, като фактор за успех в процеса на обучение.

В училище с преобладаващ брой ученици от семейства с нисък социално-икономически статус, изискванията към учениците се занижават и това не е следствие от нежеланието за работа на учителите, а от целите, които семействата на учениците поставят пред тях. Получава се твърде голяма разлика между светогледа на ценящите образованието специалисти, работещи в системата, и „потребителите" на образователната услуга, за които ползите от обучението не са ясни. Едната и другата страна боравят с твърде различни символни ресурси, което силно затруднява взаимодействието между тях.

Семействата, които ценят образованието, разполагат с достатъчно други видове ресурси освен тези на социалния капитал и използват ресурсите от всички източници едновременно. Ресурсите на социалния капитал се явяват възможност, до която може да се прибегне в случай на нужда, но която не е единствената алтернатива. Семействата, които не ценят образованието, обикновено не насочват своя социален капитал към обучителни цели. Те не очакват от своята мрежа да компенсира недостига на други видове ресурси за подпомагане на образователните постижения на своите деца, защото не приемат тази цел като съществена.

За включване на образованието сред важните семейни ценности от значение е не толкова финансовият капитал, с който разполага семейството, а това дали родителите са припознали ученето като важно още в своето семейство, когато са били деца. В разгледаните случаи стремежът към усвояване на знания и умения се предава по наследство. Нямаше случаи на привнасяне на образователни ценности отвън в семейства, в които родителите нямат изградено отношение към ученето още от своето детство.

Когато голяма част от населението в даден район работи в чужбина, това въздейства деструктивно както върху изграждането на социален капитал в местната общност, така и върху образователните постижения на децата, останали в България без постоянно родителско присъствие. Социалните връзки в мрежата се нарушават или изобщо не се създават, за сметка на това се засилва взаимодействието между членовете на мрежата в чужбина, що се отнася до ромите например. Същевременно се възпрепятства възможността за контрол на поведението на детето и за налагане на санкции от различен от учителя възрастен, а това е важен фактор за образователните постижения на учениците. При ромите заминаването в чужбина заедно с децата често води до нерегламентирани отсъствия и понякога до необходимост от повтаряне на класа.

Общи битуващи ценности и нагласи по отношение на образованието сред разгледаните случаи

Нагласите към образованието влияят върху това дали социалният капитал ще бъде насочен за целите на образованието. Всички, без изключение, декларират важността на образованието, но от това не следва непременно готовността за полагане на усилия за постигане на по-добри образователни постижения. Част от семействата с нисък социален статус не са готови да отделят пари за подобни цели. За тях е несвойствено допълнителното учебно надграждане извън предоставеното от училищната институция или търсенето на алтернативни източници на знание, когато се налага. Те не познават стъпките, които следва да предприемат, за да получи детето качествено и подходящо образование, дори не са наясно, че заниманията в къщи биха повишили вероятностите за успех не само в училище, но и за в бъдеще, на пазара на труда. Когато се коментира бъдещата професионална реализация на ученика, акцентът не се поставя върху естеството на работата, а върху размера на заплащането, тоест бъдещата заетост не се планира според интересите и способностите на детето. Образованието е твърде абстрактна в

техните очи кауза, за да се отделят пари за нея. Очаква се усвояването на умения да се получи от само себе си поради факта, че децата ходят на училище. Нискостатусните групи или не виждат ползата от образованието, или го прекарват единствено през призмата на утилитарния принос. Когато образованието не отговаря на тези утилитарни очаквания, те губят усещането за смисъл. Те нямат около себе си множество примери на капитализиране на образованието и заради това, че в българските условия връзката между високо образование и високо заплащане не е безспорна. Реймон Будон обръща внимание на факта, че повишаването на образованието на младото поколение не води непременно до по-добър социално-икономически статус в сравнение с техните родители, защото ако образованието на всички нараства с една и съща степен, ничие относително образователно равнище не се повишава (Boudon 1974: 198). Тези изводи Будон прави спрямо образователна система, насочвана от пазарни структури, каквато е българската от 90-те години насам.

За високостатусните групи образованието носи стойност само по себе си, без значение от неговия вид, цена или връзката между завършената специалност и източника на доходи. Образованието е желана цел, без да е задължително необходимо да отговаря на условието за остойностяването му чрез непосредствените финансови облаги, които ще донесе. Натрупването на умения е начин на живот и неотделима част от мирогледа, а не на първо място източник на финанси. Самият мироглед се възприема като начин за печелене на пари, а образованието спомага за правилното му оформяне. Пиер Бурдийо въвежда понятието за хабитуализирания начин на поведение и го определя като решаващ за образователните неравенства. Тези заучени начини на държане, вкусове, предпочитания повлияват развитието на детето по определен начин и улесняват воденето на живот, подходящ за определена среда (Bourdieu 1993: 115).

Обсъждане

И така, възможно ли е ресурсите на социалният капитал да смекчат последиците от образователните неравенства, характерни за българското училище? Резултатите от изследването показват, че тъй като в това отношение първостепенна е мотивацията, ползите от социалния капитал могат да служат на образователните постижения, само когато образованието заема водещо място сред ценностите на индивида. А подобна мотивация е следствие най-често от мястото, което образованието заема сред ценностите на неговото семейство. Образованието придобива или не стойност за индивида от най-ранна детска възраст именно в неговата семейна среда. Има случаи, когато индивидът получава добро образование въпреки своето семейство, но те са изключение. Затова взаимовръзката социален капитал - образование се изгражда според степента на важност, която семейството отдава на образованието. Когато семейството смята образованието за съществено, най-често и детето го приема за приоритет и едва тогава идва на помощ социалният капитал на родителите и на ученика, който бива подчинен именно на тези цели. Семейните ценности и тяхната ориентация към образованието са основната движеща сила за мобилизиране на социалния капитал, който се явява като средство за образователни постижения, без да може да бъде техен генератор. Вторичното значение, което социалният капитал има за образованието е свързано с второстепенното положение, което образованието заема в българското общество в условията на трансформация. При това ролята на социалния капитал в семействата, ценящи образованието, е допълваща. Това отчасти се обяснява с факта, че семействата, които държат на образованието, обикновено разполагат с набор от различни видове капитал – финансов, културен, човешки, а не само със социален. П. Бурдийо вижда в насърчаването на когнитивните и училищни способности на детето от семейството една трансимисия на наличния културен капитал, при която семейството инвестира предимно време, чиято наличност отново зависи силно от съществуващия икономически капитал – например възможност майката да не упражнява професия за по-продължително време (Bourdieu 1987: 186, 197).

Възниква въпросът възможно ли е семейство, което не отдава значение на образованието, да промени възгледите си именно благодарение на своя социален капитал? Резултатите от изследването не подкрепят такава възможност, тъй като семействата, които не смятат образованието за важно, най-често са заобиколени от същия тип мислене сред своите приятели, роднини, съседи. Промяната е възможна, ако някой от семейството попадне в среда, в която

образованието се цени. Но при ромите например подобна промяна се възпрепятства от факта, че в мнозинството си те са безработни и са лишени от социален капитал, изграден на основата на работни контакти и съответно от среда, която може да повлияе на техните възгледи. При българите с нисък социален статус не срещнах случаи на влияние от колеги или клиенти, което да води до увеличаване на мотивацията за образоване на децата. В изследванията си върху връзката между социален капитал и образователни постижения различни изследователи стигат до извода, че социалният капитал възпроизвежда класовата стратификация (Stanton-Salazar 2001: 17; Behtoui & Neergaard 2015: 20). При родители с ниски образователни степени, близката социална мрежа на семейството също е с ниски образователни степени и не предоставя социален капитал, който да може да подкрепя ученето.

Заключение

Установените особености на влиянието на социалния капитал върху образователните неравенства могат да послужат при бъдещи количествени изследвания с фокус върху механизмите на въздействие на социалния капитал. Наблюдаваните взаимовръзки между безработицата и миграцията от една страна и намаляването на обема и вида на социалния капитал от друга, което води до ограничаване на възможността му да служи за образователни цели, също могат да са от полза при изследвания върху социалните неравенства. Основното ограничение на изследването е свързано с това, че липсва представителност на извадката предвид броя на интервюираните. Но продължителността на интервютата и придобитата на по-дълбоко ниво и в непринудена атмосфера информация дават възможност да се изведе заключението, че ресурсите на социалния капитал могат да послужат за смекчаване на последиците от образователните неравенства при наличието на определени условия.

Литература /References

1. **Костова, Д.** (2017). Зависимост между социален произход и успешна управленска кариера. София. УИ „Св. Кл. Охридски" . [**Kostova, D.** (2017). Zavisimost mezhdu sotsialen proizhod i uspeshna upravlenska kariera. [Dependence between social background and successful management career]. Sofia. (In Bulgarian).
2. **Ракаджийска, Т., М. Христова, Д. Сивков** (2017). Социалният капитал. София. ИК-УНСС. [**Rakadzhiyska, T. & M. Hristova & D. Sivkov** (2017). Socialniyat capital. [The social capital]. Sofia, IK-UNSS]. (In Bulgarian).
3. **Стоилова, Р.** Пол и стратификация. (2012). София. Сиела. [**Stoilova, R.** (2012). Pol i stratifikaciya. [Gender and stratification]. Sofia, Siela. (In Bulgarian).
4. **Стоилова, Р., Кр. Петкова, Св. Колева (съст.)** (2015). Знанието като ценност. Познанието като призвание. София. Изток-Запад. [**Stoilova, R., Kr. Petkova, Sv. Koleva, (sast.)** (2015). Znanieto kato cennost. Poznanieto kato prizvanie. [Knowledge as value. Knowledge as a vocation]. Sofia, Iztok-Zapad]. (In Bulgarian).
5. **Bechtoui, A. & A. Neergard** (2015). Social Capital and the Educational Achievement of Young People in Sweden, *British Journal of Sociology of Education,* v. 36, 4-26.
6. **Becker, R.** (2003). Educational Expansion and Persistent Inequalities of Education: Utilizing the Subjective Expected Utility Theory to Explain the Increasing Participation Rates in Upper Secondary School in Federal Republic of Germany, *European Sociological Review,* v. 19, 1-24.
7. **Boudon, R.** (1974). Education, Opportunity and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society. New York, Wiley & Sons.
8. **Bourdieu, P.** (1977). Cultural Reproduction and Social Reproduction. // J. Karabel & A. Halsey (eds.), *Power and Ideology in Education*. New York, Oxford University Press, 487-511.
9. **Bourdieu, P.** (1987). Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In: Reinhard Kreckel (Hrsg.), *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt: Sonderband 2.* Göttingen, Otto Schwarz & Co.
10. **Bourdieu, P.** (1993). *Sozialer Sinn - Kritik der theoretischen Vernunft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
11. **Breen, R. & J. Goldthorpe.** (1997). Explaining Educational Differentials: Towards a Formal Rational Action Theory. *Rationality and Society,* v. 9, 275-305.
12. **Coleman, J.** (1987). Families and Schools. *Educational Researcher*, v. 16, 32-38.

13. **Coleman, J.** (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, 94 (1) Supplement: Organisations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure, 95-120.
14. **Coleman, J.** (1990). Foundations of Social Theory. Cambridge, Harvard University Press.
15. **Croll, P.** (2004). Families, Social Capital and Educational Outcomes, *British Journal of Educational Studies*, v. 52, No. 4, 390-416.
16. **Erikson, R. & J. Jonsson** (1996). Explaining Class Inequality in Education: the Swedish Test Case. Stockholm, Westview Press.
17. **Esser, H.** (1999). Soziologie - Spezielle Grundlagen - Band 1: Situationslogik und Handeln. New York, Campus.
18. **Gold, S.** (1995). Gender and Social Capital among Israeli Immigrants in Los Angeles, *Diaspora,* v. 4, No. 3, 267-301.
19. **Gordon, I.** (2016). Family Structure, Educational Achievement and the Inner City. *Urban Studies,* v. 33, No. 3, 407-423.
20. **Hagan, J. at al.** (1995). Delinquency and Disdain: Social Capital and the Control of Right-Wing Extremism among East and West Berlin Youth, *American Journal of Sociology,* v. 100, No. 4, 1028-1052.
21. **Hao, L.** (1994). Kin Support, Welfare and Out-of-Wedlock Mothers. New York, Garland.
22. **McLanahan, S. & G. Sandefur** (1994). Growing Up with a Single Parent: What Hurts, What Helps. Cambridge. Harvard University Press.
23. **Roth, T.** (2014). Die Rolle sozialer Netzwerke für den Erfolg von Einheimischen und Migranten im Deutschen (Aus-) Bildungssystem. Aachen, Shaker Verlag.
24. **Stanton-Salazar, R.** (2001). Manufacturing Hope and Despair: The School and Kin Support Networks of U.S.- Mexican Youth. New York, Teachers College Press.

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 200-209
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

МЕТОДИ ЗА СПРАВЯНЕ НА БИЗНЕСА С КРИЗАТА ОТ COVID-19

Богомила Колева

Докторант
Софийски университет „Св. Климент Охридски”
БЪЛГАРИЯ, София, 1504, бул. „Цар Освободител” 15
ingot@abv.bg

Резюме: *Пандемията от COVID-19 постави бизнес организациите пред сериозно изпитание да преодолеят многобройните негативни последици от кризата, свързани с нарушаване на веригите на доставки и спиране на дейността в различните сектори, което би могло да доведе до тяхното пълно унищожение. Компаниите са изправени пред сериозни изпитания в осигуряването на непрекъснатост на производствения процес и предоставянето на услуги. Тези нови предизвикателства изискват бърз и ефикасен отговор от страна на мениджмънта, който безспорно се базира на изграждането и реализирането на ефективна анти-кризисна стратегия. Целта на настоящия доклад е да изгради връзка между теоретичното и емпиричното знание относно този процес и да допринесе за подобряването на цялостната управленска дейност. Основната теза на доклада е, че всеки бизнес е необходимо да бъде подготвен за преодоляването на кризи, и то много преди тяхното възникване, тъй като практиката за съжаление показва, че на някакъв етап появата им е неизбежна. За тази цел е представена методология, която може значително да улесни мениджърите в процеса им на управление на кризи. За да се провери до каква степен бизнес организациите разполагат с анти-кризисна стратегия, проведох качествено изследване по метода на дълбочинното интервю с 25 собственици на компании от 12 различни сектори. Резултатите от него са интерпретирани и сравнени с други представителни изследвания. От проведеното качествено проучване става ясно, че компаниите, които са най-засегнати от кризата не разполагат с предварително изработен анти-кризисен план за действие. Това е сериозен факт, тъй като ако мениджърите не разполагат с добри инструменти за превенция и контрол на външни, а и вътрешни заплахи, и не работят в посока на това да ги изпробват и актуализират постоянно, това би нанесло огромни щети върху тяхната дейност. Положението може да бъде критично, особено за неподготвените организации, които в резерва си не притежават никакви защитни инструменти.*

Ключови думи: криза; репутация; управление на кризи; мениджъри; кризисна култура; COVID-19.

ECONOMICAL PROCESSES AND ASPECTS OF THE POLITICAL LIFE
COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 200-209
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

METHODS FOR DEALING WITH THE CRISIS FROM COVID-19

Bogomila Koleva

PHD Student
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
BULGARIA, Sofia, 1504, 15 Tsar Osvoboditel Blvd.
ingot@abv.bg

Abstract: *The COVID-19 pandemic has put business organizations in front of a severe test to overcome the many negative consequences of the crisis, related to disruption of supply chains and suspension of activity in various sectors, which could lead to their destruction. Companies face severe challenges in ensuring the continuity of the production process and the provision of services. These new challenges require a quick and efficient response from management, which is undoubtedly based on the construction and implementation of an effective anti-crisis strategy. This report aims to build a link between theoretical and empirical knowledge about this process and contribute to the improvement of overall management activity. The report's central thesis is that every business needs to be prepared to overcome crises long before they occur, as practice, unfortunately, shows that at some stage, their occurrence is inevitable. For this purpose, a methodology is presented that can significantly facilitate managers in their crisis management process. In order to check to what extent business organizations, especially those from the most affected sectors, have an anti-crisis strategy in place, conducted a qualitative study using the in-depth interview method with company owners from 12 different sectors. Its results are interpreted and compared with other representative studies. From the conducted qualitative study, it is clear that the companies most affected by the crisis do not have a pre-prepared anti-crisis action plan. This is a severe fact because if managers do not have good tools to prevent and control both external and internal threats and do not work towards testing and updating them constantly, it would cause massive damage to their business. The situation can be critical, especially for unprepared organizations with no protective tools in reserve.*

Keywords: crisis; reputation; crisis management; managers; crisis culture; COVID-19.

Въведение

Подходите за управление на кризи са много, но тези породени от пандемии имат своите определени специфики. На първо място е добре да бъде отчетено влиянието на външните фактори, които имат силно въздействие върху организацията и създават необходимостта от непрестанен анализ на политическата, социална и икономическа обстановка в страната. След възникването на криза, поне в началото се наблюдават периоди на нарастващо медийно и обществено напрежение поради липса на достатъчно информация. Празното информационно поле трябва да бъде непременно запълнено, което създава възможност за разпространение на слухове и спекулации, което в крайна сметка може да доведе до масова дезинформираност. Задачата на бизнес лидерите е да пресеят слуховете и да отстранят ненужната информация, за да достигнат до истината. (Люки 2006: 114) Това може да стане само чрез използване на достоверни източници на информация, вслушване както във вътрешни, така и във външни за организацията експертни страни и постоянна проверка на реалността. За тази цел е необходимо всекидневно проследяване на развоя на събитията. На този етап справянето с непълната информация е непрестанното събиране на факти, свързани с кризата и тъй като това предполага разкриване на лоши новини е необходимо те да бъдат представени наведнъж с максимална точност пред ключови за компанията фигури като акционери, клиенти, доставчици, служители и др.(Люки 2006: 104) След представяне на новините лидерът трябва да покаже на своите публики, че е поел отговорност и ще направи всичко необходимо за разрешаването на кризисната ситуация. Той трябва да демонстрира сила, решителност, и откровеност спрямо всички заинтересовани страни, но и емпатия, така че да може да обединява и сплотява хората от екипа.

Масовите възприятия за една организация са положителни до момента, в който не настъпят негативни промени в действията и системно повтарящи се грешки в отправените послания. Масовото мислене е склонно да поеме в посока на изразяване на диаметрално противоположни емоции и да обяви компанията за непочтена, неморална, безотговорна, неетична, с което се слага край на общественото доверие към нея.

Заплахите за репутацията могат да бъдат от различно естество и да бъдат причинени от катастрофални събития или инциденти, които да застрашат здравето и живота на хората както в рамките на организацията, така и в общността извън нея. Последствията от подобна криза могат да бъдат сериозни и да придобият социален, екологичен, морален и глобален характер, което да наруши връзката с масовите възприятия за справедливост и отговорност.

В обобщение на изписаното до тук, репутацията на една организация се гради на нейната експертност, върху адекватното изпълнение на поетите ангажименти и споделянето на ресурси, ценни за общността. Тези три компонента са от изключително значение за подхранване на доверието и натрупване на ценни ресурси от подкрепа и лоялност, които помагат на организацията да се справи в критични моменти и да задържи своята лидерска позиция. Това от своя страна означава, че репутацията е в непрестанен процес на изграждане и носи високи стойностни позитиви.

Ролята на лидера по време на криза

Несъмнено една организация не би могла да функционира добре без своите лидери, чиято роля особено във времена на криза е решаваща. Независимо дали става въпрос за директор на голяма корпорация или мениджър на отдел, тяхната задача е да открият бързо истинския проблем и да го решат. По тази причина често офицерите са редом с войниците на предна линия по време на война. По тази причина и Уинстън Чърчил често е бил забелязван да дава интервюта и да вдъхновява британския народ из лондонските улици по време на въздушните нападения от Германската империя по време на Втората световна война.(Люки 2006: 112) Мениджърите на компаниите имат и съществената задача да върнат хората към техните рутинни задължения, като им създадат усещането, че са част от решаването на проблема и подобряването на ситуацията. (Люки 2006: 115)

В тази връзка теорията за мотивацията (Sullivan 1988) представя как би могла да се подобри комуникацията със служителите по време на криза чрез стратегическо използване на речта от страна на лидерите. Тя трябва да дава конкретни насоки, да изразява емпатия и да

създава увереност. (Mayfield, Mayfield & Sharbrough 2015). Когато лидерите пренесат този модел на мислене към своето поведение и излъчват спокойствие и самоувереност, това би довело до положителни резултати по отношение на личното представяне на служителите и тяхното желание за инициативност, да поемат инициативи, което би създало необходимата мотивация в тях да останат и да бъдат част от екипа по време на най-трудните времена. (Mayfield et al. 2015) Безспорен факт е, че в кризисни времена, служителите се нуждаят най-много от своите ръководители. Тяхната роля е ключова и определяща при възникването на каквито и да било организационни проблеми.

Изготвяне на антикризисен план за действие

Изготвянето на антикризисен план включва дейности по локализиране на конкретните проблеми и евентуалните щети, които могат да бъдат нанесени на организацията. Стремежът на всеки кризисен мениджмънт е да изгради ясна представа за това до каква степен дейността на организацията е засегната от кризисното събитие и да си постави главната цел да сведе до минимум негативния ефект, който би могъл да има върху цялостния производствен процес. Авторите акцентират върху нуждата от задълбочен вътрешен и външен мониторинг по отношение на предупредителните сигнали, идващи отвън преди настъпването на криза, (Fishman 1999: 75; Smallman & Weir 1999: 33). Кризисното планиране се превръща в основна част от стратегическото планиране (Burnett 1998: 88; Ren 2000) което би могло да послужи като критерий за оценка на професионализма на специалистите по връзки с обществеността (Bronn & Olson 1999: 68).

Сформиране на кризисен щаб- условие за ефективно управление на кризи

Едно от задължителните условия в процеса на изграждането на ефективна анти-кризисна стратегия е компанията да разполага с корпоративен кризисен щаб. Наличието на подобна структура е показател за нивото на кризисна култура на компанията и поемането на корпоративна социална отговорност към обществото. Той трябва да бъде сформиран преди възникването на криза, така че да се разполага с достатъчно време за подготовка и проверка на неговата дейност чрез провеждането на стрес-тестове и симулативни обучения. (Пачева 2009: 82) Определянето на подходящите хора за кризисния екип е необходимо условие за постигането на високи нива на подготвеност при възникването на екстремни ситуации. За тази цел е необходимо хората да бъдат обучени да реагират бързо и да работят в екип. Това може да се постигне само чрез трениране на практически умения за овладяване на кризи. (Люки, 2006: 66) Основната задача на щаба е изпробването на процедури и тестването на различни подходи за справяне с кризи. И тук важна роля играе провеждането на обучения, тренинги, семинари, стрес тестове, симулативни упражнения и др., чиято основна цел е създаването на професионалисти, които могат да се справят успешно с предизвикателствата, които всяко едно кризисно събитие ще им предостави. Например такива са симулациите, които провеждат военните, полицията, авиацията, службите по пожарна безопасност и медиците, които оказват спешна помощ, за да подобрят способността си да реагират в извънредни ситуации. Разработвайки определени кризисни сценарии екипите се учат как да вземат спешни решения, от къде да почерпят важна информация, към кого да се обърнат в конкретна ситуация и т.н. Необходимо е симулативните обучения да станат част от практиката на дейност на всеки бизнес, не само в сферите с най-високи нива на риск, тъй като възникването на криза на някакъв етап е неизбежно и пандемията от COVID-19 е поредното доказателство за необходимостта от навременна превенция и контрол.

Дейността на кризисния щаб е насочена в три отделни направления. Първото е свързано с превенция и контрол на риска преди възникването на кризи. Второто е справяне с негативните последици от кризисното събитие. И не на последно място оценка на резултатите и анализ на опита, който компанията придобива след справянето с него. Всички добри комуникатори биха изразили мнението, че управлението на екстремна ситуация се базира много на предварителната подготовка. Анализът на Тиери Поучант и Ян Митроф се фокусира върху изграждането на основната структура на кризисния щаб. Разбира се, тук трябва да се има предвид, че този модел може да послужи само като ориентир, тъй като всяка организация формира собствения си

кризисен екип на базата на конкретните цели, спрямо съответните нужди. (Пачева 2009: 83) В най-общ план неговите основни членове са: главният изпълнителен директор, главния юрист на компанията, директорът по комуникациите и връзките с обществеността, директорът по сигурността и техническия надзор, началник отдел човешки ресурси, финансов и маркетингов директор, външни експерти и др. Кризисният екип трябва да се справи с проблеми от разнообразно естество и за тази цел е необходимо: непрестанно събиране и обработка на информация, регистриране на най-силно засегнатите от кризата страни и съответно оказване на помощ, цялостен анализ на ситуацията и координация на дейността, осъществяване на комуникация както с външните за организацията (медии, държавни институции и др.), така и с вътрешните- заинтересовани страни (служители/работници, клиенти, акционери, доставчици и др.). Представителите на висшето ръководство обикновено не участват в реализацията на отделните стъпки от кризисния план, но внимателно проследяват цялостната логика на процесите и събитията. (Пачева 2009: 87) Според мащаба на самата криза се определя и броят на членовете на щаба, но той не трябва да надвишава повече от петнадесет човека, за да не се попречи върху процеса на вземане на решения. Кризисният мениджмънт се упражнява на почти всички корпоративни нива. След овладяване на кризата не бива да се прибързва в разформиране на екипа. На този етап трябва да се изготви обща оценка на цялата ситуация, анализ на предприетите действия, да бъдат идентифицирани слаби страни, пропуски и грешки, които биха послужили като коректив за промяна в структурата и методите на работа на кризисния щаб.(Пачева 2009: 95)

Анти-кризисна комуникация

За да се реализира добре анти-кризисния план трябва вниманието да бъде насочено върху позитивните връзки с различните групи засегнати от кризата страни, като превантивна мярка или смекчаващ фактор по време на криза (Caponigro 2000; Coombs 2000: 321; Gonzalez-Herrero & Pratt 1995: 25). Възникващите (Irvine and Millar 1996) организационни кризи не са резултат толкова от негативните ефекти, които имат върху здравето на хората или околната среда, а са директен резултат от неспособността на организациите да развият и поддържат позитивни връзки с ключовите вътрешни и външни публики. На тази база се предлага модел на добрите практики за кризисен мениджмънт, който включва типовете рискове, заинтересовани страни и осъществяване на комуникацията с тях, извеждане на сценарии, които трябва да бъдат приложени преди, по време и след криза.

Постепенно изследователите (NyBlom 2003: 18) стигат и до извода, че целта на кризисния мениджмънт е бизнес организациите да преживеят кризата без да има нанесени щети върху репутацията и да минимизират нейното негативно влияние. В тази връзка изследователите дефинират мениджмънта и комуникацията като част от един и същи процес.

Разрешаване на кризата

Много компании изразходват неимоверни усилия за планиране и реализиране на анти-кризисната стратегия за действие, но отделят твърде малко време за анализ на цялостната кризисна ситуация и усвояване на уроците от нея. Задължително трябва да бъде изготвен анализ на свършеното към момента , за да се осъществят промени в кризисната подготовка (структура и процеси), така че организацията да бъде по-подготвена при управлението на бъдещи кризи. Основните въпроси, на които мениджмънта трябва да отговори са: Кои от задачите са изпълнени и кои не са? В каква степен кризисният екип е подготвен да посрещне кризата? Разполагат ли с установен кризисен план или по-скоро кризата ги е заварила неподготвени? Кое от стратегията би могло да се подобри в бъдеще и как? (Люки 2006: 143) Тази информация е важна не, за да се търси вина и да се налагат наказания, а по-скоро да се оцени качеството на реакция на кризисния екип. Получените отговори на тези въпроси е добре да бъдат систематизирани в списък, като по този начин ще излязат проблемните области, по които трябва да се работи.

Стратегически отговор от страна на организациите

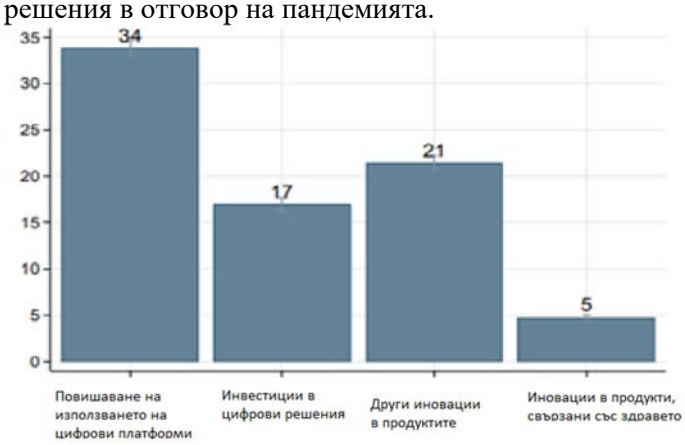
Бизнесът преминава през няколко етапа на стратегически отговор към кризи. Те са групирани в четири отделни категории: съкращаване на разходи, постигане на стабилност, прекратяване на някаква част от дейността и въвеждане на иновации.

Съкращаването на разходи включва свиване на дейностите на фирмата чрез намаляване на разходите, активите и продуктите на пазарите, в които тя участва. Фирмите, които успеят да си възвърнат стабилността чрез прилагането на ефективни анти-кризисни стратегии са изложени на по-малък риск от провал и имат значително по-висок шанс да оцелеят в новата кризисна среда. Тук основната цел е да се възвърне бързо нормалната организационна дейност, чрез прилагане на гъвкави и иновативни управленски решения за справяне с кризата.

Важно е да отбележим, че не всяка компания задължително ги преживява в тази последователност, защото те зависят до голяма степен от посоката, в която пандемията се движи и от етапите, през които отделните страни и индустрии преминават. Спирането на дейността може да се дължи на самата криза, например заради мерките, за ограничаване на разпространението на вируса или защото мениджърите не вярват, че могат да устоят на кризата. Въпреки, че всяко прекратяване на дейност е негативно, то има и някои плюсове, като например избягване на риска от фалит, запазване на определени ресурси и т.н.

Последната фаза е свързана с промените и по-скоро с онези, които водят до нови възможности. Тази фаза е насочена към иновациите – преразглеждането на бизнес модела, адаптирането към нов стил на работа и внедряването на дигитални решения. Това е възможност за излизане от кризата с повече хъс и предприемчивост. И накрая въвеждането на иновации в опит на бизнеса да се справи с възникналата криза може да се окаже успешна стратегия, макар да носи повече рискове и да е свързано с по-големи финансови инвестиции.

На фигура 1 е показано, че голям дял от фирмите (34%) са започнали да използват или са повишили използването на интернет, социални медии и дигитални платформи, следвани от тези, които инвестират в ново техническо оборудване, софтуер или някакъв друг тип дигитални решения в отговор на пандемията.

Фигура 1. Стратегии на бизнеса за справяне с кризата от COVID-19
Figure 1. Business strategies for coping with the COVID-19 crisis]
Източник: ECB Economic Bulletin. The long-term effects of the pandemic: insights from a survey of leading companies. In: European Central Bank, 2020.
Available from:
https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/focus/2021/html/ecb.ebbox202008_06~bad87fcf9b.bg.html

Проучването също така измерва въвеждането на иновации по отношение на продуктовите линии. Около 21% от организациите са избрали да променят някои от техните продукти или услуги или да добавят нови. Това предполага, че една на всеки четири фирми извършва някакъв вид иновация, или чрез въвеждане на нови продукти или услуги, или чрез промяна на някои от техните атрибути. Тенденцията е към увеличаване на използването на цифрови технологии, а инвестициите в тази посока се увеличават спрямо размера на компанията.

Други основни изводи от годишния анализ на Световната банка са, че 40% от бизнес организациите посочват "home office" като новата работна среда. Общо 60% не са съгласни, че работата от вкъщи намалява производителността. Като резултат от пандемията онлайн

търговията се увеличава драстично. Данните показват, че има големи различия в представянето на фирмите от един и същи сектор, спрямо един и същи размер в определени страни. От тук се поражда и необходимостта да се провери каква е причината за това. Едната хипотеза предполага, че това се дължи на различията в управленските стратегии на бизнес лидерите, качеството на използваните технологии и избора на иновации.

Практики в изграждането на нови бизнес модели

За да представя успешните бизнес стратегии в справянето с негативните последици от кризата, свързана с COVID-19 ще акцентирам върху резултатите от качествено проучване, което се състои от 25 дълбочинни интервюта с изпълнителни директори и мениджъри на водещи компании в България от различните сектори. Едно от задължителните условия за профила на респондентите е те да заемат високи управленски позиции, тъй като по този начин освен, че ще имат поглед над конкретните анти-кризисни стратегии, разполагат и с конкретните резултати от тях. По отношение на методите за подбор на самите компании, условието е да бъдат включени представители на различните сектори. Основните въпроси, на които респондентите отговарят са свързани с това как бизнесът реагира на кризисна ситуация от подобен характер- пренастройва ли се бързо, има или подготвя кризисни планове, какво е отношението към служителите, какви са лидерските умения, които трябва да включва едно добро управление, какви са добрите практики за управление на кризи, каква е нагласата им към „хоум офиса“, как кризата влияе върху инвестициите. По отношение на големината на изследваните компании, те са разделени в следните две категории: малки (10-49 наети) и големи (над 250 наети), от които 8 са малките, а 17 на брой са големите. Предприятията, които са взели участие в анкетата са от следните сектори: услуги, търговия, селско стопанство, строителство, добивна промишленост, преработваща промишленост, транспорт и логистика, туризъм- хотелиерство, ресторантьорство, турагентство, здравеопазване, финансов сектор, IT сектор. Изследването е проведено в периода от 1 март до 31 май 2022 година.

Целта е да се уловят мнения, мотивации и нагласи на респондентите за справяне с кризата и изграждането на нови и ефективни бизнес модели.

Общите изводи от проведеното качествено изследване са че:

Пандемията е ускорила необходимостта от дигитализация на бизнеса във всички сектори. В резултат на това мениджърите въвеждат по-дигитални и гъвкави управленски решения. Едно от тях е свързано с въвеждането на хибриден модел- смесица от работа на живо (лице в лице) и от разстояние (дигитално). Също така те инвестират много повече в обучения на служителите си относно подобряване на тяхната квалификация и умения, така че да отговорят адекватно на изискванията на новата онлайн среда на работа.

Големите компании отчитат, че вече са се сблъсквали с кризи в миналото и затова имат вградена анти-кризисна стратегия в процеса на управление. Освен това разполагат с много подробен план, в който са описани рисковете от възникването на различни кризисни сценарии, както и необходимите действия от страна на екипа за ефективното справяне с тях. Изготвени са шаблони за съобщения до медиите, разписани са процедури, дейности, правила и информация за това как трябва да действа кризисният щаб. Нещата не стоят така при малките компании. Интервюираните респонденти не разполагат с инструменти за превенция и контрол над екстремни ситуации. Интересното е, че мениджърите не изразяват необходимост от тяхното прилагане, тъй като твърдят, че външните събития са трудни за управление и предварителната подготовка не е добро решение.

По отношение на действията, които са предприели в отговор на кризата, респондентите посочват: въвеждането на частична дистанционна работа, стартиране на някакъв нов проект, стартиране и развитие на онлайн продажби, както и редуциране на разходите. Други са свързани със затваряне на офиси и намаляване на физическите работни пространства за сметка на онлайн системите, промяна във функциите на някои длъжности и възлагане на определени дейности на външни изпълнители.

Нагласите на респондентите към „хоум офиса“ като управленско решение в резултат на пандемията от COVID-19 като цяло е положителна. Работата от разстояние определено създава редица предизвикателства за мениджърите, които са: негативното влияние върху психическото

състояние на служителите поради изолацията, трудности, свързани със съвместяването на работата и личния живот, трудности в координирането на съвместната работа между екипите, оказва влияние върху мотивацията, създава пречки в начина на управление на служителите от преките им ръководители, и изправя всички пред изискването за отлично ниво на владеене на новите технологии. Работата от разстояние обаче предоставя и много ползи за работниците като повишава IT уменията, спестява излишно време за пътуване до работното място и създава условия за по-ефективно постигане на работните цели. Всички мениджъри обаче посочват тази практика като задължителен ефект от подобна криза, тъй като здравето и безопасността на служителите в подобни ситуации трябва да бъдат на първо място.

В обобщение на представеното до тук може да изтъкнем, че практиките в изграждането на нови бизнес модели са свързани с дигитализация на услугите. Този процес се използва за оптимизиране на онлайн маркетинга и продажбите чрез планиране на ресурсите на предприятието. Използват се софтуери, които да управляват финансите на компанията, веригата за доставки, операциите, търговията, отчитането, производството и човешките ресурси. Фокусът на лидерите е да се създаде една хибридна среда чрез смесено ръководене на живо и дигитално. Да се въведат гъвкави организационни методи на управление чрез наблягане върху повишаването на уменията на служителите чрез повече виртуални и дигитални обучения, използване на нововъзникващи технологии като изкуствен интелект, виртуална реалност, обогатена реалност и блокчейн в управлението на човешките ресурси.

Ето и обобщение на отговорите на лидерите относно уменията и компетенциите, с които трябва да разполагат мениджърите при управление на криза. Те са свързани със способността за бързо вземане на решения, гъвкавост, адаптивност, креативност, умения за мотивация на екипа, проява на емпатия, силно присъствие и увереност, откритост и готовност за съдействие и помощ. От проведеното качествено проучване става ясно, че малките компании,за разлика от големите не разполагат с предварително изработен анти-кризисен план за действие. Те твърдят, че „външните събития са непредсказуеми и затова тяхната стратегия е да предприемат решения и действия след настъпването на криза. Това е изключително тревожен факт, тъй като основната теза на доклада е, че ако компаниите не разполагат с добри инструменти за превенция и контрол на външни, а и вътрешни заплахи, и не работят в посока на това да ги изпробват и актуализират постоянно, това би ги поставило в една доста неблагоприятна позиция. Положението може да бъде критично, особено за неподготвените организации, при които отсъства психологическа и практическа подготовка за прогнозиране на кризи. Такива са най-тежките случаи, при които организациите не успяват да устоят на силния натиск, защото в резерва си не притежават никакви защитни инструменти.

Получените изводи от проведеното качествено изследване са сравнени с резултатите от две други анкетни проучвания по конкретните изследвани показатели това на Leaderships Support сред 250 български компании от 13 сектора, проведено в края на 2020 година, и това на IBN Institute for Business Value сред 3450 компании от 20 държави, сред които и България, проведено през 2022 година. Общите изводи от тях са че: пандемията само ускорява процеса на дигитализация, но той е започнал много преди това, особено за бизнесите, при които дигиталната трансформация вече е наложена като модел. За тези компании промените по отношение на дистанционно предоставяне на услуги са основен фокус за тях от години, просто някои от промените са изпълнени с приоритет. Същевременно ефективната дигитализация се случва не само в посока към външни услуги, но и към вътрешни процеси. След обявяването на извънредното положение компаниите, които успяват по-бързо да преминат към новия дистанционен режим на работа разполагат с разписани процедури по отношение на работата с ИТ системи, и са провеждали обучение и тестове в миналото. В резултат на пандемията има промяна в поведението на потребителите и на бизнеса като цяло. Има тенденция за нарастване на дела на безконтактните и онлайн плащания, което е показател за безпрецедентно навлизане на дигиталните технологии в сферата на търговията и услугите. Най-сериозни затруднения имат малките компании, чиято дейност преди възникването на пандемията, се развива предимно във физическа среда. Наложеният натиск върху тях налага необходимостта да адаптират бизнеса си към дигиталния свят.

Респондентите твърдят, че преди пандемията не е имало възможност за установяването на цялостен дистанционен режим на работа, както и гъвкаво работно време. Заради пандемията

се въвеждат нови регламентирани условия, при които този процес да протича безпроблемно. Като цяло според мениджърите „хоум офисът“ може да бъде ефективна мярка, макар да изисква определен период на адаптация, но между самите служители се усеща липсата от директното общуване. Като цяло респондентите споделят, че всяка криза изисква да бъде съобразена с конкретната икономическа и политическа обстановка, а лидерските стратегии трябва да включват гъвкави, сигурни и устойчиви решения. В резултат на кризата през 2020 година бизнес лидерите отлагат плановете си за развитие и нови инвестиции. През 2021 година все още се наблюдава несигурност, която бизнеса обяснява с несигурност по отношение на хода на развитие на пандемията.

В обобщение на представеното до тук може да изтъкнем, че големите компании разполагат с вградена анти-кризисна стратегия в процеса на управление за разлика от малките компании, които все още твърдят, че прилагането и не би довело до конкретни резултати. Практиките в изграждането на нови бизнес модели са свързани с дигитализация на услугите и автоматизация на процесите, въвеждането на хибриден работен модел, инвестиране в посока на подобряването на компетентността на служителите и тяхната квалификация. Уменията, с които трябва да разполагат мениджърите при управление на криза са свързани със способността за бързо вземане на решения, гъвкавост, адаптивност и креативност. Кризата е повлияла върху разсрочването на инвестиционните планове на компаниите през 2020 година, а 2021 преминава все още под знака на „новото нормално“. Основен приоритет за лидерите е модернизацията на портфолиото, дигиталните услуги и поддържането на високо ниво на обслужване.

Заключение

Пандемията от COVID-19 ускорява някои от съществуващите глобални тенденции за дигитализация и въвеждането на иновации в бизнеса. За да отговорят ефективно на новите кризисни условия мениджърите трябва да включат към редовната управленска практика анти-кризисният мениджмънт. Твърдението, че бизнес мениджмънта няма нужда да планира бъдещи кризи, тъй като всяка е специфична по своето естество и изисква различна стратегия, разрушава цялостната визия за ефективното управление на кризисния процес.

Неоспорим факт е, че няма как всички видове кризи да бъдат предотвратени, но с правилната реакция щетите, причинени от тях могат да бъдат ограничени, а времето за възстановяване на нормалната организационна дейност да бъде значително съкратено. Това би се случило само ако компанията разполага с правилно изготвен кризисен план и има опит в превенцията много преди избухването на кризата.

От разгледаните до тук положителни практики за справяне с кризата от COVID-19 може би най-съществената е свързана с вече внедрената анти-кризисна стратегия към процеса на управление на по-големите организации. Компаниите, които са по-гъвкави и адаптивни към новата кризисна реалност са тези, които вече разполагат с предварително изградени защитни механизми. Знанията и опита, с които вече разполагат в процеса на превенция и контрол на риска са в основата на по-доброто им представяне. Правилното идентифициране на проблемите е условие за изграждането на по-ефективни стратегии и осъществяването на по-добра комуникация, което е от ключово значение за цялостната репутация на организацията.

Литература /References

1. **Люки, Р.** (2006). Управление на кризи. Прогнозиране и планиране. София: Класика и стил.
2. **Пачева, В.** (2009). Кризата под контрол. София: М-8-М.
3. **Чутуркова, М.** (2012). Кризисен PR- Типология на кризите. София: изд.Сиела.
4. **Burnett, J. J.** (1998). A strategic approach to managing crises. Public Relations Review, 24(4), 475–88.
5. **Bronn, P. S., & Olson, E. L.** (1999). Mapping the strategic thinking of public relations managers in a crisis situation: An illustrative example using conjoint analysis. Public Relations Review, 25(3), 351–68.
6. **Fishman, D. A.** (1999). ValuJet Flight 592: Crisis communication theory blended and extended. Communication Quarterly, 47(4), 345–75.
7. **Gonzalez-Herrero, A., & Pratt, C. B.** (1995). How to manage a crisis before or whenever it hits. Public Relations Quarterly, 40(1), 25–29.

8. **Mayfield et al. (**2015). J. Mayfield, M. Mayfield, W.C. Sharbrough III Strategic vision and values in top leaders' communications: Motivating language at a higher level International Journal of Business Communication, 52 (1) (2015), pp. 97-121.
9. **NyBloom, S. E.** (2003). Understanding crisis management: Risk assessment and planning are key to effective response. Professional Safety, 48(3), 18–25.
10. **Smallman, C., & Weir, D.** (1999). Communication and cultural distortion during crises. Disaster Prevention and Management, 8(1), 33–41.

Интернет източници/ Online resources

1. **COVID-19** and the future of business. Executive epiphanies reveal post-pandemic opportunities In: IBM Institute for Business. Available from: https://www.ibm.com/downloads/cas/1APBEJWB
2. **Как се справя** Вашата организация с предизвикателствата на Корона пандемията? Резултати от проучване на Leadership Support – пролет 2021. Available from: https://ls-s.com/wp-content/uploads/sites/12/2021/03/LSS-Report-New-Normal.pdf
3. **Как бизнесът** реагира на кризата?: Мениджмънт.Бизнес истории. В: Economy.bg, 19 май, 2020.Available from: https://m.economy.bg/article/view/39726
4. **Unmasking** the Impact of COVID-19 on Businesses: Firm Level Evidence from across the World. In:ResearchGate, October 20, 2020. Available from: https://www.researchgate.net/publication/346871666_Unmasking_the_Impact_of_COVID-19_on_Businesses_Firm_Level_Evidence_from_across_the_World
5. **ECB Economic Bulletin**. The long-term effects of the pandemic: insights from a survey of leading companies. In: European Central Bank, 2020.Available from: https://www.ecb.europa.eu/pub/economicbulletin/focus/2021/html/ecb.ebbox202008_06~bad87fcf9b.bg.html

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 210-219
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ВЛИЯНИЕ НА ПОЛА И ПОДОХОДНИТЕ НЕРАВЕНСТВА ВЪРХУ УДОВЛЕТВОРЕНОСТТА ОТ СЕМЕЙНИЯ ЖИВОТ. СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ГЕРМАНИЯ

Ирена Георгиева

Институт за изследване на населението и човека,
Българска академия на науките
БЪЛГАРИЯ, София 1113, ул. „Акад. Бончев“, бл. 6 ет.5/6
irena_sashova@gmx.de

Резюме: *В контекста на задържащата се на ниски нива раждаемост откриването на фактори, които улесняват съвместяването на платения труд и семейните задължения е една от водещите теми, както в политически аспект, така и в научните среди, особено в сравнителен план. В настоящата статия се разглежда удовлетвореността от семейния живот в две европейски страни България и Германия, в зависимост от основни социално-демографски характеристики, като се вземат под внимание разликите в удовлетвореността, основани на половите и подоходните неравенства. Емпиричният анализ е основан на данните от последната вълна на Европейското проучване на качеството на живот (EQLS), проведено през 2016г. Посредством регресионни анализи е изследвана субективната оценка на семейния живот, сравнена между мъжете и жените, в различни възрастови групи и в зависимост от нивото на образование и наличния доход. Извадката на изследването се състои от 964 мъже и жени в България, отговорили на въпросите, в Германия броят им е 1611.*

Резултатите от изследването показват, че в България се наблюдават значими разлики между респондентите в зависимост от пола, като жените са по-удовлетворени от семейния живот, в сравнение с мъжете. Тази разлика не се наблюдава при запитаните в Германия. И в двете страни наличието на брак и деца повишава субективното благополучие и удовлетвореността от семейния живот. Различията в образованието и доходите също оказват влияние върху удовлетвореността и в двата национални контекста, като значението на тези фактори е особено изразено в България.

Ключови думи: баланс между работата и семейството; удовлетвореност; социална политика; емпирично социологическо изследване; EQLS; полови и подоходни неравенства.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 210-219
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

THE IMPACT OF GENDER AND INCOME INEQUALITIES ON SATISFACTION WITH FAMILY LIFE. COMPARATIVE ANALYSIS BETWEEN BULGARIA AND GERMANY

Irena Georgieva

Institute for Population and Human Studies
Bulgarian Academy of Sciences
BULGARIA, Sofia 1113, Acad. Georgi Bonchev St., Bl. 6, Fl. 5/6
irena_sashova@gmx.de

Abstract: *Within the context of persistent low fertility rates, the identification of factors that facilitate the reconciliation of paid work and family is one of the leading topics both in research and policy, especially in comparative perspective. Based on the cultural and social policy regimes the societies address differently the issues regarding reconciliation between paid work and family. This paper examines satisfaction with family life in two European countries, Bulgaria and Germany, according to key socio-demographic characteristics, with particular attention to differences in satisfaction based on gender and income inequalities. The empirical analysis is based on data from the latest wave of the European Quality of Life Survey (EQLS) conducted in 2016. Through regression analyses, the subjective assessment of satisfaction with family life is examined, comparing men and women, across age groups and according to level of education and available income.*

The results of the study indicate that in Bulgaria there are significant differences between respondents depending on gender, with women being more satisfied with family life than men. This difference is not observed for the respondents in Germany. In both countries considered, being married and having children increase subjective well-being and satisfaction with family life. Differences in education and income also influence satisfaction in both national contexts, and the importance of these factors is particularly pronounced in Bulgaria.

Keywords: work-family balance; satisfaction; social policy; empirical sociological research; EQLS; gender and income inequalities.

Въведение

Раждаемостта е актуален феномен, който е широко дебатиран както в националния контекст на България, така и в европейски и интернационален мащаб. Ниските нива на фертилност, които се задържат под нивото на заместване, водят до редица отрицателни социални последици. Населението застарява, на пазара на труда липсва квалифицирана работна ръка, осигуряването на все повече граждани в пенсионна възраст е обезпечено от все по-малко работещи. Поради значимото влияние на раждаемостта, наред с миграционните процеси, върху тези и други социални феномени, се разширява кръгът от фактори, които се вземат под внимание в контекста на фертилното поведение, с цел проблемът на ниската раждаемост да бъде по-адекватно адресиран. Към новите детерминанти на фертилното поведение може да се причислят балансът между работата и семейството и удовлетвореността от семейния живот. Направени изследвания говорят например за това, че благосъстоянието на родителите влияе на решението им за раждането на второ и всяко следващо дете (Margolis & Myrskylä 2015). Емпирични анализи потвърждават и взаимовръзката на удовлетвореността от живота като цяло върху нивата на фертилност в страни с ниска раждаемост (Mencarini at al 2018).

Целта на представения емпиричен анализ е да сравни нивата на удовлетвореност от семейния живот в България и Германия в зависимост от пола и различните нива на доход в домакинството. Обектът на изследването е до каква степен нивата на удовлетвореност от семейния живот зависят от пола и дохода в домакинството и как тяхното влияние се различава в двете страни на анализа. За целта са използвани данните от последната вълна на Европейското изследване на качеството на живот (EQLS), провеждано периодично от Европейската фондация за подобряване на условията на живот и труд (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions 2018).

В литературата все по-голямо значение и отзвук придобиват теории, които разглеждат цялостния контекст, в който са интегрирани семействата, в който се раждат и отглеждат деца. Като две такива перспективи могат да бъдат определени балансът между работата и личния или семейния живот и подхода на възможността да се избира на Амартая Сен и Марита Нусбаум (Sen 1993); (Stoilova 2020). В същността си моделите на баланса между работата и семейството разглеждат въпроса, доколко работните ангажименти и прекараното време в тях влияят отрицателно (или положително) на дейностите, свързани с домакинството и отглеждането на децата и обратното (Frone 2003). Тенденциите в рамките на тези изследвания за България са, че балансът между личния и професионалния живот нараства с нарастващо образование и зависи от пола – жените са по-малко удовлетворени (Димитрова 2019); (Ковачева 2010). От една страна особено внимание се обръща на гъвкавите форми на заетост и на часовете прекарани в работа като възможност за по-доброто съчетаване на дейностите в двете сфери на човешкия живот (Dimitrova 2021); (Йорданова & Киров 2018). От друга страна влияние оказва възможността за ползване на и достъпни и качествени формални услуги на грижа при отглеждането на децата, които са съобразени с работното време на родителите (Arpino & Luppi 2020). В тази теоретична перспектива не само наличието или отсъствието на баланс между двете сфери бива взета под внимание (Grzywacz & Carlson 2007). Също и субективната оценка на баланса присъства като компонента в теоретичните модели и емпирични изследвания (Valcour 2007). Концептуалната рамка на подхода на способността да се избира може да бъде разглеждана като развитие на моделите на баланса в сферите на платения труд и личния живот. В нея ресурсите и изискванията в семейството и на работното място обуславят способността на индивидите да избират и възможностите да реализират своя избор в зависимост от даденостите на контекста. Възможностите и трудностите за реализирането на този избор влияят върху баланса между семейните и трудовите задължения и върху удовлетвореността от семейния живот (Hobson 2011). Все още се знае малко за взаимовръзката между способността на индивида да балансира между работата и другите сфери на живота и удовлетвореността от семейния живот или от живота като цяло. С нарастването на изискванията както на работното място, така и в семейството, балансирането между работата и другите сфери на живота става все по-сложно и трудно. В резултат на това хората могат да се чувстват по-малко удовлетворени от баланса между работата и личния живот, а това от своя страна може да се отрази на качеството им на живот. Социалната програма на ЕС и Лисабонската стратегия определят съвместимостта на професионалния и

семейния живот като основна ценност, за която се смята, че има голямо влияние върху качеството на живот. Удовлетвореността от живота е цялостна когнитивна оценка на чувствата и нагласите към живота в определен момент и се счита за желана цел сама по себе си. Тя се различава при отделните хора и в различните европейски държави, към които принадлежат страните от настоящия анализ България и Германия. Националните нива на субективно благополучие са тясно и положително свързани с нивото на икономическо развитие. Населението на богатите страни е по-щастливо от населението на бедните страни. Тази закономерност се обяснява допълнително с благоприятната икономическа ситуация на индивидуално равнище и с идеологията, функционирането и резултатите от дейността на правителството и неговата социална държава на макроравнище. Работещите в Европа не могат да избягат от по-широката институционална среда и от културните и структурните условия на своите страни нито в работата си, нито в личния си живот. Основният въпрос е дали и до каква степен различията в институционалния контекст показват различно отношение към живота и работата на гражданите на различните страни. В сравнителни изследвания между отделни страни институционалният контекст е по-широко понятие, което съдържа елементи както на социалната структура, така и на културата. Структурният аспект е важен, тъй като индивидите основават стратегиите си на структурата от възможности, създадена от обществото като цяло, от фирмите, в които работят, и от отношенията в семейството и общността (Szücs at all 2011).

Данни и метод

Данните в емпиричния анализ са взети от последната вълна (2016г.) на Европейското изследване на качеството на живот. В България през 2016 г. общо 1016 респондента са взели участие в запитването, от които 57,4% жени и 42,6 % мъже. Участниците в Германия са общо 1631, от които 56,6% са жени и 43,4 са мъже. Делът на мъжете и жените в двете държави е съпоставим. Зависимата променлива е кодирана дихотомно като отговорите по скалата от 1 до 5 са кодирани като „Неудовлетворен/а от семейния живот“, категориите от 6 до 10 като „Удовлетворен/а от семейния живот. Независимите променливи са следните:

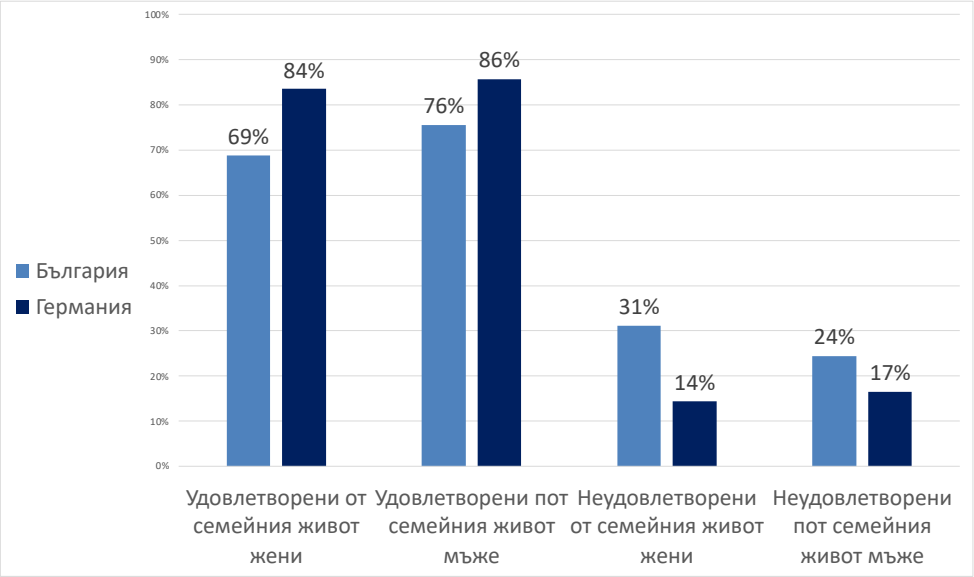
- Пол на респондента със стойностите „Мъж“ “Жена“;
- Възраст на респондента, групирана в четири категории: „18-24г.“, „25-35г.“, „35-49г“., „56-64г.“ и „65г. или по-възрастен“;
- Брачен статус на респондента с възможни стойности „Никога женен / Омъжена“, „Женен / Омъжена“ и „Загубен партньор“;
- Брой деца в домакинството със следните стойности: „Без деца“, „Едно дете“, „Две деца“, „Три и повече деца“;
- Наличието на малки деца в семейството с възможни стойности „В домакинството има деца на възраст под 6г.“ „В домакинството няма деца на възраст под 6г.“ ;
- Образование на респондента със възможни стойности „Ниско образование“, „Средно образование“ и „Високо образование“ ;
- Трудов статус на респондента, кодиран в следните категории: „Работещ“, „Безработен“ и „Не-активен на пазара на труда“ ;
- Доход на домакинството, измерено по първи, втори, трети и четвърти квартил.

Резултати

След представения обзор на теоретичните парадигми и резултатите от предходни изследвания, ще бъдат представени резултатите от статистическия анализ относно влиянието на пола и подоходните неравенства върху удовлетвореността от семейния живот в България и Германия.

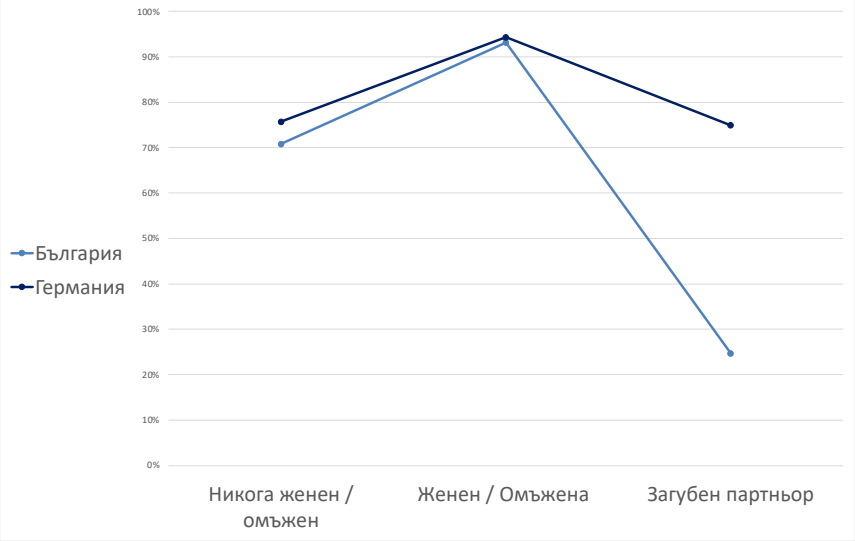
В зависимост от пола, значими разлики в удовлетвореността от семейния живот се наблюдават само в България. В страната ни мъжете са по-удовлетворени от жените. Резултатите показват също така и разлика в удовлетвореността между двете държави. В България нивата на

удовлетвореност са по-ниски при жените и мъжете, в сравнение с тези в Германия. Резултатите са представени графично във Фигура 1.

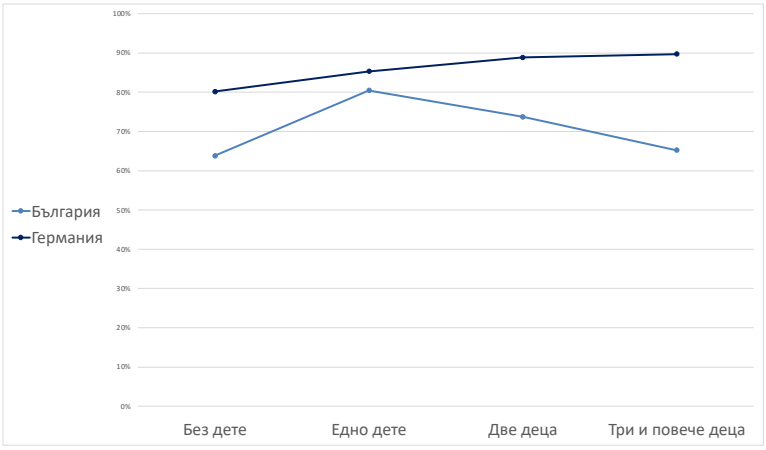
Фигура 1. Удовлетвореност от семейния живот в България и Германия в зависимост от пола (%)
Figure 1. Satisfaction with family life among man and woman in Bulgaria and Germany (%)
Източник: Европейско изследване на качеството на живот 2016г., собствени изчисления

При анализа на влиянието на брачния статус върху удовлетвореността от семейния живот се наблюдава най-висока удовлетвореност при лицата, които са женени. Най-неудовлетворени тези респонденти, които са без партньор. Към тази група се причисляват разделените, разведените и овдовелите. Този резултат важи и за двата национални контекста. Впечатляваща е разликата в спада на удовлетвореността при загубата на партньор в България. Едва 24,71 процента от запитаните отговарят, че са удовлетворени от семейния си живот (Фигура 2).

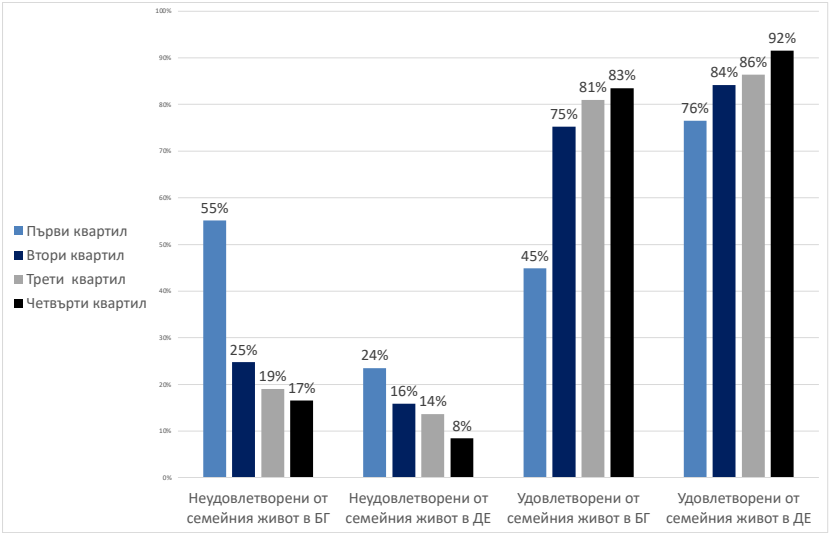
Фигура 2. Удовлетвореност от семейния живот в България и Германия в зависимост от брачния статус (%)
Figure 2. Satisfaction with family life in Bulgaria and Germany by maritial status (%)
Източник: Европейско изследване на качеството на живот 2016г., собствени изчисления

Резултатите от проведения анализ на статистическите данни показват интересни разлики в удовлетвореността от семейния живот, в зависимост от борят на децата в домакинството. В България най-удовлетворени са лицата с едно дете, следвани от тези с две, а най-малко тези без деца и с три децата. В Германия най-малко удовлетворени са лицата без деца, там най-удовлетворени са многодетните респонденти (Фигура 3). И в двата национални контекста респондентите, които живеят с дете под шест години в домакинството са по-удовлетворени от семейния живот, отколкото тези, в които няма деца на възраст под шест години.

Фигура 3. Удовлетвореност от семейния живот в България и Германия в зависимост от броят на децата в домакинството
Figure 3. Satisfaction with family life in Bulgaria and Germany by number of children in household (%)
Източник: Европейско изследване на качеството на живот 2016г., собствени изчисления

В последната категория на описателния анализ се разглежда зависимостта на удовлетвореността от доходите в домакинството (Фигура 4). В тази категория респондентите с най-нисък доход за заявили и най-ниските нива на удовлетвореност. Този резултат важи както за България, така и за Германия.

Фигура 4. Удовлетвореност от семейния живот в България и Германия в зависимост от дохода в домакинството (%)
Figure 4. Satisfaction with family life in Bulgaria and Germany by household's income
Източник: Европейско изследване на качеството на живот 2016г., собствени изчислени

В следващата стъпка на анализа се изследва взаимовръзката между променливите, разгледани в предишния раздел посредством логистични регресии по отделно за България и Германия. Зависимата променлива е отново удовлетвореността от семейния живот, а независимите променливи са както горепосочените.

В България се наблюдава статистически значима разлика по пол относно удовлетвореността от семейния живот. Жените в страната ни са по-удовлетворени от семейния живот в сравнение с мъжете, които са референтната категория. С увеличаване на възрастта се наблюдава и нарастване на неудовлетвореността от семейния живот. По отношение на брачния статус се потвърждават резултатите на дескриптивните анализи за положителния ефект на брака върху удовлетвореността. В сравнение с лицата без брак, тези, които имат брачен съюз са по-удовлетворени, а респондентите, които са разделени, разведени или овдовели са най-малко удовлетворени. Наличието на деца в семейството също има значим ефект върху удовлетвореността от семейния живот: в сравнение с лицата без деца, тези с едно дете и с две деца са по-удовлетворени, положителен ефектът се наблюдава и при наличието на дете под 6г. в домакинството. В зависимост от образованието, респондентите с висше образование е по-вероятно да заявят, че са удовлетворени от семейния си живот в сравнение с референтната категория на нискообразованите лица. В зависимост от трудовия статус се наблюдава, че респондентите, които са заявили, че са безработни или икономически неактивни са по-неудовлетворени от баланса в сравнение с работещите. Резултатите на логистичната регресия, без да е взето под внимание дохода на домакинството, са представени в Таблица 1. При контролиране на влиянието на дохода на домакинството разликите по образование загубват значимостта си. По-високата неудовлетвореност на икономически неактивните се запазва. При сравнението на разликите в зависимост от дохода, най-висока е удовлетвореността сред лицата с високи доходи.

В Германия, за разлика от България, не се наблюдава статистически значима разлика по пол относно удовлетвореността от семейния живот. Жените във Федералната Република не са по-удовлетворени от семейния живот в сравнение с мъжете. Както и в България, с увеличаване на възрастта се покачва и неудовлетвореността от семейния живот. По отношение на брачния статус се потвърждава положителния ефект на брака върху удовлетвореността както и в нашата страна. В сравнение с лицата без брак, тези, които са сключили брачен съюз е по-вероятно да заявят, че са удовлетворени от се в сравнение с неженените. Наличието на деца в семейството няма значим ефект върху удовлетвореността от семейния живот. Не се наблюдава и статистически значим ефект на наличието на деца под 6г. в домакинството. За разлика от България, в зависимост от образованието си, респондентите в Германия със средно образование е по-вероятно да са удовлетворени от семейния си живот в сравнение с референтната категория на нискообразованите лица. В зависимост от трудовия статус и в Германия се наблюдава, че респондентите, които са заявили, че са безработни или икономически неактивни са по-неудовлетворени от баланса в сравнение с работещите. При контролиране на влиянието на дохода в домакинството в Германия разликите по образование остават статистически значими. По-високата неудовлетвореност на икономически неактивните също се запазва. При сравнението на разликите в зависимост от дохода, най-висока е удовлетвореността сред лицата с високи доходи.

Таблица 1. Удовлетвореността от семейния живот в България в зависимост от пола, образованието, наличието на деца и дохода в домакинството – резултати на логистична регресия
Table 1. Satisfaction with family life in Bulgaria and Germany by gender, education, number of children in household and income - logistic regression results

Независими Променливи	**Показатели**					
Удовлетворение от семейния живот	Odds Ratio	Std. Err.	z	P>z	[95%] Conf.	Interval]
1.пол – мъж (реф.)	1,48	0,33	1,79	0,074*	0,96	2,28
Възраст – 18-24 (реф.)						

Независими Променливи	**Показатели**					
25-34	0,12	0,08	-3,05	0,002**	0,03	0,46
35-49	0,10	0,07	-3,2	0,001***	0,03	0,42
50-64	0,17	0,12	-2,47	0,013**	0,04	0,69
65+	0,15	0,11	-2,59	0,010***	0,04	0,63
Семеен статус – никога женен / омъжена (реф.)						
Женен / Омъжена	7,18	2,44	5,79	0,000***	3,68	13,99
Загубен партньор	0,19	0,07	-4,63	0,000***	0,09	0,38
Брой деца в домакинството – няма деца (реф.)						
1 дете	1,86	0,54	2,14	0,033**	1,05	3,30
2 деца	1,66	0,43	1,95	0,051**	1,00	2,78
3+ деца	1,67	0,67	1,26	0,206	0,75	3,68
Наличието на деца под 6г. в домакинството (реф.)	4,65	3,67	1,95	0,052**	0,99	21,82
Образование - ниско (реф.)						
Средно	1,11	0,30	0,38	0,702	0,66	1,87
Високо	1,76	0,56	1,78	0,075*	0,94	3,29
Трудов статус – работещ (реф.)						
Безработен	0,32	0,13	-2,89	0,004***	0,14879	0,694263
Не-активен на пазара на труда	0,37	0,13	-2,93	0,003***	0,186472	0,717438

Бележка: *** $p \leq 0.01$; ** $0.01 < p \leq 0.05$; * $0.05 < p \leq 0.10$.
Източник: Европейско изследване на качеството на живот 2016г., собствени изчисления

Дискусия

Както беше изложено в текста, резултатите относно удовлетвореността от семейния живот в зависимост от пола се различават в разглежданите национални контексти. В България жените са по-удовлетворени от семейството, в Германия не се наблюдават значими разлики в удовлетвореността по пол. Тази разлика може да бъде интерпретирана като индикатор за по-развитите семейни политики в Германия, ориентирани към интеграцията на мъжете в семейните задължения и отглеждането на децата. Тези политически механизми допринасят за по-добрия балансът между работата и семейството при мъжете във Федералната Република, което от своя страна води до по високи нива на удовлетвореност от семейния живот. По отношение на семейния статус и доходите в домакинството се наблюдават прилики при сравнението между двете страни. И в дете страни на анализа наличието на брак и деца повишава субективното благополучие и чувството за удовлетвореност. Тук трябва да се отбележи, че резултатите на анализа не разглеждат източната и западната част на Германия, които се различават в ценностните си модели и след съединението им. И в България и в Германия социално-икономическите неравенства оказват силно влияние върху удовлетвореността от семейството като тази връзка е особено валидна за България, където доходите са ниски, а неравенствата големи. Описаният резултат е сходен с този на Сюч и колегите му (2011).

Заключение

Обобщаващо може да се каже, че промените в обществото променят и семейните ценности - отлагането на браковете, разпространението на безбрачното семейство, нестабилността на семейството, увеличение на разводите – тези промени в България са свързани

с нарастващите подоходни неравенства, увеличението на бедността, икономическата несигурност, които имат негативен ефект върху чувството за удовлетвореност и благополучие в семейството. Резултатите от направения анализ също така показват, че въпреки общата европейска рамка България и Германия се различават съществено при възможностите за баланс между работата и семейството на майките и бащите и относно политиките, които подкрепят работещите родители и тяхното благосъстояние. В страната ни липсват ясно изразени семейни политики, ориентирани към участието на мъжете в отглеждането и възпитанието на децата. Към това се присъединява липсата на достъпна качествена детска грижа, особено погледнато от страната на финансовите възможности на семействата. Развитието на тези семейни политики би имало благоприятно влияне върху удовлетвореността от семейния живот, което от своя страна има положително влияние върху раждаемостта.

Литература /References

1. **Димитрова, Е.** (2019). Социално-демографски детерминанти на баланса между работа и личен живот в България. Резултати от Европейското социално изследване. Социологически проблеми (1). 272-299. **[Dimitrova, E.** (2019). Sotsialno-demografski determinanti na balansa mezhdu rabota i lichen zhivot v Bulgaria. Rezultati ot Evropeyskoto sotsialno izsledvane. [Social-Demographic Determinants of Life-Work Balance in Bulgaria. Results from a European Social Survey]. Sociological Problems, v. 51, No. 1, 272-299[. (In Bulgarian).
2. **Йорданова, Г. & Киров, В.** (2018). Предизвикателствата пред работата от разстояние: случаят на българските жени в сектора на информационните и комуникационни технологии. В: Бояджиева, П., Канушев, М., Иванов, Й. М. (съст.). Неравенства и социална (дез)интеграция: В търсене на заедност. София: Изток-Запад, ISBN: 978-619-01-0188-8, 347-362. **[Yordanova, G. & Kirov, V.** (2018). Predizvikatelstvata pred rabotata ot razstoianie: sluchaiyat na balgarskite zheni v sektora na informatsionnite i komunikatsionnite tehnologii [The Challenges to Work from Distance: The Case of Bulgarian Women in the Information and Communication Technology Sector]. In: Inequalities and social (des) integration: In search of partnership. Sofia: East-West, 347-362]. (In Bulgarian).
3. **Ковачева, С.** (2010). Баланс между работа и семейство. Младите работещи родители между възможностите и ограниченията. София: Изток-Запад. **[Kovacheva, S.** (2010). Balans mezhdu rabota i semeystvo. Mladite raboteshti roditeli mezhdu vazmozhnostite i ogranicheniyata. [Work-Life Balance – Young working parents between opportunities and constraints]. Sofia: Iztok-Zapad]. (In Bulgarian).
4. **Arpino, B. & Luppi, F**. (2020). Childcare arrangements and working mothers' satisfaction with work-family balance. Demographic Research (42). 549-588.
5. **Dimitrova, E. K.** (2021). Satisfaction with Working Time before the COVID-19 Pandemic in European Societies: Results of Multilevel Analysis. Ekonomika regiona [Economy of regions], 17(4), 1210-1223, https://doi.org/10.17059/ekon.reg.2021-4-12
6. **Frone, M. R.** (2003). Work-family balance. In J. C. Quick & L. E. Tetrick: Handbook of occupational health psychology. American Psychological Association. 143–162.
7. **Grzywacz, J. G., & Carlson, D. S**. (2007). Conceptualizing work-family balance: Implications for practice and research. *Advances in developing human resources*, 9(4), 455-471.
8. **Hobson, B.** (2011). The agency gap in work–life balance: Applying Sen's capabilities framework within European contexts. *Social Politics*, 18(2), 147-167.
9. **Margolis, R., & Myrskylä, M.** (2015). Parental well-being surrounding first birth as a determinant of further parity progression. *Demography*, 52(4), 1147-1166.
10. **Mencarini L., Vignoli D., Zeydanli T.& Kim J.** (2018). Life satisfaction favors reproduction. The universal positive effect of life satisfaction on childbearing in contemporary low fertility countries. *PLoS ONE* 13(12): e0206202. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0206202
11. **Sen, A**. 1993. Capability and Well-Being. In Nussbaum, M. & Sen, A.: The Quality of Life. Oxford, Clarendon Press. 30-53.
12. **Stoilova, R., Ilieva-Trichkova, P., & Bieri, F**. (2020). Work–life balance in Europe: institutional contexts and individual factors. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 40 (3/4). 366-381.
13. **Szücs, S., Drobnič, S., Dulk, L. D., & Verwiebe, R**. (2011). Quality of life and satisfaction with the work-life balance. In Bäck-Wiklund, M., van der Lippe, T., den Dulk, L., Doorne-Huiskes, A.: Quality of Life and Work in Europe. Palgrave Macmillan, London. 95-117.
14. **Valcour, M.** (2007). Work-based resources as moderators of the relationship between work hours and satisfaction with work-family balance. *Journal of applied psychology*, 92(6). 1512–1523.

Интернет източници/ Online resources

1. **Eurofound** (2020), Европейски проучвания на качеството на живот (EQLS). [Eurofound (2020), European Quality of Life Surveys (EQLS)]. https://www.eurofound.europa.eu/surveys/european-quality-of-life-surveys, 16.12.2020, 18:30
2. **Eurofound** (2020), Европейско проучване на качеството на живот за 2016 г. [Eurofound (2020), European Quality of Life Survey 2016]. https://www.eurofound.europa.eu/surveys/european-quality-of-life-surveys/european-quality-of-life-survey-2016, 16.12.2020, 20:30

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 220-228
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ЖИЛИЩНИТЕ НЕДВИЖИМИ ИМОТИ КАТО ОПЦИЯ ЗА ИНВЕСТИЦИЯ В КОНТЕКСТА НА ГЛОБАЛНА ИКОНОМИЧЕСКА НЕСИГУРНОСТ

Александър Йорданов

Докторант
Икономически университет – Варна
БЪЛГАРИЯ, бул. „Княз Борис I-ви“ 77, 9002 Варна Център, Варна
aleksandar.yordanov@ue-varna.bg

Резюме: *Пазарът на недвижими имоти функционира под влияние на редица външни и вътрешни фактори. Секторът „операции с недвижими имоти“ е ключов и за устойчивото развитие на националната икономика.*

Поради естеството и спецификата на този пазар, процесът по идентифициране на определени тенденции при неговото развитие и характеристиките на инвестиционната функция, която притежава, пораждат непрекъснат научен интерес. Акцент се поставя върху привлекателността на недвижимите имоти в ролята им на инвестиционна опция в условията на глобална икономическа несигурност.

В доклада е направен несистематичен преглед на литературата, акцентиращ върху резултати от проучвания, които разглеждат зависимости в контекста на идентифицирането и оценяването на инвестициите в жилищни недвижими имоти. Поради факта, че жилищните недвижими имоти принадлежат към сектор „Операции с недвижими имоти“, в проучването са изложени данни, касаещи търговски и офис площи, акцентиращи върху цялостното развитие на сектора.

Изследвани са измененията при ефективния годишен лихвен процент, които от своя страна оказват влияние върху посоката на развитие на пазара на недвижими имоти и респективно неговата привлекателност за инвеститорите.

Поставен е паралел между инвестициите в котирани ценни книжа за недвижими имоти и реалните недвижими имоти, като са разгледани основните разлики между тях.

Ключови думи: недвижими имоти; жилищни недвижими имоти; инвестиции; пазар на недвижими имоти; годишен лихвен процент.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 220-228
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

RESIDENTIAL REAL ESTATE AS AN INVESTMENT OPTION IN THE CONTEXT OF GLOBAL ECONOMIC UNCERTAINTY

Aleksandar Yordanov

Phd student, economist
University of Economics
BULGARIA, Varna 9002, Knyaz Boris I Blvd.
aleksandar.yordanov@ue-varna.bg

Abstract: *The real estate market functions under the influence of a number of external and internal factors. The "real estate operations" sector is also crucial for the sustainable development of the national economy. Due to the nature and specificity of this market, the process of identifying certain trends in its development and the characteristics of the investment function it possesses are of continuous scientific interest. Emphasis is placed on the attractiveness of real estate in its role as an investment option in conditions of global economic uncertainty. The report provides a non-systematic review of the literature, highlighting research findings that examine dependencies in the context of identifying and valuing residential real estate investments. Due to the fact that residential real estate belongs to the "Real Estate Operations" sector, the study presents data related to commercial and office space, emphasizing the overall development of the sector.*

Changes in the effective annual interest rate have been studied, which in turn influence the direction of development of the real estate market and, respectively, its attractiveness for investors.
A parallel is drawn between investment in listed real estate securities and actual real estate, and the main differences between them are discussed.

Keywords: real estate; residential real estate; investment; real estate market; annual interest rate.

Въведение

Понятието „инвестиции“ представлява сложна икономическа категория и за нейното изясняване са работили множество изследователи. Понятието се свързва с конкретен субект, например предприятия или публични институции, които извършват различни видове разходи, като една част са насочени към оперативните разходи, а друга – към инвестиционните разходи (Фиг. 1) (Желев et al. 2016).

Според Желев и др. под инвестиции се разбира заделяне и инвестиране на парични средства в различни видове активи с цел постигане на определен ефект (полза) – икономически, социален и екологичен (Желев 2010).

Други автори считат, че понятието се обхваща в най-голяма степен от определението, че инвестицията представлява форма на забавяне на потреблението в настоящето, при получаване на потребление в бъдеще, при което съществува риск от несигурност, докато не се наложи компенсация за забавянето (Valencia & Octavio 2020).

С оглед на изложените опорни точки, може да се даде следното определение за понятието инвестиции. Инвестициите представляват вложение на парични средства с цел увеличаване на покупателната им способност след определен период от време.

В проучването са разгледани жилищните недвижими имоти като опция за инвестиция в период на глобална икономическа несигурност, характеризиращ се с редица фактори – пандемия, икономическа криза, война. Периодът на изследване е 2012-2021 г., изследваните показатели са „Ефективният годишен лихвен процент“ и „Брой вписвания по персонална и реална система“, а анализираните данни са отнасят за Република България. Избрани са посочените индикатори, поради тяхната значимост при определяне посоката на развитие на сектор „Операции с недвижими имоти“. Чрез наблюдаване на измененията в лихвения процент и броя сделки с недвижими имоти за разглеждания период е анализирана зависимостта между двете променливи. Целта на доклада е на базата на данни относно посочените показатели, да бъде анализирана средата за инвестиране в жилищни недвижми имоти, както и различните опции пред инвеститорите, касаещи сектора „Операции с недвижими имоти“.

Изложение

В настоящия доклад е отправен поглед към инвестициите в недвижими имоти и техните специфики и разновидности.

Инвестирането в недвижима собственост представлява ефективна бариера срещу инфлацията. Това обстоятелство се обуславя от паралелната връзка между повишаването на потребителските цени и доходите от недвижима собственост. В зависимост от качествените характеристики на различните обекти на инвестиции в недвижима собственост инфлационната защита е по-силно проявена за едни и по-слабо за други обекти на недвижимата собственост. Инвестициите в недвижима собственост, освен че представляват защита пред развитието на инфлационните процеси, се разглеждат и като средство за диверсификация на риска. Добре избраната инвестиция в обект на недвижимата собственост повишава цената си за дълг период от време и може да осигури регулярен и по всяка вероятност повишаващ се годишен доход (Илиев et al. 2007: 216).

Тъй като пазарът на недвижими имоти се развива бързо и се секюритизира все повече, той се превръща все повече във важен инвестиционен актив в дизайна на инвестиционния портфейл[1]. По този той привлича вниманието на учени и сектори поради неговото специфично поведение и уникални характеристики като хетероскедастичност и многостепенна хетерогенност (He et al. 2008).

В доклада е отправен поглед върху различните типове инвестиции в недвижими имоти, като, като освен анализа на тенденциите на реалния пазар на недвижими имоти, следва да бъде отправен поглед и върху световните тенденции и нагласи на специалните инвестиционни фондове, функциониращи в разглежданата сфера.

[1] Инвестиционен портфейл – Инвестиционният портфейл включва всички активи (акции, облигации, други финансови активи), притежавани от даден инвеститор

Инвестициите са в основата на развитието на всеки пазар и измененията, които настъпват при тях са индикатор за потенциални по-дългосрочни трендове, които могат да се наблюдават в бъдещ план. В контекста на разглеждания период тенденциите при инвестициите са наблюдавани не толкова като причина за измененията на пазара, а като следствие, предвид настъпилите глобални изменения.

Пример за такова глобално изменение, дало отражение върху пазара на недвижими имоти, е глобалната пандемия от COVID-19, настъпила в началото на 2020 г. Наблюдаваните тенденции по време на пандемията, изменят значително конюнктурата на сектор „Операции с недвижими имоти“ и по този начин повлияват върху инвестиционните процеси от гледна точка както на реалния, така и капиталовия пазар.

Разгледаните показатели в контекста на определяне на динамиката на развитие на пазара на недвижими имоти са „Лихвени проценти и обеми по салда по кредити, различни от овърдрафт, за сектор нефинансови предприятия“ и „Лихвени проценти и обеми по салда по кредити, различни от овърдрафт, за сектор домакинства“ що се отнася до ефективния лихвен процент. Другият показател касае броя сделки с недвижими имоти на територията на Република България. Данните са тримесечни, а разглеждането и оценяването на корелационната зависимост показва до каква степен измененията в броя сделки се дължат на флуктуациите в лихвения процент. От гледна точка на инвестиционните нагласи, касаещи пазара на недвижими имоти, презумпцията е, че намаляването на лихвения процент оказва влияние на повишаващия се брой сделки, конкретно в периода, съвпадащ с настъпването на пандемията от COVID-19.

Съпоставка между инвестициите в недвижими имоти в релния и финансовия сектор

От гледна точка на инвестиционните тръстове, са налице няколко опции за инвестиция в контекста на недвижимите имоти (производствени недвижими имоти, земя, търговски недвжми имоти, хотели, офис площи и жилищни сгради).

Конкретен поглед върху данни от втората половина на изминалото десетилетие в редица европейски държави сочи, че инвестициите на дружествата, които сформират т. нар. REIT[2], са по-съсредоточени върху сегмента на жилищни недвижими имоти в периода 2017-2020 г., особено в големите столични райони на водещите страни (Garcia-Vaquero & Roibas 2020).

Потенциално продължаване на наблюдаваната тенденция е в състояние на предизвика увеличаване на предлагането на жилища под наем през следващите няколко години. Ефектите от това явление биха смекчили растежа на цените, който оказва положително влияние на търсенето. Следва да се отчете и влиянието на допълнителни фактори, които са в състояние да окажат влияние върху вътрешното разпределение на сегментите в пазара на недвижими имоти. Например, отчетливи макроикономически фактори са брутния вътрешен продукт, равнището на безработица, измененята в индекса на потребителските цени, както и флукцуациите в лихвения процент. Що се отнася до вътрешната взаимовръзка между типовете инвестиции в недвижими имоти, следва да се отчете, че покачващият се интерес на домакинствата и фирмите към жилищните недвижими имоти е основна препоставка за потенциалното изменено разпределение на сегментите в контекста на портфолиата на дружествата със специална инвестиционна цел.
Развитието и стратегическите решенията на дружествата със специална инвестиционна цел допринася за разширяване на предлагането на инвестиционни инструменти, достъпни за домакинствата и фирмите. По-специално, тези инструменти имат определени предимства за инвеститорите на дребно в сравнение с преките инвестиции в недвижими имоти по отношение на диверсификацията на риска поради възможността за инвестиране в портфейли с различни активи на недвижими имоти, професионалното управление и мащаба.

В допълнение, дружествата със специална инвестиционна цел имат потенциала да предложат ползи за намаляване на риска за пасивни инвеститори в акции и променящото се във времето избягване на риска може да се използва в стратегия за управление на риска по перспективен начин (Demirer et al. 2021).

В контекста на инвестиранането в недвижими имоти следва да бъде поставен паралел между инвестициите в котирани ценни книжа за недвижими имоти и реалните недвижими имоти.

[2] REIT – Real Estate Investment Trusts (Тръстове за инвестиции в недвижими имоти)

Крайната цел за физическите и юридическите лица, правещи началните капиталовложения е генерирането на печалба и именно този факт обуславя разграничаването на двата подхода пред домакинства и бизнеса. Една от основните разлики, отвъд финансовите характеристики и на двата типа инвестиции, представлява физическият фактор, свързан с ползите от обитаването на реалния недвижим имот в определен момент.

От гледна точка на финансово-икономическите характеристики следва да се отбележи, че при инвестициите в ценни книжа е налице по-висока гъвкавост и ликвидност на фона на ниски транзакционни разходи. Може да се очаква, че възвръщаемостта и рисковете от частно търгувани преки инвестиции и от ценните книжа, които се основават на преки активи, са еднакви, поне в дългосрочен план и след като се отмине първоначалния ефект от ливъридж. Паричните потоци от ценни книжа се генерират от основните директни активи, тоест очакваните парични потоци и тяхната променливост трябва да бъдат сходни. Независимо от това, поради фактори като по-висока ликвидност и по-ниски транзакционни разходи за активи, търгувани на публични пазари, възвръщаемостта на ценни книжа, регистрирани на борсата, може да се отклонява от тази на частни активи. По-специално, по-ниската ликвидност и по-ниските транзакционни разходи биха могли да предизвикат по-ниска очаквана възвръщаемост на листваните активи (Hoesly & Oikarinen 2021).

По презумпция пазарите на публични активи са по-информационно ефективни от пазарите на реални недвижми имоти, което би индикирало, че са по-леснодостъпни за средностатистическия пазарен субект, заинтересован в потенциална инвестиция. В допълнение финансовата култура на физически и юридически лица с оглед на инвестициите на фондовите борси до голяма степен обуславя предпочитанията и типовете инвестиране в контекста на разглеждания казус. Следователно, по същество е емпиричен въпрос да се проучи дали „платформата“ за търговия влияе върху възвръщаемостта на активите и променливостта на възвръщаемостта и следователно дали недвижимите имоти, включени в списъка и преките инвестиции, са сродни. Някои основни характеристики на инвестиците в реалния и капиталовия пазар на недвижими имоти са представени по-долу (Таблица 1).

Таблица 1. Характеристика на реалния и финансовия сектор при инвестициите в недвижими имоти
Table 1. Characteristics of the real and financial sectors in real estate investments

	Предимства	**Недостатъци**
Реален сектор	Достъп до директни парични потоци и покачване на цените в дългосрочен план	Изискват време и усилия за управлението им
	Данъчни облекчения	Високи финансови бариери за навлизане в сектора
	Високо равнище на контрол върху решенията	Ниска ликвидност
Финансов сектор	Приходи без необходимост от стопанисване на реален недвижим имот	Липса на данъчни облекчения
	Високи дивиденти и перспективи за нарастването им	Чувствителност към измененията на лихвените проценти
	Висока ликвидност	Рискове, обвързани с типовете имоти в портфейла

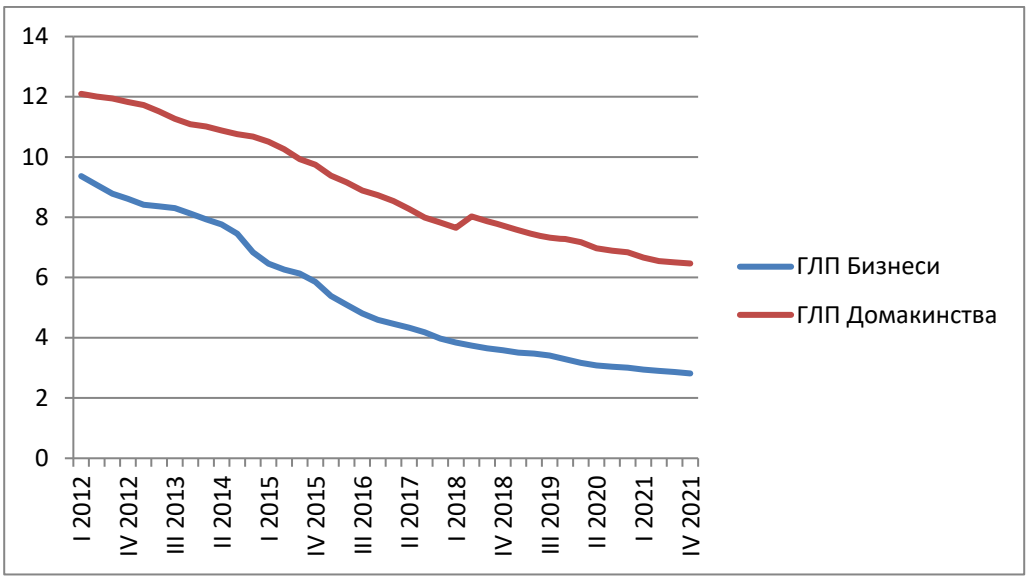
Източник: Таблицата е съставена от автора

Зад решението на конкретен инвеститор, който има за цел да проследи представянето на широко портфолио от недвижими имоти на редица видни пазари чрез инвестиране в недвижими имоти, котирани на борсата, е от ключово значение да се полагат усилия за проследяване на комбинацията от типове имоти и географския състав на страната в рамките на пазара на преки

инвестиции. Налице е връзката между реалния и финансовия сектор, като естествено съществуват фундаментални различия между двете сфери (Gercekovic & Gorbachevskaya 2021). Следва да се отбележи, че търговските недвижими имоти, засегнати пряко от противоепидемиологичните мерки, са изправени пред най-висока степен на несигурност, подобно на хотелите. От гледна точка на финансовия сектор, повишената степен на несигурност на реалния пазар кореспондира с понижаващата се привлекателност за инвеститорите и на борсата (Balemi & Fuss 2021: 3).

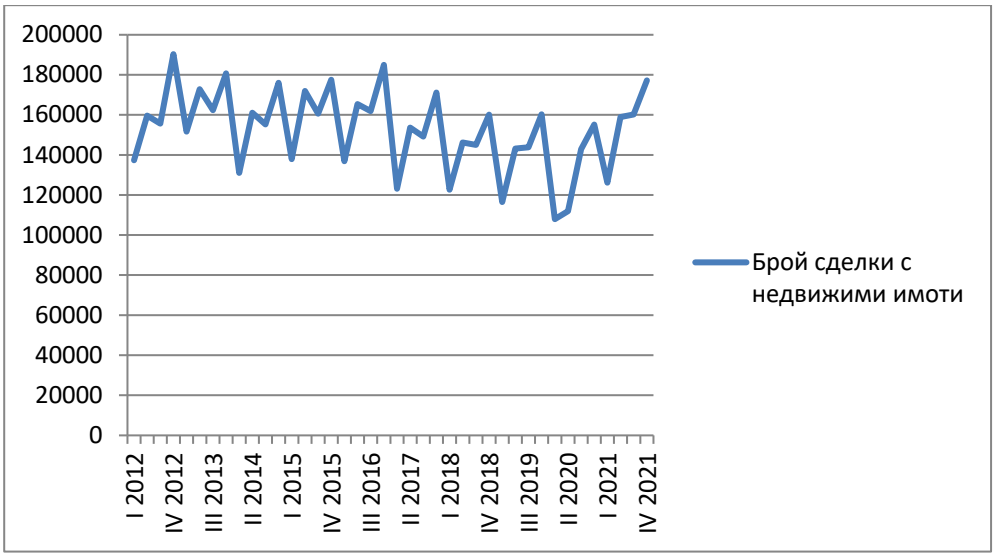
Поглед върху взаимовръзката между ефективния годишен лихвен процент и броя сделки с недвижими имоти

Разглеждането на опцията за инвестиране в недвижими имоти в два аспекта (от перспективата на реалния и финансовия сектор) е ключова за оценяване възможностите пред инвеститорите. Въпреки разграниченията и фокусирането в конкретния сектор, следва да бъдат отчетени фактори, които оказват влияние на всяка инвестиция, независимо от нейния тип. Поглед върху тримесечни данни в периода 2012г.-2021г. за ефективния лихвен процент, който се явява независима променлива, и по-конкретно показателите „Лихвени проценти и обеми по салда по по кредити, различни от овърдрафт, за сектор нефинансови предприятия“ и „Лихвени проценти и обеми по салда по кредити, различни от овърдрафт, за сектор домакинства“ показва спад от над 6 пункта и при двата показателя (фиг.1.).

Фигура 1. Годишен лихвен процент за домакинства и нефинансови предприятия в Република България за периода 2012-2021 г.
Figure 1. Annual interest rate for households and non-financial enterprises in the Republic of Bulgaria for the period 2012-2021
Източник: https://www.bnb.bg/Statistics/StMonetaryInterestRate/StInterestRate/StIRInterestRate/index.htm

С оглед на факта, че домакинствата и нефинансовните предприятия са активни участници на пазара на недвижими имоти и могат да възприети като инвеститори в контекста на сделките с недвижима собственост, двата посочени лихвени процента са изследвани паралелно. Другият изследван показател, който е със статус на зависима променлива, е броят сделки с недвижими имоти в периода 2012-2021 г., а данните отново са тримесечни (фиг.2).

Фигура 2. Брой сделки с недвижими имоти в Република България за периода 2012-2021 г.
Figure 2. Volume of real estate official transactions in the Republic of Bulgaria for the period 2012-2021
Източник: https://www.registryagency.bg/bg/registri/imoten-registar/statistika/

Регресионен анализ между динамичните редове на показателите „Лихвени проценти по кредити, различни от овърдрафт, за сектор нефинансови предприятия“ и „Брой сделки с недвижими имоти“ по тримесечни данни за периода 2012-2021 г. показва корелационен коефициент, имащ за цел да измери зависимостта между изследваните явление, r = 0,3323. При зададено равнище на значимост α = 0,05 (риск за грешка от първи род) и брой на наблюденията n=40, следва да бъде отправен поглед върху коефициента на детерминация, който показва каква част от измененията в зависимата променлива се дължат на влиянието на независимата (R Square = r^2. 100). R Square = 0,1110, което показва, че 11% от промените в показателя „Брой сделки с недвижими имоти“ се дължи на измененията в показателя „Лихвени проценти по кредити, различни от овърдрафт, за сектор нефинансови предприятия“. При поглед върху F-критерия на Фишер (Significance F) следва да се отбележи, че той е 0,0356 и е по-малък от зададеното равнище на значимост α = 0,05. Следователно се приема, че изследването е статистически релевантно (Таблица 2).

Таблица 2. Регресионен модел на показателите Лихвени проценти по кредити, различни от овърдрафт, за сектор нефинансови предприятия“ и „Брой сделки с недвижими имоти“ по тримесечни данни за периода 2012-2021 г.
Table 2. Regression model of the indicators "Interest rates on loans, other than overdrafts, for the sector of non-financial enterprises" and "Number of real estate transactions" according to quarterly data for the period 2012-2021.

Regression Statistics					
Multiple R	0,33323772				
R Square	0,11104738				
Adjusted R Square	0,08765389				
Standard Error	19274,7283				
Observations	40				
ANOVA	*df*	*SS*	*MS*	*F*	*Significance F*
Regression	1	1763558247	1763558247	4,74693492	0,035621266
Residual	38	14117575771	371515151,9		
Total	39	15881134018			

Източник: Таблицата е съставена от автора

Представената корелационна зависимост може да бъде тълкувана като слаба до умерена с оглед на факта, че стойности на коефициента на корелация r < 0,3 я определят като незначителна. Зависимостта е права, поради положителните стойности на коефициента r, което предполага, че при намаляване на лихвения процент следва спад в броя сделки с недвижими имоти. Наблюдаваната тенденция може да се тълкува със значимостта на лихвения процент като макроикономически фактор и влиянието му върху инвестиционната среда. Понижаването на лихвения процент често представлява опит от страна на централните банки да окажат ефект на пътя на развитие на икономиката чрез стимулиране на потреблението и инвестициите. Въпреки това, следва да бъде отбелязано, че реакциите на икономическите субекти не винаги е налице в краткосрочен план. Съществува двустранна зависимост между анализираните показатели, съответно измененията в броя сделки не бива да бъдат разглеждани единствено като следствие от промените в незвисими фактори, но и като предпоставка за изменения в самите тях.

Следва да бъде зададен въпросът относно значимостта на коефициента на корелация в случая, поради спада в общия брой сделки през 2020 г., и последващия ръст през 2021 г., непосредствено след отминаването на първоначалните ефекти от паденмията „COVID 19". Може да се твърди, че изследваната зависимост е приложима в случаите на икономическа сигурност. Тя се обосновава с по-ниския лихвен процент и по презумпция по-консервативната нагласа на икономическите субекти, което рефлектира и върху динамиката на пазара на недвижими имоти.

Заключение

Следва да се отбележи, че след отминаването на началните фази на COVID-19 пандемията и ефектите, които повлияват значително на международните пазари, пазарът на недвижими имоти поема различна посока на развитие, обвързана главно с глобалната икономическа несигурност.

Поглед отвъд 2021 г. показва, че времевите рамки, в които се разразява пандемията от COVID-19, съвпадат с период на военен конфликт между Руската федерация и Украинската народна република, започнал в началото на 2022 г. Аспектите на този конфликт засягат множество ключови теми и гледни точки (хуманитарни, етични, социални, военно-технически) и определянето на конкретни зависимости между показателите става значително предизвикателство предвид флуктуиращата тежест на множество релевантни фактори. Част от тези фактори са обвързани с суровините и материалите на строителната продукция, които до голяма степен определят цените на недвижимите имоти и съответно реакциите на инвеститорите. Следва да бъде отбелязан статутът на Украйна като държава производител и износител на значителна част от строителните материали като желязо, бетон, стомана и дървесина. Нарушенията по логистичните вериги резулират в покачване на цените на суровините и материалите, като трябва да отчетен фактът, че тези вериги са компрометирани още в предходните две години, белязани от глобалната пандемия.

От гледна точка на средата за ивестиране в жилищни недвижими имоти, може да се твърди, че периодът след 2020 г. предоставя удачна възможност на инвеститорите да вложат средства в сектора, търсейки финансиране от банкови инситуции, предвид наблюдаваните рекордно ниски лихвени проценти. Въпреки условията на глобална икономическа несигурност, инвестициите в жилищни недвижими имоти остават привлекателна опция за инвеститорите с оглед на все още възприеманите като „ относително ниски" лихвени проценти, в контекста на сравнението им с индекса на потребителските цени. Може да се твърди, че наблюдавата слаба до умерена зависимост между изследваните показатели, акцентира върху една от основните роли на инвестициите - механизъм за справяне с инфлацията.

Литература /References

1. **Желев, И.** (2010). Управление на инвестиционния процес. Варна: Наука и икономика. [**Zhelev, I.** (2010). Management of the investment process. Varna: Science and Economics] (in Bulgarian).
2. **Желев, И., Христова, С. & Иванова, М.** (2016). Управление на инвестиционния процес. Варна: Наука и икономика. [**Zhelev, I., Hristova, S. & Ivanova, M.** (2016). Management of the investment process. Varna: Science and Economics]. (in Bulgarian).
3. **Закон** за дружествата със специална инв. цел, (2003). Чл.10. [**Law** on companies with special inv. goal, (2003). Art. 10.] (in Bulgarian).
4. **Илиев, П., Калинков, К., Стоянов, С. & Иванов, И. Ж.** (2007). Строително предприемачество и недвжима собственост. Варна: Унив. изд. Наука и икономика. [**Iliev, P., Kalinkov, K., Stoyanov, S. & Ivanov, I. Zh.** (2007). Construction entrepreneurship and real estate. Varna: Univ. ed. Science and Economics]. (in Bulgarian).
5. **Balemi, N. & Fuss, R.** (2021). COVID-19's impact on real estate markets: review and outlook. St. Gallen: Springer.
6. **Demirer, R., Gupta, R. & Yuksel, A.** (2020). The US term structure and return volatility in global REIT markets. Advances in Decision Sciences.
7. **Garcia-Vaquero, V. & Roibas, I.** (2020). Recent Developments in Real Estate Investment Trusts in Spain. Economic Bulletin, pp. 1-13.
8. **Gercekovic, D. A. & Gorbachevskaya, Y. E.** (2021). IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. Rolling Verification of the Performance of Real Estate Investment Fund.
9. **He, K., Xie, C. & Lai, K.** (2008). Estimating real estate value-at-risk using wavelet denoising and time series model. Lecture Notes in Computer Science (including subseries Lecture Notes in Artificial Intelligence and Lecture Notes in Bioinformatics) 5102 LNCS(PART 2), pp. 494-503.
10. **Hoesly, M. & Oikarinen, E.** (202)1. Does listed real estate behave like direct real estate? Updated and broader evidence. Applied Economics, 53(26), pp. 3023-3042.
11. **Ling, D., Wang, C. & Zhou, T.** (2020). A first look at the impact of COVID-19 on commercial real estate prices: asset level evidence, Florida: University of Florida.
12. **Valencia, W. & Octavio, C.** (2020). Investment projects: definition from the process perspective. Journal of Management, pp. 161-171.

Интернет източници/ Online resources

1. **Годишен лихвен процент** за домакинства и нефинансови предприятия в Република България за периода 2012-2021 г. [Annual interest rate for households and non-financial enterprises in the Republic of Bulgaria for the period 2012-2021] [Online] Available at: https://www.bnb.bg/Statistics/StMonetaryInterestRate/StInterestRate/StIRInterestRate/index.htm [Accessed on 02 11 2022].
2. **Брой сделки** с недвижими имоти в Република България за периода 2012-2021 г. [Volume of real estate official transactions in the Republic of Bulgaria for the period 2012-2021] [Online] Available at: https://www.registryagency.bg/bg/registri/imoten-registar/statistika/ [Accessed on 02 11 2022].

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 229-242
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ПАРАЛЕЛ МЕЖДУ ПОТРЕБИТЕЛСКО И ГЛАСОПОДАВАТЕЛНО ПОВЕДЕНИЕ: ФАКТОРИ ПРИ ИЗГРАЖДАНЕ НА ВПЕЧАТЛЕНИЕ

Валентина Долмова

Докторант
Институт за изследване на населението и човека,
Българска академия на науките
БЪЛГАРИЯ, София 1113, ул. „Акад. Бончев“, бл. 6 ет.5/6
v.dolmova@gmail.com

Резюме: *Настоящият систематичен анализ на литературата е от фундаментално значение за интердисциплинарното развитие между сферите на политическа психология и потребителско поведение. Той отговаря на въпроса кои са дълбоките, когнитивни структури, определящи формирането на впечатление по отношение на политически и потребителски субекти. В частност, неговият фокус пада върху това до колко факторите на влияние са специфични във всеки контекст, и съществуват ли общи такива, независими от ситуационната рамка.*

Чрез обработка както англоезична, така и на българска научна литература, в две мащабни направления на потребителско поведение и политическа психология, се обхващат трудовете на маркетолози, икономисти, психолози, и политически специалисти. Тези усилия позволяват извеждането на всички теории, течения и фактори на влияние, от значение за поставения научен въпрос.

Установен е отчетлив паралел между компонентите, които влияят на потребители и избиратели, в сформирането на впечатление съответно за фирмени марки или политически партии. Категоризирани и систематизирани във „фунндаментални фактори“ и „под-фактори“, те отварят врата към бъдещото разгръщане на пресечна точка с огромен научен и приложен потенциал.

Ключови думи: гласоподавателно поведение; политическа психология; потребителско поведение; политически бранд; фирмен бранд; впечатление.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 229-242
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

PARALLEL BETWEEN CONSUMER AND VOTERS' BEHAVIOUR: FACTORS IN IMPRESSION FORMATION

Valentina Dolmova

PHD Student
Institute for Population and Human Studies
Bulgarian Academy of Sciences
BULGARIA, Sofia 1113, Acad. Georgi Bonchev St., Bl. 6, Fl. 5/6
v.dolmova@gmail.com

Abstract: *The current systematic analysis is of fundamental importance for the interdisciplinary development between the fields of political psychology and consumer behavior. It answers the question of what are the deep, cognitive structures that influences our impression formation in regards to political and consumer subjects. Specifically, it focuses on the extent to which such factors of influence are specific to each context, and whether or not there are common ones, independent of the situational frameworks we may operate in.*
By processing both English and Bulgarian publications in two large-scale areas – those of consumer behavior and political psychology – the work of marketers, economists, psychologists, political specialists, academics, and practitioners are reviewed. These efforts allow the identification of all theories, trends, and influences relevant to the main scientific question.

The metaanalysis' findings uncover a clear parallel between the factors that influence consumers and voters when forming an impression either of a company brand or a political party. Categorized and systematized into "fundamental factors" and "sub-factors," they open the door to future efforts on a crossing point with enormous scientific and practical potential.

Keywords: consumer behaviour; political psychology; voters' behaviour; political brand; firm brand; impression formation.

Въведение

Как избирателите взимат решение за кого да гласуват и как потребителите избират какво да купуват - въпроси, които привличат вниманието на редица учени както в сферата на политическата психология (примери: Tetlock, 1989; Amodio et al, 2007; Hristova et al., 2006, 2016 и др.), така и в тази на социалната психология, и в часност - консуматорското поведение (Peighambari, 2016; Jost, 2017; Ласкова, 2012 и др.). С намирането на отговори се ангажират както изследователи така и практици от изключително широк спектър. Политически експерти, икономисти, меркетинг и PR специалисти са публикували повече от 3 милиона труда до днес (Google Scholar, 2022). В основата на повечето от тях стои целта да предвиждаме и управляваме поведението на хората. Изградените теории и методи, се превръщат в основа, върху която фирми и политически партии създават ключови кампании (Lau & Redlawsk,2006; Howard, 1977; Bray, 2008; Jost, 2017). Под внимание се взимат редица фактори, които влияят на аудиториите като 1/ пазарната или политическа среда; 2/ характеристиките на продукта или партийните политики; 3/ профила на потребителя или избирателя; 4/ рекламното лице или кандидата; 5/ личните ни нужди и приоритети, и много други.

Многообразието от компоненти на влияние и броят на възможни комбинации между тях, разкрива комплексната същност на задачата. Това осветлява фактът, че притежаваме едва частично разбиране за това кои са фундаменталните факторите, определящи впечатлението ни за дадена марка – било то политическа или фирмена. Значимостта на сферите налага повече усилия и интердисциплинарно сътрудничество.

Настоящият анализ допринася именно към това. Той изследва в дълбочина и съпоставя отговорите, до които политическата и потребителска психология достигат, по отношение на факторите, влияещи на гласоподавателното и потребителско впечатление, като същевременно взима предвид и развива българската научната литература.

Систематичен Анализ на Литературата

Потребителско поведение

Потребителското поведение винаги е било от основен интерес за изследователите в сферата на социалните науки, като през последните 60 години се наблюдава експоненциален растеж. Това разкрива систематичният анализ, проведен от Peighambari и колеги (2016) на базата на пет от водещите международни списания в сферата:

1) Journal of Consumer Research, 2) Journal of Marketing, 3) Journal of Marketing Research, 4) Journal of Advertising, and 5) Journal of Advertising Research.

Литературата е изключително обширна, вследствие на ефектите от социални, икономически, както и технологични промени, които влияят на начина, по който потребителите действат. По отношение на трудове, концентрирани и/или съдържащи информация свързана с *факторите*, определящи избора на потребителите, самостоятелно проучване на директорията Google Scholar потвърждава тенденцията за висок и постоянен интерес (таблица 1, стр. 4). В последните четиридесет десетилетия са публикувани повече от 70 хиляди труда, които включват темата - „фактори, влияещи на поведението и избора“ в потребителски контекст и то само що се отнася до англоезичните такива.

Таблица 1. Брой англоезични научни трудове (потребителско поведение)
Table 1. Number of scientific publications in English (consumer behavior)

		Период				Общ брой без филтриране по години
Ключови фрази	**Брой публикации***	**1980 – ‘89**	**‘90-2000**	**2001 – ‘10**	**2011-‘21**	
Фактори, влияещи на потребителския избор		19700	↓19400	↓17900	↑18000	2770000
Фактори, влияещи на избора на потребители		19500	↑19600	↓17800	↑17900	2000000
Фактори влияещи на поведението на потребителите		17700	↑22100	↓18400	↑18900	1320000
Как потребителите правят избор		33000	↑49000	↑125000	↓100000	274000
Фактори, афектиращи покупателното поведение на потребители		18100	↑22300	↓18900	↑19600	218000

За сравнение, в същата директория, при търсене по ключови фрази на български език (таблица 2), намираме значително по-малък брой публикации. Това наблюдение, само по себе си, е очаквано, но същото провокира и изисква разширяването на научните усилия именно тук. Позитивната тенденция за увеличаващ се брой публикации в последните две десетилетия подчертава гладът за отговори.

Таблица 2. Брой научни трудове на български език (потребителско поведение)
Table 2. Number of scientific publications in Bulgarian (consumer behavior)

		Период				Общ брой без филтриране по години
Критерий на търсене	**Брой публикации***	**1980 – ‘89**	**‘90-2000**	**2001 – ‘10**	**2011-‘21**	
Фактори при потребителски избор		6	↑121	↑1140	↑4760	6270
Потребителски избор		2	↑49	↑623	↑2370	3200
Как потребителите избират		0	↑18	↑286	↑1260	1640
Потребителско поведение		1	↑15	↑148	↑667	856
Фактори, влияещи на потребителския избор		1	↑12	↑106	↑485	634
Фактори при потребителско поведение		0	↑1	↑2	↑47	59

**Всеки ред в таблиците се чете самостоятелно, поради наличието на възможни повтарящи се заглавия, които алгоритъмът на търсачката Google Scholar извиква при задаването на ключова дума или фраза. Изведената статистика е на базата на самостоятелно проучване за целите на систематичния анализ.*

За периода 1998 – 2009 г., основните теми в англоезичната литература, са се съсредоточили върху: 1) перцепции/ възприятия (perceptions); 2) нагласи (attitudes); и 3) бранда-разпознаваемост (brand-awareness) (Peighambari и колеги, 2016). В съпоставка, публикациите на български език, са предимно в сферата на маркетинга, като те засягат най-често въпроса за „управление на потребителското поведение“ в конкретни ситуации (например: поведението по Коледни празници, по отношение на промоционални политики, зелено потребителско поведение и др.) (Гаврилова, 2016; Евтимова, 2020; Горанова и колектив, 2013; и т.н.). По-малко, но все пак съществуващи са разработките с теоретичен и сравнителен характер (Ласкова, 2012, 2017 и 2018; Тодоров, 2011).

Основни теории - Потребителско поведение

Таблица 3 отразява основополагащите парадигми в научната сфера и развитието им по години. Съставена е на базата проучване на литературата, както и на анализ на систематични разработки. Изведените теории са ограничени до онези, пряко свързани с потребителското поведение. Последното уточнение е важно, тъй като направлението „потребителско поведение“ е изключително обширно (Ласкова, 2017; Hansen, 1976; Pachauri, 2001 и др.). Теоретични трудове, които се занимават с различни психологически феномени (например „когнитивни процеси на учене“), макар и от значение за части от процеса на сформиране на впечатление, не присъстват в обобщението от таблица 3. Анализът се придържа към пряко-свързаните теории и концепции. Както нормативни, така и дескриптивни такива попадат в обсега. Първите се опитват да зададат модел на поведение, към който да се придържаме, а вторите се интересуват от това как наистина се държим.

Основата и традицията в изучаването на потребителското поведение се полагат от икономисти, които още през XIX в. започват да си задават въпроса за това как потребителите определят какъв продукт или услуга да изберат при наличието на различни алтернативи (e.g. Bagozzi et al., 2002). Техният фундаментален белег е идеята за рационалност в поведението на хората. Оформя се желанието и очакването у изследователите да достигнат до предсказуемост в действията на потребителя (Foxall, 2004; Bagozzi et al., 2002). От 70-те години насам, обаче, по-голямата част от усилията в областта се пренасочват към сферите на социалната и когнитивна психология (Bagozzi et at;. 2002), допълвани с изследвания от школата на бихейвиористите. Това се налага тъй като чисто икономическите модели реално не успяват да обяснят истинските ни действия.

Систематизираме развитието на теориите като, в зависимост от основните им принципи, ги разделяме в отделни класове. От таблица 3 (стр.4), *първите четири* стъпват на икономически принципи и концепцията за рационалност. При тях се приема идеята, че човек може да постави цена на всяка една от алтернативите, които му се дават в потребителски контекст. Онази опция, чието съотношение между цена и полезност е най-висока е изборът, който съответният потребител, ще направи (Kaufmann-Hayoz et al., 2012). В тези теории съществува идеята, че всички действия се ръководят от логически анализ на очакваните последствия (consequentialism). Те смятат и, че всеки човек има достатъчно информация и способност да сравнява съществуващи алтернативи. Единственото ограничение, което допускат, е обективната рамка по отношение на доходите.

Таблица 3. Теории в потребителското поведение, подредени по години
Table 3. Consumer behavior theories, arranged by date/ year of publication

#	**Година**	**Теория**	**Вид**	**Автор (и)**
1	1776	Теория за очакваната, максималната полезност (utility theory)	Нормативна	Adam Smith
2	1890	Теория на крайната полезност	Нормативна	Alfred Marshall
3	1946	Теория на игрите и икономическото поведение	Нормативна	John Von Neumann & Oskar Morgenstern
4	1956	Вероятностна теория на потребителския избор	Нормативна	Quandt, R. E.
5	1959	Теория за несигурността и цената	Нормативна	Mills, E. S
6	1967/‘75	Теория на планираното поведение	Нормативна	Fishbein & Ajzen
7	1976	Психологични теории за потребителския избор	Дескриптивни	Flemming Hansen
8	1977	Теория на неперфектната рационалност	Съчетание	Elster, J.
9	1979	Теория за обработка на информация при потребителски избор	Нормативна	Bettman
10	1980	Позитивна теория на потребителския избор	Нормативна	Richard Thaler
11	1982	Experiential Consumer Behviour	Съчетание	Holbrook and Hirschman
12	1990	Теория на ограничената рационалност	Нормативна	Herbert Simon
13	2013	Теория на перспективите	Нормативна	Daniel Kahnemann & Amos Tversky

Втората категория теории, са онези, които възприемат концепцията за *намерение*. Тази група се обляга на идеята, че действията на хората (включително потребителското поведение) винаги се базират на техните индивидуални намерения (Theory of reasoned action – TRA; Theory of planned behaviour – TPB). Тези *намерения* се влияят от външни и вътрешни фактори, но по своята същност са отново въз основа на рационални решения. Вярванията на хората, по отношение на това дали даден избор ще доведе до негативни или позитивни резултати, очакваната ефективност на дадено действие както и субективните норми, които всеки потребител носи са част от факторите, които влияят на намерението. Теориите, под номера от 5 до 8, съдържат именно такива елементи.

Преминаването от икономически към психологически поглед се случва между тези две начални групи, като в последствие те са допълвани, разширявани и задълбочавани. Изследвания на когнитивните процеси при правене на избор, активиране на нормативни модели (ролята на морал и алтруизъм), лично управление на мотивацията, както и влиянието на социалните практики (theories of social practices) са част от основните допълнителни перспективи, които откриваме в теориите от 9 до 13 на таблицата.

Описаните теории можем да обобщим в четири основни класификации:

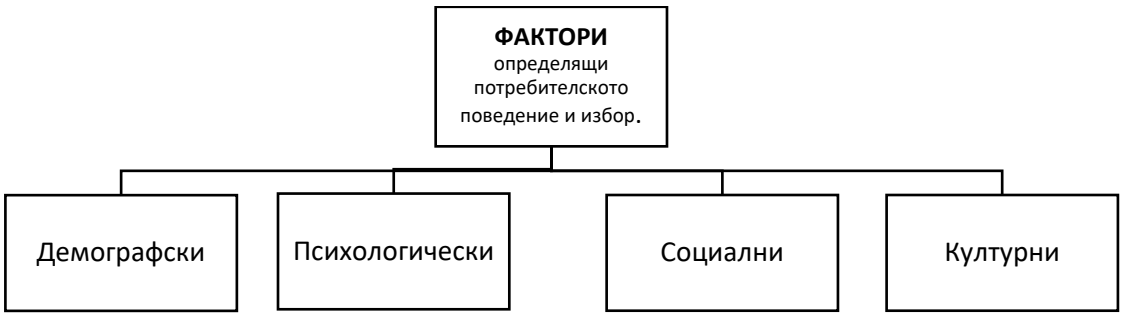
1. Икономически модели;
2. Модели, основани на задоволяване потребностите ни (основни и придобити / научени нужди) и ролята на стимулите за промяна на поведението (learned models);
3. Психоаналитични модели - отчитащи съзнателното и подсъзнателното у човека, и разглеждащи нуждите и желанията ни обикновено като йерархични структури. (pshychoanalytical models);
4. Социологични модели – фокусирани върху косуматорското поведение като функция на социалните ни роли и влияние. (sociological models)

В продължение на горепосочените, наричани още ‚традиционни теории‘, се разработват и „съвременни“ такива. Някои от тях са:

5. Моделът на Howard & Sheth (1969)
6. Моделът на Engel, Kollat & Blackwell (1968)
7. Моделът на Nicosia (1966)
8. Моделът ‘Стимул-Отговор‘ (Jisana, T.K. 2014)

Общото между съвременните модели е опитът им да предадат множеството фактори, важни за целия процес на потребителски избор и поведение. С други думи, те се стремят към всеобхватност, като запазват идеята за рационалност и преднамереност.

Обзорът до момента полага основата за това да пристъпим към извеждане на отделните факторите, влияещи на впечатлението в потребителски план. Стъпвайки на трудове от направлението „социален маркетинг“, автори като Solomon и колеги (2010, 2012, 2013) ги обобщават по начина, онагледен във фигура 1, който съответства напълно на откритията на систематичния анализ до момента. Всеки един от описаните фундаментални стълба (демографски фактори; психологически, социални и културни) е дълбок по своята същност. ‚Демографски‘ и ‚психологически‘ фактори са съотнесени към т.нар. ‚вътрешни фактори‘ на влияние, а „социалните“ и „културните“ – респективно към ‚външни‘ такива. Така структурирани, те са в съответствие с теоретичните модели, разгледани до момента, като всяко теоретично течение най-често се фокусира върху един от фундаментите по-горе. Съвременните теории от своя страна, са онези, в които откриваме присъствието на всички четири.

Фигура 1. Основни фактори, определящи потребителското поведение и избор
Figure 1. Main factors that determine consumers' behavior and choice
Източник: Адаптирана схема по книгата на Solomon и колеги (2010) - Consumer Behaviour: A European Perspective

За да изградим цялостна картина за потребителското поведение и факторите на влияние, което да бъде в последствие сравнимо с тази от направлението на политическата психология, разгръщаме съдържанието на всеки един отделно. Таблица 4 описва всички компоненти, които научната литература открива в този контекст.

Таблица 4. Фактори на влияние при потребителско поведение и избор
Table 4. Factors that influence consumer's behavior and choice

	Категория фактор	**Обособени под-фактори:**
Вътрешни	Демографски	1. Пол 2. Възраст 3. Местоживеене 4. Основна дейност/ Професия 5. Икономически/ финансов статус 6. Образование 7. Етническа идентичност 8. Език и др.
	Психологически	1. Възприятия 2. Мотивация 3. Учене/ Заучено поведение 4. Вярвания 5. Нагласи 6. Личностни характеристики 7. Възприятие на Аз-а

Външни	Социални	1. Референтни групи (принадлежност и асоциация) 2. Семейство (роли) 3. Социална роля(и) 4. Социален статус
	Културни	1. Култура 2. Суб-култура 3. Социален клас

Систематичен Анализ на Литературата

Гласоподавателно поведение

Изучаването и разбирането на гласоподавателното поведение (voters behavior; electoral behaviour), подобно на сферата на потребителското такова, е предмет на мултидисциплинарен интерес (Wiatr, 1962). Не само това, но гласоподавателният вот е един от най-важните проблеми, с които се занимава всеки, работещ в близост до политиката. Анализът на литературата открива, че теченията в тази сфера са почти идентични с тези в направлението - потребителското поведение. Броят трудове през десетилетията, теоретичните модели и факторите на влияние, са изключително близки, както разкриват таблиците по-долу.

Таблица 5. Брой англоезични трудове (гласоподавателно поведение)
Table 5. Number of scientific publications in English (voters' behavior)

		Период				**Общ** брой без филтриране по години
Ключови фрази	**Брой публикации***	**1980 – '89**	**'90-2000**	**2001 – '10**	**2011-'21**	
Фактори, влияещи на гласоподавателния избор		18600	↑20500	↓18400	↑19500	318000
Фактори, влияещи на избора на гласоподаватели		18600	↑20500	↑26500	↓19500	318000
Фактори, влияещи на гласоподавателното поведение		18600	↑20500	↓18400	↑19500	86200
Как гласоподавателите правят избор		19500	↑56100	↑121000	↓108000	678000
Фактори, афектиращи гласоподавателното поведение		11300	↑18200	↑19100	↓16500	132000

Таблица 6. Брой български научни трудове (гласоподавателно поведение)
Table 6. Number of scientific publications in Bulgarian (voters' behavior)

		Период				**Общ** брой без филтриране по години
Ключови фрази	**Брой публикации***	**1980 – '89**	**'90-2000**	**2001 – '10**	**2011-'21**	
Фактори при политически избор		20	↑329	↑1250	↑3390	17700
Политически избор и поведение		17	↑338	↑1220	↑3720	5460
Поведение при избори		7	↑146	↑629	↑1890	2930
Фактори при политически вот		8	↑59	↑321	↑898	1340
Как гласоподавателите избират		-	↑4	↑22	↑762	74

**Всеки ред в таблиците се чете самостоятелно, поради наличието на възможни повтарящи се заглавия, които алгоритъмът на търсачката Google Scholar извиква при задаването на ключова дума или фраза.*

За щастие, по отношение на българските трудове, откриваме по-голям брой изследвания в сравнение с тези в сферата на потребителското поведение. В последните 40 години по въпроса за това кои са факторите, влияещи на гласоподавателното ни поведение, работят философи,

политолози, социолози и политически психолози. Консистентното нарастване на броя публикации, надвишава онова, което наблюдавахме при разработките в сферата на потребителското поведение. С други думи, научната традиция тук има по-дълбоки корени.
Облягайки се на идеите на Smith & French (2009) и Scammell (2015), които разглеждат политическите партии като брандове подобни на търговските, а гласоподавателите, подобно на потребителите, опознават и създават своите впечатления на базата на бранда, систематичният анализ цели да съпостави в дълбочина факторите на влияние в двете сфери и да надгради тези гледни точки.

Основни теории – гласоподавателно поведение и вот

Най-често срещаните модели в политическата сфера възприемат гласоподавателя като личност, която прави рационален избор. Той се базира на информация свързана с конкретни политики, както и на неполитическа такава като личните преференции и социална идентичност (Jenke & Huettel, 2016). Тази идея може да обясни някои от характеристиките на поведението и вота, но същата разкрива и важни „аномалии“, които не се поддават лесно на линейно и логично обяснение. Подобно на онова, което наблюдавахме при проучванията, посветени на потребителското поведение, и тук учените достигат до заключението, че са необходими допълнения. Появяват се психо-социалните модели (Campbell and Kahn (1952); Campbell, Gurin & Miller (1954); Campbell, Converse Miller & Stokes (1960)), стремящи се да обхванат по-добре фината материя на компоненти, свързани с принадлежността, усещанията ни и връзките. На преден план излиза концепта „партийност“. Той се отнася до психологическия афинитет или стабилната, дългосрочна връзка, която даден гласоподавател е изградил със съответна партия/ лидер. Тя се добива чрез процесите на социализация и се влияе от ценностите и поведенията на семейството, колегите, връстниците и т.н. Задълбочавайки анализа си на теории и течения, постепенно започваме да виждаме, че демографски, психологически, социални и културни фактори се явяват основополагащи и в гласоподавателния вот.

Таблица 7. Основни теории, подредени по години (гласоподавателно поведение)
Table 7. Theories on voter's behavior, arranged by date/ year of publication

#	Година	Теория	Вид	Автор (и)
1	1944	Социологически модел на гласуване	Нормативна	Lazarsfeld, Berelson and Gaudet
2	1957	Теория на рационалния избор или Икономическа теория	Нормативна	Downs, A.
3	1957	Пространствена теория	Нормативна	Downs, A.
4	1957	Теория на стратегическия вот	Нормативна	Downs, A.
5	1960	Психо-социални модели на гласоподавателно поведение	Нормативна	Campbell et al.
6	1960	Модел на причинно следствената фуния	Нормативна	Campbell et al.
7	1971	Теория на партийна конкуренция	Нормативна	Przeworski, A. and Sprague, J.
8	1979	Теории на посоките (directional model)	Нормативна	Matthews. S.A.
9	1981	Ретроспективна икономическа теория	Нормативна	Fiorina, M. P.
10	1989	Теория на посоките с интензитет (directional theories with intensities)/ symbolic politics	Нормативна	Rabinowitz & Macdonald
11	1992	Теория на идеологичното пространство	Нормативна	Hinich and Mugner
12	1994	Четирите модела на гласуване	Съчетание	Iversen, T.
13	1999	Унифициран модел на гласуване	Нормативна	Merrill and Grofman
14	2016	Модел на когнитивната конкуренция	Нормативна	Jenke and Huettel

Теориите изведени по-горе могат да бъдат обобщени в четири основни категории:
1) Социологически модели и теории;
2) Психо-социални модели и теории
3) Теории на рационалния избор/ Икономически теории
4) Нови теории/ Когнитивни теории

Систематичният, литературен анализ в сферата на политическата психология и по-конкретно на теориите за гласоподавателно поведение и факторите, които влияят на създаването на впечатление и вот, разкрива съчетание между фокус към процеса на избор и вплитането на отделни компоненти на влияние. В разгледаната научна литература се открояват няколко основни групи фактори, които влияят върху политическия избор. Те играят ролята на вътрешни и външни стимули за конкретната личност в контекста на нейния политически избор. Всяка една от групите е систематизирана в таблицата по-долу. Онова, което наблюдаваме при потребителското поведение се повтаря и в контекста на политиката.

Таблица 8. Фактори на влияние при гласоподавателното поведение и избор
Table 8. Factors that influence voters' behavior and choice

Групи фактори		**Списък на обособени под-фактори:**
Вътрешни	Демографски	1. Идентичност на гласоподавателя, (което включва: пол; възраст; основна дейност; икономически/ финансов статус; образование и др. 2. Местоживеене
	Психологически	1. Възприятия (например за даден кандидат или партия) 2. Мотивация (например: увеличаване на полезността от вота (utility)) 3. Учене/ Заучено поведение 4. Вярвания 5. Нагласи („партийност“) 6. Личностни характеристики 7. Представа за Аз-а
Външни	Социални	1. Референтни групи (принадлежност и асоциация/ „партийност“; религиозна принадлежност и др.) 2. Семейство (роля и влияние на членовете) 3. Социална роля(и) (например, гласуването като акт в съответствие) 4. Социално-икономически статус 5. Икономическа среда
	Културни	1. Култура 2. Суб-култура (например: религия) 3. Социален клас

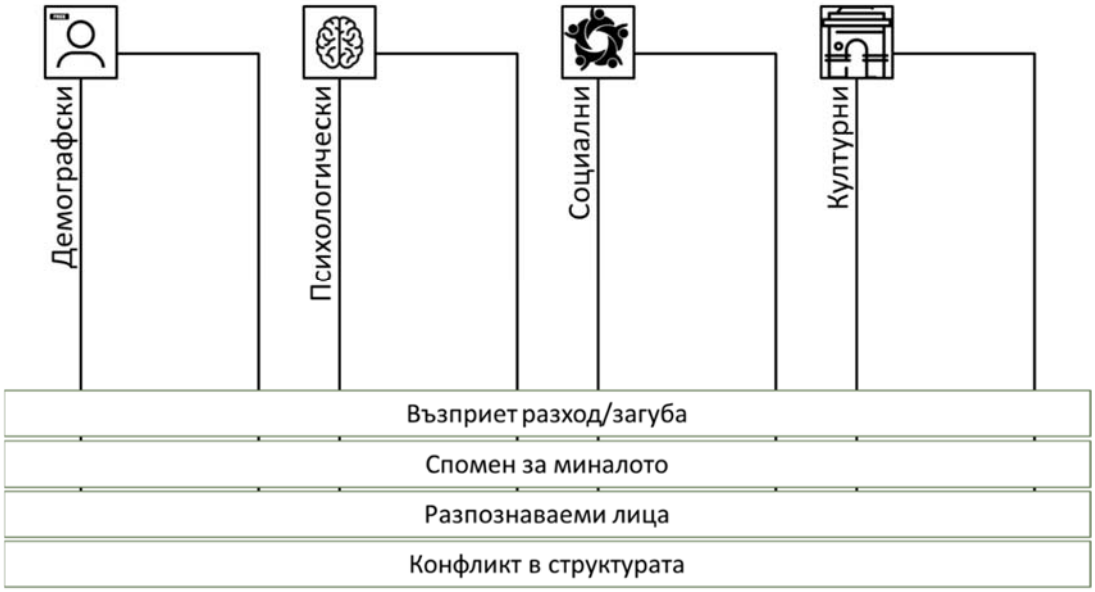
Аналогията „Потребител – Гласоподавател“: Общи фактори

Систематичният анализ откроява една ясна, обща линия от фактори, които играят роля в процесите на изграждане на впечатление и достигане до конкретно поведение (вкл. избор) и в двата контекста (потребителски и политически).

Съществува неоспорим паралел, който е подкрепен и от други учени, които сравняват гласоподавателите и избирателите, достигайки до аналогията „избирател-потребител“ (Peng and Hackley, 2009).

За повечето изследователи, обаче, паралелът е важен само в контекста на това кои стимули биха произвели максимален резултат, по отношение на крайното решение на потребители или гласоподавателите, а не толкова в неговата екзистенциална дълбочина. Ние обогатяваме изградената до момента структура, като през систематичния анализ обособяваме и четири основни под-фактора. Техните корени са в теориите, разгледани до момента, но имат потенциала да се разпростират и да влияят и на четирите основни фундаментални фактора.

На преден план излизат: 1) възприетата загуба или полза от даден продукт/фирма или партия/конкретни политики - основен компонент при икономическите/ рационални теории; 2) споменът за миналото – основен комонент при когнитивните и психо-социалните теории; 3) ролята на разпознаваемите лица/лидери – произлизащ от идеята за „celebrity politics“ и 4) наличието на вътрешен конфликт в дадена партия или копмания – под-фактор, застъпен при холистичните, модерни теории, като стимул на влияние в процеса на изграждане на впечатление.

Фигура 2. Схематично представяне на структурата от систематичният анализ
Figure 2. Schematic representation of the structure of the systematic analysis

Заключение

Настоящият преглед и систематизация на литературата позволи да изградим ясен паралел между сферите на потребителското и гласоподавателно поведение, през призмите на социалната и политическа психология. В частност, трудове от направленията: ‚потребителско поведение' и гласоподавателно поведение", фокусирани върху когнитивните структури и онова, което ни влияе, при изграждане на впечатление за потребителски или политически брандове, бяха анализирани с цел установяване на прилики и разлики в процеса. Става ясно, че съществуват четири фундаментални категории, които играят съществена роля, независимо от съвършенно различния контекстуален характер. Демографски, психологически, социални и културни фактори определят мнението, което си съставяме както за политически партии, така и за потребителски марки. В съчетание с конкретни стимули, изведени от теориите за гласподавателно и потребителско поведение, каквито са: 1/ споменът за миналото, 2/ разпознаваемостта на лицата от даден бранд, 3/ наличието на вътрешен конфликт и 4/ индивидуалното ни възприятие за ползата, която извличаме от своите избори, достигаме до модел на една обща структура при изграждане на впечатление.

Паралелът и находките, които този анализ разкрива, обаче, се базират преди всичко на изследвания и теоретични гледни точки от „западния свят". В този смисъл, резултатът, до който достигаме, приканва към разгръщане потенциала на интердисциплинарните изследвания, в именно тези две, важни за всяко общество, направления, отвъд сегашния географски и културен обсег.

Литература/References

1. **Евтимова, П**. (2020). Влияние на елементите на сензорния маркетинг върху потребителското поведение. *Научен вектор на Балканите*, 4 (10), 64-66. **[Evtimova, P**. (2020). Vliyanie na elementite na senzorniya marketing varhu potrebitelskoto povedenie. [The effects of sensor marketing elements on consumer behaviour.] *Scientific vector on the Balkans*, 4(4 (10)), 64-66] (in Bulgarian)
2. **Гаврилова, Д.** (2016). Потребителско поведение в България по време на коледните празници и фактори, които му влияят. *Годишник на Стопанския факултет на СУ „Св. Климент Охридски"*, 13(1), 69-80 **[Gavrilova, D.** (2016). Potrebitelsko povedenie v Balgaria po vreme na kolednite praznitsi I faktori, koito mu vliyayat. [Consumer behaviour in Bulgaria during the Christmas holidays and factors that affect it. *Yearbook of the Faculty of Economics*, Sofia University "Saint Kliment Ohridski", 13(1), 69-80] (In Bulgarian)

3. **Горанова, П., Тананеева, Ж., & Тодоров, Г.** (2013). Маркетингов Анализ На Пазарен Сегмент „Подрастващи", Пазаруващи Online. *Scientific Research Almanac*, (20), 1-9. **[Goranova, P.**, Taneva, Zh. & Rodorov, G. (2013). Marketingov Analiz na Pazaren Segment "Podrastvashti", Pazaruvashti Online. [Marketing analysis of the market segment "youth", shopping online. *Scientific Research Almanac*, (20), 1-9] (In Bulgarian)
4. **Христова, А.** (2006). Политическата психология като дисциплина и ресурси („третият път" в политиката, психологиятаи дискурсивният подход). *Психологични изследвания*, 9(3), 27-37. [**Hristova, A.** (2006). Politicheskata psihologiya kato distsiplina I resursi ("tretiyat pat" v politikata, psihologiyata I diskursivniyat podhod.[Political psychology as a discipline and resources ("the third approach" in politics, psychology, and the discursive approach). *Psychological research*, 9(3), 27 – 37] (In Bulgarian)
5. **Ласкова, В. П.** (2012). Концептуални основи на теорията на потребителското поведение. *Известия на съюза на учените във Варна, серия „Икономически науки*, 44-47. **[Laskova, V. P.** (2012). Kontseptualni osnovi na teoriyata na potrebitelskoto povedenie. [Conceptual bases of Theory of Consumer Behaviour.] *News of the Union of scientists in Varna, series "Economic Sciences"*, 44-47] (In Bulgarian)
6. **Ласкова, В. П.** (2017). Социално-психологически теории за потребителското поведение, Известия на Съюза на учените – Варна, серия „Икономически Науки", СУ Варна, 17(1), pp. 45-51 **[Laskova, V. P**. (2017). Sotsialno-psihologicheski teorii za potrebitelsko povedenie, [Socio-psychological theories of consumer behaviour]. *News from the Union of scientists - Varna*, series "Economic Sciences", SU Varna, 17(1), pp. 45 – 51]. (In Bulgarian)
7. **Ласкова, В. П.** (2018). Стратегически аспекти на потребителското поведение и основни парадигми в неговото изучаване. *Известия на Съюза на учените-Варна. Серия Икономически науки*, 7(1), 78-86.[**Laskova, V. P** (2018). Strategicheski aspekti na potrebitelskoto povedenie I osnovni paradigmi v negovoto izuchavane. [Strategic aspects of consumer behavior and basic paradigms in its study. *News from the Union of scientists – Varna. Series "Economic Sciences"*, 7(1), 78-86]. (In Bulgarian)
8. **Тодоров, Г. М.** (2011). Сравнителен анализ на теориите за потребителско поведение. *Годишен алманах научни изследвания на докторанти, СА „Д.А. Ценов" - Свищов* URI: http://hdl.handle.net/10610/2616 **[Todorov, G. M.** (2011). Sravnitelen analiz na teoriite za potrebitelsko povedenie. [Comparative analysis of theories on consumer behaviour. *Yearly almanac of scientific research papers of PhD students*, SA "D.A. Tsenov" – Svishtov]. (In Bulgarian). URI: **http://hdl.handle.net/10610/2616**
9. **Ajzen, I., & Fishbein, M.** (1969). The prediction of behavioral intentions in a choice situation. *Journal of experimental social psychology*, 5(4), 400-416.
10. **Amodio, D. M., Jost, J. T., Master, S. L., & Yee, C. M.** (2007). Neurocognitive correlates of liberalism and conservatism. *Nature Neuroscience*, 10(10), 1246-1247
11. **Antunes, R.** (2010). Theoretical models of voting behaviour. *Exedra*, 4(1), 145-70.
12. **Bagozzi, R., Gurhan-Canli, Z., & Priester, J.** (2002). *The social psychology of consumer behaviour*. McGraw-Hill Education (UK)
13. **Bray, P.** (2008). Consumer Behavior Theory: Approaches and Models, *Bournemouth University. October*, 14, 3.
14. **Bettman, J. R.** (1979). *Information processing theory of consumer choice*. Addison-Wesley Pub. Co.
15. **Campbell, A., & Kahn, R. L.** (1952). People elect a President.
16. **Campbell, A., Gurin, G., & Miller, W. E.** (1954). The voter decides.
17. **Campbell, C.** (1960). Miller, and Stokes. The American Voter, 96, 99
18. **Campbell, A., Converse, P.E., Miller, W.E. and Stokes, D.E.** (1960). *The American voter*. University of Chicago Press
19. **Downs, A.** (1957). An economic theory of democracy.
20. **Downs, A.** (1957). An economic theory of political action in a democracy. *Journal of political economy*, 65(2), 135-150.
21. **Elster, J.** (1979). Ulysses and the sirens: Studies in rationality and irrationality.
22. **Fiorina, M.P.** (1981). *Retrospective voting in American national elections*. New Haven: Yale University Press.
23. **Grofman, B.** (2004). Downs and two-party convergence. *Annual Review of Political Science*, 7(1), 25-46.
24. **Hansen, F.** (1976). Psychological theories of consumer choice. *Journal of Consumer Research*, 117-142.
25. **Hinich, M. J., & Munger, M. C.** (1996). *Ideology and the theory of political choice*. University of Michigan Press.
26. **Holbrook, M. B., & Hirschman, E. C.** (1982). The experiential aspects of consumption: Consumer fantasies, feelings, and fun. *Journal of consumer research*, 9(2), 132-140.
27. **Howard, J. A., & Sheth, J. N.** (1969). The theory of buyer behavior. *New York*, 63, 145.
28. **Howard, J. A.** (1977). *Consumer behavior: Application of theory*. McGraw-Hill Companies.

29. **Hristova, A., Zografova, Y., Bakalova, D., & Andreev, B.** (2016). Right-wing authoritarianism and social dominance orientation as triggers of changing social distances towards immigrants. *Psychological Research*, 19(1), 5-15
30. **Iversen, T.** (1994). The Logics of Electoral Politics. *Comparative Political Studies*, 27(2), 155–189
31. **Jenke, L., & Huettel, S. A.** (2016). Issues or identity? Cognitive foundations of voter choice. *Trends in Cognitive Sciences*, 20(11), 794-804.
32. **Jisana, T. K.** (2014). Consumer behaviour models: an overview. *Sai Om Journal of Commerce & Management*, 1(5), 34-43.
33. **Jost, J. T.** (2017). Ideological asymmetries and the essence of political psychology. *Political psychology*, 38(2), 167-208.
34. **Jost, J. T.** (2017). The marketplace of ideology: "Elective affinities" in political psychology and their implications for consumer behaviour. *Journal of Consumer Psychology*, 27(4), 502–520.
35. **Kahneman, D., & Tversky, A**. (2013). Prospect theory: An analysis of decision under risk. In *Handbook of the fundamentals of financial decision making: Part I* (pp. 99-127).
36. **Kaufmann-Hayoz, R., Bamberg, S., Defila, R., Dehmel, C., Di Giulio, A., Jaeger-Erben, M. & Zundel, S.** (2012). Theoretical perspectives on consumer behavior: attempt at establishing an order to the theories. *The Nature of Sustainable Consumption and How to Achieve It: Results from the Focal Topic "From Knowledge to Action–New Paths Towards Sustainable Consumption*, 81-112.
37. **Kotler, P.** (1975) ,"Overview of Political Candidate Marketing", in *NA - Advances in Consumer Research Volume 02*, *eds. Mary Jane Schlinger, Ann Abor, MI: Association for Consumer Research*, pp. 761-770.
38. **Lau, R. R., & Redlawsk, D. P.** (2006). *How voters decide: Information processing in election campaigns*. Cambridge University Press.
39. **Matthews, S. A.** (1979). A simple direction model of electoral competition. *Public Choice*, 34(2), pp. 141-156.
40. **McClung Lee, A.** (1949). Lazarsfeld, Paul D., Bernard Berelson, and Hazel Gaudet. The People's Choice: How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign. Pp. XXXIII, 178. New York: Columbia University Press, 1948. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 261(1), pp. 194-194.
41. **Merrill III, S., Merrill, S., & Grofman, B.** (1999). *A unified theory of voting: Directional and proximity spatial models.* Cambridge University Press.
42. **Mills, E. S.** (1959). Uncertainty and price theory. *The Quarterly Journal of Economics*, 73(1), 116-130.
43. **Odegard, P. H.** (1960). The American Voter. Angus Campbell, Philip E. Converse, Warren E. Miller, and Donald E. Stokes. Wiley, New York, *Science*, 132(3420), 138-140.
44. **Pachauri, M.** (2001). Consumer behaviour: a literature review. *The Marketing Review*, 2(3), 319-355.
45. **Peng, N., & Hackley, C.** (2009). Are voters, consumers? A qualitative exploration of the voter-consumer analogy in political marketing. *Qualitative Market Research.* vol. 12 (2), pp. 171-186.
46. **Przeworski, A., & Sprague, J.** (1986). *Paper Stones: A History of Electoral Socialism*. University of Chicago Press.
47. **Quandt, R. E.** (1956). A probabilistic theory of consumer behavior. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(4), 507-536.
48. **Rabinowitz, G., & Macdonald, S. E.** (1989). A directional theory of issue voting. *American political science review*, 83(1), 93-121.
49. **Scammell, M,.** (2015) "Politics and Image: The Conceptual Value of Branding", *Journal of Political Marketing*, 14(1-2), pp. 7-18
50. **Simon, H. A.** (1955). A behavioral model of rational choice. *The quarterly journal of economics*, 69(1), 99-118.
51. **Smith, G., & French, A.** (2009). The political brand: A consumer perspective. *Marketing theory*, 9(2), 209-226.
52. **Smith, A.** (1937). The wealth of nations [1776] (Vol. 11937). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, ed. Edwin A. Seligman (London: J. M. Dent, 1901), pp. 12-15,400-401,436-437. .
53. **Solomon, M. R.** (2010). *Consumer behaviour: A European perspective*. Pearson education.
54. **Solomon, M., Russell-Bennett, R., & Previte, J.** (2012). *Consumer behaviour*. Pearson Higher Education AU.
55. **Solomon, M. R., Rusell-Bennett, R., & Previte, J.** (2013). Consumer Behaviour: Buying, Having, Being (ed.). Harlow: Pearson.. Sondoh, S., Omar, M., Wahid, N. & I. Ismail, AH (2007). The Effect of Brand Image on Overall Satisfaction and Loyalty Intention in the Context of Color Cosmetics. *Asian Academy of Management Journal*, 12(1), 83-107.
56. **Tetlock, P. E.** (1989). Structure and function in political belief systems. *Attitude structure and function*, 129-151.

57. **Thaler, R.** (1980). Toward a positive theory of consumer choice. *Journal of economic behavior & organization*, 1(1), 39-60.
58. **Thomas, B.** (1991). Alfred Marshall on economic biology. *Review of Political Economy*, 3(1), 1-14.
59. **Von Neumann, J., & Morgenstern, O**. (1945). Theory of Games and Economic Behavior; Faculty files from Shelby White and Leon Levy Archives Center, *Institute of Advanced Study, Princeton*, NJ, USA
60. **Wiatr, J. J.** (1962). Economic and Social Factors of Electoral Behaviour. *The Polish Sociological Bulletin*, (3/4), 65-75.

СБОРНИК ДОКЛАДИ НА НАЦИОНАЛНАТА ШКОЛА ЗА ДОКТОРАНТИ
И МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ
Пътища към устойчивото развитие: подходи и приноси на социалните науки
ISSN 2683-0868 (Online) Том 3, май 2022 г., 243-252
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

ПЕРЦЕПЦИЯ НА ПОЛИТИЧЕСКИ ИМИДЖ В КОНТЕКСТА НА ИЗБОРИТЕ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 2021 ГОДИНА

Пламена Папазова

Софийски университет „Свети Климент Охридски“
Факултетът по журналистика и масова комуникация
БЪЛГАРИЯ, София, ул. "Московска" 49
pdpapazova@uni-sofia.bg

Резюме: *Настоящият доклад представя резултатите от проведено емпирично проучване на тема „Перцепция на политически имидж в контекста на изборите в България през 2021 г.“. Изследването е проведено на фона на динамичните разместванията на политическата сцена в България през 2021 г. В рамките на годината, и при наличието на въведените мерки, свързани с ограничаването на пандемията от Covid-19, в страната се проведоха три тура на парламентарни избори, президентски избори и балотаж на президентските избори. Станахме свидетели на внезапното изгряване на нови политически лица и също така на бързия залез на някои от тях. Методът на настоящото изследване е анкетно допитване, съставено от 10 затворени въпроса. То бе проведено в периода 05 юли 2021 – 05 август 2021 г. и участие в него взеха 231 души. Целта на изследването е да определи най-подходящите и считани за достоверни източници на информация, свързана с политика. Резултатите показват, че по-голяма част от респондентите възприемат себе си като добре запознати с политическата обстановка и имат желание да се информират за политика. Каналите, които са най-често избирани за получаване на информация за политика, са български интернет сайтове, телевизия и социални медии. Телевизията е считана за най-достоверен източник, а малко над 30% от анкетираните посочват, че не считат никоя информация свързана с политика за достоверна. Въпросите за предизборните кампании и социалните медии разделят респондентите на две, почти равни групи. Анкетното допиване също показва, че по-голяма част от анкетираните предпочитат политика да е активен и че по-голяма част биха се повлияли от негативни новини за политиците.*

Ключови думи: политически имидж; България; перцепция; избори; източници на информация.

COLLECTED PAPERS OF THE NATIONAL SCHOOL FOR DOCTORAL STUDENTS AND YOUNG RESEARCHERS IN SOCIAL SCIENCES
Pathways to sustainable development: approaches and contributions of the social sciences"
ISSN 2683-0868 (Online) Vol. 3, May 2022, 243-252
E-mail: shkola-iphs@abv.bg

PERCEPTION OF THE POLITICAL IMAGE IN THE CONTEXT OF THE ELECTIONS IN BULGARIA IN 2021

Plamena Papazova

Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Faculty of Journalism and Mass Communication
BULGARIA, Sofia city, Moskovska 49 Str.
pdpapazova@uni-sofia.bg

Abstract: *This report presents the results of an empirical study conducted on the topic "Perception of the political image in the context of the elections in Bulgaria in 2021". The research was conducted during a time of dynamic shifts in the political scene in Bulgaria in 2021. Within the year, and with the measures introduced to contain the Covid-19 pandemic, three rounds of parliamentary elections, presidential elections, and a run-off in the presidential elections were carried out. We have witnessed the sudden rise of new political figures and the rapid decline of some of them. The method of the present study is a survey consisting of 10 closed questions. It was held in the period July 5, 2021 - August 5, 2021, and 231 people took part in it. The purpose of the survey is to determine the most relevant and reliable sources of information related to politics. The results show that a greater part of the respondents perceive themselves as well acquainted with the political situation and are willing to be informed about politics. The channels most often chosen for receiving information about politics are Bulgarian websites, television, and social media. Television is considered the most reliable source, and just over 30% of respondents indicate that they do not consider any information related to politics to be reliable. Questions about election campaigns and social media split respondents into two, almost equal groups. Polling also shows that a larger proportion of respondents prefer a politician to be active and that a larger proportion would be influenced by negative news about politicians.*

Keywords: political image; Bulgaria; perception; elections; sources of information.

Въведение

Думата перцепция (същ.име; ж.р.) се дефинира като „сетивно възприятие, отражение на нещата в съзнанието чрез сетивните органи“ (Тълковен речник на българския език (онлайн), 2022) или като термин от Психологията със значение „.Непосредствено възприемане на обективната действителност чрез сетивата; възприятие.“ (Институт за български език, 2022). Всички имаме уникален начин да възприемаме себе си, другите и света около нас и общуваме с другите въз основа на тези възприятия. Възприятието е познавателен процес, чрез който интерпретираме преживяванията си и стигаме до собствените си уникални разбирания. Тези мисли и познания влияят как и какво комуникираме с другите и едновременно влияят върху начина, по който интерпретираме поведенията и съобщенията, които другите ни изпращат (O'Hair et al., 1996). В контекста на политиката, перцепцията на индивидите за политиците играе ключова роля в процеса на вземане на решение за гласуване.

Политическият пазар възниква в съвременната си форма с развитието на демократичните общества и свободното и общо гласуване. Именно всеобщото гласуване е сред явните белези на демократично общество и равенство между хората. В съвременната правна и политическа наука то се разглежда като основно човешко право. Принципът на общото гласуване е наложен за първи път във Франция, когато през 1848 г. е официално регламентиран в тогавашната Конституция на Франция (Manolov, 2021). Възможността за общо гласуване прекарва пътя за формирането на съвременния политически пазар. По точно неговото възникване се датира от средата на 50-те години на миналия век, когато развитието на демократичните държави създава благоприятни политически условия, чрез силна и утвърдена демокрация; икономически условия, чрез развити пазари и социални условия, посредством активно гражданско общество. Понятието „политически пазар“ е обект на трудовете на редица изследователи, сред които Вилфредо Парето, Йозеф Шумпетер, Антъни Даунс, Питър Блау, Юрген Хабермас, Толкът Парсънс, Пиер Бурдийо, Джовани Сартори, Джеймс Бюкенън, Е. Морозова, а още в началото на XX в. Макс Вебер пръв използва термина "пазар на изборни гласове", когато разглежда ролята на партиите и ефективността на тяхната пропаганда в контекста на предизборните кампании. Най-общо, политическият пазар се дефинира като „естествена конкуренция между политическите сили в битката им за властта по време на предизборна кампания“ (Манолов, 2013). Каква е ролята на предизборните кампании? На теория, основният им смисъл е политиците да запознаят обществото със своите възгледи и цели. В идеалния случай, избирателят трябва да се запознае подробно с всички програми и да избере да гласува за личността или партията, които най-пълно се припокриват с неговите виждания. На практика, за съжаление, това рядко се случва точно така, тъй като: 1- изборът на политици е ограничен; 2 - изборът не може да бъде отлаган във времето и 3 - по правило, широките слоеве от населението не познават програмите дори на най-известните политици (Амбарева, 2006). До голяма степен, гласоподавателите правят своя избор основно на база имиджа, който са изградили за конкретна личност. Това, от своя страна, създава предпоставка добре образован и квалифициран кандидат, който би бил успешен политик, да изпитва трудности да привлече публичното внимание. И обратно – не дотам квалифициран кандидат, може да има харизматично излъчване, да говори убедително и да се радва на положителен имидж. Последните проучвания показват, че имиджът играе решаваща роля, когато обществото прави избор. По-конкретно, избирателите търсят специфични качества в политическите лидери, включително честност, интелигентност, дружелюбност, искреност и надеждност, когато вземат изборни решения. Техниките за управление на имидж могат да помогнат да се създаде впечатлението, че политиците притежават тези качества (Lalancette, Raynauld, & Payne, 2019). Соня Игнатова (2017) се позовава на изследователя на имиджа Милко Петров и определя политическия имидж като „образно-емоционалният „проект”, предложен от организаторите на партийната пропагандна кампания и формираната представа у избирателите за характера и политическата физиономия на дадена партия“. Политическия имидж често се придържа към определени доказани типажи. Те могат да бъдат различни, в зависимост от общата стратегия на кандидата. В повечето случаи, типажът се избира според заложената от PR експертите и имиджмейкъри стратегия, а не спрямо реалните качества, които кандидата притежава (Душкова & Якова, 2014). Предизборната политическа реклама е „специфичен вид информация, която цели да внуши, да въздейства и да приобщи към различните предизборни

платформи (идеи, ценности, програми) на съответните партии възможно най-голям брой избиратели, както и да формира положителен имидж на техните кандидати“ (Манолов, 2019). Комуникационните кампании за лансирането на политическите партии, техните кампании и конкретни личности започват няколко месеца преди съответните избори и приключват веднага след тях. В това време публичното пространство е пренаситено от послания. В така създалата се среда, политическа “марка” за кратко време трябва да се конкурира за вниманието на избирателя с голямо количество други, също толкова агресивни кампании. Друга съществена разлика между политическия маркетинг и този на стоки и услуги е, че обект на комуникацията са личности, а не неодушевени стоки. Специалистите имиджмейкъри работят над изграждането на определен имидж за тези личности, който често лесно може да бъде разрушен с едно тяхно действие (Христов & Кутевски, 2005).

Изминалата 2021 г. бе изключително динамична за България от гледна точка на разместването на политическата сцена. На фона на въведените мерки, свързани с ограничаването на пандемията от Covid-19, в страната се проведоха три тура на парламентарни избори – на 4 април 2021 г., на 11 юли 2021 г. и на 14 ноември 2021 г. На последната дата вотът беше „две в едно“, като датата на извънредните избори за 47-мо Народно събрание съвпадна с първия тур на редовните избори за президент и вицепрезидент. Балотажът на президентските избори се състоя на 21 ноември 2021 г.. Така избирателите застанаха пред урните общо четири пъти в рамките на календарната година. Освен познатите от години партии се появиха и нови, някои от които получиха силна подкрепа. Станахме свидетели на внезапното изгряване на нови политически лица и също така на бързия залез на някои от тях.

Именно тези резки пикове и спадове в политическата обстановка мотивираха проучването, представено в този труд, а неговата актуалност на подлежи на съмнение. Изследването разглежда въпроси като доколко предизборните кампании оказват влияние върху решението на хората за кого да гласуват; как се информират гласоподавателите за темите, свързани с политика; на кои източници вярват; ролята на социалните медии. Получените данни могат да послужат за консултиране на политическите партии в страната, маркетинг експерти и имиджмейкъри, работещи в сферата на политиката.

Метод

Методът на изследването е анкетно допитване, съставено от 10 затворени въпроса. Формулярът беше отворен за отговори в периода 05 юли 2021 – 05 август 2021 г. Последният регистриран отговор е на 5 август 2021 г. В него участие взеха 231 души. Във връзка с противоепидемичните ограничения, допитването се състоя изцяло онлайн, като беше разпространено в социалните мрежи, в различни групи, с цел да достигнат максимално разнообразни респонденти. Резултатите от проучването бяха обработени с помощта на Microsoft Excel.

Обект на изследването са източниците на информацията и връзката им с политика. Периодът на изследването съвпада с времето около вторите избори за парламент през 2021 г. състояли се на 11 юли. В тази връзка, дефинирането на обекта се основава на допускането, че темата за предизборните кампании; за това как хората се информират за политика и за това коя информация считат за достоверна е изключително актуална.

Целта на изследването е да определят най-подходящите и считани за достоверни източници на информация, свързана с политика.

С това са свързани и основните задачи на анкетното допитване – да проверят начините, по които хората се информират за политика; важността на социалните медии; важността на предизборните кампании; възприятието на респондентите за достоверността на информацията.

Основната хипотеза на изследването е, че хората се информират предимно от интернет източници, предвид забързаното ежедневие - от една страна, и масовия и лесен достъп до Интернет - от друга. В същото време, предвид бума на фалшиви новини онлайн, допускам, че хората ще възприемат традиционните медии като по-достоверни.

Анкетното допитване е анонимно, но участниците в него бяха помолени да се идентифицират по три характеристики – възраст, пол и образование. Това бе направено с цел провеждането на вторично, по-малко, паралелно изследване, проследяващо доколко тези

характеристики оказват влияние върху отговорите на хората, което ще бъде обект на един по-обемен труд. Изследванията за наличието или липса на отговор показват, че тенденциите в това кой отговаря при провеждането на проучвания наистина съществуват, поне по отношение на традиционните начини на администриране на проучването. Като цяло, по-образованите и по-заможните хора са по-склонни да участват в проучвания, отколкото по-малко образованите и по-малко заможните хора, жените са по-склонни да участват, отколкото мъжете, по-младите хора са по-склонни да участват, отколкото по-възрастните хора (Smith, 2008).

Резултати

В настоящото анкетно допитване, най-активни са били участниците между 19 и 30 г - 84 души (36,36%), следвани от респондентите между 41 и 50 години – 56 (24,24%) и тези между 31 и 40 години - 49 (21,21%). Във възрастта между 51 и 60 години са се включили 16 души (6,93%); над 60 години – 22-ма (9,52%), а под 18 г. едва 4 души (1,73%). Виждаме, че най-активно участие са взели хората между 19 и 30 г., което подкрепя тенденцията, наблюдавана от Уилиам Смит (2008), че по-младите хора са по-активни при провеждането на проучвания. Под 18 г. възраст гражданите в България нямат право да гласуват, което би могло да обясни по-слабия интерес на тази група към темата за политика.

При въпроса за пола на участниците, освен опциите мъж/жена е оставена възможност анкетираният да отбележи, че не желае да посочи своя пол или че не определя себе си нито като мъж, нито като жена. Дамите, взели участие в допитването, са 165 или 71,43%. Участниците от мъжки пол са 66 или 28,57%. Нито един анкетиран не е избрал опцията да не се самоопределя. Отново виждаме потвърждение на представената от Смит (2008) тенденция, че жените са по-активни в допитванията от мъжете.

От гледна точка на завършено образование, най-много анкетирани имат магистърска степен – 97 души или 41,99%, следвани от бакалаврите – 63 души или 27,27% от анкетираните и хората със средно образование – 59 или 25,54%. Научна степен „доктор“ имат 7 респондента (3,03%), а със средно образование са едва 5-ма (2,16%). Тук отново се потвърждава очакването по-образованите хора, да са по-активни в участието си в допитвания (Smith, 2008). Респондентите с докторска степен са по-слабо представени, но трябва да се има предвид, че процента на хората с докторска степен е много по-малък, спрямо завършилите бакалавър и магистър, по принцип. По данни на Националния статистически институт (2021) малък процент от студентите завършват докторска степен, докато повечето бакалаври получават и квалификационна степен „магистър“ (Национален статистически институт, 2021).

Преминавайки към резултатите от същинското анкетно допитване - първото нещо, което исках да разгледам, бе перцепцията на анкетираните за самите тях – как определят собствените си знания за политиката. Въпросът е затворен и е формулиран „**Как определяте към момента собствените си познания за политиката и политическата обстановка в страната?**“. Отговорите на този въпрос създават обща картина на респондентите от една страна, както и основа за тълкуването на следващите въпроси, от друга.

Най-голямата група - 129 души или 55,84% определят себе си като „по-скоро запознати“, а 66 са отговорили, че са „много добре запознати“ (28,57%). Чувствително по-малко от участниците се възприемат като незапознати – 26 (11,26%) са отговорили, че „по-скоро не са запознати“, а 10 души (4,33%) не се интересуват от политика въобще. Така, ако трябва да групираме отговорите на две групи, обединявайки отговорите „много добре запознат“ и „по-скоро съм запознат“ и отговорите „по-скоро не съм запознат“ и „не се интересувам от политика“, то картината изглежда по следния начин: 84,42% „запознати“ срещу 15,58% „незапознати“. Видно е, че анкетираните масово възприемат себе си като хора, които са в течение със случващото се на политическата сцена. Това предоставя добра основа за останалите въпроси в допитването. Щом участниците възприемат себе си като добре ориентирани в политическата обстановка в страната, тогава те адекватно ще могат да отговорят от къде черпят своята информация и коя считат за по-достоверна. Ако мнозинството от анкетираните не се интересуваха от политика, това би затруднило отговорите им на въпросите в остатъка от анкетното допитване.

Предвид, че мнозинството от анкетираните приемат себе си за добре запознати с политиката, можем да допуснем, че те имат интерес в сферата и да се информират за нея. Вторият въпрос изследва именно това – „**Имате ли интерес да се информирате повече за теми, свързани с политика и политическата обстановка в страната?“.**

На този въпрос 67 души (29%) са посочили, че имат голям интерес да се информират на теми, свързани с политиката в България; 102-ма или 44,16% - по-скоро имат интерес. От противоположната страна 53 души (22,94%) по-скоро нямат интерес, а 9-тима (3,90%) изобщо нямат интерес. Ако отново групираме отговорите в две групи – имащите интерес да се информират за политика са общо 73,16% (169 от 231 души), а тези, които нямат такъв интерес са 26,84% или 62 души. Виждаме леко разминаване с първия въпрос, където процентът на анкетираните, определящи себе си като запознати с политика бе по-висок спрямо тези, които сега заявяват че имат интерес да се информират допълнително.

Любопитно бе за мен каква е връзката, между хората, определящи себе си като добре запознати или не добре запознати с политика (въпрос 1) и техния интерес към това да се информират по темата (въпрос 2). По този повод, кръстосано съпоставих отговорите от въпрос 1 и въпрос 2: Колко от отговорилите с опция 1 на въпрос 1 (Много добре запознат) са избрали съответно опция 1, 2, 3 или 4 от въпрос 2 и така нататък. Резултатът от съпоставянето на отговорите на двата въпроса показва логична връзка между тях. Най-много от хората, определили себе си като Много добре запознати с политиката имат и голям интерес да се информират по тази тема. В противоположния край – съответно хората, виждащи себе си като незаинтересовани от политика, нямат и по-скоро нямат интерес да се информират. В междинните отговори също имаме съответствие – по-скоро запознатите, по-скоро имат интерес да се информират и по-скоро незапознатите, по-скоро нямат интерес да се информират.

Като вземем предвид факта, че при стартирането на настоящото анкетно допитване, предизборната кампания за 46-то Народно събрание беше в разгара си, въпрос 3 – „**Считате ли, че предизборните кампании са важни за Вас и трябва да ги следите?**“ бе изключително актуален.

Любопитно, близо половината от анкетираните – 113 души или 48,92% са посочили, че предизборните кампании са важни за тях и ги следят, за да направят информиран избор. Също висок процент от анкетираните – 98 души или 42,42%, посочват, че не държат да наблюдават предизборните агитации на политиците, защото често обещаните точки не съответстват на реализираната в последствие политика. Други 20 души или 8,66% са посочили, че кампаниите са без значение, защото резултатите от изборите са предрешени.

Следващата серия въпроси се фокусира върху предпочитаните канали за получаване на информация, свързана с политика.

Отговорите, дадени на въпрос 4 – „**От къде най-често получавате информация свързана с политика?**“ открояват три основни източника. На първо място с 75 отговора или 32,47% , анкетираните са предпочели българските интернет сайтове, следвани непосредствено от телевизията (68 души или 29,44%) и социалните медии (56 души или 24,24%). Два от трите най-популярни избора са онлайн базирани източници. Това потвърждава предварително заложената хипотеза, че онлайн източниците ще са предпочитан метод за информация. Тази хипотеза бе заложена предвид динамичното ежедневие на хората и лесния достъп до Интернет. Тези резултати са както лесно обясними, така и притеснителни. С бурното развитие на Интернет се наблюдава и бум на дезинформацията и така наречените „фалшиви новини“. Социалните медии, най-вече Фейсбук и Туитър, играят роля на усилватели – фалшивите новини попадат в тях и се разпространяват лавинообразно сред потребителите (Марков, 2020). Останалите канали, чрез които респондентите получават информация за политика са при разговори с други хора (14 души или 6,06%); от чуждестранни интернет сайтове (6 души или 2,60%); от печатни медии (5 души или 2,16%); от радио (4 души или 1,73%) и последно - трима души (1,30%) са посочили, че не получават информация за политика.

Годишният доклад на организацията „Репортери без граници“ от 2021 г. отрежда на България 112-то място от общо 180 държави в класацията за свобода на медиите. Това е с една позиция надолу, спрямо предходния доклад (Reporters without borders, 2021). В тази връзка е формулиран и въпрос 5 – „**Коя информация, свързана с политиката, считате за най-достоверна?**“ Най-много анкетирани – 70 човека или 30,30% са посочили, че не считат никоя

информация, свързана с политика за достоверна, което очертава обезпокоителна картина за имиджа на политиката у нас.

В подредбата на все пак считаните за достоверни канали от този въпрос виждаме почти пълно припокриване с реда на каналите за информация от въпрос 4. Разликата е единствено в първите два канала, които са разменили местата си. На първо място, в отговорите на текущия въпрос, застава телевизията, която 50 души или 21,65% считат за достоверен източник; следват българските интернет сайтове, предпочетени от 41 души (17,75%) и социалните медии - 25 души (10,82%) . След тях се подреждат по достоверност разговорите с познати - 17 души или 7,36%; чуждестранните интернет сайтове - 13 души или 5,63%; печатните медии - 8 души или 3,46% и радиото - 7 души или 3,03%.

Навлизайки във второто десетилетие на новия век, техниките с които PR експертите и имиджмейкърите си служат стават все по-прецизни, основани на задълбочени изследвания на народопсихологията и впрягащи всички налични ресурси, в това число и модерните технологии и социалните мрежи. В тази връзка са поставени и следващите два въпроса. Първият проверява дали анкетираните „следват“ политици в социалните медии, а втория – дали биха ги използвали за контакт с тях.

Малко повече от половината анкетирани - 124 души или 53,68% отговарят отрицателно на въпрос 6 – „**Следвате ли български политици в социалните мрежи?**“. Това е любопитно, предвид, че социалните медии бяха третия най-предпочитан и най-достоверен канал за информация за политика, сред респондентите. От това бихме могли да заключим, че голямата част от тях предпочитат да се информират чрез социалните медии посредством статии, споделени в тях или мнения и коментари, изразени от техни познати или в различни групи, а не чрез страниците и профилите на самите политици.

Въпрос 7 – „**Бихте ли се свързали с политик в социалните мрежи, за да зададете въпрос или отправите проблем или коментар?**“ разглежда доколко активни са респондентите във връзката си с политиците. Ако погледнем още самия процес на комуникация, реципиентите погрешно се считат за пасивно получаващи информация. Те имат активна роля, генерират обратна връзка и са равни на комуникатора. Сходно – избирателите не са пасивни получатели на информация от политиците, те могат да генерират обратна връзка и да потърсят контакт с тях.
Висок процент от анкетираните заемат активна позиция – 63-ма души или 27,27% биха отправили своите въпроси директно като лично съобщение на профила на политика и още 40 анкетирани (17,32%) - под формата на коментар под някой от постовете му. В същото време, останалите 128 анкетирани не биха използвали този метод за връзка - 58 души или 25,11% - тъй като не вярват политиците да поддържат лично своите профили; 25 души или 10,82% понеже не мислят, че биха получили отговор и 45 души или 19,48% по принцип не биха използвали социалните мрежи за връзка с политици. Обобщено, 103-ма души от анкетираните 231 биха използвали социалните медии за връзка, а 128 – не. Тази тенденция не е особено положителна, тъй като избирателите следва да заемат по-активна позиция спрямо своите избраници и да търсят комуникация с тях – а социалните медии са лесен и бърз начин за това.

Освен социалните медии, политиците използват и други канали за обръщения към своите избиратели. Кои от тях са най-предпочитани разглежда следващият въпрос – „**Как предпочитате да получавате информация от политик?**“. В текущото допитване, най-популярният метод за „директна“ връзка на политика с избирателите са неговите изявления в медиите, избран от 92-ма анкетирани (39,83%). 70 души (30,30%) предпочитат наистина личния контакт и биха искали да получават информация в срещи с политика (в приемно време/по време на конгреси, събрания и др.). Социалните медии остават трети (43 души или 18,61%) и 26 души (11,26%) не желаят да получават информация.

До тук разгледахме предпочитаните канали за получаване на информация за и от политици. Но липсата на изявления също би могла да се използва стратегически от политиците и техните имиджмейкъри. Мълчанието, като феномен, е изучавано от редица дисциплини, включително антропологията, комуникацията, лингвистиката, психоанализата, културната психология, философията и религията.

Въпрос 9 – „**Как възприемате липсата на публични изявления от определени политици?**“ – разглежда именно това явление. През 2021 г. някои лидери на партии бяха обвинени в липса на достатъчно публични изяви, но тук не се търси тяхното припознаване, а

общото мнение на респондентите – дали предпочитат политика да е активен в своите изяви или по-сдържан.

Отговорите на респондентите показват, че повече от половината – 147 души или 63,64% - предпочитат политикът да е активен, да участва в дебати, форуми, да публикува и отговаря на въпроси в социалните медии. За тях, това създава по-голямо доверие. 45 души (19,48%) считат, че не е толкова важно какво говори политика, а какви са неговите действия и 39 анкетирани (16,88%) нямат отношение.

Последния въпрос е формулиран „**Ако на предишните избори сте гласували за определена партия и в медийното пространство се появят разкрития за корупция и незаконни сделки, отнасящи се до лица от същата партия, това би ли променило Вашия вот на сегашните избори?**“. Той цели да разгледа доколко понякога шокиращите новини за политически представители оказват влияние върху избора на гласоподавателите или те по-скоро имат твърдо изграден имидж за своите фаворити и отхвърлят подобни твърдения, отнасящи се до тях. Изследванията показват, че докато получаваме информация, ние се опитваме да я осмислим. За целта разчитаме не само на новата информация, но и на това как тя се вписва с информацията, която вече имаме. Веднъж събрани заедно, тези части от информация формират модели, за да създадат смисъл на по-сложно ниво. Тези модели се наричат когнитивни схеми (O'Hair et al., 1996). Въпрос 10 разглежда именно доколко респондентите са склонни да отхвърлят и да считат за невярна информация, която противоречи на техните предварително изградени разбирания относно образа на конкретен политик или партия. Резултатите от допитването показват, че повече от половината анкетирани биха променили своя вот, като 92-ма души (39,83%) са отговорили със „със сигурност“ и още 85 души (36,80%) с „по-скоро да“. Противоположно - 29 души (12,55%) смятат, че сензациите по-скоро не биха повлияли на вота им, а 17 (7,36%) са категорични, че не би им оказало влияние. Осем души (3,46%) изобщо няма да дадат своя вот.

Обсъждане

Настоящото проучване показва няколко много интересни тенденции. В началото видяхме, че по-голяма част от анкетираните определят себе си като запознати с политическата обстановка и имат интерес да продължават да се информират. От тук можем да заключим, че политиката е актуална тема, която вълнува хората.

Въпросът за предизборните кампании разделя респондентите на две, почти равни групи – 48,92% ги следят срещу 51,08%, които предпочитат да не гледат предизборните съревнования на кандидатите. Сформират се две групи - на по-оптимистично настроени хора, които вярват, че техния глас е важен и трябва да следят кампаниите и да вземат информиран избори и по-негативно настроени хора, които не виждат смисъл в кампаниите, било то защото обещанията, заложени в тях няма да бъдат изпълнени или защото мислят, че изборите са предварително предопределени и кампаниите не са от значение.

Въпросът откъде получават информация, свързана с политика, до голяма степен потвърждава хипотезата, заложена в началото на изследването – хората използват най-вече онлайн базирани източници, заради удобството им. Два от три от посочените от респондентите източници на информация са онлайн базирани – на първо място – български интернет сайтове и на трето – социални медии. Телевизията е втория най-предпочитан избор.

Отново две групи се формират и при отговорите на въпроса информацията от кой източник се счита за най-достоверна – малко над 30% показват скептицизъм и посочват, че не считат никоя информация, свързана с политика за достоверна. В същото време, от респондентите, посочили избор, имаме потвърждение на заложената хипотеза, че традиционните медии се възприемат като по-достоверни – телевизията е избрана на първо място, като достоверен източник на информация.

При въпросите, свързани с ролята на социалните медии, също наблюдаваме две близки по размер групи – 46,32%, които следват политици в социалните медии, срещу 53,68%, които не следват и 44,59%, които биха използвали социалните медии за контакт с политик (на лично съобщение или като коментар) срещу 55,41%, които не биха. Социалните медии са и сред посочените избори за получаване на информация директно от политик.

Заключение

Представеният доклад разглежда обществените възприятия за политическия имидж в контекста на изборите в България през 2021г.. Получените данни могат да послужат за консултиране на политическите партии в страната, маркетинг експерти и имиджмейкъри, работещи в сферата на политиката. Методологията на изследването позволява проучване на информираността на респондентите за политическата обстановка в страната и желанието им да се информират по темата. Резултатите дават информация за важността на предизборните кампании и доколко те оказват влияние върху решението за гласуване; как се информират гласоподавателите за темите, свързани с политика; на кои източници вярват; каква е ролята на социалните медии за политиците, според изследваните лица, включени в проучването. Очертават се предпочитанията и нагласите на участниците към политиците в страната.

Насоките, които могат да се направят към политиците и политическите PR специалисти, на база проведеното анкетно допитване, са политиците да заемат активна позиция, да не запазват мълчание по важни въпроси, да търсят кореспонденция със своите избиратели, и то не само по време на предизборни кампании, а и по време на своят мандат, за да излъчват по-голямо доверие у избирателите. Препоръчително би било политическите фигури да използват изявления в телевизията, като откроена за най-достоверен източник на информация; да провеждат лични срещи с избирателите и да бъдат активни в социалните мрежи, в това число да отговарят на коментари и лични съобщения.

Настоящото анкетно допитване е проведено сред сравнително малка група (231 души) и разглежда разнообразни въпроси, свързани с връзката между медиите и политиката. Стъпвайки на получените резултати, едно бъдещо изследване би могло да разгледа по-задълбочено отделен елемент, като например ролята на социалните медии или защо телевизията се счита за най-достоверен източник, разширявайки кръга от респонденти.

Литература /References

1. **Амбарева, Х.** (2006). Изграждането на политически имидж и поуки за българския политически живот. Политическата мисъл на XX век – поуки за България, 248-257. [**Ambareva, Ch.** (2006) Izgrazhdaneto na politicheski imidzh i pouki za bylgarskia politicheski zhivot. [The construction of a political image and lessons for Bulgarian political life.] Political thought of the 20th century - lessons for Bulgaria, 248-257] (in Bulgarian).
2. **Игнатова, С.** (2017). Изграждане на политически имидж чрез предизборни новини и послания (Президентските избори 2016 г.). Медии и комуникации на 21, т. 1, 69. [**Ignatova, S.** (2017) Izgrazhdane na politicheski imidzh chrez predizborni novini i poslaniya [Building political image through pre-election news and messages (2016 Presidential Election). Media and Communications on 21. Sofia, vol. 1.] (in Bulgarian).
3. **Манолов, Г. Л.** (2019). Финансирането на българската политическа реклама в медиите (2003 – 2018). Научни трудове на УНСС, т. 1. [**Manolov, G. L.** (2019) Finansiraneto na bulgarskata politicheska reclama v mediate (2003-2018) [The financing of Bulgarian political advertising in the media (2003 – 2018)]. Scientific works of the UNSS, vol 1. (in Bulgarian).
4. **Lalancette, M., Raynauld, V., & Payne, G.** (2019). The Power of Political Image: Justin Trudeau, Instagram, and Celebrity Politics. American Behavioral Scientist, Vol. 63, 888-924.
5. **Manolov, G. L.** (2021). General voting – equality or privilege. Sociological Review, vol. LV, no. 1.
6. **O'Hair, D., Friedrich, G. W., Wieman, J. M., & Wieman, M.** (1996). Competent Communication. California: St. Martins Press.
7. **Smith, W. G.** (2008). Does Gender Influence Online Survey Participation?:A Record-linkage Analysis of University Faculty Online Survey Response Behavior. San José State University.

Интернет източници/ Online resources

1. **Душкова, В., & Якова, М.** (2014). Имиджът на политиците и имиджът на политиката. [**Dushkova, V. & Yankova, M.** (2014) Imidzhat na polititsite i imidzhat na politikata [The image of politicians and the image of politics.]

Retrieved from NBU: http://ebox.nbu.bg/ssc14/view_lesson.php?id=29 [cited 10 Август 2022]. (in Bulgarian).

2. **Институт за български език.** (2022). Перцепция. [The Institute for Bulgarian Language (2022). Pertseptsia [Perception]. Retrieved from Dictionary of the Bulgarian language: https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/перцепция/ [cited 12 Август 2022]. (in Bulgarian).
3. **Манолов, Г. Л.** (2013). Политическият пазар и партийното финансиране в България. [**Manolov, G. L.** (2013) Politicheskiyat pazar i patriynoto finansirane v Bulgaria [The political market and party financing in Bulgaria.].
   Retrieved from https://www.unwe.bg/uploads/Yearbook/Yearbook_2013_No3_G%20Manolov.pdf [cited 20 April 2022]. (in Bulgarian).
4. **Марков, С.** (2020). Фалшиви новини и социални мрежи – защо и как дезинформацията процъфтява онлайн. [**Markov, S.** (2020) Falshivi novini i socialni mrezhi – zashto i kak dezinformatsiata protsaftiava online. [Fake news and social media - why and how misinformation thrives online]. Retrieved from Newmedia21.eu.: https://www.newmedia21.eu/analizi/falshivi-novini-i-sotsialni-mrezhi-zashto-i-kak-dezinformatsiyata-protsaftyava-onlajn/ [cited 22 April 2022]. (in Bulgarian).
5. **Национален статистически институт.** (2021). Завършили висше образование по образователно-квалификационна степен и тесни области на образованието (коо-2015) през 2020 година. [**National Statistical Institute.** (2021). Zavurshilite visshe obrazovanie po obrazovatelno-kvalifikatsionna stepen i tesni oblasti na obrazovanieto prez 2020 godina [Tertiary education graduates by educational-qualification degree and narrow field of education in 2020].
   Retrieved from National Statistical Institute: https://nsi.bg/bg/content/3405/завършили-висше-образование-по-образователно-квалификационна-степен-и-тесни-области-на-образованието [cited 21 April 2022]. (in Bulgarian).
6. **Тълковен речник на българския език (онлайн).** (2022). Перцепция. [**Interpretive dictionary of the Bulgarian language (online).** (2022). Pertseptsia [Perception]. Retrieved from Interpretive dictionary of the Bulgarian language: http://talkoven.onlinerechnik.com/duma/перцепция [cited 12 Август 2022]. (in Bulgarian).
7. **Христов, А., & Кутевски, Б.** (2005). Кръщение в демокрация: политическите лозунги на българския преход. [**Hristov, A. & Kutevski, B.** (2005) Krashtene v demokratsiyata: politicheskite lozungi na bulgarskiya prehod [Baptism in democracy: the political slogans of the Bulgarian transition]. Retrieved from Online magazine LiterNet, № 4 (65): https://liternet.bg/publish13/b_kutevski/krys [cited 24 August 2022]. (in Bulgarian).
8. **Reporters without borders.** (2021). 2021 World Press Freedom Index: Journalism, the vaccine against disinformation, blocked in more than 130 countries . Retrieved from Reporters without borders: https://rsf.org/en/index?year=2021 [cited 21 April 2022].